FORDULAT 26
TÁRSADALOMELMÉLETI FOLYÓIRAT

2008–2018: VÁLSÁG ÉS HEGEMÓNIA MAGYARORSZÁGON

Szószedet a *Fordulat* 26. számához 5

Éber Márk Áron, Gagyi Ágnes, Gerőcs Tamás és Jelinek Csaba
2008–2018: Válság és hegemónia Magyarországon 28

Éber Márk Áron
Osztályszerkezet Magyarországon globális perspektívából 76

Csányi Gergely
Genderrezsim és „nőpolitika" Magyarországon 2008–2018. Történeti politikai gazdaságtani elemzés 115

Czirfusz Márton, Ivanics Zsófia, Kovai Cecília és Meszmann T. Tibor
A magyarországi munkásság a hosszú lejtmenetben 142

Gerőcs Tamás és Pinkasz András
Magyarország az európai munkamegosztásban. A termelés áthelyezése a globális járműipari értékláncokban 172

Gagyi Ágnes, Jelinek Csaba, Pósfai Zsuzsanna és Vigvári András
Lakhatási helyzet a válság után. Financializációs folyamatok, kettészakadó lakáspolitikák és a háztartások túlélési stratégiái 199

Barna Emília, Madár Mária, Nagy Kristóf és Szarvas Márton
Dinamikus hatalom. Kulturális termelés és politika Magyarországon 2010 után 225

BEVEZETŐ A *FORDULAT* 26. SZÁMÁHOZ

A 2008-as válság, majd a 2010 után kiépülő, magát a Nemzeti Együttműködés Rendszerének nevező rezsim alapvetően változtatta meg az életet Magyarországon. A tulajdon- és gazdasági viszonyok, az állami intézmények és a nyilvánosság átalakítása, valamint az erőteljes nemzeti radikális szimbolikus politizálás a magyarországi társadalom rendszerváltás utáni történetének egy új fejezetét hozták el.

Nyolc év telt el azóta, hogy a Helyzet Műhely, egy fiatal társadalomkutatókból álló kutatóműhely 2011-ben megalakult, és öt esztendő azóta, hogy 2014-ben, a *Fordulat* 21. számában a Helyzet Műhely a rendszerváltás olyan értelmezését adta, mely az 1989-es eseményeket nemcsak a magyar történelem, hanem a globális kapitalizmus történetének részeként értelmezte. Most bizonyos értelemben a 21. lapszám folytatását tartja a kezében az olvasó. Eltérően azoktól a megközelítésektől, melyek a 2010 után kiépült rezsimet elsődlegesen politikai perspektívából elemzik és a demokratikus intézmények leépülését, vagy az állam gazdaságformáló szerepét viszonylagos önállóságukban vizsgálják, a szerzők a 2008-as válság hatásait és a 2010 utáni politikai-gazdasági folyamatokat Magyarországon a tőkés világrendszer történetének, főképp az 1970-es évek óta tartó globális válságperiódusnak, az úgynevezett *hosszú lejtmenetnek* a részeként értelmezik.

A lapszám nyitó tanulmánya felvázolja a Helyzet Műhely és e lapszám világrendszerelemzés hagyományához kapcsolódó elméleti keretét, és hogy hogyan értelmezi e lapszám a magát NER-nek nevező rezsimet. E tanulmány, összhangban az egész lapszámmal, a második világháború utáni globális gazdasági ciklus válságának 2008 utáni fázisában kialakuló tőkefelhalmozási rezsimként értelmezi azt, amely a külső integráció követelményeinek kielégítését átmenetileg sikeresen egyeztetette össze egy új helyi oligarchia feltőkésítésével. Ebben az értelmezésében az új tőkefelhalmozási rezsimet félperiférias hegemónia támasztja alá, melynek része, hogy a Nemzeti Együttműködés Rendszere önmeghatározással elfedi az érdekkonfliktusokat, szimbolikusan inkorporálja a társadalom összes csoportját és láthatatlanná teszi az új tőkefelhalmozási rezsim veszteseit.

A lapszám következő két tanulmánya a társadalom két alapvető viszonyrendszerét, az osztályszerkezetet és a genderrezsimet elemzi a 2008 utáni Magyarországon. Mindkét

tanulmány annak a tágabb viszonyrendszernek a részeként értelmezi a magyarországi emberi viszonyokat, amelybe ezek a viszonyok beágyazódnak – ez a tágabb viszonyrendszer a tőkés világrendszer. Az osztályviszonyokról szóló tanulmány a magyar társadalom osztályszerkezetét a tőkés világgazdasági rendszer globális osztályszerkezetének félperiférián részeként fogja fel. Bemutatja, hogy 2008 és 2010 után a tőke belső és külső felhalmozásának terhe fokozott mértékben hárul a háztartásokra, azon belül különösen az informális termelő és újratermelő (reproduktív) munkát végzőkre. Kifejti, hogy osztálypolitikáival az állam a tőke–munka viszonyokba beavatkozva köztes-közvetítő osztálypozíciókat is fenntart, valamint hogy a helyi munka egyszerre alávetett a centrumtőkének, a félperiférián, helyi tőkének, valamint a félperiférián, nem-helyi tőkének, vagyis azon tőkefrakcióknak, melyeket a 2010 után kiépült rezsim a „keleti nyitás" politikája keretében a centrumtőke ellensúlyozására hívott Magyarországra. A genderrezsimről szóló tanulmány a 2008/2010 utáni nőpolitikát az 1950-es évek óta tartó lokális demográfiai lejtmenet és az ahhoz kapcsolódó abortuszdiskurzus, az 1970-es évek óta tartó világgazdasági lejtmenet, Magyarország függő, félperiférikus világrendszer-integrációja és a női munka társadalmi integrációja szempontjából vizsgálja.

A lapszám negyedik és ötödik tanulmánya a munka és a munkásság kérdésével foglalkozik. Ezek közül az előbbi a bérmunka fokozott kizsákmányolása, valamint a bérmunkát nem végzők társadalmi megkülönböztetésének kettősségét elemzi, egyrészről a járműipari bérmunka 2008 utáni intenzívebbé válásának, másrészről a bérmunkából kiszoruló népesség etnicizálódásának példáján. Az utóbbi tanulmány kifejezetten a járműiparra koncentrál és a nemzetközi munkamegosztásban a 2000-es évekre átalakuló, majd a 2008-as világgazdasági válságot követően megszilárduló hierarchikus szakosodással foglalkozik. Annak jelentőségét tárja fel a 2010 után kiépült félperiférián tőkefelhalmozási rezsim működésében, hogy a világpiacot érintő túltermelési válság, valamint az utóbbi évtizedben az elektromos motorok által elindított technológiai változások a német járműipar átszervezéséhez vezettek, az egyre inkább szabványosított és ezért stagnáló vagy csökkenő hozzáadott érték előállítására képes termelési folyamatokat a német járműgyártók Kelet-Közép-Európába telepítették át.

Az utolsó két tanulmány a társadalmi élet két kitüntetett terepével foglalkozik a 2008/2010 utáni Magyarországon, a lakhatással és a kultúrával. A lakhatásról szóló tanulmány a lakhatás globális gazdasági körülményeit, a lakáspolitikát és a háztartások saját erőforrásait egy és ugyanazon összefüggés részeként tárgyalja. Elméleti kerete szerint a lakhatás a felhalmozásnak és a társadalmi reprodukciónak egyaránt előfeltétele, és ezt az ellentmondásos viszonyt a tanulmány három része a válságkörülmények között átalakuló profitkivonási stratégiák szempontjából, a profitkivonás és társadalmi reprodukció viszonyai között közvetítő helyi politikák szempontjából, valamint a profitkivonás és reprodukció követelményei között helyben manőverező háztartások szempontjából vizsgálja. A kultúráról

szóló tanulmány azokat a társadalmi folyamatokat és struktúrákat vizsgálja, amelyek 2010 után a kultúra termelőinek pozícióit meghatározták. Három területen keresztül elemzi a kulturális termelésben bekövetkezett változásokat: a kulturális közmunka területének vizsgálata révén a foglalkoztatás- és osztálypolitikáknak a kultúrpolitikával való összefüggéseire mutat rá; a populáris zenei mezőn keresztül az állam és a piac változó viszonyát tárja fel; végül néhány újonnan létrejött vagy átalakult intézmény történeti változásán keresztül mutat rá az ideológiatermelés és az állami hegemón stratégiák alakulására.

A Helyzet Műhely maga is a 2008-as válság utáni években alakult, hogy a világrendszer-elemzés eszköztárával elemezze a magyar *helyzetet*. Jelen lapszám e vállalkozás fontos mérföldköve. A lapszám három ok miatt is rendhagyó. Az egyik, hogy – eltérően a korábbi *Fordulat*-számoktól – itt egyetlen fordítást sem közlünk. Mind a hét tanulmány e lapszám számára készült, először magyar nyelven jelenik meg. Szorosan kapcsolódik ehhez a második ok: valamennyi szerző egyetlen kutatóközösség, a Helyzet Műhely tagja. E lapszámban tehát tizenhét szerző összehangolt, közös munkáját nyújtjuk át. Harmadik sajátossága, hogy a lapszámban (közvetlenül e bevezető után) egy szószedetet is közlünk, amely tizenhárom szerző, valamint Czirfusz Márton szerkesztői munkája. Az elmúlt években számos visszajelzést kaptunk, melyek szerint a Helyzet Műhely elemző nyelve – e sajátosan történeti, kritikai és globális politikai gazdaságtani fogalomkészlet – nem a legkönnyebben befogadható. A lapszám szerkesztőiként ezért – hasonlóan Immanuel Wallerstein magyarul is olvasható *Bevezetés a világrendszer-elméletbe* című könyvének (L'Harmattan–Eszmélet) fogalomtárához – igyekeztük egyfelől egységesíteni a lapszámban használt fogalmi hálót, másfelől törekedtünk arra is, hogy az elemzések kevesebb előismerettel is jobban követhetővé váljanak: a tanulmányok nyelve nyitottabb, könnyebben befogadható legyen. A szószedet megjeleníti, hogy adott kifejezést milyen értelemben használunk, hogyan kapcsolódik további kulcsfogalmainkhoz, és hogy melyeket tartjuk az adott terminushoz tartozó, legfontosabb szakirodalmaknak. Bízunk benne, hogy olvasóinknak jelentős segítséget nyújthat mindez, s hogy a szószedet révén könnyebben eljuthat elemzéseink fő állításaihoz és érveihez.

Jó szívvel ajánljuk tehát e lapszámot mindenkinek, akit érdekel a 2008/2010 utáni Magyarország, a *válság és a hegemónia* – globálisan is, de különösen a kelet-közép-európai félperiférián.

Barna Emília
Csányi Gergely
Éber Márk Áron
A *Fordulat* 26. számának szerkesztői,
a Helyzet Műhely tagjai

Czirfusz Márton, Csányi Gergely, Éber Márk Áron, Gagyi Ágnes, Gerőcs Tamás, Jelinek Csaba, Katona Noémi, Kovai Cecília, Meszmann T. Tibor, Nagy Kristóf, Pinkasz András, Szarvas Márton és Vigvári András

SZÓSZEDET A *FORDULAT* 26. SZÁMÁHOZ

Ezt a szószedetet azokból a fogalmakból állítottuk össze, amelyeket ebben a lapszámban visszatérően használunk, és amelyeket a jelenlegi magyar viszonyok világrendszer-szempontú elemzésében a legfontosabbaknak tartunk. Az itt szereplő fogalmak egy része a hétköznapokban is használt kifejezés (pl. háztartás, rendszerváltás), amelyeket sajátos értelemben használunk a magyar társadalmi valóság kapitalista világgazdaság struktúráiba való történeti beágyazottságának elemzésekor. Mások a kritikai társadalomtudományok bevett fogalmai, amelyeknek viszont az egyes szerzők és iskolák különböző jelentéseket adtak (pl. tőke), így érdemes rögzíteni, hogy mi mit értünk alattuk. A fogalmak harmadik csoportját pedig a világrendszer-elemzés által bevezetett kifejezések adják (pl. félperiféria).

A szócikkek az általunk a lapszám cikkeiben használt értelmezések sarokpontjait ismertetik. Nem törekedtünk a különböző iskolák és vitáik részletes ismertetésére; amennyiben viszont relevánsnak tartottuk, bemutatjuk, hogy értelmezésünk melyik irányzatra, melyik szerzőre vagy a szerző melyik művére épül elsősorban.

CIKLUS

A kapitalista termelési mód (→kapitalizmus) elemzésében fontos szerepet tölt be a gazdasági ciklusok leírása és értelmezése. A főáramú közgazdaságtan egyensúlyelméleteivel szemben a cikluselméletek a válság- és növekedési periódusok szisztematikusan megfigyelhető ritmusára irányítják a figyelmet. A közgazdaságtan különböző hosszúságú ciklusokat különböztet meg: az 1–4 éves üzleti ciklusokat, a 8–10 éves pénzügyi ciklusokat, az infrastrukturális beruházások hullámzásához köthető kb. 20 éves ciklusokat, illetve az ún. Kondratyev-féle hosszú ciklusokat, melyek kb. 50 évente ismétlődnek. E ciklusok jellemzője, hogy bővülő-felívelő szakaszaikban a beruházás és értékelsajátítás, míg kimerülő-leívelő szakaszaikban túltermelési vagy túlfelhalmozási válság és leértékelődés figyelhető meg. Magyarországon az 1980-as években több szerző is foglalkozott a különböző cikluselméletek alkalmazásával hazai gazdaság(történet)i folyamatokra, például Kövér György, Bródy András és Bauer Tamás is; ekkor fordították le magyarra Kondratyev 1920-as években publikált klasszikus tanulmányát.

A szűken értelmezett közgazdaságtani értelmezés mellett a kritikai társadalomtudományban olyan cikluselméletek is elterjedtek, amelyek a különböző gazdaságstatisztikai mutatók hullámzása mellett egyéb politikai, társadalmi folyamatokat is beépítenek a modelljeikbe. Ilyen például a →hosszú időtartam (*longue durée*), azaz a hosszú időtávú, 150–200 évet felölelő történelmi idő vizsgálata, mely leginkább Fernand Braudel munkái alapján ismert. Braudel nagy hatással volt a →világrendszer-elemzés képviselőire, például Immanuel Wallersteinre is.

Jelen lapszám szempontjából a két legfontosabb szerző Robert Brenner és Giovanni Arrighi. Brenner többek között az 1970-es évek óta tartó →hosszú lejtmenet fogalmáról ismert, míg Arrighi a globális kapitalizmus 15. századi kialakulásától négy nagy hegemóniaciklust azonosít (→hegemónia). E lapszám cikkei a mai magyar társadalmi folyamatokat a második világháború utáni globális hegemóniaciklus leívelő szakasza, a hosszú lejtmenet összefüggéseiben értelmezik. Ez az időszak másképpen az Amerikai Egyesült Államok hegemóniájának válságos, hanyatló periódusa. (JCs)

Arrighi, Giovanni – Silver, Beverly J. (2001): Capitalism and world (dis)order. In: *Review of International Studies*, No. 27.: 257–279

Brenner, Robert (2006): *The Economics of Global Turbulence: The Advanced Capitalist Economies from Long Boom to Long Downturn, 1945–2005*. Verso.

Kondratyev, Nikolaj D. (1980): A gazdasági fejlődés hosszú hullámai. In: *Történelmi Szemle*, Vol. 23., No. 2.: 241–269.

Kövér György (2018): A Kondratyev-ciklus története. In: *A növekedés terhe*. Osiris.

ÉRTÉKLÁNC

A nemzetközi →munkamegosztás felépítésében, a →felhalmozási rezsimben az 1980-as évek végére a feldolgozóiparban a globális értékláncok váltak uralkodóvá. Az értéklánc olyan hierarchikus vállalati struktúrát jelent, amelyben az adott iparág vezető cégei – pl. járműipari márkák végső termelői, ruhaipari vagy elektronikai termékek végső értékesítői – koncentrált piaci pozíciójuknak köszönhetően képesek a teljes beszállítói hálózat kialakítására, irányítására és ezen keresztül a hierarchikus struktúra „láncszemeiben" megtermelt érték minél nagyobb arányú elsajátítására. E működés a hierarchia magasabb pontjain lévő cégek számára egyrészt lehetővé tette a kevésbé jövedemező tevékenységek kiszervezését, másrészt a láncon belüli szereplők lecserélhetőségével, a lánc irányításának megváltoztatásával a piaci változásokra történő gyors és rugalmas reagálást. Ezzel összhangban a kilencvenes évek elejére liberalizálódott a nemzetközi kereskedelem, lehetőséget biztosítva arra, hogy az értékláncok globálissá váljanak, és a →tőkefelhalmozás jövedemezősége folyamatosan biztosítva legyen.

A globális értékláncok vállalatainak globális elhelyezkedését két szempontból is vizsgálhatjuk. Egyrészt amennyiben a vállalatokat a vállalatközpont országával azonosítjuk, akkor azt látjuk, hogy míg a centrumországok vállalatai a hierarchia minden szintjén megjelennek, addig a félperiféria és a periféria vállalatai csak elszórva találhatók meg az értéklánc magasabb szintjein, és inkább az alsóbb szintekre képesek szakosodni (pl. magyarországi vállalatok közvetlen beszállítók lesznek a járműiparban, de nem lesznek járműmárkák tulajdonosai). Másrészt a transznacionális vállalatokon belül is azonosíthatunk értékláncokat: a központ az alacsonyabb hozzáadott értékű tevékenységeit nem más vállalatoknak szervezi ki, hanem térben helyezi át (pl. az járműipari cég az összeszerelést áttelepíti Kelet-Európába, de a kutatás-fejlesztés megmarad a vállalati központban). Így például Magyarországon a globális járműipari értéklánc összes szintjének szereplőit megtaláljuk, a vállalatok által megtermelt érték áramlását pedig egyszerre határozza meg az iparági és a vállalati értékláncon belül elfoglalt pozíció (→munkamegosztás). (PA)

Bair, Jennifer (2005): Global capitalism and commodity chains: Looking back, going forward. In: *Competition and Change*, Vol. 9., No. 2.: 153–180.

FELHALMOZÁSI REZSIM

A →tőkefelhalmozás konkrét térben és időben történik, hatalmi viszonyok által kialakított, tőkés újratermelést biztosító és ezáltal legitimmé tett intézményrendszer közvetítésével. A hatalmi viszonyok által kialakított intézményrendszer általában nemzetállami keretek között jön létre, a kötetben is elsősorban így használjuk a rezsim fogalmát.

Az 1970-es évektől kezdődő →hosszú lejtmenet időszakában Magyarországot egy konkrét, a világrendszerbe beágyazott →félperifériás felhalmozási rezsimként értelmezzük. A rezsim kialakulását a →hegemónia fogalma segítségével értelmezzük. Ezen belül a lapszámban (részletesen lásd a bevezető tanulmányt) a 2010 utáni magyarországi rezsimet a második világháború utáni globális gazdasági ciklus válságának 2008 utáni fázisában kialakuló, helyi, →félperifériás →hegemóniaként elemezzük. A konkrét tőkefelhalmozási rezsim a külső és a belső tőkefelhalmozás feltételeit csak a munkaerőre háruló egyre erőteljesebb nyomás árán tudja garantálni, így ki kell alakítania és uralnia kell az ehhez szükséges társadalmi feltételeket. (MTT)

Éber Márk Áron – Gagyi Ágnes – Gerőcs Tamás – Jelinek Csaba (2019): 2008–2018: Válság és hegemónia Magyarországon. In: *Fordulat*, No. 26.: 28–75.

FÉLPERIFÉRIA

A félperiféria a →világrendszer egyik, a →munkamegosztás által létrejött pozíciója. Centrum és periféria →viszonyfogalmak, csak egymáshoz fűződő viszonyukban értelmezhetők. A félperiféria egyszerre rendelkezik centrumra és perifériára jellemző sajátosságokkal, így részint „köztes" helyzetet foglal el, részint pedig „közvetítő" szerepet lát el a tőkés világgazdaság hierarchikus rendszerében. A centrumországok számára a félperiféria például a perifériát is jelentheti (emiatt hívhatjuk Kelet-Európát mint félperifériát egyúttal az Európai Unió perifériájának is), miközben a perifériku országok számára a centrumot (lásd pl. a volt államszocializmus keleti tömbjét és az ún. „harmadik világ" közötti kereskedelmi és munkaerő-áramlási kapcsolatokat). A félperiféria egyben térbeli fogalom is, hiszen a kapitalista világgazdaság bizonyos térségeire vonatkozik (pl. Latin-Amerikára, Kelet-Európára).

A →tőkefelhalmozásban és az értéktöbblet elsajátításában a félperiféria a centrum és a periféria közötti pozíciót jelenti: a félperifériát tőke- és technológiahiány jellemzi, a félperiféria a centrumból való tőkekiáramlás fontos célterülete, az értéktöbblet meghatározó módon a félperifériáról a centrum felé áramlik. A világgazdaság →ciklikus válságai során fontos „puffert" képez a félperiféria: például a termelési kapacitások ide irányuló áthelyezésével időlegesen helyreállítható a termelés jövedelmezősége az itt található olcsóbb munkaerő miatt.

Kelet-Európa, így Magyarország társadalmainak történeti elemzésében fontos szempont azok félperifériás jellege. Történetileg visszatérő törekvés, hogy a félperifériás államok a javítsák pozícióikat a világrendszerben (→függő fejlődés; az államszocialista kísérlet ennek egy példája, de a →rendszerváltás tétjei is részben ennek mentén alakultak – vö. „felzárkózás" a Nyugathoz). A félperiféria fogalma a magyarországi folyamatok elemzésekor segítséget nyújt abban, hogy bemutassuk a magyar gazdaság sajátos történeti beágyazottságát a tőkés

világrendszerbe. E sajátosságok közé sorolható többek között az államszocialista Magyarország kettős függősége – egyfelől pénzügyi és gazdasági függése a kapitalista centrumoktól, másfelől politikai és katonai függése az államszocializmus központjától, a Szovjetuniótól (Böröcz 2017) –; az adósságválság és társadalmi következményei, illetve a liberalizáció és a protekcionizmus vitája a gazdaságpolitikákban (lásd a *Fordulat* 21. lapszámát); az e lapszám bevezető tanulmányában használt félperifériás →hegemónia fogalma, amely a jelenlegi Magyarországot a világrendszerbe beágyazott felhalmozási rezsimként értelmezi sajátos osztályviszonyaival együttesen (→osztály, →viszony); vagy a bérmunka és az →informális munka félperiférián sajátos viszonya és szerepe a →társadalmi reprodukcióban. (CzM)

Arrighi, Giovanni ([1990] 2014): A fejlődés illúziója: A félperiféria koncepciójának megújítása. In: *Eszmélet,* Vol. 26., No. 103.: 159–192.
Böröcz József (2017): *Hasított fa. A világrendszer-elmélettől a globális struktúraváltásokig.* L'Harmattan Kiadó.

FINANCIALIZÁCIÓ

A financializáció az a folyamat, amelynek során a gazdasági folyamatokra egyre nagyobb hatást gyakorolnak a pénzpiacok, a pénzügyi szférában érdekelt gazdasági szereplők és a pénzügyi logika. A financializáció során a gazdaságban megtermelt profit forrása egyre inkább a pénzügyi rendszer, és nem a termelő ágazatok vagy az árukereskedelem lesz (→tőkefelhalmozás). A financializáció fogalma a nemzetközi kritikai társadalomtudományos irodalomban az utóbbi évtizedekben terjedt el, megjelenése sok szempontból levezethető az 1970-es évek globális neoliberális fordulatából, amely megújította a →felhalmozási rezsimet. A financializáció kutatása a 2008-as válság után vett nagyobb lendületet, és ma már olyan alterületei is vannak, mint a mindennapi élet, a közszolgáltatások vagy a lakhatás financializációja.

Jelen lapszám perspektívájában a financializáció nemcsak az utóbbi évtizedek jellemzője, hanem a globális hegemóniaciklusok (→ciklus, →hegemónia) leívelő szakaszának általános sajátossága. E leívelő szakaszokra – mint például legutóbb a 19–20. század fordulójára – általánosan igaz, hogy a csökkenő profitrátával küzdő termelőágazatok helyett a profittermelés színtere áttolódik a pénzügyi szférába. Az ilyen financializációs időszakokban új pénzügyi termékek jelennek meg a pénzpiacokon (mint például a másodlagos jelzálogpiac az Amerikai Egyesült Államokban a 2000-es években), különböző pénzügyi buborékok fújódnak fel és pukkannak ki (lásd az 1997-es délkelet-ázsiai válságot vagy a 2008–2009-ben kipukkadó „ingatlanlufit"), és jellemzőbbé válnak a globális gazdasági rendszerben a kisebb fel- és leívelő szakaszok. Emellett fontos, hogy bár a financializáció a globális →kapitalizmus egészében

történik, a →világrendszer különböző pozícióiban más és más formában jelentkezhet, azaz a centrumországok és a →félperiféria financializációs folyamatai eltérhetnek egymástól. (JCs)

Arrighi, Giovanni (1994): *The long twentieth century: Money, power, and the origins of our times*. Verso.

FÜGGŐ FEJLŐDÉS

A függő fejlődés gondolata a második világháború után uralkodóvá váló fejlődésistádiumok-elmélet kritikájaként alakult ki. A fejlődésistádiumok-elmélet a fejlődés azonos modelljét alkalmazta minden országra, a fejlett és fejlődő országok közötti különbségek orvoslására pedig a világpiaci integrációt javasolta. Az ENSZ Latin-amerikai és Karibi Gazdasági Bizottsága (CEPAL/ECLAC) (elsősorban Raúl Prebisch argentin közgazdász) úgy érvelt, hogy az ipari cikkek importjáért nyersanyagexporttal fizető fejletlenebb országok a cserearányokon folyamatosan veszítenek, így a világpiaci integráció valójában gátolja a fejlődésüket. Ehelyett protekcionista politikát és importhelyettesítő iparosítási programot javasoltak.

Az importhelyettesítő iparosodás a második világháború utáni globális gazdasági →ciklus félperifériás gazdaságainak fő gazdaságpolitikai céljává vált. A →félperiféria iparosodása azonban nem vezetett a világgazdaságon belüli egyenlőtlenségek csökkenéséhez. A függő fejlődés elméletét ennek fényében két módon módosították. Egyrészt a fejlődést a tőkés világgazdaság viszonyai szerint értelmező megközelítések azt hangsúlyozták, hogy az iparosodás önmagában nem vezethet fejlődéshez, csak a technológiai szint növelésén – mai kifejezéssel: a globális →értékláncokban elfoglalt magasabb pozíción – keresztül. A függő fejlődés koncepciójának alapjául szolgáló elemzést a saját keretébe beépítő, de egyúttal a globális viszonyok komplexebb vizsgálata felé elmozduló →világrendszer-elemzés ugyanezt a problémát másképp látta. Wallerstein (pl. 1976) a tőkés gazdaságon belüli versenyt globális →viszonyként szemlélve arra jutott, hogy a →félperifériás országok közötti fejlődési verseny nem felszámolja, hanem állandósítja a teljes világrendszer hierarchiáját. Giovanni Arrighi ([1990] 2014) az importhelyettesítő iparosodás globális eredményeit elemezve azt mutatta ki, hogy a technológiai utolérés erőfeszítései nem számolják fel a globális egyenlőtlen fejlődés logikáját, hanem részben állandósítják, részben másokra hárítják a globális szinten egyenlőtlenül működő rendszer hátrányait. Arrighi értelmezésében a fejlődés illúziója nemcsak tévedést jelent, hanem a rendszer globális működéséhez szükséges ideológiai tényezőt és versenykényszert. Kelet-Európa esetében Andrew C. Janos foglalkozott a fejlődési illúzió politikai hatásaival, a függő fejlődés fogalmának magyarországi recepcióját a nyolcvanas években a *Fejlődés-tanulmányok* kiadványsorozat indította el. (GÁ)

Arrighi, Giovanni ([1990] 2014): A fejlődés illúziója: A félperiféria koncepciójának megújítása. In: *Eszmélet,* Vol. 26., No. 103.: 159–192.
Janos, Andrew C. ([2000] 2003): *Haladás, hanyatlás, hegemónia Kelet-Közép-Európában.* Helikon.
Wallerstein, Immanuel (1976): Semi-peripheral countries and the contemporary world crisis. In: *Theory and Society,* Vol. 3., No. 4.: 461–483.

GENDERREZSIM

A genderrezsim a nemek közötti viszonyrendszert (→viszony) jelöli. A gendernek sokféle jelentése van a különböző szociológiai irányzatokban, a marxista feministák a nemek közötti viszonyokat a kapitalista termelés által meghatározott, hierarchikus viszonyokként értelmezik. A világrendszer-elemzés szerint a→tőkefelhalmozás a kapitalizmusban a fizetett bérmunka mellett a fizetetlen munka kizsákmányolásán keresztül történik (→informális munka). A →társadalmi reprodukcióhoz, az élet újratermeléséhez közvetlenül kapcsolódó munkát (pl. a gyereknevelést, a gondoskodást, a házimunkát) jellemzően nők végzik a →háztartáson belül. E reproduktív munka által termelt érték nincs elismerve és nincs bérrel kompenzálva, illetve e munka jellemzően a kereső tevékenységnek alávetett kiegészítő tevékenységként van azonosítva. A nemek közötti egyenlőtlen →munkamegosztás a háztartáson belül és a társadalomban létrehozza és újratermeli a nemek közötti viszonyrendszert. Így a gendert nem egyéni identitásként, hanem strukturálisan meghatározott pozíciókként értelmezzük, amelyeket a globális felhalmozási folyamat határoz meg. A genderpolitika vagy „nőpolitika" kifejezések azt jelölik, hogy az állam miként avatkozik be szimbolikusan vagy materiálisan a nemek viszonyrendszerébe (lásd pl. a jelenlegi magyarországi családpolitikát). Jellemzően a gazdasági →ciklusok felívelő szakaszában a születések számának növelése, a hosszú távú →társadalmi reprodukció áll a politikák fókuszában, a leívelő szakaszokban pedig az informális munka kompenzálja a bérkiesést. (KN)

Csányi Gergely (2019): Genderrezsim és „nőpolitika" Magyarországon 2008–2018. Történeti politikai gazdaságtani elemzés. In: *Fordulat*, No. 26.: 115–141.
Csányi Gergely – Gagyi Ágnes – Kerékgyártó Ágnes (2018): Társadalmi reprodukció: Az élet újratermelése a kapitalizmusban. In: *Fordulat,* No. 24.: 5–30.
Dunaway, Wilma A. (2018): A félproletár háztartás a modern világrendszer *longue durée*-je folyamán. In: *Fordulat,* No. 24.: 53–87.
Mies, Maria (1986): *Patriarchy and accumulation on a world scale.* Zed Books.

HÁZTARTÁS

A háztartás a köznyelvben és a tágabb szociológiai, illetve társadalomstatisztikai diskurzusban általában lakhatási, vagyonmegosztási vagy fogyasztási egységet jelöl. A világrendszerelemzéssel foglalkozó Fernand Braudel Központban elindított Háztartások, Munkaerő és Világgazdaság Kutatócsoport (*Research Working Group on Households, Labor Force Formation and the World Economy*) kutatói által kidolgozott megközelítés szerint a háztartás a társadalom alapvető termelési és reprodukciós egysége, melyben különféle munkatípusok hierarchikusan összekapcsolódva egészítik ki egymást, és amely így a globális felhalmozási folyamat egyenlőtlen viszonyait rögzíti.

E megközelítés láthatóvá teszi, hogy a →társadalmi reprodukciónak azokat a költségeit, melyeket a tőke nem fizet ki munkabér formájában, a háztartáson belüli (produktív és reproduktív) →informális munka biztosítja, ezzel járulva hozzá egyrészről a tőke munkaerőköltségéhez, másrészről a háztartás integrációjához az →értékláncokba. Így a háztartás olyan csomópont a globális értékláncokban, melyben a munkák hierarchiájának fenntartása, tehát az →informális munka, a háztartási munka vagy a reproduktív munka el nem ismerése alapvető feltétele annak, hogy a női munka a felhalmozás globális folyamataiba integrálódjon, hiszen ez csökkenti a tőke bérköltségeit és alacsonyan tartja a munkaerő árát. A háztartás mint termelési csomópont működésének tehát alapvető feltétele a →genderrezsim hierarchikus jellege. (CsG)

Csányi Gergely – Gagyi Ágnes – Kerékgyártó Ágnes (2018): Társadalmi reprodukció: Az élet újratermelése a kapitalizmusban. In: *Fordulat,* No. 24.: 5–30.

Dunaway, Wilma A. (2018): A félproletár háztartás a modern világrendszer longue durée-je folyamán. In: *Fordulat,* No. 24.: 53–87.

Smith, Joan – Immanuel Wallerstein (1992): *Creating and transforming households*. Cambridge University Press.

HEGEMÓNIA

A hegemónia fogalmát a marxista elemzésekben Antonio Gramsci honosította meg. A hegemónia azokat a →viszonyokat jelöli, melyek az alávetett és az uralkodó osztályok között állnak fenn, és amelyek létrehozzák a társadalmi berendezkedést. Gramsci hegemóniafogalmát az 1920–1930-as években a nyugat-európai szocialista forradalmak kudarcai után dolgozta ki, hogy feltárja a politikai cselekvés társadalmi beágyazottságát és előfeltételeit. Így a hegemónia fogalma nagy hangsúlyt helyez a hatalmi viszonyoknak a nem közvetlenül elnyomó, hanem inkorporáló és ezért konszenzusosnak érzékelt voltára. Az uralkodó osztály nemcsak közvetlen erőszak, hanem a termelési viszonyokkal

összefüggő kulturális és politikai eszközökkel is létrehozza és megszilárdítja az uralmi viszonyokat.

A hegemónia nem eleve adott és örökké létező, hanem az érdekcsoportok küzdelmei során létrejövő és folyamatosan átalakuló hatalmi viszony. Egyetlen hegemónia sem épül azonban valamennyi társadalmi csoport teljes egyetértésére: a hatalom gyakorlása szempontjából nélkülözhető csoportok kitaszítása ugyanúgy a hegemónia jellemzője.

Míg Gramsci alapvetően nemzetállami keretben vizsgálta a hegemóniák kialakulását, működését és az ellenhegemonikus erők mozgását, addig Giovanni Arrighi nyomán a világrendszer-elemzés fókuszába a globális hegemóniaciklusok kerültek (→ciklus). Arrighi →hosszú időtartamú megközelítése a tőkés →világrendszer történetében négy hegemóniaciklust azonosít, melyek saját →tőkefelhalmozási logikákkal rendelkeztek. Bár Arrighi megközelítése nem mond ellent Gramscinak, nagyobb hangsúlyt fektet a hegemóniaképződés globális és politikai-gazdaságtani aspektusaira (Gramsci a kulturális, ideológiai vonatkozásokat és a nemzetállami keretet hangsúlyozta).

Mivel a nemzetállami hegemóniák a globális hegemóniaciklusokba ágyazódnak, e lapszám egyszerre használja a hegemóniaformálódás mindkét léptékét: a helyit és a globálist is. Így feltárja, hogy hogyan jönnek létre és alakulnak át helyi, nemzetállami hegemóniák, illetve azt, hogy ezek a nemzetállami hegemón rezsimek hogyan integrálódnak függő pozícióban (→függő fejlődés) a globális hegemóniaciklusok átalakulásaiba. (NK)

Arrighi, Giovanni (1994): *The long twentieth century: Money, power, and the origins of our times*. Verso.
Gramsci, Antonio (1977): *Az új fejedelem*. Magyar Helikon.
Forgacs, David (2000): *The Gramsci reader*. New York University Press.

HOSSZÚ IDŐTARTAM

A hosszú időtartam (*longue durée*) az Annales társadalomtörténeti iskola második generációja által meghonosított fogalom, amely a történettudományra jellemző politika- és eseménytörténeti megközelítés helyett a hosszabb időtávban és szélesebb társadalmi valóságban megragadható történetírást szorgalmazta. Az irányzat legfőbb képviselője Fernand Braudel volt, aki *A Földközi-tenger és a mediterrán világ II. Fülöp korában* című monográfiájában dolgozta ki a megközelítés alapjait.

Braudel szerint a történetírás hagyományos szemléletű, események értelmezésével foglalkozó megközelítése mellett legalább olyan fontos a társadalmi rendszerek mélyén lévő struktúrák elemzésével is foglalkoznia. Braudel szerint a történelmi változások nem pusztán az események pontos leírásával ragadhatók meg, hanem sokkal inkább azon

mélyen fekvő struktúrák elemzésével, amelyek az „élet totalitását" valójában meghatározzák. Ahogy Braudel fogalmaz, a pillanatnyi események helyett a hosszú időtartamok vizsgálata indokolt, hiszen alapvetően ezek szabják meg szélesebb társadalmi csoportok életének történeti kereteit.

A braudeli történelemfelfogás és történetírás fontos kiindulási pont volt a →világrendszer-elemzés képviselőinek munkásságában, illetve a →ciklusok elemzéséhez is kapcsolható. E lapszám elemzései szintén a társadalmi struktúrák folytonosságát, illetve hosszú időtávú változását helyezik a középpontba. (VA)

Braudel, Fernand (2007): A történelem és a társadalomtudományok: A hosszú időtartam. In: *Annales: A gazdaság, társadalom és kultúrtörténet francia változata*. Szerk.: Benda Gyula – Szekeres András. L'Harmattan.

HOSSZÚ LEJTMENET

A hosszú lejtmenet Robert Brenner fogalma, amellyel a második világháború utáni gazdasági bővülés és felívelés megtorpanását követő időszakot értelmezi. Állítása szerint a háborút követő hosszú →ciklus felívelő szakasza kb. az 1960-as évek végéig tartott, annak leívelése pedig kb. 1973 óta tart. Mindezt elsősorban a feldolgozóipar jövedelmezőségével mérte, amelyhez a vállalatok adózás előtti eredményét veszi alapul.

A leívelő szakasz időbeli elnyúlását a folyamatos kormányzati beavatkozások okozzák: elsősorban a munkások bérének befagyasztása, az adócsökkentések, a kereskedelem- és árfolyampolitika, valamint a pénz- és tőkepiacok deregulációja, amely teret adott a →financializációnak. A beavatkozások azonban megállítani nem, csak lassítani tudják a lejtmenetet, valamint a válság terheit és költségeit tudják újraosztani, másokra terhelni. A hetvenes évek óta így ezt az időszakot a kibocsátás és a beruházások alacsony üteme, mérsékelt termelékenység, magas munkanélküliség és stagnáló-csökkenő reálbérszínvonal jellemzi. A financializáció ugyan a nyolcvanas évektől rövidebb időszakokra képes volt nagyobb növekedést generálni, az így megtermelt jövedelmek aránytalanul nagy arányban a tőkéhez, illetve a gazdagokhoz áramlott, valamint ezeket az időszakokat egyre mélyebb és elhúzódobb válságok kísérték. (PA)

Brenner, Robert (2000): The boom and the bubble. In: *New Left Review,* No. 6.: 5–43.
Brenner, Robert (2004): New boom or new bubble? The trajectory of the US economy. In: *New Left Review,* No. 25.: 57–100.
Brenner, Robert (2006): *The Economics of Global Turbulence: The Advanced Capitalist Economies from Long Boom to Long Downturn, 1945–2005*. Verso.

INFORMÁLIS MUNKA

Informális munkán azokat a tevékenységeket értjük, amelyek hozzájárulnak a felhalmozási folyamatokhoz (→tőkefelhalmozás), de a bérmunka szerződéses rendszerén kívüli viszonyokba ágyazódnak, tehát közvetetten kapcsolódnak a tőke–bérmunka viszonyhoz.

A világrendszer-elemzés és e lapszám tanulmányai szerint a tőkefelhalmozáshoz alapvetően szükséges az informális munka, mivel a kapitalista rendszer fennmaradásához elengedhetetlen, hogy a →társadalmi reprodukcióhoz szükséges munkának csak egy kis részét kelljen bérrel kompenzálnia a →tőkének. A bérmunka kizárólagossága a rendszer válságához vezetne. Ebből következően az informális munka nem kevésbé kapitalista, mint a formális bérmunka. A →félperiférián emellett az informális munka formái különbözhetnek a centrumországok informális munkaformáitól, összetett társadalmi viszonyokba ágyazódnak (pl. házépítés kalákában).

Az informális munka szimbolikusan és materiálisan a bérmunka alávetettje és kiegészítője, rendszerint bizonyos csoportok elnyomásával zsákmányolható ki. A →kapitalizmus története során ilyen csoportok voltak a rabszolgák, a parasztok, a nem fehér bőrűek, a nők vagy a gyerekek, akik nem fizetett, nem bérmunkaviszonyban végzett munkájukkal hozzájárultak a tőkefelhalmozás fennmaradásához. A →kapitalizmus alapvető erőforrása a →társadalmi reprodukció során közvetlenül kizsákmányolt informális reproduktív munka, amelyet legnagyobbrészt nők végeznek. (CsG)

Dunaway, Wilma A. ([2012] 2018): A félproletár háztartás a modern világrendszer longue durée-je folyamán. In: *Fordulat,* No. 24.: 53–87.
Wallerstein, Immanuel (1983): *Historical capitalism*. Verso.

KAPITALIZMUS

Kapitalizmus vagy más néven modern tőkés →világrendszer alatt azt a társadalomtörténeti folyamatot értjük, amelynek története során a →tőkefelhalmozás érdekében versengő hatalmi csoportok arra kényszerülnek, hogy folyamatosan újraszervezzék egyrészt a különböző termelési módokon és társadalmi →viszonyokon belüli, másrészt az azok közötti globális és hierarchikus →munkamegosztást, harmadrészt pedig az annak keretéül szolgáló geopolitikai kapcsolatokat.

A globális társadalmi viszonyrendszer alapja a tőkés árutermelés, illetve az arra leginkább jellemző bérmunkaviszony, amely először a XVI. századi Nyugat-Európában vált a társadalmi →munkamegosztást meghatározó erővé. A globális →munkamegosztásba bevont és azon belül áruként újratermelt munka nagyobb része ugyanakkor történetileg sosem csak a marxi „kettős értelemben szabad" (a munkaerejétől és termelési eszközeitől

megfosztott) bérmunkára épült, hanem számos egyéb „nem szabad", jellemzően erőszakos (gyarmati, rabszolgaság), megadóztatott (parasztság, kisipar) vagy meg nem fizetett munka (→informális munka) formájában vált és válik ma is a globális tőkefelhalmozás részesévé (pl. Magyarországon és Kelet-Európában a második jobbágyság is ilyen forma volt). A tőkés árutermelés társadalmi formájára jellemző bérmunkaviszony fenntartásának tehát feltétele a nem bérjellegű munka folyamatos bevonása a tőkefelhalmozás globális rendszerébe, ami a bérmunka köré szerveződő tőkés árutermelés dinamikus és erőszakos terjeszkedését eredményezi (vö. pl. gyarmatosítás).

Így a kapitalizmus kialakulástörténetében (az eredeti →tőkefelhalmozásban) összekapcsolódik a bérmunkaviszony térnyerése a társadalmi →munkamegosztás globális kiterjesztésével. Bár az eredeti →tőkefelhalmozást lehetővé tevő társadalmi válságnak, vagyis az európai feudalizmus felbomlásának nincs egyértelmű kezdő- vagy végdátuma, a válságból kifejlődő modern tőkés világrendszer (kapitalizmus) globális politikai rendszer formájában először a XIX. századra szerveződött meg az európai államok ellenőrzése alatt (a brit hegemóniaciklus során; →ciklus, →hegemónia). (GT)

KÖZÉPOSZTÁLY

A középosztály, vagy a polgárság és polgárosodás fogalma a modern tőkés →világrendszerrel együtt, annak centrumában, a globális felhalmozási hierarchiák csúcsain kifejlődő társadalmi →osztályt és folyamatot takar. A centrumon kívüli társadalmakban, mint a →félperiférián azonban a globális →értékláncban elfoglalt alacsonyabb pozíció következtében nem jött létre a centrumhoz hasonló középosztály. Míg e társadalmak középosztály-formálódását a helyi perspektíva felől gyakran „kettős társadalomnak" írják le, ez a tőkés világrendszer egészének szempontjából nézve a centrum és a periféria jellemzőit egyszerre hordozó félperifériás társadalmak egyenlőtlen és →függő fejlődéséből fakad.

E társadalmakban a középosztály fogalma nemcsak egy adott társadalmi pozíciót, hanem a centrumhoz való felzárkózás ígéretét és az ehhez kapcsolódó fogyasztási normákat is jelenti, így a félperiférián a középosztályosodás az Arrighi által is leírt fejlődési illúzió táptalaja lesz. A felzárkózás illúziója miatt a félperiféria középosztályai gyakran válnak a felzárkózási projektek motorjaivá, és a felzárkózás illuzórikus volta és kudarca miatt ezeknek a projekteknek a kritikusaivá is (→rendszerváltás).

Mivel a kelet-európai középosztály-formálódás olyan globális pozícióban megy végbe, mely nem a felhalmozási hierarchiák csúcsán áll, így a nyugati típusú középosztályosodáshoz képest kisebb szerepet játszik a vállalkozás, és nagyobbat játszanak az intellektuális erőforrások. A helyi középosztályok intellektuális erőforrásaik révén tudják helyi a →felhalmozási rezsimen, azaz az államon keresztül megszerezni azokat az erőforrásokat, melyek szükségesek

számukra a centrumbeli középosztályi fogyasztáshoz hasonló életmódok létrehozásához és fenntartásához. (NK)

Arrighi, Giovanni ([1990] 2014): A fejlődés illúziója: A félperiféria koncepciójának megújítása. In: *Eszmélet,* Vol. 26., No. 103.: 159–192.
Janos, Andrew C. ([2000] 2003): *Haladás, hanyatlás, hegemónia Kelet-Közép-Európában*. Helikon.
Gagyi Ágnes (2018): *A válság politikái*. Napvilág.

MUNKAMEGOSZTÁS

A munkamegosztás általános értelemben azt jelenti, hogy különböző munkások, vállalatok, térségek különböző munkatevékenységekre szakosodnak. A munkamegosztást a kritikai társadalomtudomány szerint társadalmi viszonyok (→viszony) hozzák létre és a munkamegosztásban társadalmi viszonyok képeződnek le.

A munkamegosztás nem a →kapitalizmus terméke (a nem kapitalista társadalmakban is létezik munkamegosztás), de a kapitalista árutermelés előfeltétele a munkamegosztás. A marxi elmélet alapvetően két munkamegosztást különít el egymástól. Az egyik a cserefolyamatban kifejeződő munkamegosztás, amikor különböző munkatermékek és munkaformák cserélnek gazdát egymással a társadalom különböző egységei (háztartás, vállalatok, országok) között vagy azokon belül. A másik alapvető munkamegosztás a termelésen belül történik: tőkés és munkás között, illetve az egyes munkások között (pl. a különböző munkások a termelési folyamatban más-más munkafolyamatot hajtanak végre). A kapitalizmus ideológiája szerint a munkamegosztás és a szakosodás gazdasági növekedéshez, jóléthez és az egyének képességeik szerinti, a munkavégzésben történő kibontakozásához vezet, valójában viszont a munkamegosztás hatalmi viszonyokat is magában rejt, és az értéktöbblet elsajátítását teszi lehetővé. A kapitalista fejlődés során fokozódó árutermelés fokozódó munkamegosztást is eredményez (→értéklánc).

A munkamegosztás fogalmát az elmúlt évtizedekben tágították; e lapszám is több különböző, de egymással összefüggő szempontból használja a kifejezést. A világrendszerelemzésben (→világrendszer) a centrum, →félperiféria és periféria közötti globális munkamegosztás az egyenlőtlenségek egyik magyarázó tényezője. A kritikai társadalomföldrajz rámutatott arra, hogy a térbeli munkamegosztás hogyan termeli újra a társadalmi-térbeli egyenlőtlenségeket a tőkés termelés térbeli megszervezésén keresztül. Az →értékláncokon belüli (vállalatokon belüli és vállalatok közötti) munkamegosztás elemzése a →felhalmozási rezsimek és a →tőkefelhalmozás folyamatának pontosabb megértéséhez vezetett. A marxista feminista kritika pedig rámutatott arra, hogy a →háztartáson belüli, nemek közötti egyenlőtlen munkamegosztás nem valamilyen természetes, biológiai különbségekkel

magyarázható hierarchikus viszony, hanem a kapitalista termelési mód által újratermelt különbségtétel (→genderrezsim). (CzM)

OSZTÁLY

Az osztály az élet termelésének és újratermelésének folyamatában, a(z) (újra)termelési →viszonyok rendszerében, másképpen a →munkamegosztás rendjében közös helyzetben lévők összessége. Az osztályokat alapvetően →tőke és munka →viszonyában elfoglalt helyzetük határozza meg. Az osztályviszony hatalmi és kizsákmányoló viszony, a saját munka, valamint mások munkája felett gyakorolt hatalom ugyanúgy része, ahogyan a saját vagy mások munkája során megtermelt érték feletti rendelkezés is. E hatalmat és kizsákmányolást a →kapitalizmusban a termelőeszközök magántulajdona, valamint a profit (haszon) magánelsajátítása teszi lehetővé, míg az államszocializmusban a termelőeszközök állami (nem pedig társadalmi vagy közösségi) tulajdona, valamint a profit (vagy haszon) állami (nem pedig társadalmi vagy közösségi) elsajátítása tette jogszerűvé.

Az osztály fogalma kapcsán meg kell különböztetnünk a névleges osztályokat (vagy puszta osztályhelyzeteket) a valóságos osztályoktól. A névleges osztály közös osztályhelyzetben lévőket jelent, a valóságos osztály tagjai azonban ezen felül valamilyen fokban tudatosítják is ezt a közös helyzetet, megszervezik magukat, ez pedig közös cselekvésben is kifejeződhet. A névleges és valóságos osztályok mindazonáltal csak egy kontinuum két szélső értékét jelzik, melyek között az empirikus lehetőségek számtalan változata azonosítható.

A lapszám osztályfogalma a legszorosabban a marxi osztálykoncepcióhoz kapcsolódik, de merít Pierre Bourdieu ([1985] 2013) és Erik Olin Wright ([1984] 1997) osztályfelfogásából is. Míg e két szerző jellemzően nemzetállami keretben felfogott centrumtársadalmak osztályait és osztályszerkezeteit vizsgálta, addig jelen lapszámban a világrendszer-elemzés keretei között a világszintű →munkamegosztás transznacionálisan szerveződő osztályairól is szó esik (Arrighi, Hopkins és Wallerstein [1983] 2016). Alapvetően nem az egyes – (nemzet)állami keretben felfogott – társadalmaknak vannak osztályai, hanem a globális →kapitalizmusnak. Így a Magyarországon (vagy a magyar társadalomban) megjelenő osztályszerkezet nem egy „szuverén nemzetállam" (vagy egy nemzeti keretek között értelmezett „autonóm társadalom") osztályszerkezete, hanem a transznacionálisan és globálisan szerveződő, →világrendszerszintű osztályviszonyok egyik helyi, →félperiferiás megjelenési formája. (ÉMÁ)

Arrighi, Giovanni – Hopkins, Terence K. – Wallerstein, Immanuel ([1983] 2016): Osztály és rend a világrendszer-elemzés perspektívájából. In: *Eszmélet,* Vol. 28., No. 112.: 165–184.

Bourdieu, Pierre ([1985] 2013): A társadalmi tér és a csoportok keletkezése. In: *Társadalmi rétegződés olvasókönyv. (E-book.)* Szerk.: Angelusz Róbert – Gecser Ottó – Éber Márk Áron. ELTE TáTK.

Éber Márk Áron (2019): Osztályszerkezet Magyarországon globális perspektívából. In: *Fordulat*, Vol. 26.: 76–114.

Wright, Erik Olin ([1984] 1997): Általános keretrendszer az osztálystruktúra elemzéséhez. In: *A társadalmi rétegződés komponensei.* Szerk.: Angelusz Róbert. Új Mandátum Könyvkiadó.

RENDSZERVÁLTÁS

„Rendszerváltás" alatt a közbeszédben és politikai szóhasználatban az 1989-es évhez köthető intézményes változásokat értjük, amelyekhez a „szocializmusból" a →„kapitalizmusba", a „diktatúrából" a „demokráciába" való átmenet szimbolikus tétjeit társítjuk. A →világrendszer-elemzés felől nézve a rendszerváltás nem ezt az intézményes és szimbolikus-ideológiai töréspontot jelenti, hanem egy olyan hosszabb távú átalakulást, amely során a helyi viszonyok belső szerkezete a külső beágyazottság (→függő fejlődés) átalakulásával együtt változott (lásd Éber, Gagyi, Gerőcs, Jelinek és Pinkasz 2014 és a *Fordulat* 21. számát).

E hosszabb átalakulás kezdetét a 1970-es évek világgazdasági válságához köthetjük (→hosszú lejtmenet), amely átrendezte az ország külső gazdasági és geopolitikai beágyazottságának feltételeit. Az 1960-as években Magyarország az államszocialista keleti tömb importhelyettesítő kísérletében hídszerepet töltött be (Gerőcs és Pinkasz 2017), ahol a Nyugatról importált technológiáért (amelyekkel készült feldolgozott termékeket a KGST-be exportált) szovjet kőolaj és nyersanyag exportjával tudott fizetni. A 1970-es évek válsága átrendezte az e pozíció feltételeit biztosító cserearányokat.

Magyarország a térség más országaihoz (és más →félperifériás, elsősorban latin-amerikai gazdaságokhoz) hasonlóan a második világháború utáni gazdasági →ciklus válságának kezdetén az importhelyettesítő iparosítás korlátaiba ütközve arra kényszerült, hogy hiteleket vegyen fel. Ezeket a válság korai szakaszában rendelkezésre álló olcsó nyugati hitelekből fedezték, amelyek a nyolcvanas évekre azonban (a centrumgazdaságok válságkezelési intézkedései folytán) ugrásszerűen megdrágultak, adósságválságok sorozatát okozva Kelet-Európában és Latin-Amerikában (amelyek a centrum válságát kompenzálták ideiglenesen).

A szocialista gazdaság világgazdasági beágyazottságát megváltoztató körülmények a rendszer belső szerkezetében számos változáshoz vezettek – így a 1970-es éveket más globális régiókban is jellemző megszorításokhoz, a jóléti funkciók leépítéséhez, liberalizációhoz vagy a termelés áttelepítéséhez a perifériák (az olcsóbb munkaerő) felé.

Magyarországon az adósságválság és a tőkehiány körülményei között a közvetlen visszacsatlakozást a kapitalista világgazdaságba a nyolcvanas évek gazdasági reformjai szolgálták. Míg a rendszerváltás éveit a közbeszédben az új demokratikus képviseleti rendszer, a pártok közötti verseny, illetve a nyugat-európai országok életszínvonalához való felzárkózás témái uralták, a gazdaság és társadalom szerkezetében ezeket az éveket a külföldi tőkének kedvező, gyors és nyomott árú privatizáció, a helyi ipari kapacitások leépítése, valamint a helyi piacok megnyitása jellemezte. A rendszerváltást – mint a globális ciklusválság idején a centrumtőke válságát kompenzáló →félperiferiás világpiaci integrációt – kísérő társadalmi költségek (munkanélküliség, bércsökkenés, a megszorítások „sokkterápiája", a társadalmi különbségek növekedése) az elkövetkező évtizedekben felszámolták a rendszerváltás mint felzárkózás ígéretének legitimációját. A külföldi tőkének kedvező világpiaci integrációt levezényelő belső elitek (volt szocialista technokrácia, szocialista és liberális politikai elit; →középosztály) helyét Magyarországon a 2010-es választáson átvette az addig alávetett pozícióban levő, a világpiaci integrációt a helyi tőke előnyére formáló elitszövetség (ennek a félperiferiás →hegemóniának a kialakulását általánosságban e lapszám bevezető tanulmánya elemzi). (GÁ)

Éber Márk Áron – Gagyi Ágnes – Gerőcs Tamás – Jelinek Csaba – Pinkasz András (2014): 1989: Szempontok a rendszerváltás globális politikai gazdaságtanához. In: *Fordulat,* No. 21.: 10–63.

Gerőcs Tamás – Pinkasz András (2017): A KGST a világrendszerben: Egy félperiferiás kísérlet gazdaságtörténeti elemzése. In: *Eszmélet,* Vol. 29., No. 113.: 15–36.

TÁRSADALMI REPRODUKCIÓ

Társadalmi reprodukció alatt azt a folyamatot értjük, ahogy az élet hosszú és rövid távon újratermelődik a kapitalista viszonyok (→kapitalizmus) között. Hosszú távú reprodukcion az új életek, tehát a következő generációk termelését, rövid távú reprodukcion a bérmunkások napról napra való túlélését értjük. A tőke szempontjából ezek a következő generációs munkaerő-kínálat újratermelését és munkaerő napi újratermelését jelentik.

Marx elemzése szerint az élet újratermelése a kapitalizmusban elsősorban a formális munka során megkeresett bérből történik. A →világrendszer-elemzés ezzel szemben azt állítja, hogy globális szinten a tőke csak a reprodukció költségeinek egy részét fizeti meg bér formájában. Ezért a bért a különböző →informális munkaformák kénytelenek támogatni (jellemzően a →háztartáson belül), ezzel hozzájárulva a rövid és hosszú távú társadalmi reprodukcióhoz. Ezek közül a munkaformák közül alapvető jelentőséggel bírnak a reproduktív munkák, melyek közvetlenül szolgálják a társadalmi reprodukciót. Ezek jellemzően

a gondoskodás, szeretet, szex és házimunka formájában jelennek meg. E munkák nőiséghez kötése és munkajellegük eltagadása alapvető eleme a →genderrezsim igazgatásának és feltétele a kapitalista tőkefelhalmozásnak. (CsG)

Csányi Gergely – Gagyi Ágnes – Kerékgyártó Ágnes (2018): Társadalmi reprodukció. Az élet újratermelése a kapitalizmusban. In: *Fordulat,* No. 24.: 5–30.
Mies, Maria (1986): *Patriarchy and accumulation on a world scale.* Zed Books.
Seccombe, Wally (2018): A háziasszony és munkája a kapitalizmusban. In: *Fordulat,* No. 24.: 31–52.

TARTALÉKSEREG

A tartaléksereg Marxtól származó fogalom, amely a formális bérmunkából aktuálisan kívül rekedt munkanélküli népességet jelenti, azaz a formális munkaerőpiac szempontjából „többlet-" vagy „felesleges" népességet. A tartaléksereg kifejezés arra utal, hogy a munkanélküliség maga nem jelenti azt, hogy ez a népesség nem venne részt a kapitalista termelésben, csupán egy sajátos módon kapcsolódik a → tőkefelhalmozáshoz. Valójában ez a népesség éppen kizáratása által a részese a tőkés rendszernek olcsó, könnyen mozgatható, rugalmas és eldobható munkaerőként.

A tartaléksereg nagyságát két folyamat eredője határozza meg a kapitalizmusban. Egyrészt a tőke vég nélküli felhalmozásának folyamataként a munkaerő iránti kereslet növekedését jelenti, másrészt viszont az élőmunka technológiával való kiváltása csökkenti a munkaerő iránti igényt. A munkaerő-tartaléksereg egyik fő funkciója, hogy alacsonyan tartsa a béreket, ugyanis létezésük által a formális termelésben részt vevők a tartaléksereg tagjaival helyettesíthetők lesznek. Másrészt pedig a tartaléknépesség szükséges ahhoz, hogy a termelés tudjon alkalmazkodni a gazdasági →ciklusokhoz, hiszen konjunktúra idején a tőke rendelkezésére áll, válság esetén viszont könnyen leépíthető.

A tartaléksereg sokszor rasszizált vagy etnicizált népesség, a faji vagy etnikai hovatartozás az alávetett strukturális pozíciót igazolja, az osztályhatárokat pedig megszilárdítja a helyi társadalmakban. Megkülönbözteti tehát a formális bérmunkába stabilan bevont munkásságot az azon kívül rekedt tartalékseregtől (Magyarországon ez a cigányság esetében figyelhető meg). (KC)

Marx, Karl (1955): Viszonylagos túlnépesség, illetve ipari tartaléksereg fokozódó termelése. In: *A tőke.* Szikra.
Rajaram, Prem Kumar (2018): Refugees as surplus population: Race, migration and capitalist value regimes. In: *New Political Economy,* Vol. 23., No. 5.: 627–639.

TŐKE

A tőke a köznyelvben és a főáramú közgazdaságtanban olyan erőforrást jelent, amely jövedelmező gazdasági tevékenység alapjául szolgál. A marxi megközelítésben a tőke nem erőforrást, hanem a társadalom működésében rögzített →viszonyt jelöl. E viszony egyik oldala a tőke vég nélküli felhalmozása (→tőkefelhalmozás): a pénz mint erőforrás befektetése a gazdasági folyamatba a pénzmennyiség növelését (és nem egyszerűen csak a cserét vagy a szükségletek kielégítését) szolgálja. A viszony másik oldala a termelésbe befektetett pénzmennyiség növelését lehetővé tevő bérmunkaviszony. Marx szerint a nyersanyagok feldolgozása és cseréje révén önmagában nem termelődik új érték; a tőke által elsajátított többletérték annak köszönhető, hogy a munkaerőnek kifizetett bér kevesebb, mint a munka által megtermelt érték; ez a különbség jelenik meg profitként a tőke oldalán. A bérmunkaviszony által lehetővé tett végtelen tőkefelhalmozás feltétele, hogy a termelési eszközök a tőke tulajdonában vannak, az ezektől megfosztott „szabad" munkaerő pedig csupán a tőkének végzett bérmunka révén tudja szükségleteit kielégíteni (Marx 1978).

A tőke e klasszikus meghatározását a Marx által inspirált társadalomtudományi irányzatok több szempontból kiegészítették vagy módosították. A marxista feminizmus (pl. Seccombe 1986) a női reproduktív munka, a természeti környezethez való viszonyt a kapitalista viszonyok részeként megközelítő irányzatok a társadalmi és természeti „olcsó" és „ingyenes" erőforrások (pl. Moore 2015) fontosságát hangsúlyozták a tőke felhalmozásának folyamatában. A →világrendszer-elemzés sajátos hozzájárulása, hogy a →tőkefelhalmozás folyamatát és az ezt alátámasztó társadalmi viszonyok alakulását a felhalmozás globális szinten összekapcsolt rendszerének (a →világrendszernek) történeti ciklusai szerint vizsgálta. Ez a fajta történeti elemzés a „szabad" bérmunkaviszony 19. századi (brit) iparosodáshoz kötött viszonyain túl (amelyekből Marx elemzése kiindul) a nem mindig szabad és nem mindig fizetett munkaviszony, illetve a kereskedelmi feltételek (például monopóliumok és katonai erőszak) tényezőit is figyelembe véve mutat rá a 19. század előtti és utáni globális felhalmozási folyamatok folytonosságára.

Jelen szám több cikke a tőkét más értelemben is használja, amelyet Pierre Bourdieu francia szociológus vezetett be a társadalmi erőviszonyok elemzésébe. Bourdieu (1997) tőkén a társadalmi szereplők számára rendelkezésre álló erőforrásokat érti általában – legyen az iskolázottság, társadalmi kapcsolatok, vagy anyagi vagyon vagy politikai hatalom. A tőke mint társadalmi erőforrás típusainak és e típusok által lehetővé tett társadalmi stratégiáknak az elemzésével Bourdieu a társadalmi küzdelmek elemzésének összetett és érzékeny eszközrendszerét alakítja ki. Ezt az eszközrendszert megkülönbözteti a marxi megközelítéstől, amely véleménye szerint egyoldalúan az anyagi viszonyokat helyezi előtérbe. Ehelyett Bourdieu a társadalmi erőviszonyok olyan elméletét kívánta megalkotni, amely a társadalmi erőforrások minden fajtáját, és ezek egymásba való átalakulásának folyamatait egyaránt szem

előtt tartja. A tőke mint a kapitalista társadalmak történeti alakulását meghatározó alapvető viszony szubsztantív (marxi) értelmének megtagadásával ugyanakkor a (francia) társadalmi viszonyoknak az egyén által birtokolt társadalmi erőforrástípusokra alapozott elemzését kiágyazza a történeti →kapitalizmus folyamatai közül.

Jelen szám szóhasználatában a tőke elsősorban a →világrendszer-elemzés által vizsgált tőkés viszonyok értelmében szerepel, mint a →kapitalizmus történeti-társadalmi rendszerének működését meghatározó alapvető viszony. A nem anyagi viszonyok alakulását a tőke valós felhalmozását lehetővé tevő történeti folyamat részeként és nem ettől független „tőketípusokként" értelmezzük. Bourdieu eszközrendszerét ugyanakkor az általa lehetővé tett elemzési érzékenység miatt e lapszám több tanulmánya is használja, ezt a tanulmányok helyben jelzik. (GÁ)

Bourdieu, Pierre (1997): Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke. In: *A társadalmi rétegződés komponensei*. Szerk.: Angelusz Róbert. Új Mandátum Kiadó.

Marx, Karl (1978): *A tőke*. Kossuth Könyvkiadó.

Moore, Jason W. (2015): *Capitalism in the web of life: Ecology and the accumulation of capital*. Verso.

Seccombe, Wally (1986) Patriarchy stabilized: the construction of the male breadwinner wage norm in nineteenth–century Britain. In: *Social History*, Vol. 11., No. 1.: 53–76.

TŐKEFELHALMOZÁS

Az értéktöbblet termelése és elsajátítása a tőkés társadalmakat meghatározó társadalomszervező folyamat. Az érték a marxi munkaérték-elmélet szerint az a mennyiségű (idejű) termelő munka, amely az adott áru előállításához társadalmilag szükséges, ide értve a speciális áruformaként felfogott munkaerőt is. A munkának azt a típusát, amely formalizált keretek között értéktöbblet előállítására képes – a munkás újratermeléséhez szükséges munkaidőn túli részt – termelő munkának hívjuk, míg az értéktöbblet-termelésben csak közvetett módon részt vevő, sok esetben →informális munkát pedig nem termelő munkának. Az értéktöbbletet közvetlenül nem termelő munka is a felhalmozási folyamat része, például a munkaerő újratermeléséhez való hozzájárulása révén (→társadalmi reprodukció). A többletmunkával megtermelt javak, amelyek a különböző társadalmi korokban különböző formákat ölthettek – a korai kapitalizmusban még főleg piacra vihető terméktöbbletet, később pénzben realizálható profitot – nem marad a munkásnál és családjánál, hanem a többlet fölött az árutermelő társadalmak tulajdonosi osztálya (→osztály), a tőkések rendelkeznek: ezáltal a munkás és családja által megtermelt értéktöbblet tőkés általi elsajátítása a kizsákmányolás. Az értéktöbblet folyamatos termelése és

elsajátítása a tőkés osztályok állandó célja, ami társadalmi szinten az értéktöbblet felhalmozódásához vezet.

A tőkefelhalmozás dinamikája történeti korok szerint változik, és az adott korszak társadalmi és osztályviszonyainak (→osztály), technológiai színvonalának és geopolitikai összefüggéseinek a függvénye. A kapitalizmus fejlődéstörténetét felhalmozási →ciklusok tagolják, sajátos társadalmi és osztályviszonyokkal. A tőkefelhalmozás ciklusai aszerint is változnak, hogy milyen formában képesek a tőkések megszervezni az értéktöbblet előállítását és elsajátítását, például abban milyen arányban vesz részt a termelő és a nem termelő munka, illetve hogy a felhalmozásra kerülő értéktöbbletet milyen formában osztják el a tőkések egymás között és forgatják vissza a gazdaságba. A tőkefelhalmozási ciklus bővülő-felívelő periódusában a termelőerők bővülése révén növekszik a megtermelt értéktöbblet, amelyből így szélesebb társadalmi csoportok részesülhetnek (lásd pl. a nyugat-európai jóléti államokat). A bővülésnek köszönhetően az értéktöbblet termelésbe való visszaforgatása megéri a tőkéseknek, mert az további értéktöbblet termelésére képes, ezáltal dinamikus marad a felhalmozás. A felhalmozási ciklus kimerülő-leívelő periódusában viszont lelassul a termelőerők bővülési üteme, a gazdaság egyre szűkebb területeire lehet jövedelmező módon visszaforgatni a megtermelt értéktöbbletet, ezért a társadalmi szervezőerő az értéktöbblet megtermeléséről az elsajátítás és elosztás irányába tolódik el, amelyet jellemzően a pénzügyi tőke felügyel (vö. →financializáció). Ebben a szakaszban a felhalmozás dinamikája lelassul, és intenzívebbé válnak a társadalmi konfliktusok a már megtermelt értéktöbblet elosztásáért a tőkés csoportok (→tőkefrakció), a tőkések és munkások, valamint a munkások egyes csoportjai között, ami egyben társadalmi mozgalmak megerősödéséhez is vezethet. (GT)

TŐKEFRAKCIÓ

E lapszámban aszerint különböztetjük meg a tőkések különböző érdekcsoportjait, osztályfrakcióit, hogy milyen módon sajátítják el az értéktöbbletet és milyen érdekekkel rendelkeznek. Az állam szabályozással segítheti a →tőke különböző frakciói újratermelődésének feltételeit, de a politikai képviseleten keresztül a különböző tőkefrakciók is aktívan érvényesíthetik érdekeiket (lásd pl. a →rendszerváltás folyamatában a különböző elitcsoportok politikai stratégiáit).

A tanulmányok megkülönböztetik a pénzügyi és az ipari tőkét. Az ipari tőke a munka által megtermelt értéken, míg a pénzügyi tőke a különböző pénzpiaci folyamatokon keresztül sajátítja el az értéktöbbletet. A két tőkefrakció működése többnyire kiegészíti egymást, ám bizonyos esetekben ellentétes érdekeik is lehetnek. A tőkefrakciókhoz kapcsolódó másik megkülönböztetés a hazai és a nemzetközi tőke elválasztása. Ezek elsősorban abban

különböznek, hogy a profit területileg hol realizálódik és hogy az →értékláncok mely fokán helyezkednek el az általuk tulajdonolt termelőkapacitások. Emiatt a tőkefrakciók globális osztálypozíciók (→osztály) is egyben. A magyarországi és kelet-európai →rendszerváltás története például a hazai és a nemzetközi tőkefrakciók közötti politikai küzdelemként is értelmezhető. A különböző tőkefrakciókhoz értelmiségi csoportok csatlakozhatnak (bővebben lásd e lapszám kulturális termelésről szóló tanulmányát), akik az uralkodó értelmezések, kultúra és ideológia megteremtésével a →tőkefelhalmozást szimbolikus szinten (identitáspolitikákkal, ízlésekkel stb.) is biztosítják, hozzájárulva a kapitalista rendszer újratermeléséhez (→középosztály). (SzM)

Barna Emília – Madár Mária – Nagy Kristóf – Szarvas Márton (2019): Dinamikus hatalom. Kulturális termelés és politika Magyarországon 2010 után. In: *Fordulat*, No. 26.: 225–251.

Arrighi, Giovanni (1967): The political economy of Rhodesia. In: *New Left Review,* No. 39.: 35–65.

van der Pijl, Kees (1998): *Transnational classes and international relations*. Routledge.

VILÁGRENDSZER

A világrendszer egy a Föld nagy részére (ám annak nem az egészére) kiterjedő, hosszú élettartalmú társadalmi egység, amelyet a világszintű →munkamegosztás hoz létre. A XVI. században kialakult kapitalista világgazdaság (→kapitalizmus), amely a →tőkefelhalmozás vég nélküli folyamatán alapul, a történelem során az első olyan, hosszú távon is stabilan fennmaradt világrendszer, amelyet több politikai centrum és több kultúra jellemez. A kapitalista világgazdaság stabilitását adó legfontosabb intézmények a piac (azaz hogy az áruk és szolgáltatások cseréje piaci viszonyok között történik), az államközi rendszert létrehozó államok (a maguk sokféle politikai berendezkedésével), a →háztartások és az →osztályok. A világrendszer egyben függőségi viszonyok rendszere is (→függő fejlődés), társadalmi és térbeli →munkamegosztás egyaránt jellemzi. Utóbbi szempontból megkülönböztethetjük a kapitalista világgazdaság centrumtérségeit, a →félperiféríát és a perifériát, amelyek az értéktöbblet áramlásával kerülnek egymástól kölcsönösen függő viszonyba (→viszony). A kapitalista világgazdaság hosszú élettartama nem jelenti azt, hogy történetileg állandó volna, például a →hegemón térségek →ciklikusan változnak.

A világrendszer fogalmát az 1970-es években kialakuló, de tágabb értelemben a marxi hagyományra épülő és magát a modernizációelméletekkel szemben meghatározó világrendszer-elemzés vezette be a kritikai társadalomtudományokba. A világrendszer fogalmával rá lehet mutatni arra, hogy a társadalmi valóság meghatározó eleme a kapitalista

világgazdaság (azaz a nemzetállami keretekben gondolkodó elemzések szűklátókörűek), a tőkerendszer jellegzetességeinek megértése történeti vizsgálatot igényel (→hosszú időtartam), illetve az elemzés akkor lesz sikeres, ha egyetlen, integrált társadalomtudomány végzi el. A *Helyzet Műhely* munkáiban (így a lapszám tanulmányaiban is) e szempontokat követjük: Magyarországot és Kelet-Európát a tőkés világrendszer félperifériájának részeként értelmezzük, rámutatunk a társadalmi valóság történeti összefüggéseire és a társadalomtudományok határain átívelően végezzük elemzéseinket. (CzM)

Éber Márk Áron (2018): A világrendszer-elemzés. In: *Marx…: Interpretációk, irányzatok, iskolák*. Szerk.: Antal Attila – Földes György – Kiss Viktor. Napvilág Kiadó.
Wallerstein, Immanuel (1983): *A modern világgazdasági rendszer kialakulása: A tőkés mezőgazdaság és az európai világgazdaság eredete a XVI. században*. Gondolat.
Wallerstein, Immanuel (2010): *Bevezetés a világrendszer-elméletbe*. L'Harmattan Kiadó – Eszmélet Alapítvány.

VISZONY

Legalább két helyzet (vagy pozíció) kölcsönhatása, összefüggése, relációja. A viszony a kritikai társadalomtudomány alapfogalma s egyben ismeretelméleti és módszertani kiindulópontja is. Eszerint a különféle társadalmi jelenségek nem változatlan lényegű létezők, hanem minden esetben kölcsönviszonyok változékony termékei. A viszony kölcsönhatás-jellege többirányú és egyszerre több szinten értendő: egyfelől a meghatározott viszonyban állók kölcsönösen formálják egymást, másrészt a viszonyok ugyanúgy alakítják a viszonyban lévőket, ahogyan azok is formálják e viszonyokat.

Jelen lapszám a marxi irányultságú történeti, kritikai és globális politikai gazdaságtan hagyományába illeszkedik, elsődleges perspektívája a →világrendszer-elemzésé. Ebből következően ismeretelméletileg és módszertanilag a termelési viszonyokat tekintjük elsődlegesnek, és valamennyi pozíciót, intézményt és szereplőt e (termelési) viszonyok által formáltként fogunk fel. A termelési viszony nem kizárólag anyagi termelést jelent, hanem szellemi, ideológiai termékek előállítását is (→hegemónia, →tőkefrakció). Mindazonáltal e lapszámban – ismeretelméletileg és módszertanilag – az élet anyagi termelésének és újratermelésének (→ társadalmi reprodukció) tulajdonítunk elsődleges szerepet. Az általunk vizsgált gazdasági, politikai, társadalmi és kulturális viszonyokat egyszerre fogjuk fel időben és térben kibomló viszonyok összességeként, vagyis történeti és területi viszonyokként.

E viszonyalapú (vagy relacionális) szemléletmód tehát nem fogadja el, hogy volnának a történelmen kívüli, illetve a térbeni elhelyezkedéstől függetlenül adott, egyetemesen és változatlanul igaz állítások, helyes morális ítéletek vagy örökéletű lényegiségek (esszenciák,

illetve szubsztanciák). A lapszám viszonyalapú, relacionális szemléletmódja ezzel szemben az élet anyagi termelésének és újratermelésének történetileg kibomló, térbeliségében formálódó, globálisan szerveződő viszonyait vizsgálja. Annak ellenére, hogy ezeket olykor termelési viszony(ok)ként, olykor tulajdonviszony(ok)ként, máskor tőkeviszony(ok)ként vagy megint máskor →hegemóniaként azonosítjuk, módszertanilag és ismeretelméletileg szorosan összefüggőnek tételezzük őket. Ez az oka annak, hogy noha a viszony (reláció) fogalma és a viszonyalapú (relacionális) szemlélet mélyen áthatja e lapszám valamennyi tanulmányát, e kifejezést (egyes számban) ritkán használjuk. Jellemzően viszonyokról, viszonyrendszer(ek)ről, →világrendszerről, világszintű és helyi →munkamegosztásról írunk. (ÉMÁ)

Éber Márk Áron, Gagyi Ágnes, Gerőcs Tamás és Jelinek Csaba

2008–2018: VÁLSÁG ÉS HEGEMÓNIA MAGYARORSZÁGON

E bevezetőben és jelen lapszám következő tanulmányaiban egy olyan perspektívát ajánlunk a jelenlegi magyarországi rezsimről szóló vitákhoz, ami a Magyarországon belüli viszonyokat a globális kapitalizmus folyamataihoz való kapcsolódás szempontjából vizsgálja. A 2010 utáni magyarországi rezsimet a második világháború utáni globális gazdasági ciklus válságának 2008 utáni fázisában kialakuló, helyi hegemóniaként elemezzük, amely a külső integráció követelményeinek kielégítését átmenetileg sikeresen egyezteti össze egy új helyi oligarchia feltőkésítésével. Mivel e rezsim a külső és a belső tőkefelhalmozás feltételeit csak a munkaerőre háruló egyre erőteljesebb nyomás árán tudja garantálni, ki kell alakítania és uralnia kell az ehhez szükséges társadalmi feltételeket. E bevezető tanulmányban a rezsim alapját adó külső és belső tőkefelhalmozás szerkezetét, valamint az ezt szolgáló intézkedéseket együtt elemezzük azokkal a társadalmi feszültségekkel és társadalomszerkezeti változásokkal, amelyeket a tőkefelhalmozás e folyamatai idéznek elő. A rezsim politikáiban négy irányvonalat azonosítunk, amelyek a tőkefelhalmozás feltételeinek biztosítását és a felhalmozási folyamatok által keltett feszültségek kezelését szolgálják: (1) a makrostabilitást, azaz a külső integráció stabilitását szolgáló intézkedéseket, (2) a nemzeti oligarchia feltőkésítését szolgáló intézkedéseket, (3) a középosztály megerősítését és integrációját szolgáló intézkedéseket, valamint (4) a rezsim által nem kedvezményezett, alávetett osztályok uralását szolgáló politikákat. A rezsim működésének ellentmondásaiként egyrészt a külső feltételektől való függést, másrészt pedig a munkaerő újratermelésének egyre mélyülő válságát emeljük ki.

A GLOBÁLIS HEGEMÓNIA VÁLSÁGPERIÓDUSA ÉS A „HOSSZÚ LEJTMENET"

Mi a helyzet Magyarországon? Hogyan értelmezzük a 2008 óta eltelt bő évtized hazai folyamatait? Jelen bevezető tanulmány és lapszám célja, hogy e kérdésekre egy olyan perspektívából keressen választ, ami a magyarországi viszonyok alakulását a globális kapitalizmus történeti alakulásának részeként kezeli. Az ebből az elemzési perspektívából feltáruló kép láthatóvá teszi azokat a kölcsönhatásokat, amelyek e részt a nagyobb egésszel összefűzik, s amelyek révén a Magyarországon belüli viszonyok nemcsak belső sajátosságokként, hanem egyúttal a tágabb rendszerfolyamatok alkotóelemeiként érthetők meg (vö. a *Fordulat* 21. [2014] lapszámával, valamint: Böröcz 2017). A magyar helyzetről folyó szakmai és politikai vita legtöbb szereplője – mind az elismerést, mind az elutasítást kifejező hangok – elfogadni látszanak azt a feltevést, hogy Magyarországon az elmúlt évtizedben kivételes és egyedülálló átalakulásnak lehettünk tanúi (Magyar 2013, 2015, 2019; Matolcsy 2015; György 2017). Az „illiberalizmusról", illetve az „illiberális demokráciáról" folyó vita igen pontosan illusztrálja ezt. Magyarország az illiberális fordulat úttörőjeként jelenik meg,

amelyet olyan kivételes fejleményként tárnak elénk, amely utat mutat más államok számára is (Orbán 2014; Scheiring 2016a; Böcskei 2016). Álláspontunk azonban közelebb esik azon értelmezésekhez, amelyek szerint a magyar helyzet szervesen összefügg a modern világgazdaság 2008 utáni dinamikáival, és közös vonásokat mutat más politikai rezsimek átalakulásával (Blyth 2016; Wilkin 2016; Fabry 2019).

Amellett, hogy a magyar helyzet sajátosságaira koncentrál, e vita további jellemzője, hogy elsődlegesen a *politikai viszonyokra* összpontosít, különösen a demokrácia és demokratikus intézmények visszaszorulására. Jellegzetes kérdései: demokrácia-e *még* Magyarország vagy *már* diktatúra? Mennyiben őrzi *még* demokratikus voltát, mennyiben öltött *már* diktatórikus jellemvonásokat? Ha demokrácia és a diktatúra kétértékű szembeállításában már nem értelmezhető, akkor mégis hogyan fogjuk fel? Tekintélyelvű, autoriter, esetleg hibrid rezsimről van szó (Csillag és Szelényi 2015; Gyulai és Stein-Zalai 2016; Bozóki és Hegedűs 2017; Filippov 2018; Böcskei és Szabó 2019)? Az e kérdésekkel és dilemmákkal számot vető elemzések sajátossága, hogy a politikai struktúrákat, folyamatokat és eseményeket autonómként, vagy legalábbis viszonylag önállóként kezelik, és nem foglalkoznak érdemben a politikai berendezkedés gazdasági és társadalmi összefüggéseivel (Krasztev és van Til 2015).

A demokrácia hanyatlásának e szűken vett politikatudományi vizsgálatánál valamivel közelebb áll perspektívánkhoz az az irodalom, amely az állam társadalom- és gazdaságformáló szerepének elemzésére is vállalkozik (Szikra 2014, 2018; Mihályi 2015, 2018; Veres 2018). Még inkább így van ez a kapitalizmus változatait *(varieties of capitalism)* és azon belül az állam szerepét vizsgáló elemzésekkel, melyek a magyar helyzet értelmezésére is vállalkoznak (Bohle és Greskovits 2009, 2012; Szelényi 2013, 2015; Szelényi és Mihályi 2019). Perspektívánk azon politikai gazdaságtani megközelítések rokona, amelyek egymás összefüggésében vizsgálják a politika, társadalomszerkezet és gazdaság alakulását (Scheiring 2016b, 2019b; Pogátsa 2016; Wilkin 2016, 2018; Fabry 2019; Mihályi és Szelényi 2019). Nagyra értékeljük továbbá a belső hatalomcentralizáció azon elemzéseit, amelyek a kelet-európai félperiférias újkapitalizmus alakulását annak külső feltételrendszeréhez fűződő viszonyában vizsgálják (Szalai 2016, 2018). E lapszám megközelítése ez utóbbiaktól abban különbözik, hogy célja kifejezetten azt megmutatni, hogyan kapcsolódik a magyarországi viszonyok átalakulása a kapitalizmus globális rendszerének kortárs átalakulásához.[1]

E tanulmány következő alfejezetei elsősorban arra mutatnak rá, hogyan illeszkednek a mai magyarországi felhalmozási rezsim intézkedései a második világháború utáni globális gazdasági ciklus tőkés stratégiái közé. A rezsim intézkedésein túl kitérünk azokra az ellentmondásokra és feszültségekre is, amelyeket részben a válság, részben pedig a rezsim

1 Perspektívánk bemutatása és eredményeink összefoglalása mellett e bevezető tanulmány a továbbiakban nem tudja ellátni az e szakirodalommal való érdemi párbeszéd feladatát; ezt részben a lapszám adott területeket elemző tanulmányai teszik meg, részben pedig későbbi feladat marad.

válságkezelő intézkedései okoznak. E feszültségek értelmezésében a tőkés stratégiákra vonatkozó elemzési keret mellett külön hangsúlyt helyezünk a munkaerő újratermelésének elemzésére (vö. *Fordulat* 24. [2018] lapszámával, valamint Ferge 1982).

A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ UTÁNI GLOBÁLIS TŐKEFELHALMOZÁSI CIKLUS ELHÚZÓDÓ VÁLSÁGA NAPJAINKBAN

A kapitalizmust a tőkefelhalmozás világméretű, összekapcsolt rendszereként vizsgáló világrendszer-kutatás a modern kapitalizmus négy-öt évszázados történetének vizsgálata alapján megállapítja, hogy e rendszer fejlődése ciklikus természetű: a bővülés és felívelés szakaszait a kimerülés és leívelés válságperiódusai követik. E ciklusok nem helyi, rövid távú, konjunkturális ingadozások, hanem a hosszú történeti időben megmutatkozó bő egy évszázados történeti hullámok.

Giovanni Arrighi a világrendszerszintű tőkefelhalmozás e hosszú ciklusait vizsgálva négy hosszú hullámot azonosított, melyeket hegemóniaciklusoknak is nevez (Arrighi 2010). Arrighi hegemónnak a kapitalista világrendszer működéséből az adott ciklusban legtöbb hasznot hajtó és azt leginkább uralni képes geopolitikai-gazdasági szereplőt nevezi. A hegemónia kifejezés mindazonáltal nem a hegemón egyeduralmát jelenti. A kifejezést Antonio Gramscitól veszi át, aki a tőkefelhalmozás rezsimjeinek hatalmi viszonyairól írva hangsúlyozta, hogy a puszta karhatalom mellett a rendszerszintű kényszerek, a rendszer által nyújtott különböző előnyök, valamint az alternatívák gondolatát kizáró kulturális uralom szintén lényegi feltételei egy-egy rezsim fennmaradásának (Gramsci 2000: 190–221; Forgács 2000: 422–424). A globális politikai gazdaságtan neogramsciánus ága (Cox 1983) a hegemónia fogalmát a világrendet adott korszakokban uraló geopolitikai és gazdasági nagyhatalmak értelmében használja. Arrighi használatában a hegemónia a tőkés világrendszer ciklusaira vonatkozóan azt jelzi, hogy a különböző szereplők érdekeik vagy kényszer révén sikeresen csatlakoznak a tőkefelhalmozás hegemón által megszervezett globális folyamatába. A hegemónia válsága – a ciklus utolsó szakaszában – az adott világrendszerszintű tőkefelhalmozási rezsim válságát jelenti, amely egyben a hegemón pozícióját is megingatja.

A világrendszerszintű tőkefelhalmozás első ciklusa a hosszú tizenhatodik században – a „nagy földrajzi felfedezések" korában – az észak-itáliai kereskedővárosokat, főképpen Genovát emelte hegemón pozícióba, a felhalmozás második ciklusa a hosszú tizenhetedik században a németalföldi, vagy más néven a holland hegemónia felemelkedését, majd válságát hozta el (Arrighi 2010: 86–162). A harmadik ciklus a hosszú tizenkilencedik században a brit hegemónia korszaka volt, melynek válságával párhuzamosan, a negyedik ciklusban

az Egyesült Államok emelkedett fel és vált globális hegemónná (Arrighi 2010: 163–335). Az egyes ciklusokat összehasonlítva Arrighi megállapítja, hogy a tőkés világrendszer e ciklusok során fokról fokra bővül, a – tőle kezdetben viszonylag független – társadalmi és ökológiai valóságokat pedig egyre inkább a tőkefelhalmozás logikájába illeszti be. A tőkefelhalmozás és a hegemónia e ciklusai tehát egymásra épülnek, az egyes ciklusokra jellemző vállalattípusok, államformák vagy államközi kapcsolatok válságai megteremtik a következő ciklus feltételeit. A ciklusok egymáshoz kapcsolódó folyamatossága mellett ugyanakkor a ciklusok szakaszaiban ismétlődéseket is látunk. A ciklusok bővülő-felívelő periódusaiban az árutermelés és az árucsere rendjének újjászervezése lehetővé teszi a tőkefelhalmozás új formáinak bővülését és terjeszkedését. A ciklusok válságperiódusaiban azonban e reálgazdasági befektetések megtérülése romlik, az árutermelés és árucsere korábban kiépült rendszerének jövedelmezősége csökken, a tőke pedig magasabb megtérülést keresve a pénzpiacokra menekül. A pénzpiacok felduzzadásának e financializációnak is nevezett szakasza (Arrighi és Silver 2001: 258–268) egyúttal lehetőséget kínál arra is, hogy az árutermelésbe és a kereskedelembe való befektetés új formáival kísérletezve a tőke utakat találhasson egy új hegemóniaciklus kiépítése felé.

A tőkefelhalmozás és a hegemónia e ciklusainak fordulópontjait válságok jelzik. Az Egyesült Államok felemelkedése és az amerikai hegemónia kiépülése hozzávetőlegesen az 1929–1933-as nagy világválsággal vette kezdetét, amely egyúttal a brit hegemónia ciklusának vége, „záró válsága" volt (Arrighi 2010: 371). Az amerikai hegemónia bővülő és felívelő periódusa az 1970-es években fordult át a kimerülés és a leívelés szakaszába – Arrighi e fordulópontot „jelzőválságnak" nevezi (Arrighi 2010: 371). A hosszú huszadik században az 1970-es évek válságeseményei (főképpen a kőolaj árának 1973-as, majd 1979-es robbanásszerű emelkedése) jelezték, hogy az amerikai hegemónia túljutott a csúcspontján. A financializáció és neoliberális globalizáció 1970-es évek végétől elinduló hulláma az amerikai hegemónia lassú hanyatlásának, valamint az amerikai hegemóniára jellemző tőkefelhalmozási rezsim kimerülésének-leívelésének „hosszú lejtmenetébe" illeszkedett (Brenner 2006). A válság körülményei között a megrendülő hegemón (főképpen az Egyesült Államok) a financializáció és a neoliberális globalizáció ösztönzésével igyekezett a profitcsökkenés káros hatásait a munkaerőre, a jóléti intézményekre, illetve a centrumgazdaságokból a perifériákra hárítani (Arrighi, Silver és Brewer [2003] 2011; Bockman 2013).

A financializáció és a neoliberális globalizáció válságkezelő hatásainak ellentmondásait a 2008-as pénzügyi és világgazdasági válság hozta újra a felszínre. Éppen azon intézkedések kudarca vált ezzel láthatóvá, amelyeket a tőkefelhalmozás válságának kezelése, valamint az amerikai hegemónia hanyatlásának ellensúlyozása érdekében vetettek be. A 2008 óta kibontakozó folyamatok az elmúlt bő évtizedben a kapitalista világrendszer átalakulásának irányába mutatnak. Arrighi álláspontja szerint a 2008-as válság az amerikai hegemónia

ciklusának „záró válsága" volt.[2] A hosszú távú folyamatok közül többek között az látszik kibontakozni, hogy az Egyesült Államok hegemóniájának megrendülésével párhuzamosan számos regionális erőközpont emelkedik ki vagy erősödik meg, de nem mindegyik ilyen erőközpont lát el közvetítő szerepet a globális tőkefelhalmozásban. A regionális vagy helyi léptékben többféle adottság folytán is kialakulhatnak vagy megerősödhetnek ilyen régi-új erőközpontok (ezek lehetnek katonai, pénzügyi vagy más geopolitikai adottságok, például az, hogy egy térség nyersanyagokban gazdag). A hegemónia rendszerszintű fogalmát alapul véve azt látjuk, hogy nem pusztán az Egyesült Államok globális pozíciójának válsága fokozódik a 2008 utáni évtizedekben, hanem a világrendszerszintű tőkefelhalmozás korábbi rezsimje is felbomlóban van. Vele együtt pedig az a gazdasági, társadalmi és politikai intézményrendszer is átalakulóban van, amely az amerikai hegemónia ciklusában épült ki. E hatalmas horderejű globális átalakulás gazdasági és társadalmi ellentmondásai szembeötlő politikai és geopolitikai átrendeződéssel járnak, beleértve a liberalizmus és neoliberalizmus korábbi ideológiai egyeduralmának megingását, a különböző populista, illiberális vagy autoriter rezsimek felemelkedését, a társadalmi feszültségek különböző kitöréseit, a geopolitikai feszültségek növekedését, valamint a háborús konfliktusokat.

A jelenlegi átalakulás általános tendenciáit nézve a következőket látjuk:

(1) A globális tőkefrakciók szövetségeinek átalakulása: A tőkefelhalmozás adott ciklusából az adott tőkéscsoportok nem egyenlő mértékben profitálnak. Valamennyi kiépülő tőkefelhalmozási rend kialakítja a felhalmozásból részesülő tőkefrakciók szövetségeit, és azok időleges erőegyensúlyát (van der Pijl 1989, 2011, 2012; Clarke 1990; Jessop 1990; Clarke 1991; Overbeek 2004; van Apeldoorn 2004). E szövetségek a bővülés periódusaiban is változékonyak, különösen bizonytalanná válnak azonban a válságperiódusokban és a felbomlás szakaszaiban. Az Egyesült Államok hegemóniájának válságával a globális tőkefrakciók korábban kialkudott viszonyrendszere is átalakul. Egyrészt újraszerveződik az észak-amerikai

2 Arrighi 2009-es halálát megelőző utolsó megnyilatkozásai mindezt egyértelművé teszik: „Az ingatlanbuborék kipukkadásával ma meglehetősen világos, hogy az Egyesült Államok központi pénzügyi szerepének és hegemóniájának végső válságát láthatjuk" – mondta David Harvey-nak adott életút-interjújában (Arrighi 2009: 90; Arrighi és Harvey 2009). *A hosszú huszadik század* 2010-as utószavában így fogalmazott: „Mint ahogyan azt a *The Long Twentieth Century és Chaos and Governance* [című könyveim] egyaránt előre jelezték, az Egyesült Államok szép korszakának *[belle époque]* vége szakadt, világszintű hegemóniája pedig elérkezett arra a pontra, ami minden valószínűség szerint annak végső, záró válsága. Noha az Egyesült Államok még sokáig a világ legerősebb *[powerful]* állama marad, viszonyát a világ többi részéhez már most is inkább »hegemónia nélküli uralomként« írhatjuk le." (Arrighi 2010: 384.)

és nyugat-európai székhelyű transznacionális nagyvállalatokba és pénzügyi intézményekbe szervezett tőkéscsoportok egymáshoz és a feltörekvő gazdaságok hasonló csoportjaihoz fűződő viszonya. Másrészt a korábbi érdekegyezések megszűnése miatt megroppannak olyan szövetségek, amelyek a pénztőke és a különböző reálgazdasági ágak (például az autóipar), vagy a helyi viszonyokba és szabályozásba erősen beágyazott ágazatok (például építőipar) közti viszonyokat szabályozták. A hanyatló és a feltörekvő globális gazdasági központok, illetve a különböző tőkefrakciók által támogatott politikai irányok között egyre kiélezettebbé válik a konfliktus.

(2) A felhalmozási és hegemóniaciklusok centrum–periféria-szerkezetének átalakulása: A hegemóniaciklus bővülő-felívelő szakaszában a tőkefelhalmozás hasznának jelentős része a világrendszer perifériáiról a világrendszer centrumába áramlik, e felhalmozás költsége pedig nagyobb arányban hárul a peremtérségekre. Emiatt a perifériákon a hegemóniaciklus bővülő-felívelő szakasza sem mentes a válságtünetektől (Artner 2014). A hegemóniaciklus válságperiódusának hatásait aztán a centrum igyekszik a perifériára hárítani – például kihelyezni oda a tőkefölösleget, vagy áttelepíteni a termelést az ottani munkaerő olcsóbb volta miatt. E hatások miatt a globális hegemóniaciklus válsága során a külső befektetések és termeléskapacitás-áthelyezések perifériás vagy félperifériás pozíciókban időleges felíveléseket eredményezhetnek. Magyarország esetében ilyen hatás volt a tizenkilencedik század végén, a brit hegemónia válságának időszakában a térségbe áramló pénz- és ipari tőke nyomán elinduló modernizáció (Berend és Szuhay 1973; Berend és Ránki 1979: 451–457), de hasonló a helyzet a magyarországi újraiparosítás 2008 utáni hulláma esetében is.

(3) Többpólusúvá válás (multipolarizáció) és geopolitikai-gazdasági feszültségek: Az Egyesült Államok relatíve gyengülő szövetségi államhatalma, valamint az Egyesült Államokban honos transznacionális nagyvállalatokba és pénzügyi közvetítő-intézményekbe szervezett nagytőke minden jel szerint elveszíti globális hegemóniáját, relatív meggyengülése és pozícióvesztése ellenére azonban továbbra is viszonylag erős és ütőképes marad. A felemelkedőben lévő Dél-Kelet-Ázsia, mely a következő évtizedekben Kína vezetésével egy új hegemóniát is kiépíthet, fokozatosan egyre nagyobb gazdasági, pénzügyi és katonai hatalomra tesz szert (Arrighi 2007; Gerőcs 2016). A kínai és az amerikai állam, valamint tőkés szövetségeseik konfliktusa minden bizonnyal meghatározó szerepet fog játszani a közeljövőben is.

A válság jelen pontján nem látható előre, hogy a jövőben vajon a korábbi ciklusokhoz hasonló globális hegemón fog-e felemelkedni, vagy inkább egy, a korábbi ciklusoktól eltérő, többpólusú globális felhalmozási rezsim alakul majd ki. A multipolarizációt Magyarország helyzete felől vizsgálva az Egyesült Államok és Kína mellett két további szereplőt kell meg-

említenünk, melyek jelentős befolyást gyakorolnak a magyar helyzet alakulására. Az egyik az Európai Unió annak rendhagyó, nem-állami politikai struktúrájával, valamint a nyugat-európai székhelyű transznacionális nagyvállalatokba és pénzügyi közvetítő-intézményekbe szervezett nagytőke különböző frakcióival (Böröcz [2009] 2018). A másik a Szovjetunió vezette államszocialista tömb (az egykori KGST és Varsói Szerződés) felbomlása után a kétezres években újra megerősödő Oroszország, amely szintén egyfelől államhatalomként, másfelől pedig a globális tőkésosztályok orosz kötődésű frakcióinak gazdasági erejével gyakorol hatást Magyarországra. Magyarország nézőpontjából a globális multipolarizáció legerősebb szereplői (az Egyesült Államok és Kína) mellett az EU (azon belül az EU legerősebb gazdasága, egyúttal a magyar külgazdasági kitettséget leginkább meghatározó német gazdaság), valamit Oroszország jelentik az átalakuló geopolitikai-gazdasági erőtér azon fő pólusait, amelyek között a kelet-európai, így a magyar tőkefrakcióknak is manőverezniük kell.

(4) Társadalmi és politikai feszültségek kiéleződése: A válság nemcsak a gazdasági és geopolitikai viszonyokban hoz átalakulást, hanem a társadalmi viszonyokban is. A hegemóniát megalapozó gazdasági viszonyok felbomlásával a rájuk épülő társadalmi szövetségek rendszerei is felbomlanak. A szereplők új, gyakran átmeneti politikai szövetségeket kötnek érdekeik érvényesítésére. A korábbi politikai hegemóniákat kihívó új politikai szövetségek közül a korábbi elemzések is hangsúlyozzák a különféle populizmusok, az elnyomott osztályokkal szövetkező baloldali kezdeményezések, illetve a kirekesztésre és a korábban megszerzett pozíció megőrzésére épülő jobboldali politikák megjelenését (Silver és Slater 1999). További gyakori jellemző a tekintélyelvűség felerősödése, ami a tőkefelhalmozás ütemének fenntartását a válságkörülmények között akár erőszakkal is biztosítani próbálja. Ma mind az egyes államok esetében, mind pedig a globális geopolitikai átrendeződés folyamataiban a populista hatalomtechnika felfutását, szélsőjobboldali-posztfasiszta ideológiák térnyerését (Tamás 2000, 2019), valamint olyan elnyomó intézkedések megsokasodását látjuk, amelyek célja a tőkefelhalmozás kívánt ütemének biztosítása vagy fokozása. Ázsiától Latin-Amerikán át Kelet-Európáig és a nyugati demokráciákig olyan új, tekintélyelvű jobboldali rezsimek felemelkedése látható, amelyek a politikai intézményeken keresztül is felszínre törő társadalmi nyomást a felhalmozás fenntartását szolgáló válságintézkedések irányába próbálják csatornázni. Ezek az intézkedések a növekvő társadalmi feszültségek, az elmélyülő ökológiai válság és a háborús konfliktusok irányába mutatnak.

(5) Globális ökológiai válság és a klímakatasztrófa növekvő fenyegetése: A korábbi válságokhoz képest jelen helyzet sajátossága, hogy a természeti erőforrások felhasználásának „olcsó" vagy „ingyenes" módjai, amelyek a tőkefelhalmozás korábbi rezsimjeinek a kiépülését még nagyban megkönnyítették, az ökológiai rendszerek válsága miatt kevéssé szervezhetők újjá

(ld. a *Fordulat* 25. [2019] számát). A természeti erőforrások felhasználásának „olcsó" vagy „ingyenes" módjai a valóságos költségeket és terheket az ökológiai rendszerekre, a perifériák társadalmaira, valamint a jövő nemzedékekre hárítják, így téve lehetővé a tőkefelhalmozás adott ütemének fenntartását és fokozását. A klímaváltozás és az ökológiai rendszerek drasztikus átalakulása ma már azonban a globális társadalmi összeomlás fenyegetését is magukban hordozzák (Moore 2015). A válság e folyamatai maguk is társadalmi és politikai küzdelmek terepévé válnak, amelyek kimenetelét szintén a világszintű, valamint a helyi erőviszonyok szabják majd meg. Példa erre a globális perifériák erőforrásaiért zajló kiújult küzdelem elsősorban Afrika esetében (Wengraf 2018), az ökológiai rendszerek bekerítésének újabb hulláma (mint amilyen az amazonasi esőerdők megnyitása a befektetők előtt az új brazil kormány által), vagy a klímakatasztrófa mérséklésére tett intézkedések globális erőviszonyokba ágyazott szerkezete (mint például egyfelől az áttérés a megújuló energiára az EU centrumországaiban, másfelől az energiaigényes termelés kihelyezése az EU perifériáira).

EURÓPA A MULTIPOLARIZÁCIÓ ÉS A „HOSSZÚ LEJTMENET" FOLYAMATÁBAN

Annak megértéséhez, hogy a magyarországi folyamatok hogyan ágyazódnak be a globális hegemónia válságának tágabb összefüggésrendszerébe, meg kell vizsgálnunk a Magyarországra nagy hatást gyakorló régiós gazdasági és politikai hatalmak erőviszonyainak alakulását. Az alábbi alfejezetben ezért egy szűkebb, európai perspektívából vázoljuk fel az amerikai hegemóniaciklus leívelő szakaszának néhány geopolitikai és gazdasági jellemzőjét.

Az európai integráció az amerikai hegemónia ciklusának felívelő szakaszában

Az európai tőkés államok gazdasági integrációja a második világháború után, az Egyesült Államok hegemóniája alatt megszilárduló transzatlanti rend kiépülésével indult el (Cocks 1980; Cox 1987). Az EU elődjének tekinthető Európai Gazdasági Közösség létrejöttében fontos szerepet játszott az Egyesült Államok azon érdeke, hogy nagyvállalatai számára transznacionális terjeszkedési lehetőségeket biztosítson. E terjeszkedés, aminek a piacképzés és a fordi munkaszervezés meghonosítása egyaránt a részét képezte, az európai gazdaságokat az Egyesült Államok hegemóniájával együtt kiépült tőkefelhalmozási rezsim részévé tette, és hozzájárult egy ehhez szabott társadalom kiépítéséhez is. Ez utóbbi az amerikai és az európai centrumországokra vonatkozóan a fordi munkaszervezés és

a tömegfogyasztás rendjének kiépülését jelentette. Az ezt lehetővé tevő emelkedő bérek kivívásában nagyon fontos szerepet játszott a szakszervezeti mozgalom; a tőkefelhalmozási rezsim felívelését lehetővé tevő globális felvevőpiacot részben szintén az emelkedő bérek gerjesztette növekvő kereslet biztosította.

A nemzetközi rendszer pénzügyi megszilárdításában fontos szerepet játszott az amerikai fizetőeszköz. Mivel nagyrészt az Egyesült Államok hitelezte a szövetségeseket, ezért a nemzetközi áruforgalomban, a nemzetközi hitelezésben és befektetésekben egyre inkább az amerikai dollár vált elszámolási és forgalmi egységgé. Ráadásul az 1950-es évek végéig a dollár volt az egyedüli konvertibilis deviza a nemzetközi pénzpiacon, ami a kulcsvaluta funkciót erősítette (Ausch 1972; Sanchez-Sibony 2014). A dollár nemzetközi szerepe a második világháborút követően vált teljessé, miután az európai újjáépítéshez szükséges forrást – főleg beruházási és áruhitel formájában – az Egyesült Államok biztosította. A dollár alapú nemzetközi pénzügyi, úgynevezett aranydeviza-rendszer[3] a Marshall-segéllyel, illetve a nemzetközi pénzügyi és kereskedelmi intézmények felállításával az Egyesült Államok hegemóniájának stabil pilléreivé váltak.

A második világháború utáni hegemónia válsága Európában

Az 1970-es évek világgazdasági átalakulásában a tőkefelhalmozás ellentmondásai túltermelési és profitválság formájában törtek a felszínre (Szentes 1976). Brenner (2006) az amerikai hegemónia válságának „hosszú lejtmenetét" ehhez a válsághoz köti. Elmélete szerint a világgazdasági telítődést éppen az amerikai fordista termelési rezsim globális elterjedése és ennek nyomán a nyugat-német és japán ipari kapacitások bővülése okozta, amivel a globális kereslet növekedése nem tudott lépést tartani.

A világpiaci telítődést az egyre szabványosítottabb tömegtermelés elterjedése okozta. Az így legyártott termékeket ugyanis egyre kevésbé lehetett profitábilisan értékesíteni a belföldi piacokon, ahonnan hiányzott az ezen árukat felszívni képes belső kereslet, így az összes iparosító állam, az Egyesült Államok mellett elsősorban Japán és az NSZK is a világpiacra igyekezett terelni a termékforgalmát. Ennek nyomán véget ért a világkereskedelem gyorsuló ütemű növekedésének a hegemóniát támogató, „pozitív kimenetelű játéka", ami a gazdasági szereplőket együttműködésre késztette a háború utáni években. E helyett az 1970-es évekre egy sokkal versengőbb, „negatív összegű" világkereskedelmi helyzet alakult ki, aminek

3 Az aranydeviza-rendszer annyiban különbözött a századfordulón működő aranystandardtól, hogy míg az utóbbi a különböző nemzetközi kereskedelemnek kitett devizák aranyra válthatóságát garantálta rögzített árfolyamon, addig az aranydeviza-rendszer a dollár aranyra válthatóságát rögzítette, míg a többi deviza árfolyamát a dollárhoz kapcsolták. A devizák többsége ebben a rendszerben a korai években nem volt konvertibilis, vagyis aranyra nem lehetett közvetlenül átváltani.

összehangolását, például a befektetésekhez szükséges források elosztását, egyre kevésbé maguk az ipari vállalatok, sokkal inkább a pénzügyi közvetítőrendszeren keresztül nagy befektetési bankházak és az államok végezték.

A német és japán ipar előretörését a dollár hegemóniája és ezen országok mesterségesen gyengített devizái tették lehetővé, ezért a konfliktus is árfolyam- és kereskedelempolitikai területeken jelentkezett (Silver és Arrighi [2003] 2008). Fontos korszakhatárt jelölt ki, amikor Richard Nixon amerikai elnök 1971-ben felmondta a dollár aranyra válthatóságának rögzítését, és mesterségesen leértékelte a dollárt, hogy így juttassa versenyelőnyhöz az amerikai vállalatokat a világpiacon. Ez a teljes Bretton Woods-i pénzügyi rendszer összeomlását, és egy új, versengő árfolyam- és pénzügyi rezsim kialakulását eredményezte.

A világpiaci kereslet egyre súlyosabb hiánya Brenner szerint csak azért nem csapott át hirtelen egy, az 1930-as évekéhez hasonló globális válságba, mert e nagyhatalmak összehangolt politikákkal részben egymásra, részben pedig a világ többi részére, illetve saját társadalmaikon belül egyre inkább a munkabérből élő osztályokra tudták áthárítani a gazdasági leívelés költségeit. Ennek közvetítésében és az új munkamegosztás kialakításában egyre nagyobb szerepet kaptak a bankok. Az ipari vállalatok között ekkor vette kezdetét egy nagy összeolvadási hullám, ami szintén a profitválságra volt válasz; e műveleteket is egyre inkább a pénzügyi tőke érdekei befolyásolták. A pénzügyi tőke növekvő hatalmát azonban nemcsak a termelőágazatok válsága okozta. A hiányzó keresletet egyre inkább a hitelpiac növekedése és a pénzteremtés új technológiái voltak képesek ellensúlyozni. Bár a mély és tartós válságot Brenner szerint átmenetileg sikerült elodázni, a világgazdaság alapvető ellentmondásait ezzel nem lehetett feloldani. Sőt ezek az ellentmondások sokkal nagyobb léptékben jelentkeztek újra néhány évvel később, amikor a túltermelési válság miatt felhalmozott lekötetlen „szabad tőkék" túlzott „felhalmozási válságot" és ezzel együtt járó zavarokat kezdtek előidézni a pénzügyi rendszerben (Harvey 2003; Gowan 1999). E zavarok már az 1980-as évektől kezdve egyre súlyosbodó pénzügyi válságokhoz vezettek, majd a 2008-as globális pénzügyi és világgazdasági válságba torkolltak. A 2008-as válság mindazonáltal valószínűleg nem oldotta fel a tőkefelhalmozás – pénzügyi közvetítőrendszeren keresztül kifejeződő – ellentmondásait (Roberts 2016).

A „hosszú lejtmenet" válsága ráadásul az európai integrációs folyamatra is kihatott. A nyugat-európai centrumországok regionális gazdasági és politikai integrációja korábban a transzatlanti térség újjáépítéséhez kapcsolódott. Ez a folyamat azonban az 1970-es évekre befejeződött, és az Egyesült Államok mellett az NSZK vált az egyik kiemelkedő globális ipari-kereskedelmi nagyhatalommá.

A német „neomerkantilista" modell térhódítása és

az európai integráció

A háború utáni nyugatnémet gazdaság gyors talpra állását nemcsak a geopolitikai körülmények, mint például az NSZK integrációja a nyugati szövetségi rendszerbe vagy a Marshall-segélynek köszönhető visszakapcsolódása a világgazdasági vérkeringésbe, hanem saját „neomerkantilista" iparpolitikája is segítette (Becker és Jäger 2010). A „neomerkantilista" állammodell egyik fontos célkitűzése, hogy az ország szuverenitását nem katonai, hanem kereskedelempolitikai eszközökkel, például vállalatainak világpiaci terjeszkedésével érte el. E modellben a tőke és a munka közötti kapcsolatok is intézményesültek, aminek eredményeképpen a jóléti állam háború utáni kibővülésével a kereslet és a fogyasztás társadalmi bázisa is kiszélesedett (Kiss J. 2005). A munkás érdekképviseletekkel történő kiegyezés egyik lényeges eleme volt, hogy a munkabérre fordított jövedelmet a kereskedelmi többletből kellett előállítani. Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy a munkakapcsolatokat a vállalatok versenyképességének és a termelékenység növelésének rendelték alá. A német „neomerkantilista" modell a pozitív összegű világpiaci folyamatoknak köszönhetően gyorsan fejlődött, és már az 1960-as évek végén is csúcsszínvonalat képviselt a szabványosított termelési technológiában és a munkaszervezés formáiban. Az 1970-es évek válságát követően e „neomerkantilista" modell iparpolitikai igényei váltak meghatározóvá az európai integráció mélyítésében, illetve az európai közösségek déli, majd keleti irányú kibővítésében (Gerőcs és Jelinek 2018).

Bár a monetáris integráció az 1970-es évek pénzügyi nehézségei közepette megrekedt, az 1980-as évek végén Jaques Delors, az Európai Bizottság elnöke kidolgozta a monetáris integráció felgyorsításának tervét, amivel együtt a regionális politikákat is átalakították, mivel a Közös Térséghez elmaradottabb félperiférián államok csatlakoztak. Ez a bővítési és integrációs folyamat vezetett el az Európai Unió egységes, belső, közös (bár rendkívül heterogén) piacának és közös fizetőeszközének megteremtéséhez. Ez pedig – mint említettük – nagyban épített a „neomerkantilista" modell keretében terjeszkedő német ipari termelési hálózatok regionális munkamegosztására és az ennek érdekében kitágított félperiférián piacok kereskedelmi bekapcsolására (Becker et al. 2015; Becker és Weissenbacher 2015; Becker 2016; Weissenbacher 2018). A déli és a keleti bővítés elsősorban azt a célt szolgálta, hogy e vállalatok saját védett „belső" piacokhoz jussanak. Ez ugyanis az élesedő világkereskedelmi versenyben stratégiai előnyhöz juttatta az exportra termelő nagy német vállalatokat. Az EU gazdasági és monetáris kormányzásának legfontosabb eszközei – az Európai Központi Bank, az euró, illetve az európai versenyjogi szabályozás – elsősorban a német ipari-kereskedelmi „neomerkantilista" modell alapjaira épült, és továbbra is azt a célt szolgálta, hogy a vállalatok belső piacait védje más exportáló nagyhatalmakkal, például a japán vállalatokkal szemben. Ebben az értelemben az Európai Unió – főleg az 1992-ben aláírt Maastrichti Szerződést

követően – a német ipari „neomerkantilista" modell kibővítésének eredménye, egy nemzetek felettivé terjesztett kereskedelmi és iparpolitikai rezsim. S noha ez számos más tőke- és politikai érdeket is magába olvasztott, a gazdasági kormányzás intézményeit a leginkább ez a regionális integrációs forma határozta meg (Gasparotti és Kullas 2019).

Az európai integráció „neomerkanitilista" modellje ezzel a globális munkamegosztás átalakulásának regionalizációs trendjébe illeszkedett. Nemcsak Európában, hanem a korábbi ipari nagyhatalmak körüli térségek perifériáin is hasonló regionális termelési és kereskedelmi hálózatok jöttek létre. Észak Amerikában a NAFTA megalapításával Mexikó kapcsolódott be a terjeszkedő amerikai termelési hálózatokba, Kelet-Ázsiában pedig először a Japán érdekeltségi szférájában létrejövő ASEAN, majd később a világ ipari műhelyévé váló Kína termelési hálózatai körül jöttek létre hasonló gazdasági, sőt monetáris integrációs formák (Juutinen és Käkönen 2016). A globális hegemónia válságának eredményeképpen a világszintű munkamegosztás és a globális tőkefelhalmozási rezsim egyre több pólus mentén fejlődött tovább, amit a világszintű munkamegosztáson belüli multipolarizációnak tekinthetünk. A multipolarizáció tehát nemcsak geopolitikai átrendeződést jelent, hanem mélyebb gazdaságszerkezeti folyamatok eredménye is egyben. Nem más, mint a globális felhalmozási rezsim alapjául szolgáló termelési, kereskedelmi, sőt monetáris-pénzügyi hálózatok regionális tömörülése, illetve újjárendeződése.

Válságerjiódus, európai válság-politikák és az államszocialista tömb összeomlása

A második világháború utáni tőkefelhalmozási rezsim 1970-es évektől kibontakozó válsága, valamint a „hosszú lejtmenet" kiélezte a kelet-európai államszocialista tömb belső ellentmondásait. Az államszocialista modernizáció számos ponton hasonlított a háború utáni félperifériás függő fejlődés importhelyettesítő iparosítására épülő latin-amerikai, afrikai vagy dél-ázsiai modernizációs modelljeivel, bár néhány tekintetben, mint amilyen például a magántulajdon felszámolása vagy a tervutasításos gazdaságirányítás kiépítése, el is tért azoktól (Krausz és Szigeti 2007). Mint azt a *Fordulat* 21. [2014] számának bevezető tanulmányában (Éber, Gagyi, Gerőcs, Jelinek és Pinkasz 2014) részletesen bemutattuk, a félperifériás, függő fejlődési modellek az 1970-es évek elejére szinte egyidőben merítették ki belső erőforrásaikat – ideértve a bérmunka viszonyai közé bevonható parasztságot vagy a kollektivizációt – és az intenzív iparpolitika következtében egyre kezelhetetlenebb tőke- és technológiafüggésbe kerültek a nyugati centrumországokkal szemben. A tőkés túlfelhalmozási válság miatt a pénzügyi rendszer lekötetlen tőkeforrásai, például a kőolajár-robbanás után képződő extra hasznokból származó „olajdollárok" viszont éppen ebben az időszakban kerestek megtérülő befektetési lehetőségeket a félperiféria beruházásigényes

iparosításánál. Ezért az 1970-es évek közepéig egy rövid időre úgy tűnt, hogy a kedvező tőkebefektetési lehetőségek miatt a tőkés centrumországok és az állam-szocialista félperiféria között hitelből finanszírozott gazdasági újraszakosodás veszi kezdetét. E centrum–(fél)periféria viszonyt hosszabb távon azonban két kedvezőtlen folyamat is befolyásolta. Egyfelől a nemzetközi cserearányok megváltozása miatt kialakuló *kereskedelmi egyensúlytalanságok*, másfelől pedig a nemzetközi pénzpiacokon zajló kedvezőtlen árfolyam- és kamatváltozások miatt súlyosbodó *pénzügyi egyensúlytalanságok*, amelyek végül kezelhetetlen adósságspirálhoz vezettek a félperiféria legtöbb államában, ideértve az államszocialista országok többségét is (Szegő 1989; Vigvári 2008).

A kelet-európai államszocialista rezsimek gazdasági átalakulása, valamint fokozatos integrációjuk a nyugati – főleg német – termelési rendszerekbe hitelfelvétellel, eladósodással és a pénzügyi függőség felerősödésével járt együtt. A politikai rendszerváltásra ehhez képest csak jóval később, a geopolitikai feltételek megváltozásával (a Szovjetunió meggyengülésével) került sor. A kelet-európai államszocialista országok gazdasági rendszerváltását tehát a nemzetközi munkamegosztás szerkezeti átalakulása indította el; a magántulajdon és a tőkeberuházások fokozatos terjedése és bővülése együtt ágyazott meg az 1989-es politikai rendszerváltozásnak, illetve az azt követő tőkés átalakulásnak (Szentes 1990, 1991). 1989 után tehát egy átfogó gazdasági és politikai rendszerváltozás számolta fel a kelet-európai államszocialista tömböt és lendítette előre a térség visszailleszkedését a tőkés világgazdaság félperifériájára (Éber, Gagyi, Gerőcs, Jelinek és Pinkasz 2014).

A rendszerváltás ennek keretében két további folyamatot is elindított: egyfelől a térség visszailleszkedését a „neomerkanitilista" modellt követő regionális termelési hálózatokba, másfelől pedig a bekapcsolódást az európai integráció folyamataiba (Böröcz [2009] 2018). E kettős folyamat előbb az 1994-es partnerségi szerződések keretében megkötött szabadkereskedelmi egyezmények révén, majd 2004-re a teljes uniós tagsággal teljesedett ki. A „neomerkantilista" modell szerint kiépülő regionális munkamegosztáson belüli szakosodásunk végül a 2008-as világgazdasági válságot követően szilárdult meg. A válság súlyosan érintette a kelet-közép-európai országokat, amelyek tőke- és technológiafüggőségét a globális export és pénzpiacok összeroppanása csak fokozta. A 2008-as válságot követő időszakban kapott újabb lendületet a német járműipar termelési hálózatainak átszervezése, az alacsony hozzáadott értékű, szabványosított termelési folyamatok áthelyezése Kelet-Közép-Európába. A térség országai 2008 után nagyon erőteljesen járműgyártásra kezdtek szakosodni, amely folyamat ma sem ért véget, bár a kimerülés jelei már látszanak (Gerőcs és Pinkasz 2019a).

Kínai és orosz jelenlét Kelet-Európában

a 2008-as válság után

A világszintű munkamegosztáson belüli regionalizációs és multipolarizációs folyamatok a 2008-as világgazdasági válságot követően erősebben formálják az EU kelet-európai tagországainak világgazdasági tájékozódását. Kínában a válságkezelés nyomán kialakult gazdasági túlfűtöttség, valamint hatalmas kereskedelmi és ipari kapacitásaik kihasználatlansága a kínai pártvezetést arra ösztönözte, hogy egy többoldalú saját kereskedelmi intézmény építésén, illetve a saját fizetőeszközének nemzetköziesítésén keresztül globális tőkeexportba fogjon. Ennek egyik célpontja a világ legnagyobb belső piacával rendelkező Európai Unió lett, így a térséghez csatlakozó kelet- és dél-európai államok kedvező logisztikai belépési pontot biztosítanak a kínai infrastrukturális beruházások számára. A régió országai is nyitottak a kínai tőkebefektetésekre, egyfelől mert ezek feltételei és szabályozottsága lazábbnak bizonyulnak a nyugati hitelek vagy transzferek felhasználásánál, másfelől pedig mert a kelet- és közép európai régió továbbra is rendkívüli módon függ a külső tőkeberuházásoktól. Ezek a helyi igények tehát összetalálkoznak a kínai tőkeexportot egybefogó „új selyemút", vagy más néven az „egy övezet, egy út" célkitűzéseivel. A kínai tőke számára ugyanakkor a logisztikai szempontokon túl a kelet-közép-európai régió nem különösebben fontos. Az EU belső piacához való hozzáférés mellett fejlett nyugati technológiákat vásárol (Roussi 2012). A kínai cégek a kelet-közép-európai térségbe a nyugatihoz hasonló módon a már erősen szabványosított, beszállításra alkalmas részegységek gyártását telepítik; céljuk ezzel termelési és kereskedelmi hálózataik kiterjesztése.

Az csak hosszabb távon látszik majd, hogy e kínai tőkebefektetések a már meglévő nyugati termelési hálózatok mellett kiegészítő jellegű szakosodással bővülnek-e, vagy inkább egy versengő, a nyugati hálózatokkal részben átfedésben működő alternatív termelési, kereskedelmi és pénzügyi rendszer regionális, sőt esetleg akár globális terjeszkedését szolgálják-e. A kelet-közép-európai országok szempontjából mindenesetre a félperiférias függő fejlődési modellre nagyon hasonlító újraszakosodás látszik kibontakozni. Erre utalnak mind az olyan, kínai hitelből épített infrastrukturális beruházások, mint amilyen például a Budapest–Belgrád gyorsvasút lesz (Rogers 2019), mind pedig a feldolgozóiparban, a jármű-, az építő- vagy a vegyiparban tapasztalható felvásárlások és zöldmezős beruházások példái.

Némileg eltérő körülmények között jelenik meg az orosz tőke a régióban, ami a geopolitikai adottságoknak köszönhetően kiemelt helyen kezeli az EU kelet-európai tagállamait. Az orosz tőkeexport sokkal koncentráltabb, mint a kínai. Globális jelenléte sokkal kevésbé érzékelhető ugyan, viszont azokban a térségekben, ahol az orosz vagy szovjet jelenlét geopolitikai okok miatt történelmileg erős maradt – márpedig Kelet- és Közép-Európa ilyen –, továbbra is szívesen terjeszkednek az 1998-as orosz gazdasági válság után megerősödött orosz vállalatok. Ez különösen igaz az energiaszektorban érdekelt orosz kötődésű tőkére,

mindenekelőtt a földgázhoz, a kőolajhoz és az atomenergiához kapcsolódó szolgáltatásokra és kereskedelemre. Az orosz állami vállalatok, így például a Gazprom stratégiai célja, hogy fenntartsa, esetleg megerősítse az Európai Unió földgázfüggőségét. Ez nemcsak gazdasági, hanem geopolitika érdeke is az orosz államnak, amit számos államközi szerződésen keresztül próbál kiterjeszteni az Európai Unió közösségi politikáinak befolyásolására. A kelet-közép-európai térségben jelen vannak még orosz bankok is, amelyek infrastrukturális beruházásokat, például atomerőmű-építést hivatottak orosz állami pénzből finanszírozni, ezáltal ezek is az orosz geopolitikai érdekeket képviselnek.

A technológia-befektetések területén viszonylag kevés a versenyképes orosz cég a világpiacon, de a távközlésben és az említett atomenergia területén néhány nagyobb állami vállalat, mint például a Roszatom aktívan jelen vannak Kelet-Közép-Európában is. A Roszatomnak Oroszországon kívül 36 országban, köztük Magyarországon is van nukleáris bővítésre vonatkozó érvényes szerződése. Oroszország az olaj- és gázexport mellett hagyományosan még a fegyverexportban erős, de ez a kelet-európai országok NATO-tagsága miatt jelenleg erős geopolitikai korlátokba ütközik.

FÉLPERIFÉRIÁS HEGEMÓNIA ÉS TŐKEFELHALMOZÁSI REZSIM MAGYARORSZÁGON

AZ ÚJ MAGYAR TŐKEFELHALMOZÁSI REZSIM

Az amerikai hegemónia hanyatlásához kapcsolódó 2008-as pénzügyi válság a magyarországi viszonyokban is átalakulást hozott. A 2006-ra kiéleződő belső politikai és társadalmi feszültségeket felerősítette a kívülről érkező, elsődlegesen pénzügyi és gazdasági válsághullám. E konfliktusok összegződése és politikai turbulenciája nyomán 2010-ben jelentős többséggel új kormánykoalíció alakult, amely a belpolitikai feszültségeket, illetve a globális hegemón válságának helyi következményeit politikai ellenfelei alkalmatlanságával és romlottságával magyarázta. A gazdasági és politikai hatalom 2010 utáni központosítása nyomán ma azt látjuk, hogy a globális hegemón válsága Magyarországon együtt járt egy helyi, félperifériás hegemónia kiépülésével. Hogyan jellemezhető e félperifériás hegemónia? Hogyan vált lehetségessé kiépítése, és miként illeszkedik a globális hegemónia válságának tágabb összefüggéseibe?

A hegemónia fogalmán a 2010 után Magyarországon kiépülő félperifériás rezsim esetében is egy olyan hatalmi szerkezetet értünk, ahol egy uralkodó szövetség sikerrel szervezi meg és tartja uralma alatt a társadalmi, gazdasági és politikai viszonyokat (Melegh

2019). Ahogy Antonio Gramsci hangsúlyozza, a hegemónia nem merül ki a pusztán gazdasági és intézményes hatalomban. Ahhoz, hogy egy hegemón rezsim szilárd legyen, a különböző szereplőknek is el kell fogadniuk a rezsim által előírt feltételeket, és aszerint kell viselkedniük, amit számukra a rezsim előír. E szempontból a hegemónia kulcsfontosságú feltétele a kulturális-ideológiai hegemónia, ami az uralkodó osztályok érdekeit közjóként mutatja be, a hegemón szövetség uralmát mindenkit szolgáló, természetes rendként – esetünkben a „Nemzeti Együttműködés Rendszereként"[4] – jeleníti meg. Miközben a hegemónia kicsikarja az egyetértést, a beleegyezést, vagy legalábbis a beletörődést, elrejti a rezsim uralmon, elnyomáson és kényszeren nyugvó természetét (Gramsci 2000: 190–221; Forgacs 2000: 422–424).

Elemzésünkben megkülönböztetjük a helyi, félperiférián hegemónia fogalmát, amellyel a Magyarországon 2010 óta kiépülő rezsimet írjuk le, a globális hegemónia világrendszerszinten értett fogalmától. A hegemónia mindazonáltal mindkét esetben olyan társadalmi rendre vonatkozik, amely megkönnyíti és gördülékennyé teszi a tőkefelhalmozást. A globális hegemónia fogalma a tőkés világgazdaság egésze által egybefogott társadalmi viszonyokra vonatkozik, míg a helyi, félperiférián hegemónia fogalma egy e globális válság tágabb szerkezetébe beágyazott állam viszonyaira. Beágyazottsága miatt e helyi, félperiférián hegemónia szükségszerűen képtelen teljeskörűen az uralma alatt tartani a válság globális folyamatait, ezért folyamatosan arra kényszerül, hogy saját, belső kormányzását a tőkés világrendszer erősebb szereplőihez igazítsa (Böröcz 2017). E helyi, félperiférián hegemónia mindezek miatt nem képes elhárítani a globális válság valamennyi helyi következményét, és az is felettébb kétséges, hogy képes-e hosszabb távon is fenntartani e felhalmozási rezsimet. E helyi, félperiférián hegemónia elsősorban arra alkalmas, hogy a globális válság lokális hatásait rövid távon kezelje, vagyis hogy egyszerre feleljen meg a válságból fakadó külső követelményeknek, tartsa fenn belső uralmát és tegyen eleget a felhalmozási érdekeknek. A globális hegemóniaválság és a helyi, félperiférián hegemónia felemelkedése közti viszonyt e válságkezelés ideiglenes sikereként értelmezzük. E helyi, félperiférián hegemónia kiépülését és megszilárdulását alapvetően két tényezőnek tulajdonítjuk. Úgy látjuk, hogy az egyik ok alapvetően külsődleges: a rezsim kiépülését, megszilárdulását és időleges felívelését mindenekelőtt a különböző globális és regionális centrumok válságkezelő stratégiái révén e félperiférián térségbe áramló befektetések okozzák. A másik fő okot alapvetően belsőnek tekintjük: a rezsim kiépülését, megszilárdulását és időleges felívelését elsősorban a válság körülményei között a felhalmozás feltételeit erős kézzel biztosító helyi megoldásoknak tulajdonítjuk.

---

4 A rezsim ideológiája magát a rezsimet, azaz a 2010 utáni intézkedéseket a „Nemzeti Együttműködés Rendszereként" írja le. Teszi ezt a hegemónia jellegzetes gesztusával a teljes nemzetet jelölve meg egy olyan rezsim alanyaként, amely rezsim valójában csak a tőkefelhalmozás kedvezményezettjeit szolgálja.

A fentiek alapján a Magyarországon 2010 után kiépült helyi, félperiférián hegemóniát egy olyan felhalmozási rezsimként értelmezzük, amely egyfelől biztosítja az itt termelő, illetve az ide befektető „külső" tőkefrakciók gördülékeny tőkefelhalmozását, miközben másfelől mind nagyobb teret hasít ki a „belső" tőkefrakciók gyors ütemű tőkefelhalmozásának. Ez utóbbin keresztül a rezsim egy új nemzeti tőkésosztályt épít ki. A félperiféria nemzeti tőkésosztálya alatt az állammal összefonódott politikai oligarchiát értjük, amely kiegészül az állami politikák által kedvezményezett, a rezsimhez érdekei folytán politikailag szintén hűséges felső-középosztállyal. A helyi, félperiférián hegemónia így nemcsak egy politikai rendszer, de nem is pusztán egy személy, egy család, egy párt vagy egy „maffiaállam" uralma (Magyar 2013, 2015). E hegemónia sokkal inkább a globális gazdasági válság külső viszonyaiba ágyazódó, többszintű és összetett építmény, amelyet egyszerre határoznak meg a tőkefelhalmozás külső körülményei, belső stratégiái, és a tőkefelhalmozás fenntartását megnehezítő ellentmondások és konfliktusok.

A 2010 utáni helyi, félperiférián hegemóniát és tőkefelhalmozási rezsimet a következőkben aszerint vesszük szemügyre, hogy hogyan ágyazódik be a kortárs válságfolyamatok tágabb összefüggéseibe, hogyan irányítja e körülmények között a politikai oligarchiának és a felsőbb osztályoknak kedvező belső felhalmozást, illetve hogy milyen közpolitikai eszközökkel alakítja ki és szilárdítja meg az ehhez szükséges belső viszonyokat.

A FÉLPERIFÉRIÁS HEGEMÓNIA GAZDASÁGPOLITIKÁJÁNAK TÖRTÉNETI GYÖKEREI

Az államszocialista regionális munkamegosztáson, vagyis a KGST-n belül Magyarország sajátos „hídszerepet" töltött be, ami az 1970-es évekig kedvező cserearányok mellett tette lehetővé a nyugati technológiai behozatalát, annak saját termékekbe építését, majd tovább értékesítését a KGST-n belül (Feitl 2016; Gerőcs és Pinkasz 2017). Ezért cserébe az ország főként szovjet kőolajat, és egyéb nyersanyagot értékesített a kemény devizás nyugati piacokon, de feldolgozott mezőgazdasági vagy más könnyűipari termékeket a volt gyarmati országokban is értékesített.

Az 1970-es évektől a megváltozott nemzetközi kereskedelmi és pénzügyi viszonyok miatt e „hídszerep" fenntartása külső pénzügyi feszültségekhez, majd gyors eladósodáshoz vezetett. Magyarország visszatagozódása a tőkés világgazdaságba nyugati, illetve japán hitelfelvételen keresztül az 1970-es évektől indult meg. A hitelfelvételre alapozott modernizációs kísérlet már az 1970-es évek végén a kimerülés jeleit mutatta; végül az ország nagyjából 1979-től olyan súlyos adósságcsapdába sodródott, hogy 1982-re be kellett lépnie az IMF-be, hogy ezen keresztül hiteleket vehessen fel (Mong 2012; Éber, Gagyi, Gerőcs, Jelinek és Pinkasz

2014; Éber 2014). Azóta az ország nemzetközi gazdasági és politikai tájékozódásának egyik meghatározó feltétele a külső finanszírozás egyensúlyának fenntartása.

Az eladósodás az 1989-es rendszerváltás utáni visszatagozódás feltételeit is nagyban meghatározta. Ez a feltétel és a helyi erőviszonyok egyszerre tették lehetővé, hogy a magyar kormányzat a térség egyik leggyorsabb és legátfogóbb magánosítását hajtsa végre. Ennek következtében néhány év leforgása alatt a gazdaság legtöbb területén nyugati székhelyű transznacionális vállalatok szereztek döntő befolyást.

A privatizáció előnyeiből a munkaerő csak elenyésző mértékben részesedett, a korábbi kapacitások leépítése miatt munkanélkülivé váló tömegek ellenben olcsó és kiszolgáltatott munkaerő-kínálatot jelentettek az új tulajdonosok számára. A privatizációhoz kapcsolódó külföldi működőtőke-beáramlás üteme mindazonáltal hamar lelassult. A külföldi nagyvállalatok a Magyarországon megtermelt jövedelmük nagyobb részét kivonták a magyar gazdaságból, mert egyre kevesebb jövedelmező befektetési lehetőséget találtak a privatizáció után. Ez kiélezte a régió félperiférián államai közti versenyt a megszerezhető külföldi működőtőke-befektetésekért, aminek az egyik hosszú távú és legkárosabb társadalmi következménye a munkaerő képviseletének meggyengülése és a munka leértékelődése lett. A munkaerő érdekképviseletének kezdeti gyengesége mellett a tőkefelhalmozás helyi feltételeinek fenntartása érdekében az egymást követő kormányzatok a munkavállalói jogok visszavágásával, a munkakapcsolatok rugalmasításával (flexibilizáxiójával), valamint a szervezett érdekképviselet leépítésével igyekeztek a lefelé tartó régiós bérverseny követelményeinek megfelelni. Magyarországon a kiemelkedően gyors privatizáció, valamint a Bokros-csomag jelképezte, a jóléti rendszert sújtó sokkterápia fontos pillérei voltak e stratégiának.

A külföldi működőtőke-beáramlás lassulása a pénzügyi feszültségek kiújulásához vezetett, a 2000-es évektől így újra nőni kezdett az ország külső adóssága. Ez először még csak az állam újbóli eladósodását jelentette, ami nagyobbrészt hazai fizetőeszközben történt, amíg a forint 2001-ben teljesen konvertibilissé nem vált. A 2004-es uniós csatlakozást követően a hitelpiac 70%-át uraló külföldi bankok azonban felgyorsították a devizaalapú hitelek forgalmazását is. Emiatt a gazdaság valamennyi szereplője – ide értve az államot, és azon belül is a szisztematikusan alulfinanszírozott önkormányzatokat, a vállalati szféra egy jelentős részét, és a háztartások jelzáloghiteleit – nagyrészt immár devizában adósodott el. Ennek következtében a gazdaság valamennyi szereplője nettó hitelfelvevővé vált, ráadásul devizában és főleg kereskedelmi bankok felé. A 2000 utáni szűk egy évtizedben a külső magyar bruttó adósságállomány mintegy 60%-át külföldi devizában, elsősorban svájci frankban és euróban (kisebb mértékben japán jenben és amerikai dollárban) jegyezték. Míg a privatizáció és a kelet-európai piacok megszerzése az európai válságkezelés egyik 1990-es évekbeli formáját jelentette, addig a 2000-es évek hitelforgalmazása 2008-ig a kelet-európai hitelpiac kiterjesztését szolgálták. A 2008 utáni hazai pénzügyi válságot részben így a külső

pénzügyi sérülékenység megnövekedése miatti hektikus árfolyammozgások, majd a hirtelen árfolyamemelkedés, a külföldi hitelek megdrágulása okozta. A tőke akadálytalan ki- és beáramlásának politikáját, vagy a szabadon lebegő árfolyampolitikát és a nyitott fizetési mérlegpolitikát követő neoliberális gazdaságirányítás az egyensúly helyreállítása érdekében drasztikus, a belső keresletet visszafogó intézkedéseket vezetett be. Ez már 2006-ra súlyos gazdasági visszaesést okozott.

A 2008-as pénzügyi, majd világgazdasági válság a lehető legrosszabb pillanatban érte az ekkor már több mint két éve súlyos recessziótól szenvedő országot. Ekkor már nem álltak a gazdaságpolitika rendelkezésére olyan eszközök, amelyek segítségével érdemben tompíthatta volna a begyűrűző válság hatásait. Az országnak például nem állt a rendelkezésére elégséges devizatartalék ahhoz, hogy kivédje az árfolyam hirtelen megugrásának és a devizahitelek bedőlésének a következményeit. Ehhez jött még hozzá a legfontosabb exportpiacok összezsugorodása, valamint az egyéb külső finanszírozási csatornák beszűkülése, amik rendkívüli mértékben súlyosbították a gazdasági válság hatásait Magyarországon. 2008-ban és 2009-ben az akkori liberális-szocialista Gyurcsány-, majd Bajnai-kormányok hatalmas, mintegy 20 milliárd eurós hitelt kényszerültek felvenni az IMF-től és az Európai Bizottságtól (ebből részben a bankrendszer finanszírozására 14,3 milliárd eurót le is kellett hívni).

A rendszerváltás idejének privatizációra és külföldi működőtőke-beáramlásra, valamint külföldi hitelekre és exportra szánt, alacsony hozzáadott értékű összeszerelésre épülő neoliberális felhalmozási rezsimje a 2008-as válságban összeomlott. Mindez nemcsak gazdasági, hanem súlyos társadalmi válsággal, a rendszerváltás idejéhez mérhető munkanélküliséggel, és politikai kataklizmával járt együtt.

AZ ÚJ FELHALMOZÁSI REZSIM HÁROM PILLÉRE

A 2010-es választásokat kétharmados többséggel a jobboldali Fidesz-KDNP pártcsalád nyerte, amely új rendszerváltást és a nyugati tőke uralma ellen irányuló gazdasági szabadságharcot hirdetett. Ez alatt a korábbi külső függőségek – így a magas devizaadósság és az egyoldalú nyugati finanszírozás – visszaszorítását értették. Ennek fényében indult meg a kormány gazdasági reformprogramja, ami nemcsak gazdaságszerkezeti átalakításokat eredményezett, de sokkal szélesebb társadalmi és intézményi változásokat is magában foglalt. A tervezetet a nemzetgazdasági minisztériumot irányító Matolcsy György jegyezte, aki a gazdasági reformokat először miniszterként, később a Magyar Nemzeti Bank elnökeként felügyelte. Az átalakítás célkitűzése a tőkefelhalmozás új keretek közötti beindítása, egy új felhalmozási rezsim intézményi alapjainak lefektetése lett.

A mélyreható gazdaságszerkezeti változtatásokhoz a társadalmi intézményeket is át kellett alakítani. A kormány a kiépítendő tőkefelhalmozási rezsim mentén alakította át

a magyarországi osztályviszonyokat. Az új társadalmi szerkezet alapja, hogy a rendszerváltás gazdasági átmenetében – főleg a külföldi tőkének kedvező privatizáció idején – meggyengült nemzeti tőkefrakciókat a gazdaság meghatározott területein célzott szabályozással és újraelosztással, a tulajdonosi és vagyoni kapcsolatok átrendezésével igyekeztek újra helyzetbe hozni (Gerőcs 2013). Az állami közbeavatkozás három területet érintett a legközvetlenebbül a gazdaságban, amelyek egyszerre határozták meg a világgazdasági integráció (külső) formáit, és vele együtt a belső tőkefelhalmozás feltételeit: (1) a külső pénzügyi egyensúly szempontjából fontos devizatöbbletet termelő exportágazatokat (az ún. kereskedelembe vihető ipari termékeket gyártó szektorok), az ezekkel kiegészítő viszonyban működő (2) kereskedelembe nem vihető, belső piactól és infrastruktúrától függő szolgáltatóágazatokat, valamint a kettő tulajdonságait vegyítő (3) bankszektort, amely bár belpiaci szolgáltató, mégis a külső tőkefüggőség miatt a geopolitikai integráció egyik fontos eszköze. Ez utóbbi területen a felhalmozást ráadásul a jegybank közvetlenül ellenőrzi.

Mindhárom terület viszonyainak megváltoztatásához először a belső hatalmi szerkezet gyökeres átalakítására volt szükség, amit a 2010 utáni kormányzat programja a centrális erőtér kialakításának nevezett (Orbán 2010). Ennek feltételei közé tartozik az alkotmányos államhatalom központosítása, valamint a választási törvény mélyreható átszabása oly módon, hogy az a centrális erőteret uraló hatalmi tömörülést előnyökhöz juttassa, és fenntartsa a kormányzáshoz elengedhetetlen alkotmányozó többséget.[5]

A centrális erőtér kialakításához hozzátartozik az államigazgatás központosítása is, azon belül az igazságszolgáltatás (a bíróságok) kormányzati ellenőrzése, az önkormányzatok gazdálkodásának központosítása (amire alapot az önkormányzati devizaadósság 2014-es államosítása teremtett), a közszolgálati média politikai monopolizációja, valamint a kereskedelmi média közvetett kormányzati ellenőrzése. A belső feltételek között említendő továbbá a magyar társadalom jövedelmi viszonyainak és osztályszerkezetének újrarendezése. Ennek keretében sor került az államhatalomtól függő politikai oligarchia létrehozására, illetve megerősítésére, valamint egy szintén lekötelezett felső középosztály újraelosztáson és célzott kedvezményeken keresztüli megszilárdítására. A belső feltételek között említendő még a munkaerő és munkaerő-utánpótlás átszervezése az új tőkefelhalmozási rezsim igényeinek megfelelően, de ide sorolható még a rezsim által nem kedvezményezett társadalmi csoportok teljes politikai és ideológiai alávetése, amit a rezsim részint a patrónus-kliens viszonyok közfoglalkoztatási programokon keresztüli újraélesztésével, részint pedig a tömegtájékoztatás monopolizációja által lehetővé váló ideológiai hegemónia kiépítésével célzott meg.

5 Amennyiben a centrális erőtér kitöltetlen maradna, és így nem tudna alkotmányozó, hanem legfeljebb csak egyszerű többség létrejönni, úgy feltételezhetően azonnal alkotmányos válság alakulna ki az országban, ami ilyen feltételek között valószínűleg kormányozhatatlanná válna.

A központosítás külső feltétele közé tartozik a pénzügyi egyensúly helyreállítása és új tőkeimport-csatornák megnyitása, amihez a nemzetközi rendszer multipolarizációja nyitott geopolitikai mozgásteret. Ebben kiemelkedően szerephez jut az orosz és a kínai tőke.

1) Iparosítás: Az ország 2008 utáni világgazdasági visszatagozódását a német járműipar meghatározó szerepe miatt a német „neomerkantilista" modell egyfajta félperiferiás változatának tekinthetjük. E „perifériás neomerkantilizmus" bár sok elemében az előző (liberális) tőkefelhalmozási rezsim logikáját követi, mindezt sokkal mélyrehatóbb változtatásokkal teszi.[6] A „perifériás neomerkantilizmus" a német „neomerkantilista" ipari-kereskedelmi modell Kelet-Közép-Európa felé terjeszkedő termelési hálózataira utal, amin belül a termelési hierarchia alacsonyabb hozzáadott értékű, ezért sérülékenyebb, „(fél)perifériás" szegmenseiben történik a regionális szakosodás (Gerőcs 2015). Ezeken a területeken a félperiferiás magyar tőkefelhalmozási rezsim a nyugati, főleg német ipari tőke kiszolgálójaként viselkedik; e területen olyan nagyfokú a gazdasági kiszolgáltatottsága, hogy nem éri meg a konfrontáció a német ipari tőkével. Ráadásul e német vállalatok mélyen integráltak a világgazdaságba, ezért a magyar államnak jelentősebb mozgástere sincs arra, hogy érdemben befolyásolja viselkedésüket. Inkább alkalmazkodik hozzájuk.

Az alkalmazkodásban a magyar állam három területen képes versenyezni a transznacionális nagyvállalatok igényeinek kiszolgálásáért, hogy azok a túltermeléstől terhelt, egyre szabványosítottabb és csökkenő hozzáadott értéket előállító tevékenységeiket ne a régió más félperiferiás államába, hanem Magyarországra telepítsék: az adózás, az oktatás és a munkaerőpiaci szabályozás területén nyújt a korábbi támogatásoknál is nagyobb kedvezményeket. A kiszolgáltatottságra és a nemzetközi versenyhelyzetre utal, hogy e szabályokat sok esetben nem a magyar állam határozza meg, hanem különböző lobbiszervezeteken keresztül megengedi a nagyobb külföldi tőkéscsoportoknak, hogy maguk szövegezzék

6 A „perifériás neomerkantilista" modell az exportágazatokon keresztüli nemzetközi szakosodásra utal. A „neomerkantilista" modellhez hasonlóan a kereskedelmi többlet meghatározó szerepet játszik a külső pénzügyi egyensúly megtartásában. Mivel a félperiferikus országokban elenyésző a helyi tulajdonban lévő exportáló vállalat, ezért itt e vállalatok a centrumországok vállalatainak termelési kihelyezésén, termelési hálózataik regionális terjeszkedésén keresztül szakosodnak. Ez abban az értelemben félperiferikus, hogy a nyugati székhelyű transznacionális nagyvállalatok a túltermelési válságban érintett, egyre szabványosítottabb és ezért egyre alacsonyabb hozzáadott értéket előállítani képes tevékenységeket, illetve az életciklusában a leszálló pályára kerülő termékeket (az autóipar esetében például a robbanómotor gyártását) telepítik át e félperiferiás országokba. A „perifériás neomerkantilizmus" kifejezés a magyar rezsim gazdaságpolitikájának azon területére vonatkozik, amely az exportágazatokon belüli iparosítást szolgálja. A nem export-, tehát belföldi vagy pénzügyi szektorra alkalmazott politikákra ez a modell nem vonatkozik (Gerőcs 2019).

az ipar számára kedves törvényjavaslatokat. A Német-Magyar Kereskedelmi és Ipar Kamara, a Magyar Kereskedelmi és Ipar Kamara, illetve a Nemzetgazdasági Minisztériumból 2018-ban kivált Innovációs és Technológiai Minisztérium ezeknek az ipari érdekeknek a közvetítő szereplői. Az e területeken 2010 után történő átalakításokat a jelen lapszám egy-egy fejezete részleteiben is tárgyalja, ezért itt most csak címszavakban emeljük ki, hogy például az adózás területén az Európai Unióban Magyarországon a legalacsonyabb a társasági adókulcs (9%), de mint azt gazdasági újságírók kiszámolták, a bőkezű kedvezményekkel javított, valóságos adókulcs ennél is alacsonyabb, 7,2%. Sőt a 30 legnagyobb multinacionális vállalatot – döntő többségükben német járműgyártókat – terhelő effektív kulcs 3,6% (Bucsky 2018).[7]

Az oktatás és a munkaerőpiac területén is szembeötlő a kedvezmények mértéke. Az iparkamara nyomására vezették be a duális szakképzési rendszert és szállították le a tankötelezettség korhatárát 16 évre, hogy a fiatal ipari tanulókat minél gyorsabban és hosszabban ki lehessen helyezni a munkaerőhiánytól szenvedő vállalatok gyártósorai mellé. Eközben az oktatás egyéb területein, főleg a felsőoktatásban és a humán tudományok területén drasztikus forráskivonás, folyamatos „megszorítás" történik. Az új munka törvénykönyvének 2012-es változata (Laki, Nacsa és Neumann 2013), majd 2018-as átfogó reformja (az elhíresült „rabszolgatörvény") egyszerre szolgálja a német ipar és a hazai tőkésosztályok érdekeit, a törvény bevezetését ráadásul az utóbbiak kezdeményezték. A módosítással szemben a rendszerváltás óta először alakult ki általános elégedetlenség a munkavállalók között. A fő oka annak, hogy e nyomással szemben nem tudott egy általános országos vagy ágazati sztrájk kialakulni, a kedvezőtlen törvényi szabályozásban – a rugalmasított és decentralizált szakszervezeti működésben – keresendő. Ennek ellenére számos üzemben, ideértve néhány nagyobb német márkatulajdonos autógyárát is, sikeres munkabeszüntetéseket szerveztek 2019-ben (Gagyi és Gerőcs 2019).

2) Belföldi szolgáltatók: Nemzeti tőkésosztályát a rezsim számos esetben közvetlen gazdaságpolitikai beavatkozással erősítette meg. Ez elsősorban olyan szektorokban történt, ahol az állami szabályozásnak nagyobb mozgástere van a tulajdonviszonyok átalakítására. Ilyenek a kiskereskedelem, a média, a távközlés, a közműszolgáltatás, az építőipar, illetve az exportra is termelő mezőgazdaság. Részben ide sorolható a bankszektor is, ahol a 2000-es évek elején még a 70%-ot is meghaladta a külföldi hitelintézetek piaci részesedése (Banai, Király és Várhegyi 2010), ám a 2009-es pénzügyi válságot követően az állam felvásárolt néhány veszteséges bankot és ezáltal a hazai (állami és magán) tulajdoni hányad 2019-re 50% közelébe emelkedett vissza (Várhegyi 2018). A bankszektor nem minden szempontból sorolható e belföldi szolgáltató csoportjába. A külföldi bankok devizahitelezés miatt

7 Eközben a lakossági fogyasztókat terhelő adók, így az áfa az Európai Unióban Magyarországon a legmagasabb (27%), illetve a személyi jövedelemadózás területén is a neoliberális hagyományt követi a kormány, az egykulcsos, 15%-os szja bevezetésével.

elszenvedett veszteségeit az állam lényegében megtérítette, ezért a magyar piac elhagyására kényszerülő nemzetközi pénzügyi tőke nem járt rosszul a tulajdonváltással (Mihályi 2015). A bankszektort emiatt külön alcsoportba vettük.

A *Fordulat* 21. számának (2014) bevezető tanulmányában ezeket az eszközöket egy protekcionista elitstratégia részeként értelmeztük. Bár több szabályozást, például a szektorális különadókat diszkriminatív és szelektív módon határoztak meg, azok – néhány kivételt leszámítva – mégis átmentek az Európai Unió versenyjogi szabályainak a kiskapuin. E protekcionista eszközök tehát nem szakították meg a kapcsolatokat a nemzeti és a nemzetközi tőkéscsoportokkal, pusztán csak átrendezték e viszonyokat. Az újjászervező intézkedéseket alapvetően két csoportba lehet osztani: egyfelől a már említett szektorális (diszkriminatívan és szelektíven meghatározott) különadókra, kedvezményekre és reformokra, amin keresztül képes az állam a piaci versenyt úgy befolyásolni, hogy az annak kitett vállalatok egymáshoz fűződő kapcsolatait is átformálja.[8] Másfelől az Európai Unió fejlesztési alapjaiból, a Strukturális és Kohéziós Alapokból, illetve az Európai Mezőgazdasági és Vidékfejlesztési Alapból származó, a magyar éves nemzeti jövedelem 3-4%-át kitevő forráskifizetések központosítása és felügyelete révén az állami beruházáspolitikának van közvetlen befolyása a belpiaci szereplők viselkedésére.

Kérdés, hogy e protekcionista politikák kedvezményezettjeit tekinthetjük-e nemzeti tőkésosztálynak, egyáltalában szociológiai értelemben osztályról van-e szó. A hazai tőkések politikai elkötelezettségével kapcsolatban az egyik lehetséges álláspont az, hogy az állammal összefonódott politikai oligarchia nem képes társadalmi osztályt alkotni, mert saját gazdasági ereje olyannyira az állami kedvezményektől függ, hogy az a kabinet vezető figuráinak rokonsági, baráti, esetleg egyéb személyi körein túl elhalványul. Eszerint az álláspont szerint az önálló nemzeti tőkésosztály kialakulása ilyen szelektív és diszkriminatív gazdaságpolitikai eszközök révén rendkívül korlátozott, ezért a hazai tapasztalatok sokkal inkább a félperifériás modellek tekintélyelvű oligarchikus rezsimjeire hasonlítanak, mint amilyenek például Latin-Amerikában az 1970-es és 1980-as években, vagy Oroszországban 1990 után jöttek létre (Mihályi és Szelényi 2019). Egy másik, kevésbé a politikai kapcsolatokra, mint inkább a kedvezmények gazdasági hatására koncentráló szempontból Scheiring Gábor azt hangsúlyozza, hogy a rendszerhez közvetlenül kapcsolódó „politikai kapitalisták" a jobboldali politikát támogató tőkéseknek csak egy kis frakcióját alkotják. Mellettük a feltörekvő tőkések, kooptáltak és passzív támogatók is ide tartoznak, akik gazdasági kedvezményekben részesülnek, de nem tartoznak a rendszer politikusainak személyes köréhez a (vö. Scheiring 2019a). Ez az elemzés a hazai tőkének nyújtott kedvezmények és a tőkések által a rendszernek nyújtott politikai

8 Ide sorolhatók a piaci működést közvetett formában befolyásoló szabályok is, például a vasárnapi nyitvatartás a kiskereskedelemben.

támogatás összefüggése mellett a hazai tőkés szereplők olyan heterogenitására mutat rá, amely esetleges gazdasági vagy politikai változások esetén más-más stratégiákhoz vezethet.

Kétségtelen, hogy az oligarchiának fontos szerep jut a tekintélyelvű rezsimek működtetésében és a politikai uralom kiépítésében. Például míg Magyarországon a közmédia teljes egészben közvetlen kormánypárti felügyelet alatt áll, addig a kereskedelmi média nagyobb részt a kormányfőhöz kötődő médiaoligarchák ellenőrzése alatt működik. A média monopolizációja a félperiferiás hegemónia ideológiai terjeszkedésének eszköze. Ez olyannyira igaz, hogy a kormányfőnek még személyes barátsága is ráment, amikor az egyik kiszemelt média-oligarcha túlterjeszkedésbe kezdett (Pethő és Szabó 2019). A tekintélyelvű oligarchikus rezsim működésén túl ugyanakkor azt is érdemes hangsúlyozni, amit Polányi Károly ([1944] 2004) nyomán az intézményi közgazdászok, például a fejlesztő állam kutatói hangsúlyoznak. E szerint a tőkésosztály és a nemzetközi vállalatok történetileg mindig állami felügyelet mellett, informális összefonódásokon keresztül jöttek létre, legfeljebb a félperiferiás vagy perifériás történelmi helyzetben más formákban is jelentkeztek korlátozó tényezők (Johnson 1982; Amsden 1989; Evans 1995; Woo-Cumings 1999; Wade 2003; Ricz 2017; Wilkin 2018).

3) Bankrendszer és nemzetközi hitelek: A bankszektor sajátos helyzetéről korábban már volt szó. A hitelezés olyan terület, ahol a külső integráció a legközvetlenebb módon kapcsolódik össze a belgazdasági folyamatokkal. A hitelek a legtöbb esetben a tőkepiacról vagy valamilyen egyéb külföldi forrásból származnak, az állam és a bankok ebben csak közvetítenek. A bankrendszer e tekintetben egyszerre külföldi és belföldi közvetítő, és bár közvetlenül ki van téve az állami szabályozásnak, a külső forrásszerzés tekintetében, illetve a profitkivonást illetően inkább úgy működik, mint bármely más transznacionális vállalat. A magyar kormány az ország hiteleit már az 1970-es évektől kezdve főleg külföldi bankoktól, illetve később a Nemzetközi Valutaalaptól vette fel.

2010 után az egyik első látványos gazdaságpolitikai intézkedés az IMF-hitelek visszafizetése és a programból való kilépés volt. Ezt a kormány az MNB belső pénzügyi erőforrásainak az összpontosításával tudta elérni (ennek részeként került sor például a magánnyugdíjpénztári számlákon levő megtakarítások államosítására). A „perifériás neomerkantilista" szakosodásnak köszönhetően az ország külkereskedelmi többlete kiegészült az uniós alapokból befolyó forrásokkal, a szektorális különadók pedig átmenetileg megakadályozták a külföldi vállalatok profitkivonását. Mindennek köszönhetően a hazai fizetési mérlegben tartós többlet keletkezett, amit a jegybank a külső devizaadósság kiváltására fordított. Bár a közvetlen (árfolyam)sérülékenység ezzel lényegesen lecsökkent, az egyoldalú külső tőkefüggőség (az exportáló vállalatok és az uniós transzferek iránt) nem javult, sőt némileg súlyosbodott is.

A külső forrásbevonás csökkentésére általában nagyon kicsi a félperifériás államok mozgástere, egy eszköz azonban a rendelkezésre áll. A geopolitikai környezettől függően a források szétbontásával (diverzifikációjával) és a hitelek felhasználásával az állam mégis bővítheti mozgásterét. Magyarország geopolitikai adottságai folytán a kormány 2014 után e diverzifikációt a „Keleti Nyitás", illetve a „Keleti Szél" programjával kapcsolta össze, ennek keretében pedig elsősorban – bár nem kizárólagosan – a kínai és az orosz tőke felé nyitott. Fontos hangsúlyozni, hogy e keleti tőkebevonás sem méretét, sem szerkezetét tekintve nem tudja kiváltani a nyugati tőkefüggőséget. Arra azonban alkalmas, hogy a külső források diverzifikációjával javítsa a félperifériás magyar állam geopolitikai mozgásterét. Ez esetben tehát nem a függőségek felcseréléséről, hanem a függőség szálainak szétbontásáról van szó. Bár részleteiben itt nincs mód kifejteni ezeknek az új kötődések tartalmát, néhány példán keresztül mégis megmutathatjuk, hogy e befektetések hogyan illeszkednek a tágabb geopolitikai átalakulás folyamataiba.

Az orosz tőkével való kapcsolat esetében számos projektről döntött a magyar kormány, amelyek közül itt csak hármat emelünk ki. Az első példa a MOL Nyrt. korábbi tulajdonosától, az orosz Szurgutnyeftegaztól visszavásárolt 400 milliárd forint értékű részvénypakett. E visszavásárlás nagy szerepet játszik a regionális energiaellátásnak például Horvátország irányába történő kiterjesztésében is. Ezzel párhuzamosan ugyanis lehetőség nyílott arra is, hogy a magyar állam újratárgyalja az orosz Gazprommal a korábbi földgázszállítási szerződéseket. A MOL-ban történő állami tulajdonszerzés célja a regionális energiaellátással kapcsolatos transzatlanti és eurázsiai geopolitikai játszmákon belüli helyezkedés (Magyari 2019). A második példa a Németországból áttelepülő ipar számára biztosítandó olcsó és stabil energiaellátás érdekében a paksi atomerőmű kapacitásának megduplázása az orosz Roszatom beruházása révén.[9] E nagyszabású projekthez a magyar állam az orosz állami Vnyesekonombanktól vett fel egy 10 milliárd eurós hitelkeretet. Bár a Paks II. Zrt. és a Roszatom leányvállalata közötti szerződést eredetileg 30 évre titkosítani akarták, végül azonban peres úton sikerült nyilvánosságra hozni. Ebből kitűnik, hogy e szerződés – a hatalmas adósság kedvezőtlen kamatfeltételei miatt – a magyar állam számára üzletileg is rendkívül előnytelen (Csengel 2019). Részben emiatt, részben a beruházás vártnál lassabb beindulása miatt a kormány nevében a pénzügyminiszter szerződésmódosítást kért az orosz féltől. A harmadik fontos megállapodás a KGST-reform keretében az 1970-es években alapított Nemzetközi Beruházási Bank (IIB) regionális székhelyének 2019-es Budapestre költöztetése, illetve az IIB MOL Nyrt-vel kötött finanszírozási, valamint az OTP-vel kötött együttműködési

9 A beruházást végző Roszatom vállalatcsoport azért kapta meg a brüsszeli versenyjogi hatóságtól a közbeszerzést kikerülő beruházási engedélyt, mert a beszállítók között nagy számban részt vehettek nyugati cégek is. A beruházási források jelentős része így valószínűleg német és amerikai beszállítókhoz fog kerülni.

megállapodásai (Szabó és Panyi 2019). Oroszországnak geopolitikai érdeke, hogy az Európai Unió tagállamaiban fejleszthessen infrastruktúrát és energiapolitikája által kiterjeszthesse befolyását. A másik oldalon a magyar kormány állami beruházásokhoz keres olyan forrásokat, amelyek felhasználását az uniós versenyjogi szabályok nem kötik meg.

Kína nemzetközi súlya és szerepe eltér Oroszországétól, a kapcsolat a kínai tőkével így más intézményeken keresztül alakul. Jellemzően nem kétoldalú megállapodásokban döntenek beruházásokról, inkább Kína többoldalú nemzetközi beruházási és fejlesztési programjába, az úgynevezett „Új Selyemút" vagy „Egy Övezet, Egy Út" programba lehet bekapcsolódni. Ehhez Kína óriási hitelkeretet is biztosít, ráadásul a saját fizetőeszközében, így a renminbi nemzetköziesítéséhez is ezeket az alternatív multilaterális beruházásokat használja. Az MNB már 2013-ban kötött devizacsere-megállapodást a kínai jegybankkal (People's Bank of China), és elkezdte saját devizatartalékait a kínai pénz irányába diverzifikálni. (Bár mivel a renminbi egyelőre nem számít konvertibilis devizának, ezért a hivatalos nemzetközi tartalékokban nem szerepelhet.) Magyarország – Lengyelországhoz hasonlóan – államkötvényeket is kibocsátott kínai devizában 2016-ban és 2017-ben, bár ennek értéke még olyan kicsi, hogy inkább csak a kínai befektetők tesztelésére volt alkalmas (Gerőcs 2016).[10]

2018-ban Budapesten tartották a Kína és Kelet-Közép-Európa jegybankjainak találkozóját,[11] ahol a magyar miniszterelnök kijelentette: „ha bocsátunk ki külföldön kötvényt, az a keleti irányba fog történni" (Sarkadi 2018). Az „Egy Övezet, Egy Út" fejlesztési program egyik legfontosabb regionális leágazása a kínai áruk vízi és szárazföldi kereskedelmi úthálózatának kiépítése, kínai kézben tartása és bekapcsolása az európai vérkeringésbe. Ennek keretében vásárolta fel a kínai állami hajózási és szállítási vállalat, a Cosco, a csődbe jutott Görögországtól az Athén melletti Pireusz kikötőt. A kínaiak e kikötőt az Európai Unió belpiacaival fogják összekötni, amihez saját áruszállításra alkalmas gyorsvasutat is építenek. Magyarország is részt vesz a Budapest és Belgrád közé tervezett 336 kilométeres gyorsvasút megépítésében. A beruházás 3,8 milliárd dolláros költségének 85%-át a kínai Exim bank fogja finanszírozni. A kivitelezést feltehetően nagy kínai építtetőkkel, így például a China Communication Construction Co.-val közös konzorciumban a magyar kormányfő legközvetlenebb környezetéből kiválasztott oligarchák fogják végezni (Tenczer 2019).

---

10 Mivel a kínai deviza nem konvertibilis, ezért az ebben jegyzett értékpapíroknak belföldön (onshore) és külföldön (offshore) is léteznek párhuzamos piacai. A magyar kibocsátás a nemzetközi pénzpiaci teszt szempontjából fontosabb, bár jóval kisebb.

11 Az együttműködésben Kína mellett 11 uniós tagállam (Bulgária, Csehország, Észtország, Horvátország, Lengyelország, Lettország, Litvánia, Magyarország, Románia, Szlovákia, Szlovénia) és 5 nem uniós ország (Albánia, Bosznia és Hercegovina, Macedónia, Montenegró és Szerbia) is részt vesz.

A MUNKAERŐ ÚJRATERMELÉSE 2010 UTÁN

Az új tőkefelhalmozási rezsim 2010 utáni kiépítésének és megszilárdításának feltétele, hogy a munka részesedése csökkenjen a megtermelt értékből, a munkaerő újratermelésének költségei pedig nagyobb mértékben háruljanak a háztartásokra. Ahogy arra a *Fordulat* 24. (2018), társadalmi reprodukciót elemző lapszáma is rávilágított, a kapitalista felhalmozás során a szűken értelmezett (például csak a GDP-ben mért) gazdasági növekedés olyan, a hivatalos statisztikákban láthatatlan mechanizmusokon is alapul, mint amilyen a háztartási munka vagy más informális tevékenységek. A tőkefelhalmozás világszintű rendszerét tekintve azt látjuk, hogy a tőke nem fizeti meg a munkaerő újratermelésének árát. Az informális reproduktív munka a tőkés világrendszer működésének alapfeltételét képező, alulról felfelé áramló érték forrása (Wallerstein 1976).

A munkaerő újratermeléséhez szükséges informális reproduktív „támogatás" mértéke a globális munkamegosztás hierarchiáinak megfelelően változó, azaz a centrumpozícióktól a perifériák felé haladva nő. De változó a globális tőkefelhalmozási ciklusok szakaszaitól függően is: míg a felívelés és a bővülés szakaszaiban a munkaerő bevonása jellemző a növekedést szolgáló termelési folyamatokba, válságidőszakokban a tőke a profitválság hatásait igyekszik a munkaerőre hárítani, így nő a munkaerő részesedése a reproduktív költségekben. A felhalmozáshoz nyújtott „támogatás" szerepét játszó informális, reproduktív munka bevonása a rendszer működésébe jellemzően nem formális, azaz nem szerződéses viszonyokon keresztül történik, hanem jellegzetesen az uralom és az erőszak különböző mintázatain alapul[12].

Elemzésünk szerint a 2010 utáni magyarországi rezsim esetében ez a folyamat felerősödik, és a javak egyenlőtlen elosztása mellett fontos építőelemét képezi annak, ahogyan a rezsim a tőkefelhalmozás folytonosságát biztosítja. Más szóval a rezsim félperiférikus hegemóniájának fontos építőköve az az osztály- és társadalompolitika, amely a munkafolyamatok, valamint a javak egyenlőtlen és egyre polarizálódó elosztásán keresztül biztosítja a hegemónia belső viszonyainak a külső felhalmozási folyamatokhoz illesztését. Az alábbiakban e lapszám tanulmányai alapján foglaljuk össze e viszonyrendszer egyes aspektusait.

Amint arra jelen lapszám munkáról szóló tanulmánya (Czirfusz, Ivanics, Meszmann és Kovai 2019) rámutat, a reproduktív költségek externalizálása és a munka profitrészesedésének csökkenése globális jelenség, az 1970-es évek válságával kezdődő hosszú lejtmenet következménye. A csökkenő profitabilitás körülményei között a tőke azáltal is igyekszik a hasznot megtartani, hogy a veszteséget a munkaerőre hárítja. A globális tendenciához

12 A női munka esetében például a társadalmi nemekkel kapcsolatos ideológiákon és az erőszak különböző formáin keresztül. Ld. ehhez a *Fordulat* 24. (2018) számát és jelen lapszám nőpolitikáról szóló cikkét (Csányi 2019).

hasonlóan Magyarországon ez a trend az 1970-es években a jóléti szolgáltatások szűkítésével és a termelés egy részének vidékre telepítésével indult el. A privatizáció és a 2000-es évek hitelvezérelt gazdasági fellendülése idején a hazai viszonyokat a reproduktív költségek háztartásokra terhelésével párhuzamosan a bérmunkaviszony kiterjedése és a bérek növekedése jellemezte. Míg ezt a kortársak gyakran egy felzárkózási tendencia jeleként értelmezték, mára látjuk, hogy ez a hosszú lejtmenet körülményei között a centrumtőke válságkezelő stratégiájának a helyi következménye volt. Ennek keretében az alacsonyabb hozzáadott értékű gyártósorokat, vagyis a termelési szerkezet kevésbé jövedelmező, alsóbb pozícióit a költségek csökkentése érdekében a centrumból a félperifériára helyezték át.

A 2000-es évek első felének időleges felívelése tehát egyfelől a centrumtőke költséglefaragás- és termelésáthelyezés-kényszere, másfelől pedig a helyi munkanélküliség által biztosított olcsó munkaerő találkozására épült. Az eredmény egy széttöredezett, a nagy külföldi tulajdonú termelőegységeket a helyi gazdaságba alig integráló duális gazdasági modell lett. A 2008-as válság általános bércsökkenést hozott, felerősítette a munkafeltételeket a tőke javára alakító trendet, fokozta a munkaerő kényszerű rugalmasítását (flexibilizációját) és erőteljes kiszolgáltatottságát (Meszmann 2016), elmélyítette a bérmunkás és a tartós munkanélküli (szubproletár) pozíciói közti strukturális különbségeket, valamint kiélezte a köztük lévő szimbolikus feszültségeket (Kovai 2018).

A 2010 után kiépülő helyi, félperiférián hegemónia részben folytatja, részben felerősíti, részben pedig átalakítja a reproduktív költségek áthárításának a 1970-es évektől fokozódó trendjét. E „perifériás neomerkantilista" modell sajátossága az is, hogy a 2008-as válság utáni termelés-áthelyezési hullámra építve elsősorban a külföldi befektetők állami támogatása útján teremt munkahelyeket, ehhez pedig különböző intézkedésekkel biztosítani igyekszik a kellően szakképzett, ugyanakkor kellően olcsó munkaerőt. Ilyen intézkedések voltak a munka törvénykönyvének 2011-es és 2018-as átírása, a bérek alacsonyan tartása, valamint az oktatás átfogó reformja. A rezsim az állami oktatáspolitika fő célját az újraiparosításhoz szükséges olcsó és fegyelmezett munkaerő előállításában látja. E program gerincét a következő intézkedések alkotják: megszorítások a felsőoktatásban; a humán-, illetve a társadalomtudományok „feleslegesnek" bélyegzése; a közoktatás központosítása; a tankötelezettség korhatárának leszállítása; a szakképzés néhány ipari szereplő igényei szerinti átalakítása. Amint arra e lapszám autóiparról szóló tanulmánya (Gerőcs és Pinkasz 2019b) rámutat, az újraiparosítási program szempontjából legfontosabb szektor esetében a magyar és a német üzemek összehasonlításából kiderül: a termelékenység különbsége kisebb, mint a magyar és német bérek közti különbségek. A magyar szakmunka a német autóipari cégek profitválságát ellensúlyozó tényezőként szolgál, egyúttal a rezsim fenntarthatósága szempontjából nézve a makrostabilitáshoz szükséges, külső befektetésen alapuló export fenntartását szolgálja.

A 2010 utáni rezsim másik sajátossága, hogy a munkanélküliség kezelésében áttért a munkaalapú társadalom „workfare" modelljére (amelynek bevezetését eredetileg 2008-ban a szocialista kormány kezdeményezte). A közmunka ugyan nem látja el azt a hivatalosan lefektetett célt, hogy a közmunkásokat „visszavezesse a munka világába", ellenben az uralomgyakorlás hatékony eszközének bizonyult, amennyiben a munkanélkülieket szorosan integrálja a helyi patrónus–kliens viszonyokba, ezzel pedig ellenőrzése alatt tartja a munkanélküliség strukturális feltételeiből eredő esetleges feszültségeket. A közmunka rendszere ezen felül megerősíti a tartós munkanélküliség és az etnikai különbségtétel kapcsolatát: a munkanélküliséggel kapcsolatos feszültségeket az etnikai különbségek nyelvére fordítja át, azaz a tartós munkanélküliség problémáját látszólag „cigányproblémává" alakítja (Neumann 2017; Kovai 2018). Magyarán: a rezsim az uralma alá hajtja a közmunka világába egyszerre bevont és közben meg is bélyegzett szubproletariátust (e lapszámban: Czirfusz, Ivanics, Meszmann és Kovai 2019).

Egy harmadik sajátosság a női és reproduktív munka integrációjára vonatkozik. Amint azt e lapszám nőpolitikáról szóló tanulmánya (Csányi 2019) kifejti, a 2010 utáni rezsim kihasználja az informális női reproduktív munka különböző formáit (a gyereknevelés az idősgondozásig), az ehhez szükséges kizsákmányoló struktúrákat pedig szimbolikus nőpolitikával támogatja meg. Mindeközben a hosszú távú reprodukció „nemzeti" céljai által a nőket elsősorban a szülés népesedési kívánalma felől határozza meg, a nők munkaerőpiaci érdekérvényesítését másodlagosnak nyilvánítja. Bár a szimbolikus politika az elsődlegesen reproduktív munkát végző nőt tekinti elfogadható szerepnek, a jóléti juttatások nagyobb része csak a felső középosztály gyerekvállalását támogatja. A női munkaerő többsége számára így ez az elvárásrendszer a gyerekvállalás és más támogatás nélküli reproduktív munka együttes terhét jelenti – jellemzően rosszabb formális munkakörülmények és bérek mellett (Gregor és Kováts 2018).

A lakhatás területén az 1970-es évektől ugyancsak a lakhatás reproduktív költségének fokozatos áthárítását látjuk a társadalomra (lásd e lapszám lakhatásról szóló tanulmányát: Gagyi, Jelinek, Pósfai és Vigvári 2019). Ezzel párhuzamosan a lakhatás piacosítása és az ingatlanpiacba globálisan beáramló befektetések miatt a lakhatás maga is egyre inkább a profitképzés eszközévé válik. Amint a lakhatásról szóló fejezet kifejti, a támogatások a rendszerváltás óta egyre inkább a lakhatási igények piaci, profitérdekelt megoldások révén történő kielégítését célozzák, a szociális jellegű támogatások pedig csökkennek. A 2000-es évekre a lakáshoz jutás első számú formájává a lakáshitel vált, különösen a devizahitel, amely a profitválság körülményeit ingatlanhitelekbe fektetéssel is ellensúlyozni kívánó centrumtőke egyik befektetési formájaként az árfolyamkockázatot az adósokra hárította. A 2008-as válság okozta megtorpanás után globálisan és Magyarországon is tovább folytatódik

a hitelkihelyezés azon trendje, amely a profitválság körülményei között a lakáspiacot a pénzügyi befektetések és a profit-, vagyis a tőkefelhalmozás területeként használja.

Magyarországon a 2010 utáni félperiférias hegemónia egy sajátos tőkefelhalmozási rezsimet épített, amely a bankrendszer államosítását, valamint a hazai pénzügyi tőke megerősítését a középosztály megtakarításainak államilag támogatott lakáshitelekbe csatornázásával párosítja. A rezsim így a lakhatás globális financializációjának körülményei között egy új, védett tőkefelhalmozási körforgást épített ki a lakhatási befektetések számára, amelynek profitja a hazai pénzügyi tőke és építőipar kezében összpontosulhat.

Részben a folytatódó globális lakásfinancializációs trend, részben pedig az e körforgást támogató politikák hatására 2015 óta újabb lakáspiaci bővülés tanúi vagyunk. Amint e lapszám lakhatásról szóló tanulmánya (Gagyi, Jelinek, Pósfai és Vigvári 2019) rámutat, ez az új helyzet a privatizáció vagy a devizahitel-válság hatásaihoz hasonló kiszorulással fenyegeti az alacsonyabb jövedelmű csoportokat a jobb munkaerőpiaci feltételeket jelentő, de egyre inkább megfizethetetlen ingatlanárakkal rendelkező területekről. A lakhatás és térbeli gazdasági szerkezet kapcsolatát e körülmények között jól mutatják egyrészt a központi térségekből a peremvidékekre (köztük a városkörnyéki informális telepekre) szoruló szegényebb háztartások, másrészt pedig a reproduktív költségeket csökkenteni, de egyúttal magasabb munkabéreket elérni kívánó ingázók számának megnövekedése.

A REZSIM KÖZPOLITIKÁI A TŐKEFELHALMOZÁS SZOLGÁLATÁBAN

2010 után tehát úgy épült ki a globális válságon belül egy új helyi, félperiférias hegemónia, hogy a hosszú távú globális tendenciához hasonlóan a tőkefelhalmozás költségeit a társadalmi reprodukcióra hárítja. A különböző közpolitikai intézkedéseket és reformokat e folyamat eszközeinek tekintjük. Ebben az alfejezetben azt mutatjuk be, hogy hogyan értelmezzük az egyes területek közpolitikai változásait.

Az ipar, a finanszírozás, a munka, a lakhatás, az osztálypolitika, a nőpolitika és a kultúrpolitika területeit vizsgálva úgy látjuk, hogy a rezsim közpolitikái egyszerre kívánják gördülékenyebbé tenni a „külső és a „belső" tőkefelhalmozást, valamint kezelni az így okozott társadalmi feszültségeket.

Úgy látjuk, hogy a rezsim közpolitikái a lapszámban közölt tanulmányok alapján négy egymással összefüggő feladatot látnak el:

1) a makrostabilitást célzó törekvések, melyek a „külső" tőkefelhalmozás folyamataiba illesztik a rezsimet;

2) a hazai oligarchia feltőkésítését szolgáló törekvések, melyek a „belső" tőkefelhalmozást teszik gördülékenyebbé;

3) a felső középosztálynak kedvező, egyúttal a középosztályt integráló törekvések;

4) a rezsim által nem kedvezményezett, alávetett osztályok feletti uralmat szolgáló törekvések.

E négy feladat egyszerre fejezi ki a rezsim „külső" és „belső" tőkefelhalmozásra irányuló céljait, az ebből fakadó osztály- és társadalompolitikát, valamint a hegemónia megszilárdítását célzó integrációs és uralmi mechanizmusokat. E törekvések egy-egy konkrét közpolitikai intézkedés vagy intézkedéscsomag során akár egyidejűleg is beazonosíthatóak, összességükben pedig kirajzolják e helyi, félperiférias hegemónia alapvető mozgatórugóit.

1) A makrostabilitást célzó törekvések: Ezek közé tartoznak azok az intézkedések, amelyek a folyó fizetési mérleg (és ezzel a külső finanszírozási képesség) javítását, valamint – ezzel összefüggésben – a külső adósság csökkentését és az államadósság szerkezetének átalakítását szolgálják. A „perifériás neomerkantilizmus" és az ezzel összefüggő újraiparosítás szerepe e szempontból az, hogy az ide települő transznacionális cégek exportja, kiegészülve a beáramló uniós forrásokkal, egyensúlyban tartsák a külső fizetési mérleget. Ezzel párhuzamosan számos intézkedés irányul a külső kitettség csökkentésére, például a külső adósság belsővé alakítására, vagyis arra, hogy a külföldi devizában jegyzett államkölcsönök helyett a hazai felső-, valamint felső középosztály állampapírokba fektesse megtakarításait. Ezt a törekvést szolgálják a lakossági állampapír-kibocsátások, amelyek olyan kedvező feltételekkel történnek, hogy a nagy érdeklődés miatt a külföldiek kezében lévő államadósságrész 2018 végére az egyik legalacsonyabb arányúvá vált az Európai Unióban (Torontáli 2019)[13]. Nem utolsósorban a makrostabilitást szolgálja még a külső finanszírozási csatornák szétbontása (diverzifikációja), vagyis alternatív finanszírozási lehetőségek keresése, mint például az orosz és kínai tőke bevonása hitelek vagy működőtőke-beruházások formájában.

2) Az oligarchia feltőkésítését szolgáló politikák: Ezek közé tartoznak az állami újraelosztás forrásait, valamint az EU-transzfereket a hazai oligarchia felé csatornázó kormányzati intézkedések, vagyis a tőkefelhalmozás védett, „belső" körpályáinak kiépítése és megerősítése. Utóbbira példa a belföldi szolgáltatások újraszabályozása, a bankrendszerben a hazai tulajdonú bankok arányának a növelése, a közműhálózatok és az energetika területén történő államosítások és központosítási intézkedések, a médiapiac átrendezése, a kormányzati körökhöz kötődő építőipari cégek támogatása, vagy az utóbbi években a belföldi turizmus viszonyainak átrendezése. Mint arról számtalan tényfeltáró újságcikk és elemzés beszámol, e szektorokban a rezsim vezetésével összefonódó oligarchák szereztek jelentős

13 2019 tavaszán vezette be az Államadósság Kezelő Központ a magyar állampapír plusz kötvénysorozatot, vagy ahogy a sajtóban nevezték „szuperállampapírt", illetve „Nemzeti Kötvényt", aminek első heti jegyzésén rekord értékben, 529 milliárd forintot sikerült hazai befektetőknek eladni.

pozíciókat. Egy újabb elemzés 1000 milliárd forintra becsülte a rezsim oligarchiájánál az elmúlt 10 évben felhalmozódó vagyon mértékét (Szakonyi 2019). A feltőkésítés egyik jelentős csatornája a befolyó EU transzferek olyan módon történő elköltése, hogy az ezeket a régi-új gazdasági szereplőket erősítse, például a szisztematikusan felülárazott infrastrukturális beruházásokon keresztül. E perspektívából a mindenkori EU-s források elköltésének intézményrendszere, pontosabban annak az állami szabályozása is kulcsfontosságú a hegemónia megszilárdításában. Nem véletlenül tapasztalhattuk az elmúlt években e terület szinte teljes intézményi reformját.[14]

Az oligarchikus tőkefelhalmozás stabilitását szolgálják a patrónus–kliens viszonyok megerősítését szolgáló folyamatok is – mindazok az intézkedések, amelyek növelik a patrónusok jogkörét arra, hogy a kedvezményezettek ügyeiről döntsenek. Ez nemcsak a központi kormányzat és az oligarchák viszonylatában megfigyelhető folyamat, hanem alacsonyabb léptéken, régiós és megyei szinten is, a helyi politikusok és vállalkozók kapcsolatrendszerében. Bár a politikai vezetés és az oligarchia összefonódása nem új jelenség, annak a mértéke és intenzitása példa nélküli az 1989 utáni időszakban.

3) A felső középosztálynak kedvező, egyúttal a középosztályt integráló törekvések: Ezek tekintetében azt tapasztaljuk, hogy ha a rezsim közpolitikai intézkedései során nem a „nemzetre", a „magyar emberekre" vagy a „magyar családokra" hivatkozik, akkor rendszerint a középosztály „védelmét" jelöli meg intézkedései céljaként. Megjegyzendő azonban, hogy a rezsim valós társadalom- és osztálypolitikája ennél sokkal szűkebb és szelektívebb. Mint azt több kutatás is kimutatta, a vonatkozó intézkedések jelentős mértékben hozzájárultak a magyar társadalom jövedelmi és vagyoni polarizációjához (Ferge 2017; Szikra 2018). Az alsóbb osztályokat ellentételező többkulcsos, progresszív jövedelemadózás felszámolása, valamint a felsőbb osztályok támogatásának kibővítése révén a rezsim megerősítette a felső-középosztályt és megszilárdította a rezsim politikai és gazdasági bázisaként szolgáló nyertesek helyzetét (vö. Szabó és Gerő 2019; Balogh, Huszár, Kristóf és Medgyesi 2019). A középosztály polarizációja ugyanakkor a társadalmi feszültségek és a politikai ambíciók új forrásává vált. Míg a középosztályt megcélzó kormányzati kommunikáció a középosztály lecsúszó tagjainak azt üzeni, hogy akik hézagmentesen illeszkednek a rezsimbe, azok felemelkedhetnek a felső középosztályba, a lecsúszás vagy annak veszélye miatt keletkező elégedetlenség nyomán a középosztály „megmentéséért" folyó szimbolikus politikai küzdelem is kiéleződik. A rezsim veszteseinek retorikai felkarolása és szimbolikus ellentételezése az elmúlt években

14 2014-ben szűnt meg például a Nemzeti Fejlesztési Ügynökség (NFÜ), a Városépítési Tudományos és Tervező Intézet (VÁTI), a Nemzetgazdasági Tervezési Hivatal (NTH), illetve lehetetlenült el a korábbi Regionális Fejlesztési Ügynökségek autonóm munkája. Ugyanebben az időben kerültek az irányító hatóságok a minisztériumok alá, illetve ekkor alakult meg a Nemzetstratégiai Kutatóintézet is.

a pártpolitikai mező jobbra tolódásához vezetett. Különösen jól látható ez a centrális erőteret uraló kormánykoalíció esetében, melynek vesztesekre irányuló szimbolikus politikája a szélsőjobboldal felé tolta a rezsimet (Melegh 2019). A rezsim veszteseknek tett fő ígérete rendkívül leegyszerűsödött: „Magyarország kormánya" megvédi a „magyar embereket" és a „magyar családokat" a bevándorlás fenyegető veszélyétől. Az a fajta szélsőjobboldali, autoriter étosz és érvrendszer, ami ennek az ígéretnek az alapjánál áll, egyúttal a teljes rendszer hatalmi hierarchiája mellett is szól (az erős határokhoz, erős nemzethez erős vezetőre van szükség). A lecsúszókat úgy integrálja a szimbolikus „mi"-be, hogy egyúttal elkerülhetetlenként fogadtatja el velük azt a rendszert, amelynek ők maguk is kárvallottjai.

A felső középosztály megtakarításai a „belső" tőkefelhalmozás kívánalmai felől nézve fontos szerepet játszanak mind a hazai pénzügyi tőke megerősítésében, mind a makrostabilitás elérésében, mind pedig a hazai oligarchia feltőkésítését szolgáló védett tőkekörforgások kiépítésében. A felső középosztály politikai jelentőségét nemcsak az alávetett osztályoknál nagyobb tájékozottsága és politikai aktivitása képezi, hanem az a tény is, hogy félperifériás körülmények között a középosztály-fejlődés rendszerszerű korlátait jellegzetesen állami támogatások ellentételezik (Janos [2000] 2003). Az állami támogatások elosztása így sajátosan átpolitizálódik: a középosztályi pozíciók megszerzéséhez és megtartásához nyújtható állami támogatások elosztása mind a felsőbb és középosztályok szövetségeinek, mind pedig a politikai hegemóniáért folytatott küzdelmeinek egyik fő tétje (Gagyi 2018). Nem véletlen, hogy a támogatások mellett a felső középosztályt támogató politikák erős ideológiai tartalommal is bírnak, amelyek, bár néhol az egész társadalomról beszélnek, a konkrét életkörülmények és értékek szempontjából kifejezetten a felső középosztályt célozzák.

Jól illusztrálja ezt a devizahitelesek megmentésének kormányzati akciója. A devizahitelesek megmentésére szánt, a 2010–2014-es ciklusban a kormányzati kommunikáció frontvonalába emelt intézkedések valós segítséget csak a felső középosztálybeli adósoknak nyújtottak. A magyar adósok és a külföldi bankok ellentétére alapozott, a bankszektor államosítását indokló ideológiai üzenet elsősorban a felső középosztálynál érhetett célba, míg a csapdában maradt alsó középosztály szegényebb adósainak problémáját kommunikációban a rezsim egyszerűen semmisnek nyilvánította. A lakhatási és szociális támogatások átemelése a családtámogatások körébe ugyancsak a felső középosztálynak szánt támogatási és ideológiai csomag részét képezi.

„A családok" támogatásának nagy részét a gyakorlatban szintén a felső középosztály kapja meg, a kapcsolódó kommunikáció pedig a rezsim konzervatív, nemzeti és keresztény ideológiájának megfelelően a sokgyermekes, keresztény, fehér, felső középosztálybeli család képét rajzolja fel. A nőpolitikában a gyerekvállalást célzó programok szintén a (felső) középosztálybeli nőket támogatják, hiszen csak ők tudnak a rezsim ideológiai eszményének

megfelelni. Az alsó középosztály és az alsó osztály, vagyis a hegemóniának alávetett osztályok e támogatások java részéből már kiszorulnak: a gyermekvállalás a számukra egyúttal a napi megélhetési küzdelem felvállalását is jelenti (Gregor és Kováts 2018).

Amint e lapszám a kulturális termeléssel foglalkozó tanulmánya (Barna, Madár, Nagy és Szarvas 2019) kifejti, a kultúratámogatás jobbára ugyancsak a felső középosztálynak szánt támogatásokat és ideológiai tartalmakat jelent. Ide azon új kulturális piacok támogatása tartozik, amelyek a felső középosztály megtakarításait a „belső" tőkefelhalmozás védett körforgásaiba csatornázzák, és a hozzájuk társított ideológiai tartalmak kiépítését szolgálják. A (mára megszüntetett) kulturális közmunka esetében a program egyszerre szolgálta a vidéki felső osztály középosztálybeli klienseinek pozíciószerzését, a kulturális intézményekben felmerülő bérfeszültségek kezelését, és a helyi értelmiség alávetését.

4) A rezsim által nem kedvezményezett, alávetett osztályok feletti uralmat szolgáló törekvések: Ide tartozik a közmunka, ami a helyi patrónus–kliens viszonyokhoz köti a munkanélküliek megélhetését. Amellett, hogy gátolja a munkanélküliséggel okozta feszültségek felszínre törését, a patrónus–kliens viszonyok mentén a közmunka egyúttal fontos szavazatszerzési bázist is képzett (Szőke 2015). Az alávetés további eszközei közé tartoznak a különféle támogatásokhoz rendelt különleges feltételek, amelyek a kedvezményezettek függését növelik az önkormányzat hivatalnokaitól és a szociális szakemberektől. A nőpolitika esetében ide tartozik a családon belüli erőszak elleni fellépés elmulasztása, amely szabad utat enged a nőkre terhelt reproduktív munka mennyiségének növelésével kapcsolatos feszültségek háztartáson belüli „levezetésének".

A rezsim keltette társadalmi feszültségek kezelését a közvetlen alávetés eszközein túl különféle ideológiai eszközök is szolgálják. A rezsim egyik fontos alkotóeleme a kulturális termelés mezőjének átalakítása, amely a kulturális termelés – és a termelők – gazdasági pozícióinak átalakításával köti össze a kulturális tartalom átírását. A hegemónia központi eleme emellett a kormányzati kommunikáción, illetve a hazai médiapiac nagy részének kisajátításán alapuló médiauralom, amely összehangolt kampányok során a rezsim célját szolgáló tartalmakon keresztül formálja a közbeszédet (Barna, Madár, Nagy és Szarvas 2019). A lapszámban közölt fejezetek mindegyikében utalni fogunk rá, hogy az adott területekre nézve milyen retorikai lépésekkel képes a rezsim elleplezni a tőkefelhalmozás folyamatainak ellentmondásait. Erre kiemelkedő példa a migráció elleni kampány: 2015 óta egy olyan külső ellenségkép kialakítása zajlik, amely alkalmas az egzisztenciális problémákkal küzdő (vagy azoktól félő) társadalmi osztályok elégedetlenségét (vagy szorongását) a rezsim támogatása irányába terelni (Melegh 2019). Egy másik tipikus példa a kormányzati intézkedések olyan beállítása, mintha azok nem a hegemóniát és a kedvezményezettek osztályuralmat, hanem az „egész nemzetet" szolgálnák.

Az alávetés ideológiai eszközei jellegzetes módon leválasztanak retorikailag egy-egy csoportot a „nemzet" testéről és ellenségként rajzolják meg azt – például a hajléktalanság kriminalizációja esetében –, miközben a többségnek e leválasztás árán ígérnek biztonságot[15]. Az alávetés ideológiai eszközeihez tartozik a nők esetében az új, konzervatív gender-diskurzus, és a női egyenjogúság beillesztése a rezsim antiliberális morális geopolitikai ellenségképébe (lásd e lapszámban: Csányi 2019). A közmunka esetében ide tartozik a tartós munkanélküliség és az etnikai különbségtétel összecsúsztatása (Kovai 2018). A közmunka-program etnicizálja a helyi osztálykonfliktusokat, vagyis egyrészt a (tartós) munkanélküliséget „cigányproblémaként" tünteti fel, másrészt nyilvánosan színre viszi a munkanélküli/cigány népesség mindennapos intézményes alávetését, ezzel – harmadrészt – megszilárdítja e népességnek szubproletár (munkanélküli, közmunkás, olcsó informális munkaerő) pozícióját (Czirfusz, Ivanics, Meszmann és Kovai 2019), negyedrészt pedig a helyi önkormányzatoktól való függés megerősítésével a közmunkásokat a rezsimre leadott szavazatok egyik biztos forrásává tette.

A HELYI, FÉLPERIFÉRIÁS HEGEMÓNIÁT FESZÍTŐ ELLENTMONDÁSOK

A 2010 utáni magyarországi felhalmozási rezsim eddig elemzett strukturális sajátosságai megmutatják, hogyan képes a rezsim a globális válság külső körülményei közé beilleszkedni, egyúttal biztosítani saját társadalmi bázisának újratermelését és megszilárdítani hegemóniáját. Ugyanezek a strukturális sajátosságok egyúttal azonban a rezsim szerkezetét szétfeszítő ellentmondásokat is takarnak. E feszültségeket a hegemónia retorikai és kulturális elemei ideig-óráig ugyan el tudják leplezni, a külső körülmények változásával azonban azok könnyen a felszínre törhetnek.

Ami a külső feltételeket illeti: e helyi, félperifériás hegemónia nagymértékben függ a tőkefelhalmozás külső körülményeinek alakulásától. A 2010 után kiépülő és megszilárduló rezsim a válság körülményei között globálisan átrendeződő tőkefelhalmozás világrendszerszintű külső folyamataiba illeszkedik; belső, védett tőkefelhalmozási folyamatait, melyekkel saját, államhoz kötött nemzeti oligarchiájának felhalmozását segíti, csak e külső felhalmozási körforgáson belül képes biztosítani. Külső kockázati tényező lehet a globális pénzügyi rendszerben felgyülemlő feszültségek várható kirobbanása, ami akár a 2008-ashoz hasonló, vagy annál még súlyosabb válsághoz is vezethet. A német autóipar súlyának megnövekedése különösen érzékenyen érintheti e hazai tőkefelhalmozási rezsimet, különösen akkor, ha az autóipar globális túltermelési válságának körülményei között a német

15 Ezt az ideológiai eszközt foglalja össze Antal Attila az „Orbán bárkája" kifejezéssel, Antal 2019.

járműipari vállalatok komoly kihívásokkal szembesülnek (lásd e lapszám autóiparról szóló tanulmányát: Gerőcs és Pinkasz 2019b). A magyar export jelentős hányadát Magyarországon termelő német nagyvállalatok exportja teszi ki, így a hazai rezsim stabilitása nagyban függ a német gazdaság növekedésétől (Gerőcs 2019). Végül, a hazai tőke támogatásában jelentős szerepet játszó EU transzferek csökkenése ugyancsak érzékenyen érintheti a rezsimet. Ez utóbbi veszélyt a rezsim eddig jellegzetesen az újraiparosítással, a német ipari érdekeknél szerzett alkupozícióval, valamint az európai politikai színtéren a külső függés és belső tőkefelhalmozás közti közvetítést szolgáló „pávatánc"-politikával igyekezett kezelni. Ma az európai politikában a világháború utáni nagy (liberális és szociáldemokrata) pártcsaládok meggyengülése nyomán a rezsim vezetése egy új szélsőjobboldali szövetség lehetőségét is kilátásba helyezte – e stratégia által keltett konfliktusok újabb kihívásként jelentkeznek. A rezsim belső szerkezete szempontjából a növekedés bármelyik külső feltételének megingása a belső felhalmozás oligarchikus rendszerének destabilizációjához, a belső feszültségek kiéleződéséhez és a helyi hegemónia válságához vezethet.

Ami a belső feltételeket illeti: a tőkefelhalmozás költségeinek árát a munkaerő újratermelésének kell megfizetnie, ez a költség pedig a félperiférián és különösen válságperiódusban fokozott terheket ró a háztartásokra. Több jel is arra utal, hogy a reproduktív költségek háztartásokra terhelése, különösképpen pedig a munkából élő alsó középosztályra és az alávetett osztályokra hárítása a 2010 utáni rezsim súlyos belső ellentmondásává érik. E feszültséget a rezsim befolyása alá került média lehatárolja és korlátozza ugyan, elfojtani azonban nem tudja. A korlátozottan és eltérített módon felszínre törő feszültség a szélsőjobboldal irányába tolja el a politikai közbeszédet. A társadalmi ellentmondások fokozódásának egyik szembeötlő jele az utóbbi években súlyossá váló munkaerőhiány. Ez az olcsó bérmunkára alapozott újraiparosítás és a reproduktív költségek társadalomra terhelésének együtteséből fakad. A munkaerő jelentős része számára a Magyarországon elérhető munkabér már olyannyira nem fedezi a reproduktív költségeket, hogy a háztartások a külföldi munkavállalás stratégiájához fordulnak (Melegh és Sárosi 2015). A reproduktív válság kockázatának másik jele az informális reproduktív megoldások elszaporodása – az informális lakhatási megoldásoktól a feketemunkán át a szociális funkciók informális, otthoni ellátásáig. A reproduktív költségek háztartásokra terhelésének fokozott súlya könnyedén nehezen uralható társadalmi feszültségekhez vezethet.

ÖSSZEFOGLALÁS

A fentiekben és e lapszám tanulmányaiban egy olyan perspektívát ajánlunk a jelenlegi magyarországi rezsimről szóló vitákhoz, ami a Magyarországon belüli viszonyokat a globális

kapitalizmus folyamataihoz való kapcsolódás szempontjából vizsgálja. E perspektívából a hazai helyzet egy olyan helyi tőkefelhalmozási rezsim, amely a második világháború utáni globális hegemóniaciklus válságának kései időszakában alakult ki, és amely a tőkefelhalmozás külső és belső feltételeit ideiglenesen egy helyi, félperiférián hegemónia formájában egyezteti össze.

E helyi, félperiférián hegemónia feltételei közé tartozik a korábbi, liberális rezsim gazdasági és politikai válsága, amely teret engedett a jelenlegi kormányzat kétharmados többségének és az ennek alapján végrehajtott adminisztratív központosításnak. A rezsim további feltételei közé tartozik a válság idején a centrumból a félperiférián kihelyezett tőke, ami a profitválság hatásait a félperiféria erőteljesebb kizsákmányolásával igyekszik ellensúlyozni. A tőkekihelyezés e formája a helyi munkaerő számára fokozott kizsákmányolást jelent, a gazdasági mutatókban azonban növekedésként jelentkezik. Mindez a hitelezés és a kereskedelem területén is megfigyelhető; a 2010 utáni magyarországi „perifériás neomerkantilista" modell esetében azonban elsősorban a német autóipar (és az aköré szerveződő termelési hálózat) alsóbb pozícióinak Magyarországra való áttelepülését jelenti, ahol az alacsonyabb bérek, az olcsó munkaerőt biztosító intézkedések (például az új munka törvénykönyve, a szakszervezeti törvény, az oktatás átalakítása), illetve az áttelepülő vállalatoknak nyújtott állami kedvezmények ellentételezik a német autógyártók globális válságban elszenvedett veszteségeit. Az e tőkekihelyezési hullámnak köszönhető, korábbi válságperiódusokra is jellemző átmeneti helyi felívelés mellett a félperiférián hegemónia további feltétele a globális hegemóniaválság multipolarizációs hatása. Magyarország pozíciójából nézve – az EU más félperiférián államaihoz hasonlóan – ez a hatás elsősorban abban jelentkezik, hogy az egyre kevésbé elérhető európai finanszírozási forrásokat más, felemelkedő régiós és globális erőközpontok – elsősorban Oroszország és Kína – hitelei és befektetései biztosíthatják. Bár a helyi társadalmak számára e befektetések további eladósodást jelentenek, a helyi tőkefrakciók szövetségei számára ez a környezet pillanatnyilag nagyobb mozgásteret biztosít a rendszerváltás utáni egyirányú (nyugati) finanszírozási függés ellensúlyozására.

A fenti körülmények között e félperiférián hegemónia tehát egy olyan felhalmozási rezsimen alapul, ami az exportra termelő ágazatokban, elsősorban az autóiparban, a centrumtőke befektetői érdekeit szolgálja ki, míg ugyanakkor a belső szolgáltató szektorokban az állammal szorosan összefonódó politikai oligarchia és kedvezményezett felső középosztályok feltőkésítését, illetve megerősítését szolgálja. A centrumtőke profitválságát ellentételező külső felhalmozás és egy új nemzeti tőkésosztály felemelkedését szolgáló belső felhalmozás együttes fenntartása a válság körülményei között egyre növekvő terhet ró a társadalomra, amelyre a felhalmozás alapjául szolgáló munkaerő újratermelésének költségeit a rezsim áthárítja. A munkaerőre háruló terhek – azaz az alacsony bérek, a hitelek magas törlesztőrészletei, az alsóbb jövedelmi csoportokat sújtó magasabb reproduktív költségek, a jóléti

szolgáltatások leépítése és áthárítása az otthon végzett informális reproduktív munkára, a helyi bérekből nem fedezhető reproduktív költségek kipótlása informális munka és migráció révén – a rezsim feszítő társadalmi ellentmondásai. A feszültségek kordában tartására és kezelésére a rezsim szélsőjobboldali eszközöket vet be – a bevándorlással fenyegető kampányoktól a közmunkán át a hajléktalanság kriminalizálásáig.

A külső és belső tőkefelhalmozás feltételeit tekintélyelvű lépésekkel biztosító félperiférián hegemóniát az Európai Unióban gyakran egyedi esetként, vagy egy új illiberális politikai trend elindítójaként értelmezik. Globális perspektívában azonban e rezsim logikája nem sokban különbözik azoktól a félperiférián rezsimektől – Indiától és a Fülöp-szigetektől Kínán, Oroszországon és Brazílián át Törökországig –, amelyek a külső és a belső tőkefelhalmozást tekintélyelvű lépésekkel kívánják biztosítani, a külső és a belső tőkefrakciókat pedig a kizsákmányolás fokozása, valamint a társadalomra hárított többletterhek révén igyekeznek kárpótolni a profitszerzés válságáért.

A rezsim politikáit nézve elemzésünkben négy irányt különböztettünk meg, amelyek a különböző közpolitikákat a külső és belső felhalmozás kívánalmaihoz szabják. Ezek: a makrostabilitást (a külső felhalmozás folyamataiba való beilleszkedést) célzó törekvések, a hazai oligarchia feltőkésítését szolgáló intézkedések, a felső középosztálynak kedvező és a középosztályt a rezsimbe integráló gazdasági és ideológiai lépések, illetve a rezsim által nem kedvezményezett osztályok alávetését szolgáló törekvések.

Bár az adminisztratív hatalom erőteljes központosítása, valamint e négy politikai irány együttes hatása alkalmasak a hegemónia megszilárdítására, e folyamatok egyúttal ellentmondásokat és feszültségeket is kitermelnek. Ilyen ellentmondásként azonosítottuk egyrészt a rezsim kitettségét a külső finanszírozás alakulásának: a válság kockázatát hordozó globális pénzügyi rendszernek, a növekedési problémákkal küzdő német autóiparnak, az EU transzfereknek, illetve általában a növekedést lehetővé tevő világgazdasági felívelésnek. A belső tényezők szempontjából ilyen ellentmondás a reproduktív költségek társadalomra hárítása nyomán kialakuló munkaerőhiány, migráció, eladósodás, a reproduktív költségek nyomása alatt elszaporodó informális megoldások, illetve az ezeket kísérő elégedetlenség és társadalmi feszültségek.

Noha e félperiférián hegemónia ma szilárd, a fenti tényezők komoly kockázatot jelentenek e felhalmozási rezsimre nézve. Míg egy sikeres ellenzéki politikai szövetség megszerveződése e helyi hegemóniában valószínűtlennek tűnik, az alávetett osztályok, valamint a rezsim által nem kedvezményezett további szereplők között kialakulhatnak olyan társadalmi és politikai szövetségek, amelyek – a fenti tényezőkből kiinduló – hegemóniaválság kimenetelében fontos szerepet játszhatnak. E félperiférián hegemónia kialakulásában kulcsszerepet játszott a külföldi tőkét előnyben részesítő rendszerváltás utáni liberális modell gazdasági és legitimációs válsága.

A nemzeti tőkének kedvező politikai irány felemelkedése a világgazdasági integráció liberális programja által hátrányosan érintett munkásság elégedetlenségére és a velük kötött szimbolikus szövetségre is épült (Halmai 2011; Gagyi 2014). A tőkés világrendszer jelenlegi válságába ágyazott félperiférián hegemónia és tőkefelhalmozási rezsim újabb feszítő ellentmondásokat is kitermel. Annak kérdése, hogy e feszültségek a tőkefelhalmozás folyamataiban ellenérdekelt feleket újabb szimbolikus szövetségek megkötésére és politikai megfogalmazására ösztönzik-e, a rezsim működése és esetleges válsága során létrejövő szövetségeken is múlik majd.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Amsden, Alice (1989): *Asia's Next Giant: South Korea and Late Industrialization*. Oxford University Press.

Antal Attila (2019): *Orbán bárkája: Az autoriter állam és a kapitalizmus szövetsége*. Noran Libro.

Arrighi, Giovanni (2007): *Adam Smith in Beijing: Lineages of the Twenty-First Century*. Verso.

Arrighi, Giovanni (2009): The Windings Paths of Capital. Interview by David Harvey. In: *New Left Review,* Vol. 50., No. 56.: 61–94.

Arrighi, Giovanni (2010): *The Long Twentieth Century: Money, Power and the Origins of Our Times*. Verso.

Arrighi, Giovanni – Silver, Beverly J. (2001): Capitalism and World (Dis)Order. In: *Review of International Studies,* Vol. 27., No. 5.: 257–279.

Arrighi, Giovanni – Silver, Beverly J. – Brewer, Benjamin D. ([2003] 2011): Ipari konvergencia, globalizáció és az észak–dél szakadék. In: *Globalizáció és fejlődés: Kritikai fejlődéstanulmányok szöveggyűjtemény.* Szerk.: Scheiring Gábor – Boda Zsolt. Védegylet – Új Mandátum Könyvkiadó.

Arrighi, Giovanni – Harvey, David (2009): A kapitalizmus kanyargós ösvényei: David Harvey interjúja Giovanni Arrighivel. (Ford.: Konok Péter.) In: *Eszmélet,* Vol. 21., No. 84.: 95–129.

Artner Annamária (2014): Válságtól válságig: A globális tőkerendszer mechanizmusai. In: *Tőke, munka és válság a globalizáció korában*. Akadémiai Kiadó.

Ausch, Sándor (1972): *Theory and Practice of CMEA Co-operation.* Akadémiai Kiadó.

Balogh Karolina – Hajdu Gábor – Huszár Ákos – Kristóf Luca – Medgyesi Boldizsár (2019): *Származás és integráció a mai magyar társadalomban*. MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont. Interneten: https://tk.mta.hu/uploads/files/2019/mob_tars2019.pdf (Letöltve: 2019.05.24.).

Banai Ádám – Király Júlia – Várhegyi Éva (2010): A rendszerváltás 20 évének egy egyedi fejezete: A külföldi bankok dominanciája a kelet-közép-európai régióban, különös tekintettel Magyarországra. *MNB-tanulmányok 89*. Interneten: http://mek.oszk.hu/12100/12167/12167.pdf (Letöltve: 2019.05.24.).

Barna Emília – Madár Mária – Nagy Kristóf – Szarvas Márton (2019): Dinamikus hatalom. Kulturális termelés és politika Magyarországon 2010 után. In: *Fordulat*, No. 26.: 225–251.

Becker, Joachim (2016): Europe's Other Periphery. In: *New Left Review,* Vol. 57., No. 99.: 39–64.

Becker, Joachim – Jäger, Johannes (2010): Development Trajectories in the Crisis in Europe. In: *Debatte: Journal of Contemporary Central and Eastern Europe*, Vol. 18., No. 1.: 5–27.

Becker, Joachim – Weissenbacher, Rudy (2015): Changing Development Models: Dependency School Meets Regulation Theory. Előadásként elhangzott a *Colloque International Recherche & Régulation* keretében. Párizs, 2015. június 10–12.

Becker, Joachim – Jäger, Johannes – Weissenbacher, Rudy (2015): Uneven and Dependent Development in Europe: The Crisis and Its Implications. In: *Asymmetric Crisis in Europe and Possible Futures: Critical Political Economy and Post-Keynesian Perspectives*. Szerk.: Jäger, Johannes – Elisabeth Springler. Routledge

Berend T. Iván – Szuhay Miklós (1973): *A tőkés gazdaság története Magyarországon 1848–1944*. Kossuth Könyvkiadó – Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

Berend T. Iván – Ránki György (1979): *Gazdasági elmaradottság, kiutak és kudarcok a XIX. századi Európában*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

Blyth, Mark (2016): Global Trumpism: Why Trump's Victory Was 30 Years in the Making and Why It Won't Stop Here. In: *Foreign Affairs*. Interneten: https://www.foreignaffairs.com/articles/2016-11-15/global-trumpism (Letöltve: 2019.06.01).

Bockman, Johanna (2013): Neoliberalism. In: *Contexts,* Vol. 12., No. 3.: 14–15.

Bohle, Dorothee – Greskovits, Béla (2009): Varieties of Capitalism and Capitalism „tout court". In: *European Journal of Sociology,* Vol. 50., No. 3.: 355–386.

Bohle, Dorothee – Greskovits, Béla (2012): *Capitalist Diversity on Europe's Periphery.* Cornell University Press.

Bozóki András – Hegedűs Dániel (2017): A kívülről korlátozott hibrid rendszer: Az Orbán-rezsim a rendszertipológia tükrében. In: *Politikatudományi Szemle,* Vol. 26., No. 2.: 7–34.

Böcskei Balázs (2016): Új autoriter rezsimek: A magyar illiberalizmus és a „létező liberalizmus" válsága. In: *Holtpont: Társadalomkritikai tanulmányok Magyarország elmúlt 25 évéről.* Szerk.: Földes György – Antal Attila. Napvilág Kiadó: 79–95.

Böcskei Balázs – Szabó Andrea (szerk.) (2019): *Hibrid rezsimek – A politikatudomány X-aktái.* MTA TK PTI – Napvilág Kiadó.

Böröcz József ([2009] 2018): *Az EU és a világ: Kritikai elemzés.* Kalligram Kiadó.
Böröcz József (2017): *Hasított fa: A világrendszer-elmélettől a globális struktúraváltásokig.* L'Harmattan Kiadó.
Bucsky Péter (2018): Évi 48 milliárd forintnyi társasági adót trükközhet ki az országból 30 magyarországi multi. *g7.hu,* 2018. november 12. Interneten: https://g7.hu/vallalat/20181112/evi-48-milliard-forintnyi-tarsasagi-adot-trukkozhet-ki-az-orszagbol-30-magyarorszagi-multi/ (Letöltve: 2019.05.24.).
Brenner, Robert (2006): *The Economics of Global Turbulence: The Advanced Capitalist Economies from Long Boom to Long Downturn, 1945–2005.* Verso.
Clarke, Simon (1990): The Marxist Theory of Overaccumulation and Crises. In: *Science & Society*, Vol. 54., No. 4.: 442–467.
Clarke, Simon (1991): *The State Debate.* Palgrave.
Cocks, Peter (1980): Towards a Marxist Theory of European Integration. In: *International Organization*, Vol. 34., No 1.: 1–40.
Cox, Robert W. (1983): Gramsci, Hegemony and International Relations: An Essay in Method. In: *Millennium,* Vol. 12., No. 2.: 162–175.
Cox, Robert (1987): *Production, Power and World Order: Social Forces in the Making of History.* Columbia University Press.
Csányi Gergely (2019): Genderrezsim és „nőpolitika" Magyarországon 2008–2018. Történeti politikai gazdaságtani elemzés. In: *Fordulat*, No. 26.: 115–141.
Csengel Karina (2019): Titkosított paksi szerződések: 3 év garancia, növekedő összeg, kormányzati ferdítések. *Mérce*. Internetről: https://merce.hu/2019/03/29/paksi-bovites-3-ev-garancia-novekedo-osszeg-kormanyzati-ferditesek/ (Letöltve: 2019.05.24.).
Csillag, Tamás – Szelényi, Iván (2015): Drifting from Liberal Democracy: Traditionalist/Neo-conservative Ideology of Managed Illiberal Democratic Capitalism in Post-communist Europe. In: *Intersections: East European Journal of Society and Politics,* Vol. 1., No. 1.: 18–48.
Czirfusz Márton – Ivanics Zsófia – Meszmann T. Tibor – Kovai Cecília (2019): A magyarországi munkásság a hosszú lejtmenetben. In: *Fordulat*, No. 26.: 142–170.
Evans, Peter (1995): *Embedded Autonomy: States and Industrial Transformation.* Princeton University Press.
Éber Márk Áron (2014): A centrum hitele: A magyar állam külső eladósodásának történetéről. In: *Fordulat*, No.: 21.: 64–86.
Éber Márk Áron – Gagyi Ágnes – Gerőcs Tamás – Jelinek Csaba – Pinkasz András (2014): 1989: Szempontok a rendszerváltás globális politikai gazdaságtanához. In: *Fordulat,* No.: 21.: 10–63.

Fabry, Adam (2019): *The Political Economy of Hungary: From State Capitalism to Authoritarian Neoliberalism*. Palgrave MacMillan.
Feitl István (2016): *Talányos Játszmák: Magyarország a KGST erőterében 1949–1974*. Napvilág.
Ferge Zsuzsa (1982): *Társadalmi újratermelés és társadalompolitika*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
Ferge Zsuzsa (2017): *Magyar társadalom- és szociálpolitika, 1990–2015*. Osiris.
Filippov Gábor (2018): A hibrid ellenforradalom kora. *24.hu*. Interneten: https://24.hu/belfold/2018/07/31/filippov-gabor-a-hibrid-ellenforradalom-kora/ (Letöltve: 2019.05.01.).
Fordulat (2014): 1989. No. 21.
Fordulat (2017): Populizmus. No. 22.
Fordulat (2018): Társadalmi reprodukció. Az élet újratermelés a kapitalizmusban. No. 24.
Fordulat (2019): Klímaváltozás és kapitalizmus. No. 25.
Forgacs, David (2000): Glossary of Key Terms. In: Gramsci, Antonio: *The Antonio Gramsci Reader: Selected Writings, 1916–1935*. New York University Press: 420–431.
Gagyi Ágnes (2014): Az antipopulizmus mint a rendszerváltás szimbolikus eleme. In: *Fordulat,* No. 21.: 298–316.
Gagyi Ágnes (2018): *A válság politikái: Új kelet-közép-európai mozgalmak globális perspektívában*. Napvilág Kiadó.
Gagyi Ágnes – Gerőcs Tamás (2019): The Political Economy of Hungary's New "Slave Law". *criticatac.ro*. Interneten: http://www.criticatac.ro/lefteast/the-political-economy-of-hungarys-new-slave-law/ (Letöltve: 2019.05.24.).
Gagyi Ágnes – Jelinek Csaba – Pósfai Zsuzsanna – Vigvári András (2019): Lakhatási helyzet a válság után. Financializációs folyamatok, kettészakadó lakáspolitikák és a háztartások túlélési stratégiái. In: *Fordulat*, No. 26.: 199–224.
Gasparotti, Alessandro – Kullas, Matthias (2019): 20 Jahre Euro: Verlierer und Gewinner: Eine Empirische Untersuchung. *Centrum für Europäische Politik* (cepStudie). Interneten: https://www.cep.eu/fileadmin/user_upload/cep.eu/Studien/20_Jahre_Euro_-_Gewinner_und_Verlierer/cepStudie_20_Jahre_Euro_Verlierer_und_Gewinner.pdf (Letöltve: 2019.05.24.).
Gerőcs Tamás (2013): Körbeér Matolcsy nagy terve. In: *Napi Gazdaság*. Interneten: https://www.napi.hu/allaspont/gerocs_tamas_korbeer_matolcsy_nagy_terve.543229.html (Letöltve: 2019.06.11.).
Gerőcs Tamás (2015): A német járműipar globális terjeszkedésének hatása a kelet-közép európai felzárkózásra. In: *Külügyi Szemle,* Vol. 14., No. 3.: 96–117.
Gerőcs Tamás (2016): *A kínai renminbi (jüan) nemzetközivé válásának útjai. (Műhelytanulmányok 117.)* MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Világgazdasági

Intézet. Interneten: http://real.mtak.hu/39623/1/MT_117_Gerocs_u.pdf (Letöltve: 2019.05.24.).
Gerőcs Tamás (2019): „Ha Németország tüsszent, Magyarország megfázik": Gazdasági függőségünk története. Mérce. Interneten: https://merce.hu/2019/03/02/ha-nemetorszag-tusszent-magyarorszag-megfazik-gazdasagi-fuggesunk-tortenete/ (Letöltve: 2019.05.24.).
Gerőcs Tamás – Jelinek Csaba (2018): A Nemzeti Együttműködés Rendszere az Európai Unióban: Magyarország EU-integrációjáról – történeti szociológiai megközelítésben. In: *Eszmélet,* Vol. 30., No. 118.: 12–33.
Gerőcs Tamás – Pinkasz András (2017): A KGST a világrendszerben. Egy félperifériás kísérlet gazdaságtörténeti elemzése. Eszmélet, Vol. 29., No. 113.: 15–36.
Gerőcs, Tamás – Pinkasz, András (2019a): Relocation, Standardization and Vertical Specialization: Core-Periphery Relations in the European Automotive Value Chain. In: *Society and Economy,* Vol. 41. No. 2.: 1–22.
Gerőcs Tamás – Pinkasz András (2019b): Magyarország az európai munkamegosztásban. A termelés áthelyezése a globális járműipari értékláncokban. In: *Fordulat,* No. 26.: 172–198.
Gowan, Peter (1999): *Global Gamble: Washington's Faustian Bid for World Dominance*. Verso.
Gramsci, Antonio (2000): *The Antonio Gramsci Reader: Selected Writings, 1916–1935*. New York University Press.
Gregor Anikó – Kováts Eszter (2018): *Nőügyek 2018: Társadalmi problémák és megoldási stratégiák: A kutatási eredmények összefoglalója*. Friedrich Ebert Alapítvány.
György László (2017): *Egyensúlyteremtés: A gazdaságpolitika missziója.* Századvég Kiadó.
Gyulai Attila – Stein-Zalai Julianne (2016): Hibrid rezsimek és a szürke zóna: Új válaszok a politikai rezsimek rendszertanának örök kérdéseire. In: *Metszetek,* Vol. 5., No. 2.: 42–59.
Halmai, Gábor (2011): Possessed by the Spectre of Socialism: Nationalist Mobilization in 'Transitional' Hungary. In: *Headlines of Nation, Subtexts of Class: Working Class Populism and the Return of the Repressed in Neoliberal Europe.* Szerk.: Don Kalb – Halmai Gábor. Berghahn Books.
Harvey, David (2003): *The New Imperialism*. Oxford University Press.
Janos, Andrew C. ([2000] 2003): *Haladás, hanyatlás, hegemónia Kelet-Közép-Európában*. Helikon.
Jessop, Bob (1990): *State Theory: Putting the Capitalist State in its Place.* Blackwell Publisher.
Johnson, Chalmers (1982): *MITI and the Japanese Miracle.* Stanford University Press.
Juutinen, Marko – Käkönen, Jyrki (2016): *Battle for Globalizations? BRICS and US Mega-Regional Trade Agreements in a Changing World Order.* Observer Research Foundation.

Kiss J. László (szerk.) (2005): *Nemzeti identitás és külpolitika az euroatlanti térségben*. Teleki László Alapítvány.

Kovai Cecília (2018): *A cigány–magyar különbségtétel és a rokonság*. L'Harmattan.

Krasztev, Peter – van Til, Jon (2015): *The Hungarian Patient: Social Opposition to an Illiberal Democracy*. Central European University Press.

Krausz Tamás – Szigeti Péter (szerk.) (2007): Államszocializmus: Értelmezések, viták, tanulságok. L'Harmattan–Eszmélet.

Laki Mihály – Nacsa Beáta – Neumann László (2013): *Az új Munka Törvénykönyvének hatása a munkavállalók és a munkáltatók közötti kapcsolatokra*. (Műhelytanulmányok 2013/2.) MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Közgazdaságtudományi Intézet.

Magyar Bálint (2013): Magyar polip: A posztkommunista maffiaállam. In: *Magyar polip: A posztkommunista maffiaállam*. Szerk.: Magyar Bálint. Noran Libro.

Magyar Bálint (2015): *A magyar maffiaállam anatómiája*. Kossuth Kiadó.

Magyar Bálint (szerk.) (2019): *Stubborn Structures: Reconceptualizing Post-Communist Regimes*. CEU Press.

Magyari Péter (2019): Gázvezetékért vívott küzdelem közepén áll Magyarország. *444.hu*. Interneten: https://tldr.444.hu/2019/04/28/gazvezetekekert-vivott-kuzdelem-kozepen-all-magyarorszag (Letöltve: 2019.05.24.).

Matolcsy György (2015): *Egyensúly és növekedés*. Kairosz Kiadó.

Melegh Attila (2019): Ellenhegemónia és egy új történelmi-politikai tömb felemelkedése. In: Új Egyenlőség, 2018. április 2. Interneten: http://ujegyenloseg.hu/ellenhegemonia-es-egy-uj-tortenelmi-politikai-tomb-felemelkedese/ (Letöltve: 2019.05.24.).

Melegh Attila – Sárosi Annamária (2015): Magyarország bekapcsolódása a migrációs folyamatokba: Történeti-strukturális megközelítés. In: *Demográfia*, Vol. 58., No. 4.: 221–265.

Meszmann Tibor (2016): *The Rise of the Dual Labour Market: Fighting Precarious Employment in the New Member States Through Industrial Relations (Precarir) Country Report: Hungary*. In: CELSI Research Report, 12. Interneten: https://celsi.sk/media/research_reports/12_CELSI_RR_1.pdf (Letöltve: 2019.05.27.).

Mihályi Péter (2015): *A privatizált vagyon visszaállamosítása Magyarországon 2010–2014*. (Műhelytanulmányok 2015/7.) MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Közgazdaságtudományi Intézet.

Mihályi Péter (2018): *Az Orbán-korszak mint a nemzeti vagyon hatodik újraelosztási kísérlete*. (Műhelytanulmányok 2018/14.) MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Közgazdaságtudományi Intézet.

Mihályi, Péter – Szelényi, Iván (2019): *Rent-Seekers, Profits, Wages and Inequality: The Top 20%*. Palgrave MacMillan.

Mong, Attila (2012): *Kádár hitele: A magyar államadósság története 1956–1990*. Libri.

Moore, W. Jason (2015): *Capitalism in the Web of Life: Ecology and the Accumulation of Capital*. Verso.

Neumann Eszter (2017): 'Fast and Violent Integration': School Desegregation in a Hungarian Town. In: *Race Ethnicity and Education,* Vo. 20., No. 5.: 579–594.

Orbán Viktor (2010): Megőrizni a létezés magyar minőségét. *2010-2015. miniszterelnok.hu*, Nagyítás. Interneten: http://2010-2015.miniszterelnok.hu/cikk/megorizni_a_letezes_magyar_minoseget (Letöltve: 2019.05.24.).

Orbán Viktor (2014): Tusnádfürdői beszéd. Bálványosi Nyári Szabadegyetem. Interneten: https://www.youtube.com/watch?v=PXP-6n1G8ls (Letöltve: 2019.05.01.).

Overbeek, Henk (2004): Transnational Class Formation and Concepts of Control: Towards a Genealogy of the Amsterdam Project. In: *Journal of International Relations and Development,* Vol. 7., No. 2.: 113–141.

Pethő András – Szabó András (2019): Feltárul Simicska bukásának titkos története. *444.hu*. Interneten: https://444.hu/2019/01/13/feltarul-simicska-bukasanak-titkos-tortenete (Letöltve: 2019.05.24.).

Pogátsa Zoltán (2016): *Magyarország politikai gazdaságtana: Az északi modell esélyei*. Osiris Kiadó.

Polányi Károly ([1944] 2004): *A nagy átalakulás: Korunk gazdasági és politikai gyökerei*. Napvilág.

Ricz Judit (2017): A klasszikus fejlesztő állam megközelítés: Egy letűnt világ nyomában. In: *Köz-Gazdaság,* Vol. 12., No. 2.: 65–91.

Roberts, Michael (2016): *The Long Depression: Marxism and the Global Crisis of Capitalism*. Haymarket Books.

Rogers, Samuel (2019): China, Hungary, and the Belgrade-Budapest Railway Upgrade: New Politically-Induced Dimensions of FDI and the Trajectory of Hungarian Economic Development. *Journal of East-West Business*, Vol. 25., No. 1.: 84–106.

Roussi, Antoaneta (2019): China charts a Path into European Science. In: *Nature*. Interneten: https://www.nature.com/immersive/d41586-019-01126-5/index.html (Letöltve: 2019.06.01.).

Sanchez-Sibony, Oscar (2014): Capitalism's Fellow Traveler: The Soviet Union, Bretton Woods, and the Cold War, 1944–1958. In: *Comparative Studies in Society and History,* Vol. 56., No. 2.: 290–319.

Sarkadi Zsolt (2018): Orbán: Ezentúl cask keleti devizában bocsátunk ki devizakötvényeket. *444.hu*. Interneten: https://444.hu/2018/11/09/orban-ezentul-csak-keleti-devizaban-bocsatunk-ki-devizakotvenyt (Letöltve: 2019.05.24.).

Scheiring, Gábor (2016a): The Rise of Illiberalism from East to the West: A Lesson About Class for the Left. *Political Critique*. Interneten: http://politicalcritique.org/cee/hungary/2016/the-rise-of-illiberalism-from-east-to-the-west-a-lesson-about-class-for-the-left/ (Letöltve: 2019.04.01.).

Scheiring Gábor (2016b): A nemzeti burzsoázia diszkrét bája: A demokrácia hanyatlásának politikai gazdaságtana. In: *Holtpont: Társadalomkritikai tanulmányok Magyarország elmúlt 25 évéről.* Szerk.: Földes György – Antal Attila. Napvilág Kiadó.

Scheiring Gábor (2019a): Miért nem lázadnak Orbán ellen a nemzeti tőkések? *M*érce. Interneten: https://merce.hu/2019/06/10/miert-nem-lazadnak-orban-ellen-a-nemzeti-tokesek/ (Letöltve: 2019.04.01.).

Scheiring Gábor (2019b): *A posztszocialista felhalmozóállam: Magyarország a demokrácia hanyatlásától az autoriter államkapitalizmusig.* Kézirat.

Silver, Beverly J. – Arrighi, Giovanni ([2003] 2008): A Polányi-féle „kettős mozgás": A brit és az amerikai hegemónia Belle Époque-jainak összehasonlítása. In: *Fordulat,* Vol. 1., No. 1.: 38–66.

Silver, Beverly J. – Slater, Eric (1999): The Social Origins of World Hegemonies. In: *Chaos and Governance in the Modern World System.* Szerk.: Giovanni Arrighi – Beverly J. Silver. University of Minnesota Press.

Szabó András – Panyi Szabolcs (2019): Gyorsan aktivizálódik az orosz vezetésű bank Budapesten, hiába van miatta nemzetközi idegeskedés. *444.hu*. Interneten: https://444.hu/2019/04/25/gyorsan-aktivizalodik-az-orosz-vezetesu-bank-budapesten-hiaba-van-miatta-nemzetkozi-idegeskedes (Letöltve: 2019.05.24.).

Szabó Andrea – Gerő Márton (2019): *A magyar társadalom és a politika: A magyar társadalom politikai gondolkodásmódja, politikai integráltsága és részvétele.* MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont. Interneten: https://tk.mta.hu/uploads/files/2019/mob_pol2019_online.pdf (Letöltve: 2019.05.24.).

Szakonyi Péter (2019): *A 100 leggazdagabb.* Perche.

Szalai Erzsébet (2016): A refeudalizáció. In: *Replika,* No. 96–97.: 207–222.

Szalai Erzsébet (2018): *Hatalom és értelmiség a globális térben: Tanulmányok és publicisztikai írások 2015–2018.* Kalligram.

Szegő Andrea (1989): Világgazdasági függés, eladósodás, válság. In: *Eszmélet,* Vol. 1., No. 1.: 65–99.

Szelényi Iván (2013): Kapitalizmusok a kommunizmus után. In: *Magyar polip: A posztkommunista maffiaállam.* Szerk.: Magyar Bálint. Noran Libro.

Szelényi, Iván (2015): Capitalisms after Communism. In: *New Left Review,* Vol. 56., No. 96.: 1–13.

Szelényi, Iván – Mihályi, Péter (2019): *Varieties of Post-Communist Capitalism: A Comparative Analysis of Russia, Eastern Europe and China.* Brill. (Megjelenés előtt.)

Szentes Tamás (1976): *Az elmaradottság és fejlettség dialektikája a tőkés világgazdaságban.* Kossuth.

Szentes Tamás (1990): *A kelet-európai átalakulás és a világgazdaság.* Aula–Kossuth.

Szentes Tamás (1991): *Egyenlőtlenségek és egyensúlytalanságok a világgazdaságban: Reformtervek és gyakorlati intézkedések enyhítésükre.* BME.

Szikra, Dorottya (2014): Democracy and Welfare in Hard Times: The Social Policy of the Orbán Government in Hungary between 2010 and 2014. In: *Journal of European Social Policy,* Vol. 24., No. 5.: 486–500.

Szikra, Dorottya (2018): *Welfare for the Wealthy: The Social Policy of the Orbán-regime, 2010–2017.* (FES Working Papers 2018.) Friedrich Ebert Stiftung.

Szőke, Alexandra (2015). A 'Road to Work'? The reworking of deservedness, social citizenship and public work programmes in rural Hungary. In: *Citizenship Studies*, Vol. 19., No. 6–7.: 734–750.

Tamás, Gáspár Miklós (2000): On Post-Fascism: How citizenship is becoming an exclusive privilege. *Boston Review* 25.3 (2000): 42.

Tamás, Gáspár Miklós (2019): Újfasizmus és válság. *Mérce.* Interneten: https://merce.hu/2019/06/24/tgm-ujfasizmus-es-valsag/. (Letöltve: 2019.05.24.).

Tenczer Gábor (2019): Mészárosék nyerték el a méregdrága belgrádi vasútépítést. *Index*. Interneten: https://index.hu/gazdasag/2019/04/26/meszarosek_nyertek_el_a_belgradi_vasutepitest/ (Letöltve: 2019.05.24.).

Torontáli Zoltán (2019): Az uniós statisztikában kiveri a szemünket Matolcsy György tevékenysége. *g7.* Interneten: https://g7.hu/penz/20190621/az-unios-statisztikaban-kiveri-a-szemunket-matolcsy-gyorgy-tevekenysege/ (Letöltve: 2019.06.26.)

van Aperdoorn, Bastiaan (2004): Theorising the Transnational: A Historical Materialist Approach. In: *Journal of International Relations and Development*, Vol. 7., No. 2.: 142–176.

van der Pijl, Kees (1989): Ruling Classes, Hegemony, and the State System: Theoretical and Historical Considerations. In: *International Journal of Political Economy*, Vol. 19., No. 3.: 7–35.

van der Pijl, Kees (2011): Az uralkodó osztály hatalma az ideológián nyugszik: Beszélgetés Kees van de Pijllel. *Fordulat*, Vol. 4., No. 14.: 9–25.

van der Pijl, Kees (2012): *The Making of an Atlantic Ruling Class*. Verso.

Éber Márk Áron

OSZTÁLYSZERKEZET MAGYARORSZÁGON GLOBÁLIS PERSPEKTÍVÁBÓL

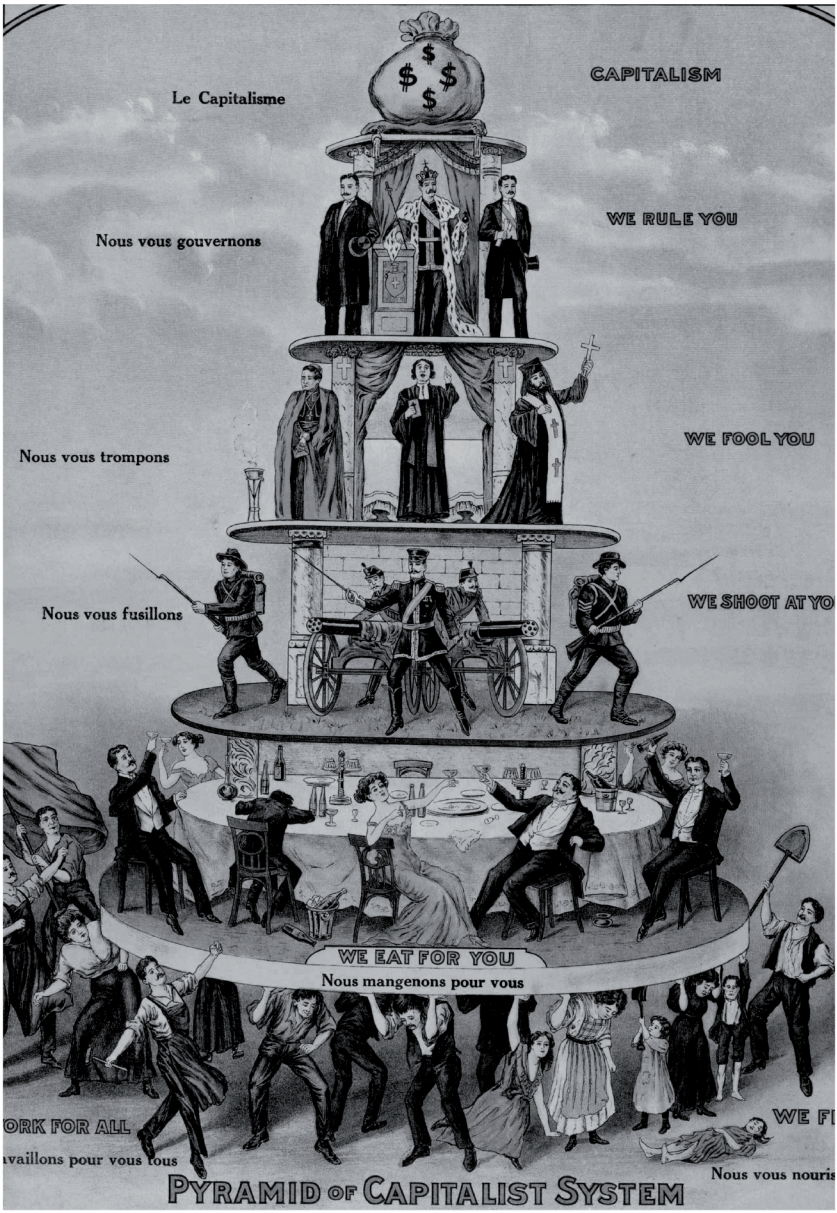

Hogyan jellemezhető a magyarországi osztályszerkezet? E félperiférias osztályszerkezet történeti alakulása milyen osztályviszonyokat és osztálypozíciókat formált ki napjainkra, a 2008, illetve 2010 utáni időszakra? E tanulmány a magyar társadalom osztályszerkezetét a kapitalista világgazdasági rendszerbe ágyazott, félperiférias osztálystruktúraként értelmezi. E viszonyok feltérképezéséhez az elemzés első lépésben az osztályviszonyokat szervező tőke–munka-viszony, valamint a tőkés világgazdasági rendszert szervező centrum–periféria-viszony összekapcsolódásának vizsgálatával jut el. Második lépésben e tanulmány globális és történeti összefüggésbe helyezve megvizsgálja a helyi állam osztályszerkezet-formáló hatását, valamint a politikailag is megszerveződő osztályok és osztályszövetségek (politikai-gazdasági tömbök) küzdelmét az állam kulcspozícióinak megszerzéséért. Az elemzés végezetül választ kínál arra a kérdésre, hogy miként szervezhette uralkodó osztállyá magát az állam megszerzéséért folytatott küzdelemben 2010-ben győzelmet arató politikai-gazdasági tömb, milyen viszonyt alakított ki az alávetett osztályokkal (a helyi munkával), a köztes és közvetítő osztályokkal, valamint a helyi munkával termelő három fő tőkefrakcióval.

Hogyan alakult az osztályszerkezet Magyarországon az elmúlt évtizedekben? Hogyan jellemezhető e kapitalista világgazdaságba ágyazott félperiférias osztályszerkezet ma? A kérdés megválaszolásakor abból indulok ki, hogy osztályszerkezete a kapitalizmusnak van, nem pedig egyes nemzetállamoknak. Magyarországon ebből következően nem egy „szuverén" nemzetállam „autonóm" társadalmának önmagában totalitást képező belső osztályszerkezete mutatkozik meg, hanem a kapitalista világgazdasági rendszer osztályszerkezete. A lokális osztályszerkezetek formáiban is a kapitalista világgazdaság globális osztályszerkezete mutatja meg magát. Magyarország esetében egy félperiférias, kelet-közép-európai, poszt-államszocialista társadalom helyi osztályszerkezete. E helyi társadalomszerkezet tehát nem egy külön világ, az egyedülálló és sajátos magyar nemzet, magyar társadalom vagy „magyar univerzum" belső önmozgásának terméke. A magyar társadalom félperiférias osztályszerkezetében a kapitalista világgazdasági rendszer globális osztályszerkezete mutatkozik meg.

Kiindulásképpen az osztályszerkezet-elemzés kulcsfogalmait ismertetem, hogy a segítségükkel – négy mindennapinak ható, de fiktív példán keresztül – bemutathassam tőke és munka termelőviszonyát, valamint a munka tág (a szűken vett bérmunkánál átfogóbb) fogalmát, tőkefelhalmozás és munkaerő-újratermelés ellentmondását. Ezt követően a tőkés világgazdasági rendszer centrum–periféria tengelyét és világszintű munkamegosztásának alapfogalmait ismertetem, hogy a segítségükkel a magyar társadalom osztályszerkezetét a tőkés világgazdasági rendszer egyik félperiférias, kelet-közép-európai osztályszerkezeteként értelmezhessem. A legalapvetőbb osztályviszonyok felvázolását követően – melyhez a tőke–munka, valamint a centrum–periféria viszonyok keresztkapcsolatából születő

kategóriákat használom fel – történetileg értelmezem a félperiférias kelet-közép-európai térség államszocialista, valamint poszt-államszocialista viszonyait. A helyi, magyar állam osztályszerkezet-formáló hatásait elemezve a centrumra jellemző középosztály kategóriája helyett bevezetem a köztes, illetve közvetítő osztályok fogalmát, ezeket ugyanis alkalmasabbnak látom a félperiférikus és periférikus osztályszerkezetek elemzésére. Végezetül az így felfogott osztályszerkezet államformáló hatását elemezve történetileg vázolom fel, miként látom értelmezhetőnek e meglehetősen összetett viszonyrendszerben a 2008 és 2010 utáni magyar társadalom osztályszerkezetét. A tanulmány végén így világossá válik, hogy miként formálhatta magát 2010 után uralkodó osztállyá a korábban elsősorban a hazai tőkével szövetségre lépő politikai-gazdasági tömb. Mint ahogyan az elemzés végezetül megvilágítja azt is, hogy az uralkodó osztály a magyar állam segítségével hogyan szervezte meg úgy a magyarországi tőke–munka-viszonyokat, hogy félperiférias hegemóniájával szemben egyelőre se az alávetett osztályok (mindenekelőtt a félperiférias, helyi munka), se a köztes, illetve közvetítő osztályok ne tudjanak számottevő ellenállást kifejteni. Egészen addig, amíg a 2010 után kiépült új, felhalmozási rezsim biztosítja a transznacionális nagyvállalatokba és pénzügyi közvetítőintézetekbe szervezett centrumtőke tőkefelhalmozásának megfelelő ütemét, illetve profitkinyerésének elvárt mértékét.

AZ OSZTÁLYSZERKEZET-ELEMZÉS KULCSFOGALMAI

OSZTÁLYHELYZET, OSZTÁLYVISZONY, OSZTÁLYSZERKEZET

Az osztályhelyzetek és az osztályviszonyok elemzése az élet termelésének és újratermelésének folyamatában, a munka társadalmi megosztásának rendjében elfoglalt helyzetek, valamint e helyzetek közti viszonyok vizsgálata. Osztályt ennek megfelelően azok képeznek, akik az élet (újra)termelési viszonyainak rendszerében közös osztályhelyzetben vannak, vagyis akik a társadalmi munkamegosztás rendjében azonos (vagy legalábbis viszonylag hasonló) osztálypozíciót foglalnak el.[1] Az osztály*szerkezet* fogalma az osztályénál valamivel pontosabban fejezi ki, hogy az osztályok esetében sohasem abszolút pozíciókról, hanem minden esetben más osztályhelyzetekhez való *viszonyukban* meghatározódó

1 Az osztály ilyen meghatározás a legközelebb Erik Olin Wright meghatározásához áll: Wright 1979: 14–18, vö. Wright 1985.

osztályhelyzetekről van szó. Az osztályszerkezet az osztályviszonyok összessége, amin belül a különböző osztályhelyzetek *egymáshoz képest* határozódnak meg. Az osztályhelyzetek így mindig az osztályviszonyok által meghatározott, *viszonylagos* helyzetek.[2]

A következőkben négy fiktív példa segít e meghatározásokat életszerűbbé tenni. Egy pénzügyi kisvállalkozást tulajdonló és vezető mérlegképes könyvelőnek, egy kisvárosi kórház osztályvezető főorvosasszonyának, egy saját földjén önállóan gazdálkodó mezőgazdasági őstermelőnek vagy egy német transznacionális járműipari nagyvállalat gyártósorán dolgozó betanított munkásnak lenni nem abszolút pozíciót, hanem négy relatív osztályhelyzetet jelent. E pozíciók más pozíciókhoz képest határozódnak meg, más osztályhelyzetekhez fűződő viszonyaikból nyerik tulajdonságaikat. A közkórház osztályvezető főorvosasszonyának osztálypozíciója például elsődlegesen kórháza igazgatójához, más osztályok vezető és beosztott orvosaihoz, az ápolókhoz és a betegekhez, a háztartásában alkalmazott takarító és vasalónőhöz fűződő viszonyában nyeri el pozicionális sajátosságait. Az osztályhelyzetek így minden esetben osztályviszonyok által, más osztálypozíciókhoz képest határozódnak meg. A főorvosasszony relatív osztálypozíciója talán más országok kórházaiban is más lenne (két évig Dél-Angliában dolgozott beosztott orvosként, ekkor ezt megtapasztalta), de már hazai magánpraxisában is eltérő közkórházi pozíciójához képest. Az osztályhelyzetek tehát minden esetben *viszonylagosak:* más osztályhelyzetekhez *képest*, a hozzájuk *fűződő viszonyukban* meghatározódó osztálypozíciók.

Az osztályhelyzetek és az osztályviszonyok összekapcsolódva osztályszerkezetet alkotnak, ami összességében megszabja a különböző osztálypozíciókat betöltő emberek munkáját, jövedelmeit, életfeltételeit, életkilátásait és életesélyeit is. A német transznacionális járműipari nagyvállalat gyártósorán dolgozó betanított munkás munkája (munkafeltételei, munkaideje, munkabére), lakhatása (lakókörülményei, lakbére, rezsije, háztartásának belső munkamegosztása) szintén összefüggésben áll egy sor másik osztálypozícióval, más osztályhelyzetekhez való viszonyaiban minősül kedvezőnek vagy kedvezőtlennek, előnyösnek vagy hátrányosnak. Az osztályszerkezet ebben az értelemben nem pusztán mennyiségi, hanem minőségi különbségeket is meghatároz. Nem merül ki a több és kevesebb *mennyiségi* különbségeiben, hanem ezen felül viszonyok és viszonyulások *minőségi* eltéréseiben is kifejeződik (Wright 1979: 17). Az osztályhelyzetek mozgása, az osztályszerkezet átalakulása ugyancsak más osztálypozíciókhoz képest, azokhoz fűződő viszonyukban megy végbe. Az osztályviszonyok valóságos cselekvők valóságos osztályhelyzeteinek valóságos átalakítása révén formálódnak. A járműipari gyártósoron dolgozó betanított munkás például csatlakozik a sztrájkba hívó szakszervezethez, majd közös érdekérvényesítésük nyomán javít

2 Ezt főként Pierre Bourdieu hangsúlyozza, vö. Bourdieu [1966] 1971, [1978] 2014, [1979] 2010, [1985] 2013.

élethelyzetén és munkafeltételein: másokkal együtt kedvezőbb munkabért, jobb lakhatási körülményeket, előnyösebb munkaidőbeosztást vív ki magának.

NÉVLEGES ÉS VALÓSÁGOS OSZTÁLYOK

E példa segít pontosítani az osztály fogalmát is. Az osztályok – és különösen a munkásosztály – az esetek túlnyomó többségében csak névlegesek. Közös osztályhelyzeteken osztozókat jelent, akik azonban e közös (vagy legalábbis hasonló) helyzetüket nem ismerik fel, vagy ha felismerik is, ebből nem formálódik közös cselekvés. Az osztályok és különösen a munkásosztály így – az esetek döntő többségében – csak „papíron", névlegesen alkotnak egy osztályt.[3] Noha a közös osztályhelyzeten osztozók alapvetően szervezetlenek, megszerveződ*het*nek (megszervez*het*ik önmagukat) egy szakszervezet, mozgalom vagy párt által; ez esetben névlegesből valóságos osztállyá válnak. Az osztályképződés sikere, valamint az osztállyá formálódás foka egyfelől a tudatosítás, az aktivizálás, az osztállyá szervezés hatékonyságától függ (vagyis az osztályt *kívülről* formáló hatásoktól), másfelől pedig a névleges osztály munkáján önmaga valóságossá tételén: öntudatosodásán, önszerveződésén, aktivizálódásán (az osztályt *belülről* formáló hatásoktól).[4]

Semmi sem garantálja azonban, hogy a közös osztálypozíción osztozó névleges osztályok szükségképpen valóságossá fognak válni. Nincs olyan történelmi vagy történetfilozófiai szükségszerűség, ami ezt elkerülhetetlenné tenné. Korántsem biztos, hogy a munkásosztály a történelem tárgyából szükségképpen a történelmet formáló alannyá válik vagy fog válni (vö. Lukács [1923] 1971). Ahogyan ez nem szükségszerű, úgy azonban nem is lehetetlen. Egyáltalán nem kizárható, hogy a névleges osztályok valóságos, közösen cselekvő osztállyá szerveződjenek, ahogyan azt az osztályok halálát vizionáló álláspont véli (Pakulski–Waters 1996). Ahogyan a tudatosulás, az aktivizálódás és a megszerveződés nem szükségszerű, úgy a tudatvesztés, a passziválódás, a felszámolódás sem egyszer s mindenkorra lejátszódott folyamat. Mindkét irányú átalakulás lehetséges. Névleges és valóságos osztály megkülönböztetése ráadásul nem is egy kétértékű változó, amelynek csak 0 és 1 állása van, hanem egy kontinuum: a folytonos empirikus lehetőségek két szélső értéke. Legnagyobbrészt a példabéli járműipari betanított munkásokon, szakszervezeteken, mozgalmakon és pártokon, különösen pedig szervezőmunkájuk eredményességén múlik, hogy időlegesen valóságos osztállyá tudják e kovácsolni a közös vagy legalábbis hasonló osztályhelyzetben lévőket.

---

3 A „papíron lévő" osztályok koncepciójáról részletesebben: Bourdieu [1979] 1984: 466–484, [1979] 2010, [1985] 2013: 166–167, [1994] 2002: 21–24.

4 Részletesebben: Bourdieu [1979] 1984: 397–484; [1981] 1987, [1984] 1988, [1985] 2013: 167–177, [1994] 2002: 21–24, 1998. Vö. Fáber 2018.

Az aktivizálódás e mellett természetesen nagyban múlik a munkáltatón, a tőke képviselőin (a járműipari vállalat menedzsmentjén, HR osztályán), akik természetesen messzemenőkig ellenérdekeltek a munkások közös fellépésében.

AZ OSZTÁLYSZERKEZET TENGELYE: TŐKE ÉS MUNKA

Közös társadalmi világunkat az emberiség a természettel folytatott anyagcsere révén, egymást követő nemzedékek munkájával építette fel. A munka munkaerő és munkaidő befektetése révén – másokkal összhangban – kifejtett termelő és értékteremtő tevékenység. A munka terméke és a benne kifejeződő érték az emberi világ részét képezi: felhasználható, elfogyasztható, illetve elcserélhető. A saját földjén gazdálkodó, önálló mezőgazdasági őstermelő kukoricát termesztve például munkája eredményének nagy részét a terménypiacon értékesíti, amivel több hónapra előre fedezi megélhetését. Ha az ilyen módon befolyó jövedelmét nem fogyasztja el teljes egészében, hanem bevételeit tőkésítve fejlettebb technológiát (például egy új traktort) vásárol vagy újabb földterületet vesz meg (esetleg bérel ki), akkor munkájából tőkét képez. A tőke felhalmozott, egyben megalvadt munka: olyan termelőeszköz, amely jól megforgatva – további munka befektetése esetén – újabb hasznot hoz. A következő betakarításnál szerencsés esetben több kukoricát állít elő s ezzel a korábbinál nagyobb jövedelmet ér el. Gazdánk önálló vállalkozó: saját munkájából, saját földjén saját tőkéjével, azaz saját termelőeszközeivel (traktorjával, tudásával) termel, terményeit aztán saját kapcsolatait is felhasználva értékesíti. Tőke és munka már ezen a ponton elválik egymástól, noha ez esetben még mind munkaerejét, mind tőkéjét egyazon gazda birtokolja.

A MUNKA TÁG FOGALMA

Ténylegesen azonban sem őstermelőnk, sem járműipari betanított munkásunk, sem főorvosasszonyunk, sem könyvelőnk nem egyedül él. Háztartásukban, családjuk tagjaival megosztják javaikat és megosztják a munkát is (lásd: Dunaway [2012] 2018). Az őstermelő és a munkás otthonában a háztartási munka nagyobbik részét feleségük végzi (lásd: Seccombe [1974] 2018). A munkás gyermekeiről elsősorban a feleség és a két nagymama gondoskodik, a munkás apját, az idős nagyapát is ők gondozzák, a bevásárlást, a főzést, a takarítást javarészt mind-mind ők végzik el. Kora hajnalban, a gyártósoron dolgozó munkás utcai és munkaruháját, valamint reggelijét ugyanúgy a háziasszony mossa, vasalja és készíti elő, ahogyan a gazda vacsoráját is felesége teszi az asztalra informálisan végzett,

reproduktív munkája termékeként. *Informális* ez a munka, amennyiben a szerződéses bérmunkaviszonyokon kívül, tehát nem formális keretek között végzi. És *reproduktív* ez a háztartáson belül végzett munka, amennyiben újra és újra kielégíti a mindennapi élet szükségleteit, és a munkaerőt újratermelő feladatokat lát el.[5]

A társadalmi újratermelés keretében, a háztartáson belül végzett informális munka is értéket állít elő, ám közvetlen módon mégsem értékesül. Az esetek döntő többségében nem bérmunka, így nem jár érte sem munkabér, sem később nyugdíj, de profit és járadék sem. Ez az informálisan végzett reproduktív munka *mégis* szükséges ahhoz, hogy mind a munkás, mind az őstermelő produktív munkát fejthessen ki (munkabérért, illetve profitért). E háztartáson belüli, informális reproduktív munka „fizetetlenül" és „láthatatlanul" ugyan, de a *részévé válik* a formális produktív munkának (Csányi, Gagyi és Kerékgyártó 2018). *Hozzájárul* a bérmunkás munkabéréhez és az őstermelő profitjához, *beolvad* formális termelő munkájukba, de a nélkül járul hozzá, hogy a munkás esetében a munkáltató, a gazda esetében pedig a kukoricát forgalmazó terménypiac megtérítené azt. A munkás eladott munkaerejéért cserébe kapott munkabér tehát a háziasszony munkáját is magába foglalja, annak árát azonban nem kapja meg (lásd e lapszámban: Csányi 2019). A gazda profitjában sincs külön rész, ami a kukoricatermesztéshez szükséges informális reproduktív munkáért járna. A befektetett teljes munkaidő és munkaerő, az abból képződő bér, haszon vagy annak tőkésített formája (a termelőeszköz, a traktor, a föld) már egyenlőtlenül oszlik meg. A gazda esetében tőke és munka elválik egymástól.

A munka tág fogalmát, mely a formális munka mellett magába foglalja az informális munkát, a termelő (produktív) mellett pedig az újratermelő (reproduktív) munkát is, az *1. táblázat* segít értelmezni.

	formális	**informális**
termelő (produktív)	formális termelő	informális termelő
újratermelő (reproduktív)	formális újratermelő	informális újratermelő

1. táblázat: A tág értelemben vett munka fogalmi térképe

5 Minderről részletesebben lásd e lapszámban: Csányi 2019. Lásd továbbá a *Fordulat* „Társadalmi reprodukció" (2018) című 24-es lapszámát, különösen Csányi, Gagyi és Kerékgyártó 2018.

A TŐKE FELHALMOZÁSÁNAK ÉS A MUNKAERŐ ÚJRATERMELÉSÉNEK ELLENTMONDÁSA

A tőke magántulajdonára, vég nélküli felhalmozására és az abból képződő profit magánelsajátítására épülő gazdasági rendszerben, a kapitalizmusban vagy tőkés világrendszerben a tőke tulajdonosai nem fizetik meg a munkaerő újratermelésének költségét (Csányi, Gagyi és Kerékgyártó 2018). Ennek oka, hogy a kapitalizmus a tőke vég nélküli felhalmozására, minél nagyobb profit kinyerésére és elvonására épülő világszintű rendszer, amelyet egyfelől a meg nem fizetett (olcsó vagy ingyenes) munka táplál, másfelől pedig a meg nem fizetett (olcsó vagy ingyenes) természet az olcsó nyersanyagok, energia és föld formájában (Moore [2014] 2019, 2015). A tőke haszna a munka és a természet kárából származik. A tőke felhalmozásának költségét a tág értelemben vett munka (a formális és az informális, a termelő és az újratermelő munka), valamint a tág értelemben vett természet fizeti meg. A tőke jövedelmezőségének üteme, a profitszerzés nyomása ezért csak a munkaerő reprodukciójának, a természet megújulásának rovására fokozható. A tőke felhalmozásának terhét a munkaerő reprodukciója és a természet újratermelése viseli.[6]

Ennek oka, hogy a bérmunka által megtermelt érték egy részét (az értéktöbbletet) a tőke (tulajdonosa) nem fizet meg a munkát elvégzőnek (Marx [1867] 1955). Ez a kizsákmányolás Marx által feltárt törvénye.[7] Ehhez járul hozzá az informális munka közvetett kizsákmányolása, hiszen az ez által előállított érték is beépül a formális munkába, ezt azonban a tőke (tulajdonosa) már egyáltalán nem fizeti meg. Ebből következően – mivel értéket kizárólag az élő, emberi munka tud előállítani – az informális munka a formális munkán keresztül mintegy „alulról" (a háztartások felől) táplálja a tőke világszintű rendszerét, a tőke vég nélküli felhalmozását, a haszon kinyerését és kivonását (Dunaway [2012] 2018; Csányi, Gagyi és Kerékgyártó 2018). Ennek ára a munkaerő újratermelésének megfizetetlensége: a háztartási munka, a gondoskodás és gondozás, az intimitás és a szeretet finanszírozatlansága (lásd: Fraser 2018). A tőke felhalmozását, a profit kinyerését és kivonását tehát részben a társadalmi reprodukció szférája teszi lehetővé. A tőkefelhalmozás és a profitkinyerés terhe ilyen módon a háztartásokra, az informális reproduktív munkát végzőkre (javarészt nőkre) hárul. A tőkefelhalmozás és a profitkinyerés logikája így ugyanúgy ellentmondásban áll a munkaerő-újratermelés és a társadalmi reprodukció logikájával, ahogyan a tőke (és tulajdonosai) is

6 A munkaerő újratermeléséről a kapitalizmusban lásd részletesebben a *Fordulat* 24. (2018) lapszámát, a természeti erőforrásokról pedig a *Fordulat* 25. (2019) lapszámát.

7 A kizsákmányolás Marx nyomába lépő kritikai irodalmához lásd: Cohen 1979; Roemer 1982a, 1982b; Wright [1984] 1997; vö. Szalai 2006b.

kibékíthetetlen ellentmondásban, antagonisztikus viszonyban állnak a munkával (és annak elvégzőivel).

Amikor tehát az őstermelő gazda kamasszá érő fiú bedolgozik apja oldalán a családi vállalkozásba, s így háziasszony anyjának informális reproduktív munkája mellett informális termelő munkájával segíti apja gazdálkodását, akkor közös munkájukkal már a tőkeképződést segítik. A tőke–munka-viszony ez esetben azonban még egyetlen háztartáson belül marad, s a gazda visszajuttathat feleségének és fiának a közösen megtermelt értékből (a megszerzett haszonból). A háztartáson belüli érzelmi viszonyok (a hála, a jó gazda gondossága, a szeretetteljes családi kapcsolatok) részben kompenzálhatják a tőkefelhalmozás és munkaerő-reprodukció ellentmondását. Hasonlóan ehhez, a járműipari betanított munkás háztartásában is ellentételezhetők a viszonyok: a háziasszony-feleség és a háztartás informális reproduktív munkáiba besegítő nagymamák elvárhatják és elérhetik az érzelmi háztartás egyensúlyának helyreállítását, a hálát és a jóvátételt. Elvárhatják és elérhetik az elismerést, amiért munkájuk lehetővé teszi a bérmunkás férfi kenyérkereső tevékenységét, valamint amiért cserébe e bérmunkás férfi felmentést kaphatott a házimunka, a gyermekekről való gondoskodás és saját idős apja (a nagypapa) gondozása alól.

Más a helyzet azonban, ha a tőke felhalmozása egy másik háztartást gyarapít, mint amely háztartás munkája azt lehetővé teszi. A pénzügyi kisvállalkozását egyszerre tulajdonló és vezető mérlegképes könyvelő maga is dolgozik vállalkozásában. Egymaga már régen nem bírná a munkát, így saját maga mellett hat további könyvelőt is alkalmaz. A tulajdonos könyvelő tehát egyszerre gazdálkodik saját munkaerejével, tulajdonolja és vezeti is kisvállalkozását. A könyvelőiroda jövedelmező vállalkozássá növi ki magát, a vezető könyvelő tulajdonosként még annak ellenére is szép profitot realizál, hogy tisztességesen megfizeti hat alkalmazottját. Munkájával e hat alkalmazott tehát olyan értéket is megtermel, amit a tisztességesnek számító munkabér ellenére a tulajdonos könyvelő nem fizet ki nekik. A könyvelők alkalmazása így annak ellenére is kizsákmányoló (értéktöbblet-kisajátító) viszony, hogy a kizsákmányolás nem szembeötlő mértékű, és hogy munkabérük egyébként viszonylag „jó fizetésnek" számít.

Az alkalmazott könyvelők közül ketten megosztják és házastársaikkal egyenlően végzik az informális reproduktív munkát, egyvalaki e munka nagy részét a vele egy háztartásban lakókra hárítja, míg hárman döntően magukra vállalják azt. E három személy ezzel kétszeresen kizsákmányolt helyzetbe kerül. Nemcsak az informális reproduktív munkán, hanem a formális munkán keresztül is több értéket termelnek, mint amennyit realizálnak, vagyis az általuk megtermelt érték két különböző csatornán keresztül távozik tőlük. Az informális reproduktív munkát egyenlően megosztó két alkalmazott könyvelő csak a formális termelő munkán keresztül van kizsákmányolt helyzetben, míg az informális reproduktív munkát döntően házastársára hárító alkalmazott könyvelő egyszerre kizsákmányolt (a formális

termelő munkán keresztül) és kizsákmányoló is (saját háztartásának informális reproduktív munkáján keresztül). Az osztályvezető főorvosasszony a közkórházban végzett munkája mellett magánrendelésben is dolgozik. E mellett már nem kíván háztartási munkát végezni, amit két állásából befolyó magas jövedelme révén meg is engedhet magának. Külön takarítónőt és vasalónőt is fizet: pénzzel váltja meg azokat az informális reproduktív munkákat, amik másként nagyrészt rá hárulnának. Háztartásában így kizsákmányoló pozícióban van: kedvezőtlenebb osztályhelyzetű nők reproduktív munkáját vásárolja meg „feketén", vagyis informális keretek között, ám mégis bérmunkaként. (Az alkalmazás után nem fizet adót és nem fizet járulékokat, ellenben „zsebbe" fizet munkabért.)[8]

A TŐKÉS VILÁGGAZDASÁGI RENDSZER TENGELYE: CENTRUM ÉS PERIFÉRIA

E négy példa – a tulajdonos könyvelő, a főorvosasszony, a betanított munkás és az őstermelő gazda – magyarországi tapasztalatok alapján létrehozott képzeletbeli személyeken keresztül világította meg tőke és munka viszonyát, a jellegzetes osztályhelyzeteket és a köztük feszülő osztályviszonyokat. Ha egy társadalomszerkezet- vagy rétegződéskutatás a megszokott eljárásrendet követi, akkor a következő lépésben a Magyarországon élő népesség főbb paramétereire – lehetőség szerint – reprezentatív mintát véve rend szerint megvizsgálja, hogy milyen módon oszlanak el e mintában az ilyen és ehhez hasonló, jellegzetes pozíciók. Az ilyen vizsgálatok jellemzően azzal a kimondatlan előfeltevéssel élnek, hogy e belső társadalomszerkezet önmagából is megérthető, belső szerveződési logikájából is kibontható. Ezt követően gyakran anélkül vizsgálják meg a mintába került megfigyelési egységek (egyének vagy háztartások) különböző jellemzőit (jövedelmét, iskolai végzettségét, vagyonát és így tovább), valamint ezek eloszlásait, hogy érdemben figyelembe vennék, hogy e jellemzők és eloszlásaik hogyan viszonyulnak a belső társadalmon kívüli világ szerkezeteihez. Az ilyen vizsgálatok tehát kimondatlanul is azt feltételezik, hogy Magyarország vagy a magyar társadalom határai egy olyan „tartályt" képeznek, amely érdemben elválasztja a *belső* társadalmat a *külső* világtól, a belső szerkezeteket a külső kötődések és függőségek rendszerétől. E megközelítésmód óhatatlanul azzal a feltevéssel él, hogy e „tartály" falai egyszerre fognak fel és tartanak egyben valamit, ami *belül* van (a magyar társadalmat és belső szerkezeteit), miközben elhatárolják tőle és leválasztják róla mindazt, ami e falakon *kívülre* került (a környező világot és külső szerkezeteit).

8 Kovács Katalin és Váradi Mónika Mária e fiktív példáknál sokkal plasztikusabban írja le a rendszerváltás utáni női sorsokat és osztályviszonyokat egy magyar alföldi városban (Kovács és Váradi 2000).

„Tartálytársadalom" és „külvilág" e művi elválasztását, sőt széthasítását a módszertani nacionalizmus értelmezési kerete hozza létre. A módszertani nacionalizmus (kutatói) szemlélete kimondatlanul ugyan, mégis azt feltételezi, hogy a nemzetek, illetve a (nemzet) államok a modern világ természetes egységei (Wimmer és Glick Schiller 2002).

FÉLPERIFÉRIÁS OSZTÁLYSZERKEZET A KAPITALISTA VILÁGRENDSZERBEN

Ez az elemzés elveti e tartálytársadalom-szemléletet, elfogadja a módszertani nacionalizmus bírálatát és elutasítja azt a feltevést, ami szerint a nemzetállami tartályokban felfogott társadalmak a modern világ természetes megfigyelési egységeit képezik (lásd: Éber 2018a). E helyett ez az elemzés módszertanilag a kapitalista világgazdaság formáját öltő modern világrendszer történeti totalitásából indul ki, az egyes, nemzetállami keretek között értelmezett helyi társadalmakat pedig ennek strukturált alkotóelemeiként fogja fel (Wallerstein 1976a; Arrighi, Hopkins és Wallerstein [1983] 2016). Feltételezi, hogy a tőke történetileg kialakult és világszintűvé bővült modern rendszerének *globális* osztályszerkezete megszabja az egyes nemzetállami keretek között értelmezett társadalmak *lokális* osztályszerkezeteit. Méghozzá attól függően szabja meg, hogy e helyi osztályszerkezetek milyen strukturált pozícióegyüttest jelenítenek meg a tőkés világgazdaság globális munkamegosztásán belül.[9]

A kapitalista világgazdaság a tőke vég nélküli felhalmozásának történetileg kialakult, világszintűvé bővült rendszere, melyet a tőke és a munka jellegzetes szerveződése szab meg mind globális, mind lokális léptéken (Wallerstein 1974). A tőkés világgazdasági rendszer centrum–periféria tengelye a globális munkamegosztás alapvető termelőviszonya, amely a társadalmi és a térszerkezetben egyaránt megjelenik (Wallerstein [2004] 2010). A centrum e termelőviszony azon – térbeni és társadalmi szerkezetben is megjelenő – pólusa, amely a globális munkamegosztás eredményeként megtermelt érték aránytalanul nagy részét elsajátítja, miközben a periféria alig részesül az e termelőviszonyban előállított értékből. Az e termelőviszonyban, globális termelési folyamatban megtermelt érték aránytalanul nagy része így a perifériáról a centrumba áramlik, vagyis az értéktöbblet-áthelyeződés eredményeképpen a centrum és periféria viszonya kizsákmányoló (Arrighi [1990] 2014).

Ahogyan a tőke–munka-viszony kizsákmányoló, úgy tehát a centrum–periféria-viszony is az. És ahogyan a tőke–munka-viszonyban elfoglalt helyzet viszonylagos, úgy a centrum–periféria-viszonyban elfoglalt pozíció is az. Hasonlóan ahhoz, ahogyan minden osztályhelyzet más osztályhelyzetekhez *képest* határozódik meg az osztályszerkezetben, úgy minden egyes

9 Részletesebben lásd: Arrighi, Hopkins és Wallerstein [1983] 2016. Jelen elemzés előzményeit lásd: Éber 2008, 2013a, 2013b, Éber 2015a, 2015b, 2018a, 2018c, 2019; Éber–Gagyi 2014; Gagyi–Éber 2015.

állam, ország, térség vagy társadalom helyzete is *viszonylagos* a kapitalista világgazdasági rendszerben: pozíciójuk mindig csak más pozíciókhoz fűződő *viszonyaik rendszerén belül* értelmezhető. A centrumországok, a perifériás térségek és a félperifériás (köztes-közvetítő helyzetben lévő) államok pozíciói sohasem abszolút, hanem minden esetben relatív pozíciót jelölnek.[10] E viszonylagos helyzetek történelmileg, területileg és társadalmilag folyamatosan újjáalakulnak, olykor változatlan, máskor megváltozott formában termelődnek újra. A centrum–periféria viszony ráadásul e térségek, társadalmak, államok és országok belső szerkezeteit is formálja, történelmüket, tér- és társadalomszerkezetüket is alakítja.[11]

A magyar társadalom a tőkés világgazdaságban félperifériás pozíciót foglal el, ami azt jelenti, hogy a centrumra jellemző termelőfolyamatok és a perifériára jellemző termelőfolyamatok nagyjából hasonló arányban keverednek Magyarország területén. A magyar társadalom osztályszerkezetében tehát alapvetően a tőkés világgazdaság *globális* osztályszerkezete jelenik meg egy félperifériás helyzetű, kelet-közép-európai, poszt-államszocialista társadalom *lokális* osztályszerkezeteként.

E helyi osztályszerkezet jellemzéséhez először is e kelet-közép-európai poszt-államszocialista társadalom félperifériás visszatagozódásának történetét kell felvázolni – a tanulmány a következőkben ezzel folytatódik. Ezt követően meg kell vizsgálni, hogy a tőke–munka, valamint a centrum–periféria-tengely keresztviszonyában milyen kombinációk adódnak, ezek kölcsönhatásából pedig milyen termelőviszonyok, azaz osztályviszonyok, illetve milyen tipikus osztálypozíciók adódnak. Végezetül meg kell vizsgálni, hogy e viszonyok rendszerét miként szabályozza a magyar állam, illetve hogyan hozza létre az osztályszerkezet tőke–munka tengelyének két pólusától egyaránt eltérő, köztes-közvetítő osztályok pozícióit.

A KELET-KÖZÉP-EURÓPAI FÉLPERIFÉRIA AZ ÁLLAMSZOCIALISTA TÖMBBEN ÉS VISSZATAGOZÓDÁSA A TŐKÉS VILÁGRENDSZERBE

A hosszú 16. században kialakuló kapitalista világgazdaságba a kelet-közép-európai térség a 18–19. században kapcsolódott be félperifériás pozícióban, miután a kontinentális munkamegosztásba korábban jellemzően agrártermelésre szakosodott (lásd Wallerstein

10 Centrum, periféria és félperiféria fogalmaihoz részletesebben lásd: Wallerstein 1976b, [2004] 2010: 183, 185; Arrighi–Drangel 1986; Arrighi [1990] 2014.

11 Erről részletesebben lásd: Arrighi 1966; Cardoso–Faletto [1971] 1979; Gagyi 2014a, 2016; Böröcz 2017; Éber 2018a, 2018b.

[1974] 1983; Éber, Gagyi, Gerőcs, Jelinek és Pinkasz 2014). A brit hegemónia 19. század végi válsága idején jelentős iparosodási és urbanizációs hullám alakította át e társadalmak szerkezeteit. Az első világháború, az 1929–1933-as nagy válság, valamint a második világháború sorra ingatta meg a régió országaiban egymást követő tekintélyelvű rezsimeket. A nagy válság után globális hegemónná emelkedő Egyesült Államok a második világháború után elveszítette befolyását a kelet-közép-európai térségben. A mindaddig agráripari profilú, félperifériás kapitalista társadalmakat a felszabadító-megszálló Vörös Hadsereg, valamint nyomában a sztálini bürokrácia néhány év alatt betagolta a szovjet típusú államszocialista tömbbe és annak uralmi hierarchiájába. A magántulajdon intézményének felszámolásával a tőke állami tulajdonba, a pártállami bürokrácia igazgatása alá került (Böröcz 1989a). Az állami tulajdon később sem alakult át sem társadalmi tulajdonná (ekkor lett volna szocializmus), sem pedig közösségi tulajdonná (ekkor vált volna kommunizmussá). Nem épültek ki a köztulajdon ellenőrzésének demokratikus intézményei, így a tőke és a termelőeszköz társadalmi vagy közösségi működtetésére esély sem kínálkozott. A közvetlen termelők nem társulhattak tanácsokban, nem tanácskozhattak szabadon és demokratikusan e termelőeszközök felhasználásának feltételeiről, nem válhattak e termelőeszközök kollektív tulajdonosaivá, azaz nem rendelkezhettek szabadon sem a tőke, sem pedig saját munkaerejük felett. A sztálinista bürokrácia az effajta kezdeményezéseket már csíra formájukban eltiporta, az ellenszegülő társadalmi erőket megsemmisítette vagy ellenőrzése alatt tartotta (Bence és Kis [Rakovski]1983; Böröcz 1989b).

A korábbi magántulajdon helyén a pártállami bürokrácia által koordinált „tulajdonvákuum" jött létre, a korábbi tőketulajdonosok feladatköreit a sztálinista Szovjetunió mintájára létrehozott, végletekig központosított apparátus vette át (Böröcz 1992). Az államszocialista tömb külső kötődéseit a szovjet központtól katonai úton kialakult és fenntartott, elsődlegesen politikai természetű függőség uralta (Böröcz [1992] 1993). Az 1960-as éves reformhullámai során számos országban – így Magyarországon is – komoly kísérletek történtek az államszocializmus intézményes szerkezeteinek és külső kötődéseinek megreformálására, ennek ellenére nem került sor sem a tulajdonviszonyok átalakítására, sem a demokratikus döntéshozatal intézményeinek kiépítésére, sem pedig a külső kötődések és függőségek rendjének radikális átformálására (Bence és Kis [Rakovski]1983).

A hosszú 20. század globális tőkefelhalmozási rezsimje, valamint a globális hegemónia amerikai ciklusa az 1970-es években hanyatlani kezdett. Ez egyszerre hozta el a globális hegemónia válságát, az Egyesült Államok mint globális hegemón hanyatlását és a „hosszú lejtmenetnek" nevezett elhúzódó gazdasági krízist.[12]

12 Részletesebben lásd: Arrighi 2010; Brenner 2006, 2010, 2017; e lapszámban: Éber, Gagyi, Gerőcs és Jelinek 2019, valamint Czirfusz, Ivanics, Kovai és Meszmann 2019.

Az 1973-as, majd az 1979-es kőolajár-emelkedés nyomán radikálisan megdrágult az energia, vagyis egy olyan természeti erőforrás világpiaci ára emelkedett meg, mely mindaddig viszonylag olcsónak számított és amire a kapitalizmus és annak profitszerzési logikája egészen addig felépült. A két olajválság tehát lerontotta a centrumtőke addigi jövedelmezőségét. Az angolszász centrumban emiatt válságkezelő intézkedések sorát vezették be a tőke jövedelmezőségének emelése (a profitráta „helyreállítása") érdekében. Ennek keretében a centrumtőke felmondta a centrummunkával a második világháborút követően megkötött jóléti alkut, és mindent megtett annak érdekében, hogy a válság terheit a centrummunkára, valamint a félperifériák és perifériák társadalmaira hárítsa (Brenner 2017). Az 1970-es évek válságai keretében e félperifériás és perifériás országok egész sora, köztük a kelet-közép-európai államszocialista tömb számos állama (köztük Magyarország is) eladósodott.[13] Az államszocialista félperiféria viszonylagos tőke- és technológiahiánya adósság- és technológiafüggőséggé, azaz súlyos pénzügyi és gazdasági függőséggé alakult (Böröcz 1992), melyet az államszocialista tömb országainak gazdasági integrációs szervezete, a Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa sem tudott ellensúlyozni (Gerőcs és Pinkasz 2017b). A félperiférikus államszocializmus országai a válságos 1970-es évek után az 1980-as években egyre súlyosabb finanszírozási krízisbe kerültek. Az államszocialista modernizációs kísérlet az 1980-as évek utolsó harmadában megkezdte önmaga felszámolását (Éber, Gagyi, Gerőcs, Jelinek és Pinkasz 2014).

A kapitalista világgazdaságba félperifériás helyzetben illeszkedő államszocialista tömb a centrumtőkének alávetett pozícióban tagozódott vissza a tőkés világrendszer struktúráiba (Böröcz 2017). Az 1980-as években az angolszász centrum, mindenekelőtt a globális hegemón Egyesült Államok a globális pénzpiacok deregulálásával, a pénzügyi közvetítőintézmények felé áramló tőke fokozásával, a financializáció ösztönzésével igyekezett reálgazdaságának és termelő szektorainak válságát elfedni (Brenner 2004). A centrumtőke válságát és az Egyesült Államok hegemóniájának hanyatlását azonban a rivális, államszocialista modernizációs kísérlet látványos bukása is segített elfeledni. Az összeomló államszocializmus állami vagyonának megszerzése, a megnyíló „keleti piac" magas tőkejövedelmeket ígérő üzletei, a washingtoni konszenzus intézkedései, valamint a neoliberális globalizáció nyomán feltáruló profitszerzési lehetőségek sikerrel terelték el a figyelmet az amerikai központú globális tőkefelhalmozási rezsim válságáról, a hosszú 20. század hegemónjának hanyatlásáról (Brenner 2006; Arrighi, Silver és Brewer [2003] 2011). Az egykori államszocialista tömb társadalmainak olcsó, de viszonylag jól képzett munkaerejéből, valamint jóformán ingyen kínált természeti erőforrásaiból így a centrumtőke nyerte és vonta

13 Erről részletesebben lásd: Szegő 1989; Vigvári 1990a, 1990b; Földes 1995; Mong 2012; Éber, Gagyi, Gerőcs, Jelinek és Pinkasz 2014; Éber 2014; Gerőcs és Pinkasz 2017a.

ki a profitot (Szalai 2004, 2006a). A pénzpiacok deregulációja által okozott ingatlanpiaci buborék az ezredfordulót követően mindazonáltal tovább dagadt, hogy aztán 2007-ben és 2008-ban az Egyesült Államokból indulóan bosszulja meg magát. Az évtized végén újabb pusztító erejű válság rázta meg a kapitalista világgazdasági rendszert, amely egyszeriben a financializáció által elfedett reálgazdasági problémákat is feltárta (Brenner 2010). 2008 után a tőkés világgazdaság nyugati centrumai, az Egyesült Államok és az Európai Unió egyformán meggyengültek (Brenner 2017).

A 2008 és 2010 utáni évtizedben nemcsak az Egyesült Államokban és az Európai Unióban, de a kelet-közép-európai félperiférián is földcsuszamlásszerű politikai átalakulások követték a gazdasági válságot. A globális válság lehetőséget teremtett a centrumtőke kelet-közép-európai pozícióinak felülvizsgálatára, de mindenekelőtt a centrumtőkével korábban szövetségi viszonyt kialakító komprádorosztályok (helyi kliensek, közvetítők, menedzserek, szakértők, szolgáltató értelmiségiek) hídfőállásainak bevételére. A 2010 után Magyarországon kialakított új tőkefelhalmozási rezsim egyszerre erősítette meg a helyi tőkésosztályt, vizsgálta felül a centrumtőke korábban uralkodó pozícióit, kötött a centrumtőke egyes (főként) ipari frakcióival stratégiai megállapodásokat, vont be félperiferiás tőkét a „keleti nyitás" jegyében a centrumtőke addig egyeduralkodó pozícióinak ellensúlyozására, valamint épített ki egy helyi, félperiferiás hegemóniát. Annak érdekében, hogy mindezt egyszerre véghez vihesse, a tőkefelhalmozás terheit szisztematikusan áthárította a munkára: az élet rövid és hosszútávú újratermelését végző háztartásokra, a munkaerő társadalmi reprodukciójának szférájára.

OSZTÁLYPOZÍCIÓK ÉS OSZTÁLYVISZONYOK A FÉLPERIFÉRIÁS MAGYAR TÁRSADALOM OSZTÁLYSZERKEZETÉBEN

A két alapvető termelőviszony, tőke és munka, valamint – az itt területi értelemben vett – centrum és félperiféria keresztviszonyából négy ideáltipikus osztálypozíció adódik: centrumtőke, centrummunka, félperiferiás tőke és félperiferiás munka (lásd a *2. táblázat*ot).

	centrum	**félperiféria**
tőke	centrumtőke	félperiferiás tőke
munka	centrummunka	félperiferiás munka

2. táblázat: Négy ideáltipikus osztálypozíció a tőkés világgazdaság tengelyének és az osztályszerkezet tengelyének keresztviszonyából

E négy ideáltipikus osztálypozíció kombinációjából négy ideáltipikus termelőviszony, azaz osztályviszony következik. Ezeket a *3. táblázat* ábrázolja.

	centrumtőke	**félperiférias tőke**
centrummunka	[A] centrumtőke–centrummunka	[C] félperiférias tőke–centrummunka
félperiférias munka	[B] centrumtőke–félperiférias munka	[D] félperiférias tőke–félperiférias munka

3. táblázat: Négy ideáltipikus osztályviszony a négy ideáltipikus osztálypozíció keresztviszonyából

A *3. táblázat* [B] és [D] mezője az előző fejezetben leírt történeti folyamat eredményeként létrejött két jellegzetes termelőviszonyt jelzi. A magyar társadalom visszatagozódása a tőkés világgazdaság félperiferiájára, a privatizáció és a külföldi működőtőke-beáramlás, vagyis a transznacionális nagyvállalatokba és pénzügyi közvetítőintézményekbe szervezett centrumtőke pozíciószerzése olyan termelőviszonyt alakított ki a poszt-államszocialista kelet-közép-európai félperiférián, ami a rendszerváltás előtt jóformán ismeretlen volt. A [B] mezővel jelzett osztályviszony jeleníti meg azt a lehetőséget, hogy félperiférias pozíciószerzése nyomán a centrumtőke – a centrummunkánál olcsóbb – félperiférias munkával termeljen. Ez esetben a centrumtőke helyi uralmának alávetett félperiférias munka termel értéktöbbletet. Ez a termelőviszony a centrumtőke jövedelmezőségének válságát olcsóbb munkával kompenzálja, vagyis azáltal biztosítja a centrumtőke jövedelmezőségét, javítja profitszerzési és profitkivonási lehetőségeit, hogy termelési kapacitásait és gyártósorait a félperiférriára telepíti át 1989, illetve 2008 után. A rendszerváltás után e [B] mezővel jelzett termelőviszony vált a magyar társadalom legmarkánsabb osztályviszonyává.

Ezt egészíti ki 1989-et követően, de főleg 2008 és 2010 után a [D] mezővel jelzett termelőviszony. Ez esetben a félperiférias tőke félperiférias munkát foglalkoztat. Másképpen azt is mondhatnánk, hogy ez a helyi, „nemzeti" tőke vagy „nemzeti burzsoázia" uralma mellett kialakult termelőviszony, melyben – hasonlóan a [B] mezőhöz – a félperiférias, helyi munka szintén alávetett helyzetben van, jóllehet ezúttal nem a centrumtőkének, hanem a félperiférias, helyi tőkének uralma alatt áll. Látható, hogy e félperiférias munka mindkét esetben alávetett osztályt képez. Jóllehet osztályhelyzete *ennyiben* közös vagy legalábbis igen hasonló, a munkásság élet és munkafeltételei mentén meglehetősen tagolt, nem képez egyetlen valóságos osztályt (lásd Szalai 2000b és e lapszámban: Czirfusz, Ivanics, Kovai és Meszmann 2019).

Milyen lehetőségek állnak a munkások alávetett osztályának tagjai előtt, ha e viszonyrendszerben javítani kívánnak pozícióikon? A félperiférias munkásosztály tagjainak, különösen, ha fiatalabbak, ez esetben alapvetően négy lehetőségük van. (1) Javítják pozícióikat helyi munkásokként: megszervezik magukat, hogy érdekeiket közösen

érvényesítve magasabb bérért, jobb munkafeltételekért, méltányosabb munkarendben dolgozva adhassák el munkaerejüket. (2) Felküzdik magukat a félperiférias tőkések közé; (3) még nagyobb erőfeszítéssel felküzdik magukat a centrumtőkések közé (ez egyszerre igényel nagyfokú felemelkedést, azaz jelentős vertikális társadalmi mobilitást és centrum felé irányuló migrációt, vagyis elvándorlást); (4) csatlakoznak a centrummunkások közé, vagyis magasabb munkabérért cserébe a centrumban adják el munkaerejüket. Ez a stratégia is centrum felé irányuló migrációt, vagyis elvándorlást és kisebb mérvű felemelkedést, vagyis olyan vertikális mobilitást igényel, ami az előzőnél nagyobb eséllyel ígér sikert.

Az [A] mezővel jelzett termelőviszony ez utóbbi eshetőséget jelenti. Ez esetben a magyar munkavállaló elvándorol és centrummunkássá válik – ez különösen 2008 után vált jellemző stratégiává. E centrumba vándorló helyi munkaerő megnövekedett munkabérét azután vagy elfogyasztja, vagy felhalmozza és esetleg tőkésíti vagy hazautalja. Akármelyik stratégiát választja is, e helyzet jellemző dilemma elé állítja a félperifériáról és a perifériáról a centrumba vándorló (vagy oda ingázó) munkaerőt. A hazautalások aránya a félperiférias és periférias országok nemzeti össztermékének nem elhanyagolható részét teszik ki (Böröcz 2014, 2015; Melegh 2015). A [C] mezővel jelzett termelőviszony esetében a félperiférias tőke centrummunkát alkalmaz. Ez az eshetőség még 2008 és 2010 után sem jellemző, jelentősége elenyésző. A félperiférias, helyi tőke mobilitási lehetősége az lehet, hogy a magyar állam hathatós segítségével nagyobb piacot hasít(tat) ki magának. 2008 és 2010 után e félperiférias tőke szembetűnő megerősödése éppen ennek köszönhető: 2010 után az állam egy új tőkefelhalmozási rezsimet, egyúttal egy helyi, félperiférias hegemóniát épített ki (lásd e lapszámban: Éber, Gagyi, Gerőcs és Jelinek 2019).

Az állam szerepének tárgyalása előtt szét kell választani a félperiférias tőkét és a félperiférias munkát legalább két összetevőre. A félperiféria fogalma jelen esetben ugyanis egyszerre nevezi meg a helyi, hazai tőkét és munkát, valamint azon félperiférias térségek tőkéseit, akik Magyarországon is befektetnek, illetve azon félperiférias és periférias térségek munkásait, akik Magyarországon (is) dolgoznak. E különbségtételnek különösen 2008 és 2010 után lett jelentősége. Összességében valóban az látható, hogy az elmúlt bő évtizedben megnövekedett a félperiférias tőke befektetéseinek aránya Magyarországon, ez azonban csak részben jelenti a helyi tőkét és a helyi munkát. A „keleti szél", illetve a „keleti nyitás" politikája félperiférias, nem-helyi tőke bevonását és befektetését tűzte célul és részben érte is el. (Elég itt például az elmúlt bő évtized orosz és a kínai tőkebefektetéseit említeni.) Nem teljesen mindegy tehát, hogy a félperiférias tőke esetében helyi (hazai) tőkéről és tőkésosztályról (a „nemzeti burzsoáziáról") vagy pedig a nem-helyi (nem-hazai) tőkéről, tőkefrakciókról és tőkebefektetésekről beszélünk-e. E bontást a *4. táblázat* jeleníti meg.

	félperiférián helyi	félperiférián nem-helyi
tőke	félperiférián helyi tőke	félperiférián nem-helyi tőke
munka	félperiférián helyi munka	félperiférián nem-helyi munka

4. táblázat: A félperiféria fogalmának felbontása helyi és nem-helyi összetevőkre és ezek keresztviszonya az osztályszerkezet tengelyével

Az első oszlop két osztálypozícióját – a félperiférián helyi tőkéét és a félperiférián helyi munkáét – röviden már jellemeztük: ez lényegében a hazai tőke és a hazai munka pozíciója. A félperiférián nem-helyi tőke (például az orosz és a kínai tőkebefektetések) megnövekvő szerepe azonban már külön figyelemre is érdemes. A 2008-as válságot követően a centrumtőke válságát a kiépülő új tőkefelhalmozási rezsim a „keleti nyitással" és a „keleti szél" politikájával, vagyis külső, félperiférián tőkeforrások bevonásával kívánta ellensúlyozni. A félperiférián nem-helyi munka magyarországi pozíciója szintén figyelemre méltó fejlemény, ami szoros összefüggésben áll a migrációval, azon belül is különösen a munkaerőpiaci vándorlással, mind a Magyarországra irányuló bevándorlással, mind pedig az elvándorlással. Miközben ugyanis a félperiférián helyi munkavállalók az elmúlt bő évtizedben mind gyakrabban éltek az elvándorlás lehetőségével (korábban jeleztük: a centrum munkásává válni nemcsak földrajzi, de a számos esetben társadalmi mobilitást is jelent), az elvándorlás, az alacsony magyarországi bérek, valamint a gyenge és tovább gyengített munkavállalói jogok miatt Magyarországon mind nagyobb munkaerőhiány lépett fel. A félperiférián nem-helyi munka Magyarországra vándorlása, helyi munkavállalása egyszerre csillapította a hazai munkaerőhiányt, nyomta lejjebb a munkaerő árát, és vált eszközzé a munkabér-emelés követeléseit letörni kívánó tőkés stratégia részeként.[14]

A fenti módosítással létrehozott hat ideáltipikus osztálypozíciót az *5. táblázat* mutatja be.

	centrum	**félperiféria**	
		félperiférián helyi	***félperiférián nem-helyi***
tőke	centrumtőke	félperiférián helyi tőke	félperiférián nem-helyi tőke
munka	centrummunka	félperiférián helyi munka	félperiférián nem-helyi munka

5. táblázat: Hat ideáltipikus osztálypozíció a tőkés világgazdaság tagoltabb tengelyének és az osztályszerkezet tengelyének keresztviszonyából

Míg a középső – félperiférián helyi – oszlopban a helyi (hazai) tőke–munka szembenállás látható, addig a baloldali (centrum feliratú) oszlopban centrumtőke és centrummunka

14 Egyszerű megfogalmazásban a munkáltató azzal fenyegethet, hogy ha a munkavállalók nincsenek elegen, ha nem dolgoznak eleget vagy nem elég intenzíven, esetleg ha béremelést akarnak, akkor elbocsátják és vendégmunkásokkal helyettesítik őket.

antagonizmusa jelenik meg. Amíg a helyi munkának a centrummunka elsősorban vándorlási és mobilitási célként jelenik meg, a centrumtőke olyan munkáltatóként, amely számára munkaerejét – akár a centrumban, akár itthon – munkabérért cserébe eladhatja. A jobboldali – félperiférián nem-helyi feliratú – oszlopban azt a tőke–munka szembenállást látjuk, amelynek tőke pólusa a centrumtőkét ellensúlyozva Magyarországon is befektet, és amelynek munka pólusa a hazai munkaerő hiányát mérsékli, miközben árát leszorítja. Fontos e ponton jelezni: tévedés lenne a centrumtőkét minden további nélkül „nyugati" tőkének, a félperiférián nem-helyi tőkét pedig „keleti" tőkének nevezni, még akkor is, ha a centrumtőke túlnyomó többsége valóban nyugat-európai és észak-amerikai székhelyű transznacionális nagyvállalatokba és pénzügyi közvetítőintézményekbe szervezett nagytőke. A centrumtőke fogalma alá sorolódnak ugyanis az olyan nem-nyugati tőkefrakciók is, mint amilyen például a japán vagy dél-koreai ipari tőke. E kelet-ázsiai székhelyű tőkefrakciók így szintén a centrumtőke részét képezik.[15]

E hat ideáltipikus osztálypozíció kilenc ideáltipikus termelőviszonyt, azaz osztályviszonyt alkothat. Ezt foglalja össze a *6. táblázat*. Ennek fejrovatában különböző világrendszerpozíciójú tőkefrakciók láthatók, az oldalrovatban pedig a munka eltérő világrendszerpozíciójú formái találhatók.

	centrumtőke	**félperiférián helyi tőke**	**félperiférián nem-helyi tőke**
centrummunka	[E] centrumtőke–centrummunka	[H] félperiférián helyi tőke–centrummunka	[K] félperiférián nem-helyi tőke–centrummunka
félperiférián helyi munka	[F] centrumtőke–félperiférián helyi munka	[I] félperiférián helyi tőke–félperiférián munka	[L] félperiférián nem-helyi tőke–félperiférián helyi munka
félperiférián nem-helyi munka	[G] centrumtőke–félperiférián nem-helyi munka	[J] félperiférián helyi tőke–félperiférián nem-helyi munka	[M] félperiférián nem-helyi tőke–félperiférián nem-helyi munka

6. táblázat: Kilenc ideáltipikus osztályviszony a hat ideáltipikus osztálypozíció keresztviszonyából

A kilenc termelőviszony közül a helyi munka szempontjából legfontosabb a *6. táblázat* középső sorában található három mező ([F], [I] és [L]), melyek a hazai munka hazai tőke, valamint a „külföldi" tőke két frakciója – a centrumtőke és a félperiférián nem-helyi tőke – általi foglalkoztatását jeleníti meg. Másképpen: e három termelőviszony a hazai munka

15 E távol-keleti székhelyű centrumtőke-frakciók sajátossága talán inkább csak munkavállalói érdekképviselethez fűződő ambivalens viszonyukban fejeződik ki. Magyarországi példaként erre a japán Suzuki és a dél-koreai Hankook szakszervezet-ellenessége szolgálhat.

alávetettségét mutatja be a centrumtőkének, a helyi tőkének, valamint a félperifériás nem-helyi tőkének. E két tengely keresztviszonyából következő kilenc mező segít a tőkés világrendszer tágabb összefüggéseibe helyezni a magyar társadalom osztályszerkezetét, a globális osztályviszonyok lokálisan, Magyarországon is megjelenő formáit. A 2008 és 2010 utáni magyar társadalom osztályszerkezetének felvázolásához meg kell vizsgálnunk, miként formálta a magyar állam e viszonyokat.

ÁLLAM ÉS OSZTÁLYSZERKEZET

A kapitalizmusban minden állam felhalmozó állam (Scheiring 2019). Eltérő stratégiákkal ugyan, de valamennyi tőkefelhalmozó rezsimeket hoz létre, épít ki és működtet. A kapitalista világgazdasági rendszerbe ágyazódó államszocialista tömbben a magántulajdon megszüntetése és a korábban magántulajdonban lévő tőke államosítása ellenére a tőke–munka-viszony nem szűnt meg, hanem állam–munka-viszonnyá alakult át. Változatlanul fennmaradt tehát a bérmunka-viszony, a munka alávetettsége az államosított tőkének, a munkamegosztás hierarchikus rendje, és a kizsákmányolás sem tűnt el, pusztán csak az értéktöbbletet többé nem a tőke magántulajdonosai sajátították el, hanem az állam.[16] A magántulajdont 1948 után Kelet-Közép-Európában megszüntetve megőrző állam tehát szintén tőkefelhalmozó állam volt.[17] Fokozottan azzá vált azonban a rendszerváltást követően, az egykori államszocialista kelet-közép-európai félperiféria visszatagozódásával a tőkés világgazdasági rendszerbe (Böröcz 2017).

Az átalakulás döntő mozzanata az állami tulajdon leépítése, nagyrészt magánosítása, privatizációja – kisebbrészt pedig más államok tulajdonába kerülése – volt, ami összességében a magántulajdon, a magántőke-felhalmozás és a profit-magánelsajátítás intézményeinek visszaállítását jelentette. Az egykori államszocialista állam kapitalistává alakult, szabályozásával és beavatkozásaival mindenekelőtt a térségbe áramló külföldi működőtőke jövedelmezőségének biztosítását, a javarészt transznacionális nagyvállalatokba és pénzügyi közvetítőintézményekbe szervezett centrumtőke felhalmozását szolgálta. A rendszerváltáskor a félperifériás, helyi tőke kifejezetten gyenge volt, el kellett fogadnia a centrumtőkének alárendelt helyzetét. A meghatározó termelőviszony centrumtőke és

16 Valamivel pontosabban: az állam nevében eljáró pártállami bürokrácia vagy uralkodó bürokratikus rend, illetve a teleologikus redisztributorok formálódó értelmiségi osztálya (Konrád és Szelényi [1978] 1989).

17 A fentieken túl ezzel érvelnek azon álláspont képviselői, akik szerint állam*szocializmus* helyett helyesebb állam*kapitalizmusnak* tekinteni e rezsimet (Dale 2011a, 2011b; Tamás 2011; Fábry 2011, 2017, 2019).

félperiféríás, helyi munka termelőviszonya volt, melyben a helyi munka a centrumtőkével szemben alávetett pozícióba került. 1990 és 2010 között a magyar állam így elsődlegesen a centrumtőke felhalmozását szolgálta – elsősorban a helyi munka, másodsorban pedig a helyi tőke rovására. E mellett az államnál nem pusztán szabályozói, hanem tulajdonosi és foglalkoztató feladatok is maradtak. Az állam még annak ellenére is komoly foglalkoztató maradt, hogy a rendszerváltás után radikálisan csökkentette tulajdonát.

2010-től az állam új vezetői átszervezték a tulajdonviszonyokat és egy új tőkefelhalmozási rezsimet építettek ki. A tulajdonszerkezet újrarendezését részben az állami tulajdon növelésével (visszavásárlással, nem pedig államosítással), részben pedig privatizációval vitték véghez. A tulajdonviszonyok átrendezése a termelőviszonyokat, vagyis az osztályviszonyokat is átalakította. A helyi állam egyszerre rendezte újra centrumtőke, félperiféríás helyi tőke és félperiféríás nem-helyi tőke magyarországi viszonyait. A centrumtőke legerősebb képviselőivel, például a javarészt németországi székhelyű transznacionális járműipari nagytőkével stratégiai megállapodásokat kötött, versenyelőnyt, olcsóbb munkaerőt, adókedvezményeket biztosított a számukra ipari befektetésekért, főként összeszerelő feladatok és gyártósorok Magyarországra telepítéséért, vagyis újraiparosító beruházásokért cserébe (jelen lapszámban: Gerőcs és Pinkasz 2019). E lapszám bevezető tanulmányában ezt neveztük kereskedelembe vihető ipari termékeket gyártó szektoroknak, illetve a külső pénzügyi egyensúly szempontjából fontos devizatöbbletet termelő exportágazatoknak (Éber, Gagyi, Gerőcs és Jelinek 2019). Az állam ilyen módon a centrumtőke felhalmozásának gördülékenységét biztosítva jelentős szövetségeseket és fontos támogatókat is szerzett egyrészt a – főleg német – ipari centrumtőke képviselői közül, másrészt pedig mind a német politikában, mind pedig az Európai Unióban. Az EU-val szembeni szabadságharc díszletei mögött betagozódás, együttműködés és érdekközösség is látható (Böröcz 2017; Gerőcs és Jelinek 2018).

Más szektorokban az állam – olykor a centrumtőke érdekeltségeit is sértve – a hazai tőkének, a félperiféríás, helyi tőke frakcióinak kedvezve szervezte át a tulajdonviszonyokat. E beavatkozások nyomán a helyi-hazai tőkésosztály jelentős pozíciókat szerzett, mindenekelőtt a kereskedelmi forgalomba nem vihető, belső piactól és infrastruktúrától függő szolgáltatóágazatokban (e lapszámban: Éber, Gagyi, Gerőcs és Jelinek 2019). Az állam ilyen módon a hazai tőke felhalmozásának zavartalanságát garantálta. Minthogy pedig a hazai tőkésosztály, a „nemzeti burzsoázia" egy része kifejezetten a politikai vezetéssel ápolt szoros bizalmi viszonyának köszönheti tőketulajdonát, e politikai oligarchia végső soron a helyi, félperiféríás hegemónia kiépítésében és megszilárdításában is kulcsszerepet játszik – mindenekelőtt e hegemónia gazdasági pilléreként, finanszírozójaként (e lapszámban: Éber, Gagyi, Gerőcs és Jelinek 2019).

Centrumtőke és a helyi tőke felhalmozásának együttes biztosítása mellett jelen van azonban a félperiféríás, de nem-helyi tőke is, amelyet szintén felhalmozási lehetőségeket kínálva invitál az állam Magyarországra. E tőkebefektetések egyrészt a 2008 után beszűkülő

centrumforrások kiegészítését, másrészt az állam külső függőségeinek szétbontását, adósságainak diverzifikációját szolgálják, miközben harmadrészt az is fontos előnyük, hogy a centrumtőke-befektetésekhez képest szabadabban kezelhetők, felhasználásuk kevésbé szabályozott, így nagyobb mozgásteret kínálnak az állam (vezetői) számára. Az olyan, főként kínai és orosz forrásokból származó, félperiferiás, de nem-helyi tőkebefektetések, mint amilyen a Paks2-t finanszírozó orosz hitel, valamint a kínai hitelből bővítendő Belgrád–Budapest vasútvonal, melynek közvetlen beruházói várhatóan Mészáros Lőrinc cégei lesznek, jól illusztrálják az állam mozgástér-bővítést célzó manőverezését (e lapszámban: Éber, Gagyi, Gerőcs és Jelinek 2019).

Amíg tehát az állam kapitalista felhalmozóállamként mindent megtesz, hogy valamennyi említett tőkefrakció felhalmozását egy olajozott rezsimben egyeztesse össze, a másik oldalon szisztematikusan szűkíti a munka szervezett érdekvédelmének lehetőségeit, korlátozza és függésben tartja az amúgy is széttagolt szakszervezeti mozgalmat, leértékeli, illetve olcsón tartja a munkaerő árát. Számos egyéb intézkedése mellett elég itt csak a munka törvénykönyvének kétszeri – 2012-es, illetve 2018-as – átírását említeni, melyekkel szűkítette a munkavállalók jogait, gyengítette a munka védelmét és növelte alávetettségét a tőkének. A tőkefelhalmozás terheit ezzel az állam, valamint az új tőkefelhalmozási rezsim fokozott mértékben hárítja át a formális termelő munkára, de – különösen – az informális reproduktív munkára. A tőke felhalmozásának, valamint a profit kinyerésének árát ilyen módon az élet társadalmi újratermelését végző háztartásokkal fizetteti meg.

Ezen felül, az állam szisztematikusan alulfinanszírozza a munka értékteremtő képességét újratermelő és megújító intézményrendszert, szűkíti az emberi erőforrásokba, a humán tőkébe irányuló beruházásokat, csökkenti az állampolgárok tudásába, készségeibe és egészségébe irányuló befektetéseket, forrásokat von el az oktatási, a közegészségügyi, valamint a szociális szolgáltatásoktól, mérsékli a jóléti intézményhálózat finanszírozását. A közoktatás átszervezésével és központosításával, a szakképzés közvetlen alárendelésével a különböző – jellemzően ipari – tőkefrakciók érdekeinek, a felsőoktatás és az akadémiai-tudományos kutatás direkt alávetésével a tőkefelhalmozás kívánalmainak, a tág értelemben vett társadalompolitika, valamint a szűkebb értelemben értett szociálpolitika átszabásával, a család-, lakás-, adó-, bér- és jövedelempolitika átalakításával az állam mind-mind következetes osztálypolitikát folytat. Az osztálypolitika kedvezményezettjei a stabil munkaviszonnyal rendelkezők, a magasabb jövedelműek, az e feltételek mellett több gyermeket vállalók, az ingatlan- és lakástulajdonosok, valamint a vállalkozók.[18]

---

18 A legfontosabb munkák itt a következők: Ferge 2000, 2005, 2017; Szikra 2014, 2018a, 2018b; Gilly 2018; Nahalka 2018; Neumann és Mészáros 2019; Vastagh 2017; Pogátsa 2016; Jelinek 2017; Pósfai 2018; Jelinek és Pósfai 2019; e lapszámban: Gagyi, Jelinek, Pósfai és Vigvári 2019.

Összességében ez a politika a jellemzően felső-, felsőközép-, valamint középosztályokként megnevezett osztályoknak kedvez. Mégpedig alapvetően annál jobban kedvez nekik, minél feljebb, azaz minél kedvezőbb helyzetben van a szóban forgó egyén, család vagy háztartás a magyar társadalom osztályszerkezetében (Kasnyik 2017). Ez az állami osztálypolitika felveti azt a kérdést, hogy milyen módon szabályozza az állam a tőke–munka-viszonyt, illetve, hogy beavatkozásával milyen köztes és közvetítő osztálypozíciókat hoz létre.

AZ ÁLLAM OSZTÁLYSZERKEZET-FORMÁLÓ HATÁSA: A KÖZTES-KÖZVETÍTŐ OSZTÁLYOK

Az állam a tőke–munka-viszony szabályozásával olyan osztálypozíciókat is létrehoz, melyek nélküle, a kapitalizmus polarizáló logikájának tiszta érvényesülése esetén vélhetően nem léteznének (Vastagh 2016, 2017). A tőke–munka-viszony két pólusa (a tőketulajdonos és a bérmunkás) *között*, illetve e viszonyon *kívül* is számos osztálypozíciót találunk. Itt csak előbbiről, a tőke–munka-viszonyba köztes, illetve közvetítő osztálypozíciókként beékelődő helyzetekről lesz szó (lásd még e lapszámban: Czirfusz, Ivanics, Kovai és Meszmann 2019). E kérdés a középosztály mibenlétét firtatja és rendszerint számos ellenérvet szolgáltat a tőke–munka-viszonyt központba helyező osztályelemzésekkel szemben (lásd: Wright 1978, 1979, 1985). A középosztály ugyanis számos különböző osztálypozíció átfogó neve, melyekhez rend szerint egyként jómódot, de legalábbis biztos egzisztenciát, stabil életkereteket, képzettséget és műveltséget, önálló életvitelt, függetlenséget, sőt „polgári" erényeket, civil kurázsit, széles látókört és józan mértéktartást is társítunk. Le kell szögezni: e középosztályi eszmény nem azonos a félperiferiás társadalmak tőke–munka viszonyában köztes, illetve közvetítő helyzetű osztályokkal. Még akkor sem, ha e köztes és közvetítő osztályok magukává teszik e középosztályi (vagy polgári) eszményt, és ha elérését is célul tűzik maguknak. A köztes-közvetítő osztályok – vezetők, menedzserek, szakértők, értelmiségiek, köztisztviselők, közalkalmazottak, egyéb szellemiek és így tovább – a centrumtársadalmakban jobbára valóban irigylésre méltó polgári jólétben élnek, egzisztenciájukra pedig jellemzően valóban illik a középosztályi életforma eszménye. A periférián és a félperiférián ezek a köztes, illetve közvetítő pozíciók azonban már csak ritka és kivételes esetekben biztosítanak olyan életszínvonalat, mint a centrumban.

Ennek fő oka, hogy a kapitalista világrendszer csak a centrumban tudott széles és erős, jómódban és polgári egzisztenciával bíró középosztályokat létrehozni. Csak a centrumban – és a tőkefelhalmozás ciklusainak bővülő-felívelő szakaszaiban – tudott a tőkefelhalmozás olyan szintet elérni, az állam pedig olyan életszínvonalra emelni közfeladatokat ellátó állampolgárait, hogy ennek eredményeként nagyszámú, képzett és autonóm egzisztencia széles, erős és viszonylagos jómódban élő középosztállyá formálódhasson. A félperiféria

és a periféria helyi társadalmai sem a tőkefelhalmozás centrumhoz fogható mértékét, sem pedig a centrumállamokhoz hasonló bőkezű állami újraelosztást nem garantálhattak ugyanazon feladatköröket ellátó állampolgáraiknak. A centrum középosztályai tehát nem pusztán az egyes centrumtársadalmak középosztályai, hanem mindenekelőtt a tőkés világgazdasági rendszer (globális osztályszerkezetének) középosztálya. A kapitalista világrendszer középosztályi pozíciói a centrumtársadalmakban összpontosulnak.

Mindebből nem következik, hogy a félperifériás és a perifériás társadalmaknak egyáltalán ne volna középosztályuk. Az azonban igenis következik belőle, hogy e félperifériás és a perifériás középosztályok életviszonyai jelentős eltérést mutatnak a centrum középosztályainak életviszonyaitól. Olyan mértékűt, hogy középosztály helyett helyesebb őket köztes, illetve közvetítő osztályoknak nevezni. Ez utóbbiak szűkebbek, vékonyabbak, jómódjuk esetlegesebb, egzisztenciájuk sérülékenyebb. Ezek ugyanis csak saját félperifériás és perifériás társadalmaik belső viszonyaihoz képest vannak középhelyzetben, életszínvonaluk már nem mérhető a centrum középosztályaiéhoz. Ahhoz azonban e félperifériás és perifériás osztályok is kellően tájékozottak, hogy – utazásaik, tapasztalataik, információik – alapján ismerjék a centrumközéposztály életkörülményeit és mintának tekintsék azokat. E köztes és közvetítő osztályok így elsajátítják a centrumközéposztály tapasztalataiból lepárolt középosztályi eszményt és felemelkedési ambícióikat is ehhez igazítják. Ez az aspiráció lesz aztán a félperifériás és perifériás államok felzárkózási törekvésének egyik motorja.[19]

A köztes és közvetítő osztályok ugyanolyan vagyonra, jövedelemre, életesélyekre és életfeltételekre vágynak, amilyet utazásaik és közvetett tapasztalataik alapján a centrum középosztálynak tulajdonítanak. Minthogy azonban félperifériás és perifériás világrendszerpozícióban lehetőségeik jóval szűkösebbek, saját felzárkózási törekvéseik akadályoztatottsága miatt a felzárkózás akarását nem pusztán saját felzárkózásuk követeléseként, hanem *az egész* nemzet, társadalom, ország felzárkóztatásának akarásaként fogalmazzák meg. E törekvés „az elmaradottság politikájaként" mozgósítja a köztes és közvetítő osztályokat, nyomást helyez a politikára és a helyi államra, felzárkózási stratégiát kínál és követel tőle (Janos [2000] 2003: 20–28). A felzárkózás akarása egyúttal táptalajt nyújt a felzárkózás ígéretének, a felzárkózás illúziójának is (Arrighi [1990] 2014). A tőkefelhalmozás ciklusainak bővülő és felívelő szakaszaiban a felzárkózás akarása szövetségbe rendezi a köztes és közvetítő osztályokat, e periódusokban jellemzően kiegyeznek az uralkodó osztályokkal. A kimerülés és a leívelés időszakában azonban a válság újrarendezi e szövetségeket, a felzárkózási kísérlet kudarca miatt pedig a köztes-közvetítő osztályok is új szövetségeseket keresnek. E periódusokban jellemzően az alávetett osztályok felé fordulnak, a korábbi felzárkózási kísérlet

19 Mindehhez lásd részletesebben: Arrighi [1990] 2014; Janos [2000] 2003; Gagyi 2015a, 2015b, 2018.

kudarcát *közös* sérelemként fogalmazzák meg, a helyi állam befolyásolását vagy átvételét megcélozva törekvéseiket pedig „a válság politikáiként" fejezik ki (Gagyi 2018: 99–144).

Válságperiódusokban a korábbi felzárkózási kísérlet kudarca miatt a köztes-közvetítő osztályok sérelmeikre hivatkozva – melyeket az alávetett osztályokkal *közös sérelem*ként fogalmaznak meg – állami védelmet, támogatást és kompenzációt követelnek. Elsősorban ez magyarázza, hogy a 2008-as válság után, 2010-től a magyar állam e köztes-közvetítő osztályok védelmére, támogatására és kompenzálására állította át társadalompolitikai-újraelosztási rendszerét. Az állami védelemért, támogatásért és kompenzációért cserébe a köztes-közvetítő osztályok egy része szabadsága, önállósága korlátozását is elfogadja. Különösen a köztes-közvetítő osztályok azon „rezsimhű" frakciói, amelyek a 2010-es rezsimváltással pozíciókat nyertek. A köztes-közvetítő osztályok azon „rezsimkritikus" frakciói ellenben, amelyek a 2010-es rezsimváltással fontos pozíciókat vesztettek, tiltakoznak pozícióvesztésük, szabadságuk és önállóságuk korlátozása ellen. Sérelmeiket a demokrácia, a jogállam és az európaiság sérelmeiként fogalmazzák meg, mindeddig azonban nem tudtak a helyi, félperiferiás hegemónia megtörésére kellően nagy, kollektív és szervezett erőt mozgósítani.[20]

AZ OSZTÁLYSZERKEZET ÁLLAMFORMÁLÓ HATÁSA: HARC AZ ÁLLAM MEGSZERZÉSÉÉRT

Önmagában az állam nem cselekvő, csak az államot elfoglaló vagy befolyásoló osztályok és osztályfrakciók által válik azzá. Az állam a közhatalom intézményes hálózataként egy eszközkészlet, apparátusok összessége, mellyel az államot elfoglaló osztályok nagyobb hatalomra tehetnek szert, illetve amellyel az államot befolyásolni képes osztályfrakciók bővíthetik befolyásukat. Ebből következően az osztályok és osztályfrakciók küzdelmei nem kerülik el az államot, hanem e harc éppen az államapparátusok megszerzéséért, irányításáért, befolyásolásáért folyik. Az állam így nem érintetlen az osztályviszonyoktól és nem is az osztályszerkezeten kívül helyezkedik el. Összességében tehát az állam olyan apparátusok összefoglaló neve, melyek megszerzéséért, irányításáért és befolyásolásáért osztályok és osztályfrakciók küzdelmet folytatnak egymással, hogy általuk nagyobb hatalomra tehessenek szert és kiterjeszthessék befolyásukat.[21]

A magyar államot a második világháborút követő államszocialista átalakulással a sztálini mintára megszervezett pártállami bürokrácia szerezte meg, ez koordinálta

20 Ehhez részletesebben lásd: Gagyi 2014b, 2015b, 2016, 2017, 2018; Éber 2018c.

21 Az állam részletesebb meghatározásához, jellemzéséhez, kialakulásának és struktúrájának elemzéséhez: Therborn 1978; Bourdieu [1992] 2000: 428–430; [1994] 2002: 85–115.

az államosított tőketulajdont (Kis és Bence [Rakovski] 1983). A hatvanas évek elejétől a hetvenes évek elejéig a bürokratikus rend és a szakértelmiség úton volt afelé, hogy az államot irányító teleologikus redisztributorok osztálypozíciója körül új értelmiségi osztállyá szervezze önmagát, ez a kísérlet később meghiúsulni látszott.[22] A rendszerváltás nagyrészt azonban mégis a reformértelmiség átmeneti osztályának sikerét hozta el.[23] Ebben kulcsszerepet játszott a későkádári technokrácia, az államszocializmus neoliberális reformjára törekvő közgazdász-értelmiségi osztályfrakció, a Pénzügykutatási Intézet kutató-, valamint a *Fordulat és reform* szerzőgárdájának több tagja.[24]

A rendszerváltást követően az állam gazdaság- és társadalompolitikáját e külföldi működőtőke-beáramlást, privatizációt és deregulációt támogató, a centrumtőke pozíciószerzését segítő, a helyi munka értékét leszorító, érdekérvényesítő képességét meggyengítő értelmiség átmeneti osztály határozta meg.[25] Ennek technokrata, szakértő, szakértelmiségi, illetve menedzseri frakciói köztes-közvetítő osztályokként komprádorszerepet töltöttek be a centrumszékhelyű külföldi működőtőke hazai beágyazódásakor, miközben az állam irányításában is kulcsszerepet vállaltak. A külső erőfölény, a neoliberalizmus globális hegemóniája belső szervezőerővé vált: létrehozott egy elsődlegesen a centrumszékhelyű külföldi működőtőkével szövetséget kötő politikai-gazdasági tömböt, mellyel szemben egy elsődlegesen a félperifériás, helyi tőkével szövetségre lépő politikai-gazdasági tömb szegült szembe.[26]

Mindkét tömb tőkebarát és munkaellenes politikát folytatott, e tekintetben tehát mindkettő jobboldali volt. E tőkés politikai-gazdasági szövetségek ideológiai címkéi több szempontból is esetlegesek és pontatlanok, ezért félrevezető lenne ideológiai önmeghatározásaikkal azonosítani és így nevezni őket. E tömbök működését ugyanis nem ideológiai önmeghatározásuk, hanem érdekviszonyaik diktálta reálpolitikájuk formálta. Nem működésüket igazították ideológiai önmeghatározásukhoz, hanem fordítva: ideológiai önmeghatározásaikat igazították működésük valós logikájához (vö. Therborn 1980). Ideológiai címkéik

---

22 Lásd mindenekelőtt: Konrád és Szelényi [1978] 1989; Szelényi [1982] 1990, [1986–1987] 1990.

23 Lásd főként: Konrád és Szelényi [1992] 1995; Melegh 2016, 2018.

24 Csak a legfontosabb munkákat idézve: Szalai 1989, 1997, 2001; Csizmadia 2001; Bockman 2000, 2007, 2011, 2012; Bockman és Eyal [2002] 2014; Bockman és Bernstein 2008; Gagyi 2014a, 2014c, 2015c, 2018; Böröcz 2017; Fábry 2017, 2019; Éber 2008, 2019.

25 Lásd főként: Eyal, Szelényi és Townsley 1996a, 1996b, 1998; Thoma 1995, 1998; Szalai 1994, 1997, 2001; Eyal 2003; Ost 2005, [2005] 2009; Pogátsa 2016; Földes és Antal 2016; Scheiring 2016, 2019; Sebők 2016, 2019.

26 Lásd mindenekelőtt: Laki 2006, 2009; Angelusz és Tardos 2005, 2006, 2009, 2010; Stark és Vedres 2012; Gagyi 2014a, 2016; Éber, Gagyi, Gerőcs, Jelinek és Pinkasz 2014.

és neveik részben elkendőzik valós érdekviszonyaikat, részben pedig megszépítik azokat. Az elsődlegesen a centrumszékhelyű külföldi működőtőkével, transznacionális nagyvállalatokba és pénzügyi közvetítőintézetekbe szervezett nagytőkével szövetséget kötő politikai-gazdasági tömb tőkebarát és munkaellenes (tehát jobboldali) politikája mellett ideológiai megjelölései jellemzően „baloldali", „liberális", „szabad", „európai" és „demokratikus" volt. Az elsődlegesen a félperiferiás, helyi tőkével szövetségre lépő politikai-gazdasági tömb szintén tőkebarát és munkaellenes (tehát jobboldali) politikát folytatott, ideológiai címkéi „jobboldali", konzervatív", „polgári", „nemzeti", „keresztény", „magyar" volt (vö. Csillag–Szelényi 2015). Előbbire vonatkozóan mégis pontosabb a „demokratikus antipopulizmus" kifejezés, míg utóbbit az „antidemokratikus populizmus" írja le jobban.[27]

Az 1990-es és 2000-es éveket e két politikai-gazdasági tömb, azaz tőkefrakciók és köztes-közvetítő osztályok szövetségi blokkjainak küzdelme, versengő együttműködése határozta meg. A küzdelem a magyar állam kulcspozícióinak megszerzéséért, elfoglalásáért vagy legalábbis befolyásolásáért folyt. E küzdelem a 2008-as válságot követően a 2009-es Európai Parlamenti választáson, majd a 2010-es országgyűlési és helyhatósági választásokon dőlt el. A győztes tömb átvette az államot, kialakított egy új tőkefelhalmozási rezsimet, kiépített egy helyi, félperiferiás hegemóniát, újjászervezte a korábbi politikai-gazdasági szövetségeket, a helyi hegemóniával ki nem egyező vagy az ellen lázadó erőket pedig kiszorította korábban megszerzett pozícióikból.[28] Riválisai hídfőállításainak bevételével, valamint az állam valamennyi kulcspozíciójának elfoglalásával a győztes politikai-gazdasági tömb uralkodó osztállyá szervezte önmagát. Ez az uralkodó osztály az államon és az új felhalmozási rezsimen keresztül egyszerre szavatolja centrumtőke, félperiferiás helyi tőke és félperiferiás nem-helyi tőke felhalmozását, a munka érdekvédelmének akadályozásával pedig egyszerre veti alá a helyi munkát saját uralmának, valamint a három Magyarországon termelő tőkefrakciónak. Az uralkodó osztály újjászervezi a köztes és közvetítő osztályok munkaviszonyait, állami védelemért, támogatásért és kompenzációért cserébe pedig autonómiájuk csorbítását is elfogadtatja velük.

Az uralkodó osztály hegemóniája mégsem kikezdhetetlen. Mint minden félperiferiás osztályszerkezet helyi uralkodó osztálya, globális összefüggésben e lokális uralkodó osztály is alárendeltje a centrumtőkének, az azzal szövetséges centrumállamoknak, a centrum uralkodó osztályainak (Gerőcs és Jelinek 2018). E félperiferiás hegemónia helyzete csak

27 Minderről részletesebben: Gagyi 2014a, 2016; Éber, Gagyi, Gerőcs, Jelinek és Pinkasz 2014.

28 E kiszorított politikai-gazdasági tömb társadalomtudományi értelmisége az új rezsimet magyar polipnak nevezi és posztkommunista maffiaállamként értelmezi (Magyar 2013, 2015). Ez az értelmezés elsősorban a köztes-közvetítő osztályok azon frakcióiban honosodott meg, amelyek a kiszorított gazdasági-politikai tömb szövetségesei voltak, vagy még ma is azok.

addig lehet szilárd, amíg biztosítja a centrumtőke helyi munka általi felhalmozásának feltételeit. Amint ez az új tőkefelhalmozási rezsim már nem tudja biztosítani a nagyobbrészt centrumszékhelyű, kisebbrészt pedig félperiférián, de nem-helyi működőtőke felhalmozását, az uralkodó osztály hegemóniája meginog. De megingathatja ezt a hegemóniát az is, ha a helyi munka hatékonyabban megszervezi önmagát, vagyis, ha önmaga vagy érdekképviselete el tudja érni, hogy a dolgozók visszavonják munkájukat a termelésből. Veszélyezteti e hegemóniát a munkaerőhiány, valamint az is, ha számottevően drágul a munkaerő ára. Közép és hosszabb távon a háztartásokra, a társadalmi reprodukció szférájára háruló teher nyomása alatt az informális munka kollektív elvégzésére és szolidáris megosztására épülő kezdeményezések is megvethetik hegemóniaellenes szerveződések alapjait. Ezek ráadásul egy fokról-fokra felépített ellenhegemónia megalapozására is alkalmassá válhatnak.

ÖSSZEFOGLALÁS

A magyar társadalom osztályszerkezete egy félperiférián társadalom *lokális* osztályszerkezete, melyben ugyanakkor a kapitalista világgazdasági rendszer *globális* osztályszerkezete mutatkozik meg. A helyi osztályszerkezet tőke–munka viszonyait a világszintű munkamegosztás centrum–periféria munkamegosztásának belső társadalmi megjelenése teszi összetetté. E félperiférián, kelet-közép-európai társadalom osztályszerkezetében a félperiférián, helyi munka egyszerre alávetett a „külföldi" és a „hazai" tőkének. Egyfelől a transznacionális nagyvállalatokba és pénzügyi közvetítőintézetekbe szervezett centrumtőkének, valamint a külföldi működőtőke másik forrásának, a félperiférián, nem-helyi tőkének, melyet 2010 után az állam éppen a centrumtőke pozícióinak ellensúlyozására vont be a „keleti nyitás" politikájával. Másfelől, a helyi munka alávetettje a félperiférián, helyi tőkének (vagyis a nemzeti tőkésosztálynak) is. Az állam 2010 után kiépített új, felhalmozási rezsimjében egyszerre garantálja e három tőkefrakció értékfelhalmozását, miközben ennek terhét a munkára, a munkaerő reprodukciójának szférájára terheli. Egyrészt a formális munkára, másrészt az informális munkára, különösen pedig az informális reproduktív munka zömét elvégző nőkre. A tőke felhalmozásának és a profit kinyerésének árát így egyszerre finanszírozza a formális munka (a bérmunka közvetlen kizsákmányolása), valamint a háztartások informális munkája (a társadalmi reprodukció szférájának közvetett kizsákmányolása).

A félperiférián osztályszerkezet tőke–munka viszonyának két oldala még nem ír le valamennyi osztályhelyzetet. A tőkés vállalkozások igazgatása, az államok közfeladatai, valamint újraelosztó tevékenysége köztes és közvetítő osztálypozíciókat is létrehoz. Helyzetük a félperiférián és a periférián jelentősen eltér a centrumközéposztályok helyzetétől, ezért fogalmilag is érdemes különbséget tenni, a félperiférián, valamint periférián

középosztályok helyett helyesebbnek látszik e világrendszer-pozíciókban inkább köztes, illetve közvetítő osztályokról beszélni. A köztes-közvetítő osztályok eszményítik és mintának tekintik a centrum középosztályainak életfeltételeit, ezért olyan körülmények elérését tűzik célul maguk elé, amelyeket a centrum középosztályainak tulajdonítanak. E köztes-közvetítő osztályok legfőbb vágyává így a centrumközéposztály idealizált életkörülményeinek elérése, a felzárkózás, a centrumhoz történő felemelkedés válik. E köztes-közvetítő osztályok politizálódásának fő oka a felzárkózás akarása, ami miatt viszonylagos mozgékonyságuk és erőforrásaik miatt más osztálypozíciókhoz képest könnyebben vonódnak be politikai-mozgalmi kezdeményezésekbe. A tőkefelhalmozás ciklusainak felívelő-bővülő szakaszaiban az uralkodó osztály társadalmi szövetségeseként bekapcsolódnak a felzárkózási stratégiák kialakításába, valamint a felzárkózás gazdasági, politikai, társadalmi és kulturális projektjeibe. A tőkefelhalmozás ciklusainak leívelő-kimerülő szakaszaiban, a korábbi társadalmi szövetségek felbomlását követően azonban a felzárkózási kísérlet kudarca miatt elszenvedett sérelmeiket jellemzően az alávetett osztályok felé fordulva, *közös sérelemként* fogalmazzák meg. Válságperiódusban alávetett osztályokként az állam védelmét, támogatását és kompenzációját követelik a maguk számára. Mindenekelőtt ez magyarázza, hogy 2008 és 2010 után e félperiférias köztes-közvetítő osztályok nagyobbik része miért fogadja el szabadságának és autonómiájának csökkentését is, ha cserébe az államtól védelmét, támogatását és kompenzációt kap (egyebek mellett a – tág értelemben vett – társadalompolitikai újraelosztáson keresztül).

2010-ben a korábban elsősorban a helyi tőkével szövetséget kötő politikai-gazdasági tömb legyőzte azt a rivális politikai-gazdasági tömböt, mely elsősorban a centrumszékhelyű külföldi működőtőkével kötött szövetséget s amellyel 1990 és 2010 között a magyar állam megszerzéséért, elfoglalásáért, de legalábbis befolyásolásáért küzdött. A győztes politikai-gazdasági tömb behódolásra kényszerítette vagy kiszorította a rivális politikai-gazdasági tömb képviselőit, elfoglalta az állam kulcspozícióit, újjászervezte társadalmi, gazdasági és politikai szövetségi rendszerét, új tőkefelhalmozási rezsimet és félperiférias hegemóniát épített ki. A győztes politikai-gazdasági tömb az elfoglalt állam segítségével uralkodó osztállyá szervezte önmagát, és egészen addig alávetett helyzetben fogja tartani a hazai munkát, illetve egészen addig aláveti félperiférias hegemóniájának a köztes-közvetítő osztályokat, amíg tőkefelhalmozási rezsimje képes olajozottan működni. Amint azonban e rezsim már nem képes biztosítani a centrumtőke megfelelő ütemű felhalmozását, a profit elvárt mértékű kinyerését – akár egy újabb válság, akár a növekvő munkaerőhiány vagy a munkaerő árának számottevő emelkedése miatt –, e szilárdnak látszó félperiférias hegemónia is meginog.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Köszönöm a *Helyzet Műhely*, valamint a *Politikatörténeti Intézet és Alapítvány Társadalomelméleti Műhelye* tagjainak, hogy kézirataimhoz fűzött észrevételeik és kritikai megjegyzéseik egész sorával segítették e többszörösen javított változat elkészültét. Igyekeztem valamennyi javaslatot megfogadni, ennek ellenére valószínűleg ez a változat is jócskán ad majd lehetőséget a kritikára és a vitára.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Angelusz Róbert – Tardos Róbert (2005): Választói tömbök rejtett hálózata. In: *Törések, hálók, hidak: Választói magatartás és politikai tagolódás Magyarországon.* Szerk.: Angelusz Róbert – Tardos Róbert. Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány.

Angelusz Róbert – Tardos Róbert (2006): Hálózatok a magyar társadalomban. In: *Társadalmi metszetek: Érdekek és hatalmi viszonyok, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon.* Szerk.: Kovách Imre. Napvilág.

Angelusz Róbert – Tardos Róbert (2009): A kapcsolathálózati szemlélet a társadalom- és politikatudományban. In: *Politikatudományi Szemle,* Vol. 18., No. 2.: 29–57.

Angelusz Róbert – Tardos Róbert (2010): A törésvonalak átrendeződése, avagy egy divergenciaspirál megjelenése? In: *Szociológiai Szemle,* Vol. 20., No. 1.: 4–25.

Arrighi, Giovanni (1966): The Political Economy of Rhodesia. In: *New Left Review*, Vol. 1., No. 39.: 35–65.

Arrighi, Giovanni ([1990] 2014): A fejlődés illúziója: A félperiféria koncepciójának megújítása. In: *Eszmélet,* Vol. 26., No. 103.: 159–192.

Arrighi, Giovanni (2010): *The Long Twentieth Century: Money, Power and the Origins of Our Times*. Verso.

Arrighi, Giovanni – Hopkins, Terence K. – Wallerstein, Immanuel ([1983] 2016): Osztály és rend a világrendszer-elemzés perspektívájából. In: *Eszmélet,* Vol. 28., No. 112.: 165–184.

Arrighi, Giovanni – Drangel, Jessica (1986): The Stratification of the World-Economy: An Exploration of the Semiperipheral Zone. In: *Review (Fernand Braudel Center),* Vol. 10., No. 1.: 9–74.

Arrighi, Giovanni – Silver, Beverly J. – Brewer, Benjamin D. ([2003] 2011): Ipari konvergencia, globalizáció és az észak–dél szakadék. In: *Globalizáció és fejlődés: Kritikai fejlődéstanulmányok szöveggyűjtemény.* Szerk.: Scheiring Gábor – Boda Zsolt. Védegylet – Új Mandátum.

Bence György – Kis János [Rakovski, Marc] (1983): *A szovjet típusú társadalom marxista szemmel.* Magyar Füzetek Könyvei.

Bockman, Johanna (2000): Economists and Social Change: Science, Professional Power and Politics in Hungary, 1945–1995. (Doktori értekezés.) University of California.

Bockman, Johanna (2007): The Origins of Neoliberalism between Soviet Socialism and Western Capitalism: „A Galaxy without Borders". In: *Theory and Society,* Vol. 36., No. 4.: 343–371.

Bockman, Johanna (2011): *Markets in the Name of Socialism: The Left-Wing Origins of Neoliberalism.* Stanford University Press.

Bockman, Johanna (2012): The Long Road to 1989: Neoclassical Economics, Alternative Socialisms, and the Advent of Neoliberalism. In: *Radical History Review,* No. 112.: 9–42.

Bockman, Johanna – Eyal, Gil ([2002] 2014): Kelet-Európa mint a közgazdaságtani tudás laboratóriuma: A neoliberalizmus transznacionális gyökerei. In: *Fordulat,* No. 21.: 102–149.

Bockman, Johanna – Bernstein, Michael A. (2008): Scientific Community in a Divided World: Economists, Planning, and Research Priority during the Cold War. In: *Comparative Studies in Society and History,* Vol. 50., No. 3.: 581–613.

Bourdieu, Pierre ([1966] 1971): Osztályhelyzet és osztálypozíció. In: *Francia szociológia.* Szerk.: Ferge Zsuzsa. Közgazdasági és Jogi.

Bourdieu, Pierre ([1978] 2014): Szimbolikus tőke és társadalmi osztályok. In: *Replika,* Vol. 25., No. 87.: 7–18.

Bourdieu, Pierre ([1979] 1984): *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste.* (Ford.: Nice, Richard.) Harvard University Press.

Bourdieu, Pierre ([1979] 2010): A habitus és az életstílusok tere. In: *Replika,* No. 72.: 49–94.

Bourdieu, Pierre ([1981] 1987): A politikai mező. In: *Valóság,* Vol. 30., No. 1.: 110–115.

Bourdieu, Pierre ([1984] 1988): A képviselet és a politikai fetisizmus. In: *Valóság,* Vol. 31., No. 4.: 116–120.

Bourdieu, Pierre ([1985] 2013): A társadalmi tér és a csoportok keletkezése. In: *Társadalmi rétegződés olvasókönyv.* (E-book.) Szerk.: Angelusz Róbert – Gecser Ottó – Éber Márk Áron. ELTE TáTK.

Bourdieu, Pierre ([1992] 2000): A mezők logikája. In: *Olvasókönyv a szociológia történetéhez II. Szociológiai irányzatok a XX. században.* Szerk.: Felkai Gábor – Némedi Dénes – Somlai Péter. Új Mandátum.

Bourdieu, Pierre ([1994] 2002): *A gyakorlati észjárás: A társadalmi cselekvés elméletéről.* Napvilág.

Bourdieu, Pierre (1998): A neoliberalizmus lényege. In: *Esély,* Vol. 10., No. 6.: 3–8.

Böröcz József (1989a): Két szék között: Motívumok egy társadalomképhez. In: *Valóság,* Vol. 32., No. 11.: 72–82.
Böröcz, József (1989b): Mapping the Class Structures of State Socialism in East-Central Europe. In: *Research in Social Stratification and Mobility,* Vol. 8.: 279–309.
Böröcz József (1992): Kettős függőség és tulajdonvákuum: Társadalmi átalakulás az államszocialista félperiférián. In: *Szociológiai Szemle,* Vol. 2., No. 3.: 3–20.
Böröcz József ([1992] 1993): Kettős függőség és a külső kötődések informálissá válása: a magyar eset. In: *Eszmélet,* No. 5., Vol. 18–19.: 74–88.
Böröcz, József (2014): Regimes of Remittance Dependency: Global Structures and Trajectories of the Former Soviet 'Bloc'. In: *Demográfia,* Vol. 57., No. 5.: 5–37.
Böröcz József (2015): Az államszocializmus összeomlása a „szovjet blokkban" és a globális munkaerő-vándorlás szerkezetváltozása. In: *Eszmélet,* Vol. 27., No. 108.: 108–130.
Böröcz József (2017): *Hasított fa: A világrendszer-elmélettől a globális struktúraváltásokig.* L'Harmattan – Eszmélet.
Brenner, Robert (2004): New Boom or New Bubble? The Trajectory of the US Economy. In: *New Left Review,* Vol. 45., No. 25.: 57–100.
Brenner, Robert (2006): *The Economics of Global Turbulence: The Advanced Capitalist Economies from Long Boom to Long Downturn, 1945–2005.* Verso.
Brenner, Robert (2010): The Long Downturn: The Roots of the Crisis in the Real Economy. (Economic Growth Policy Paper.) New America Foundation.
Brenner, Robert (2017): Introducing Catalyst. In: *Catalyst,* Vol. 1., No. 1.
Cardoso, Fernando Henrique – Faletto, Enzo ([1971] 1979): *Dependency and Development in Latin America.* Berkeley–Los Angeles–London.
Cohen, G. A. (1979): The Labor Theory of Value and the Concept of Exploitation. In: *Philosophy and Public Affairs*, Vol. 8., No. 4.: 338–360.
Csányi Gergely (2019): Genderrezsim és „nőpolitika" Magyarországon 2008–2018. Történeti politikai gazdaságtani elemzés. In: *Fordulat*, No. 26.: 115–141.
Csányi Gergely – Gagyi Ágnes – Kerékgyártó Ágnes (2018): Társadalmi reprodukció: Az élet újratermelése a kapitalizmusban. In: *Fordulat,* No. 24.: 5–30.
Csillag, Tamás – Szelényi, Iván (2015): Drifting from Liberal Democracy: Traditionalist/Neo-conservative Ideology of Managed Illiberal Democratic Capitalism in Post-communist Europe. In: *Intersections: East European Journal of Society and Politics,* Vol. 1., No. 1.: 18–48.
Csizmadia Ervin (2001): *Diskurzus és diktatúra: A magyar értelmiség vitái Nyugat-Európáról a késő Kádár-rendszerben.* Századvég.
Czirfusz Márton – Ivanics Zsófia – Meszmann T. Tibor – Kovai Cecília (2019): A magyarországi munkásság a hosszú lejtmenetben. In: *Fordulat*, No. 26.: 142–170.

Dale, Gareth (2011a) (szerk.): *First the Transition, then the Crash: Eastern Europe in the 2000s.* Pluto.

Dale, Gareth (2011b): Introduction: The Transition in Central and Eastern Europe. In: *First the Transition, then the Crash: Eastern Europe in the 2000s.* Pluto.

Dunaway, Wilma A. ([2012] 2018): A félproletár háztartás a modern világrendszer *longue durée*-je folyamán. In: *Fordulat,* No. 24.: 53–87.

Eyal, Gil (2003): *The Origins of Post-Communist Elites: From the Prague Spring to the Breakup of Czechoslovakia*. University of Minnesota Press.

Eyal, Gil – Szelényi Iván – Townsley, Eleanor (1996a): Posztkommunista menedzserizmus: A gazdasági intézményrendszer és a társadalmi szerkezet változásai I. In: *Politikatudományi Szemle,* Vol. 5., No. 2.: 7–29.

Eyal, Gil – Szelényi Iván – Townsley, Eleanor (1996b): Posztkommunista menedzserizmus: A gazdasági intézményrendszer és a társadalmi szerkezet változásai II. In: *Politikatudományi Szemle,* Vol. 5., No. 3.: 7–32.

Eyal, Gil – Szelényi, Iván – Townsley, Eleanor (1998): *Making Capitalism without Capitalists: Class Formations and Elite Struggles in Post-Communist Central Europe.* Verso.

Éber Márk Áron (2008): Az „ökonokrata" szakértelmiség útja az osztályhatalomhoz: Társadalom- és fogalomtörténeti vázlat. In: *Társadalmi Tanulmányok 2008.* ELTE Társadalomtudományi Kar.

Éber Márk Áron (2013a): Megkülönböztetett különbségek: A „magyar társadalom" tagolódásának és tagolásának vizsgálatához. (Doktori értekezés.) ELTE Szociológia Doktori Program.

Éber Márk Áron (2013b): Megkülönböztetett különbségek: A „magyar társadalom" tagolódásának és tagolásának vizsgálatához: Doktori (PhD) értekezés tézisei. In. *socio.hu,* Vol. 3., No. 3.: 107–112.

Éber Márk Áron (2014): A centrum hitele: A magyar állam külső eladósodásának történetéről. In: *Fordulat,* No. 21.: 64–86.

Éber Márk Áron (2015a): Osztályszerkezet Magyarországon a világrendszer-elemzés perspektívájából. In: *Replika,* No. 92–93.: 119–140.

Éber Márk Áron (2015b): Következtetések: A „magyar társadalom" tagolódásának megértése felé. In: *Replika,* No. 94.: 147–159.

Éber Márk Áron (2018a): Ami kinn, az van benn: A „magyar társadalom" külső függőségeinek és belső szerkezeteinek viszonyáról. In: *socio.hu – Társadalomtudományi Szemle,* Vol. 8., No. 2.: 119–134.

Éber Márk Áron (2018b): A világrendszer-elemzés. In *Marx…: Interpretációk, irányzatok, iskolák.* Szerk.: Antal Attila – Földes György – Kiss Viktor. Napvilág: 160–174.

Éber Márk Áron (2018c): A jéghegy csúcsa: Középosztályi tiltakozások a 2010 utáni Magyarországon globális összefüggésben, a Hallgatói Hálózat példáján. In: *Mozgalmi társadalom.* Szerk.: Antal Attila. Noran Libro.

Éber Márk Áron (2019): Neoliberálisok az államszocialista Magyarországon: A neoliberalizmus hordozócsoportja és az átmeneti osztály a tőkés világgazdaság kelet-közép-európai félperifériáján 1989 előtt. In: *Neoliberális hegemónia Magyarországon: Elemzés és kritika*. Szerk.: Antal Attila. Noran Libro.

Éber Márk Áron – Gagyi Ágnes (2014): Osztály és társadalomszerkezet a magyar szociológiában. In: No. 21.: 170–191.

Éber Márk Áron – Gagyi Ágnes – Gerőcs Tamás – Jelinek Csaba – Pinkasz András (2014): 1989: Szempontok a rendszerváltás globális politikai gazdaságtanához. In: *Fordulat,* No. 21.: 10–63.

Éber Márk Áron – Gagyi Ágnes – Gerőcs Tamás – Jelinek Csaba (2019): 2008–2018: Válság és hegemónia Magyarországon. In: *Fordulat*, No. 26.: 28–75.

Fáber Ágoston (2018): *Pierre Bourdieu: Elmélet és politika.* Napvilág.

Fábry, Ádám (2011): From Poster Boy of Neoliberal Transformation to Basket Case: Hungary and the Global Economic Crisis. In: *First the Transition, then the Crash: Eastern Europe in the 2000s.* Szerk.: Dale, Gareth. Pluto.

Fábry, Ádám (2017): The Origins of Neoliberalism in Late 'Socialist' Hungary: The Case of the Financial Research Institute and 'Turnabout and Reform'. In: *Capital & Class,* Vol. 42., No. 1.: 77–107.

Fábry, Ádám (2019): *The Political Economy of Hungary: From State Capitalism to Authoritarian Neoliberalism.* Palgrave MacMillan.

Ferge Zsuzsa (2000): *Elszabaduló egyenlőtlenségek: Állam, kormányok, civilek.* Hilscher Rezső Szociálpoltikai Egyesület – ELTE Szociológiai Intézet Szociálpolitikai Tanszék.

Ferge Zsuzsa (2005): Ellenálló egyenlőtlenségek: A mai egyenlőtlenségek természetrajzához. In: *Esély,* Vol. 17., No. 4.: 3–38.

Ferge Zsuzsa (2017): *Magyar társadalom- és szociálpolitika 1990–2015.* Osiris.

Fordulat (2018): Társadalmi reprodukció: Az élet újratermelés a kapitalizmusban. No. 24.

Fordulat (2019): Klímaváltozás és kapitalizmus. No. 25.

Földes György (1995): *Az eladósodás politikatörténete 1957–1986.* Maecénás.

Földes György – Antal Attila (2016) (szerk.): *Holtpont: Társadalomkritikai tanulmányok Magyarország elmúlt 25 évéről.* Napvilág.

Fraser, Nancy ([2016] 2018): A tőke és a gondoskodás ellentmondásai. In: *Fordulat,* No. 24.: 88–108.

Gagyi Ágnes (2014a): Az antipopulizmus mint a rendszerváltás szimbolikus eleme. In: *Fordulat,* No. 21.: 298–316.

Gagyi, Ágnes (2014b): Smartphones and the European Flag: The New Hungarian Demonstrations for Democracy. *LeftEast*. Interneten: http://www.criticatac.ro/lefteast/smartphones-and-eu-flag-hungarian-demos-for-democracy/ (Letöltve: 2019.07.21.).

Gagyi Ágnes (2014c): Beágyazott kritika: A *Fordulat és reform* kontextusa. In: *Fordulat,* No. 21.: 150–169.

Gagyi, Ágnes (2015a): Why Don't East European Movements Address Inequalities the Way Western European Movements Do? A Review Essay on the Availability of Movement-Relevant Research. In: *Interface: A Journal for and about Social Movements,* Vol. 7., No. 2.: 15–26.

Gagyi, Ágnes (2015b): Social Movement Studies for East Central Europe? The Challenge of a Time-Space Bias on Postwar Western Societies. In: *Intersections: East European Journal of Society and Politics,* Vol. 1., No. 3.: 16–36.

Gagyi, Ágnes (2015c): Moment of Political Critique by Reform Economists in Late Socialist Hungary: 'Change and Reform' and the Financial Research Institute in Context. In: *Intersections: East European Journal of Society and Politics,* Vol. 1., No. 2.: 59–79.

Gagyi, Ágnes (2016): 'Coloniality of Power' in East Central Europe: External Penetration as Internal Force in Post-Socialist Hungarian Politics. In: *Journal of World-Systems Research,* Vol. 22., No. 2.: 349–372.

Gagyi, Ágnes (2017): What it Takes to Compare Non-Core Movements: A World-Systems Perspective: Two Cases from Contemporary East Central European Movements. In: *Interface: A Journal for and about Social Movements,* Vol. 9., No. 2.: 61–82.

Gagyi Ágnes (2018): *A válság politikái: Új kelet-közép-európai mozgalmak globális perspektívában*. Napvilág.

Gagyi, Ágnes – Éber, Márk Áron (2015): Class and Social Structure in Hungarian Sociology. In: *East European Politics and Societies and Cultures,* Vol. 29., No. 3.: 598–609.

Gagyi Ágnes – Jelinek Csaba – Pósfai Zsuzsanna – Vigvári András (2019): Lakhatási helyzet a válság után. Financializációs folyamatok, kettészakadó lakáspolitikák és a háztartások túlélési stratégiái. In: *Fordulat*, No. 26.: 199–224.

Gerőcs, Tamás – Pinkasz, Gerőcs (2017a): Debt-Ridden Development on Europe's Eastern Periphery. In: *Global Inequalities in World-Systems Perspective: Theoretical Debates and Methodological Innovations.* Szerk.: Boatcă, Manuela – Komlosy, Andrea – Nolte, Hans-Heinrich. Routledge.

Gerőcs Tamás – Pinkasz András (2017b): A KGST a világrendszerben: Egy félperifériás kísérlet gazdaságtörténeti elemzése. In: *Eszmélet,* Vol. 29., No. 113.: 15–36.

Gerőcs Tamás – Pinkasz András (2019): Magyarország az európai munkamegosztásban. A termelés áthelyezése a globális járműipari értékláncokban. In: *Fordulat*, No. 26.: 172–198.

Gerőcs Tamás – Jelinek Csaba (2018): A Nemzeti Együttműködés Rendszere az Európai Unióban: Magyarország EU-integrációjáról – történeti szociológiai megközelítésben. In: *Eszmélet,* Vol. 30., No.: 118.: 12–33.

Gilly, Gyula (2018): *Misplaced Priorities and Missing Consistency: Health Policy in Hungary and its Consequences on Health and Health Funding.* Friedrich Ebert Stiftung.

Janos, Andrew C. ([2000] 2003): *Haladás, hanyatlás, hegemónia Kelet-Közép-Európában.* Helikon.

Jelinek, Csaba (2017): Uneven Development, Urban Policy Making and Brokerage: Urban Rehabilitation Policies in Hungary Since the 1970s. (Doktori értekezés.) Department of Sociology and Social Anthropology, Central European University.

Kasnyik Márton (2017): Minél többet keresel, annál jobban kedvezett neked a Fidesz-kormány. *G7.* Interneten: https://g7.hu/allam/20171202/minel-gazdagabb-vagy-annal-jobban-kedvezett-neked-a-fidesz-kormany/ (Letöltve: 2019.07.21.).

Konrád György – Szelényi Iván ([1978] 1989): *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz.* Gondolat.

Konrád György – Szelényi Iván ([1992] 1995): Értelmiség és dominancia a posztkommunista társadalmakban. In: *Társadalmi rétegződés.* Szerk.: Andorka Rudolf – Hradil, Stefan – Peschar, Jules L. Aula.

Kovács, Katalin – Váradi, Mónika Mária (2000): Women's Life Trajectories and Class Formation in Hungary. In: *Reproducing Gender: Politics, Publics, and Everyday Life after Socialism.* Szerk.: Gal, Susan – Kligman, Gail. Princeton University Press.

Laki László (2006): Rendszerváltások Magyarországon a 20. században. In: *Társadalmi metszetek: Érdekek és hatalmi viszonyok, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon.* Szerk.: Kovách Imre. Napvilág.

Laki László (2009): *Rendszerváltás, avagy a „nagy átalakulás".* Napvilág.

Lukács György ([1923] 1971): Történelem és osztálytudat: Tanulmányok a marxista dialektikáról. In: *Történelem és osztálytudat.* Magvető.

Magyar Bálint (2013) (szerk.): *Magyar polip: A posztkommunista maffiaállam.* Noran Libro.

Magyar Bálint (2015): *A magyar maffiaállam anatómiája.* Kossuth.

Marx, Karl ([1867] 1955): *A tőke: A politikai gazdaságtan bírálata. I. kötet.* Szikra.

Melegh Attila (2015): Egyenlőtlen cserék felé: Európa és a vándorlási egyenlegek globális változása. In: *Eszmélet,* Vol. 27., No. 108.: 43–81.

Melegh Attila (2016): Átmeneti osztály és hegemónia: Előadás Szelényi Iván tiszteletére. In: *Eszmélet,* Vol. 28., No. 112.: 78–91.

Melegh Attila (2018): Passzív forradalmak: A magyarországi jobboldali radikalizálódás történeti szociológiai gyökerei. In: *Lépték és irónia: Szociológiai kalandozások.* Szerk.: Bozóki András – Füzér Katalin. L'Harmattan – Magyar Tudományos Akadémia Társalomtudomány Kutatóközpont.

Moore, Jason W. ([2014] 2019): Az olcsó természet vége, avagy rájöttem, hogy nem kell félteni „a" természetet, meg is lehet szeretni a kapitalizmus válságát. In: *Fordulat*, Vol. 12., No. 25.: 17–52.

Moore, Jason W. (2015): *Capitalism in the Web of Life: Ecology and the Accumulation of Capital.* Verso.

Mong Attila (2012): *Kádár hitele: A magyar államadósság története 1956–1990.* Libri.

Nahalka, István (2018): *Back to the Past: The Education System of Hungary After 2010.* Friedrich Ebert Stiftung.

Neumann, Eszter – Mészáros, György (2019): From Public Education to National Public Upbringing: The Neoconservative Turn of Hungarian Education after 2010. In: *Austerity and the Remaking of European Education.* Szerk.: Traianou, Anna – Jones, Ken. Bloomsbury.

Ost, David (2005): *The Defeat of Solidarity: Anger and Politics in Postcommunist Europe.* Cornell University Press.

Ost, David ([2005] 2009): Hogyan veszítették el a liberálisok a munkásság támogatását? In: *Kétezer,* Vol. 21., No. 1.

Pakulski, Jan – Waters, Malcolm (1996): *The Death of Class.* Sage.

Pogátsa Zoltán (2016): *Magyarország politikai gazdaságtana: Az északi modell esélyei.* Osiris.

Pósfai, Zsuzsanna (2018): Reproducing Uneven Development on the Hungarian Housing Market. (Doktori értekezés.) Doctoral School of Geosciences Department of Economic and Social Geography, Faculty of Science and Informatics, University of Szeged.

Pósfai, Zsuzsanna – Jelinek, Csaba (2019): Reproducing Socio-Spatial Unevenness Through the Institutional Logic of Dual Housing Policies in Hungary. In: *Regional and Local Development in Times of Polarisation: Re-thinking Spatial Policies in Europe.* Szerk.: Lang, Thilo – Görmar, Franziska. Palgrave Macmillan.

Roemer, John (1982a): *A General Theory of Exploitation and Class.* Harvard University Press.

Roemer, John (1982b): New Directions in the Marxian Theory of Exploitation and Class. In: *Politics and Society,* Vol. 11., No. 3.: 253–287.

Scheiring Gábor (2016): A nemzeti burzsoázia diszkrét bája: A demokrácia hanyatlásának politikai gazdaságtana. In: *Holtpont: Társadalomkritikai tanulmányok Magyarország elmúlt 25 évéről.* Szerk.: Földes György – Antal Attila. Napvilág.

Scheiring Gábor (2019) (Kéziratban, megjelenés előtt.): *A felhalmozó állam: Magyarország a demokrácia hanyatlásától az autoriter államkapitalizmusig.* Napvilág.

Sebők Miklós (2016): A modernizációs konszenzus mint a rendszerváltás ideológiája és közpolitikája. In: *Holtpont: Társadalomkritikai tanulmányok Magyarország elmúlt 25 évéről.* Szerk.: Földes György – Antal Attila. Napvilág: 46–76.

Sebők Miklós (2019) (Kéziratban, megjelenés előtt.): *Paradigmák fogságában: Elitek és ideológiák a magyar pénzügyi kapitalizmusban.* Napvilág.

Seccombe, Wally ([1974] 2018): A háziasszony és munkája a kapitalizmusban. In: *Fordulat,* No. 24.: 31–52.

Stark, David – Vedres, Balázs (2012): Political Holes in the Economy: The Business Network of Partisan Firms in Hungary. In: *American Sociological Review,* Vol. 77., No. 5.: 700–722.

Szegő Andrea (1989): Világgazdasági függés, eladósodás, válság. In: *Eszmélet,* Vol. 1., No. 1.: 65–99.

Szalai Erzsébet (1994): *A civil társadalomtól a politikai társadalom felé: Munkástanácsok 1989–93.* T-Twins.

Szalai Erzsébet (1997): Rendszerváltás és a hatalom konvertálása. In: *Szociológiai Szemle,* Vol. 7., No. 2.: 75–99.

Szalai Erzsébet (2001): *Gazdasági elit és társadalom a magyarországi újkapitalizmusban.* Aula.

Szalai Erzsébet (2004): *Az első válaszkísérlet: A létezett szocializmus és ami utána jön…* Nemzeti Tankönyvkiadó.

Szalai Erzsébet (2006a): *Az újkapitalizmus és ami utána jöhet…* Új Mandátum.

Szalai Erzsébet (2006b): Tőke–munka viszony és hatalmi szerkezet a magyarországi újkapitalizmusban. In: *Társadalmi metszetek: Érdekek és hatalmi viszonyok, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon.* Szerk.: Kovách Imre. Napvilág.

Szelényi Iván ([1982] 1990): Az értelmiség az államszocialista társadalmak osztályszerkezetében. In: *Új osztály, állam, politika.* Gondolat.

Szelényi Iván ([1986–1987] 1990): A kelet-európai újosztály-stratégia távlatai és korlátai: 'Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz' önkritikus felülvizsgálata. In: *Új osztály, állam, politika.* Gondolat.

Szikra, Dorottya (2014): Democracy and welfare in hard times: The social policy of the Orbán Government in Hungary between 2010 and 2014. In: *Journal of European Social Policy,* Vol. 24., No. 5.: 486–500.

Szikra, Dorottya (2018a): *Welfare for the Wealthy: The Social Policy of the Orbán-regime, 2010–2017.* Friedrich Ebert Stiftung.

Szikra, Dorottya (2018b): Ideológia vagy pragmatizmus? Családpolitika az orbáni illiberális demokráciában. In: *Lépték és irónia: Szociológiai kalandozások.* Szerk.: Bozóki András – Füzér Katalin. L'Harmattan – Magyar Tudományos Akadémia Társalomtudomány Kutatóközpont.

Tamás, Gáspár Miklós (2011): Marx on 1989. In: *First the Transition, then the Crash: Eastern Europe in the 2000s.* Szerk.: Dale, Gareth. Pluto.

Therborn, Göran (1978): *What Does the Ruling Class Do When it Rules: State Apparatuses and State Power under Feudalism, Capitalism and Socialism*. New Left Books.
Therborn, Göran (1980): *The Ideology of Power and the Power of Ideology*. New Left Books–Verso.
Thoma László (1995): *Alternatívák nélküli társadalom: Tanulmányok, publicisztikai írások*. Gondolat.
Thoma László (1998): *A rendszerváltás és a szakszervezetek 1988–1992*. Villányi Úti Könyvek.
Vastagh Zoltán (2016): Az állami újraelosztás és a jövedelmi egyenlőtlenségek politikai természete. In: *Holtpont: Társadalomkritikai tanulmányok Magyarország elmúlt 25 évéről*. Szerk.: Földes György – Antal Attila. Napvilág.
Vastagh Zoltán (2017): *Társadalmi struktúra és állami redisztribúció*. Napvilág.
Vigvári András (1990a) (szerk.): *Adósság: Tanulmányok adósságunk múltjáról, jelenéről és jövőjéről*. Szakszervezetek Gazdaság- és Társadalomkutató Intézete.
Vigvári András (1990b): Eladósodás és adósságkezelés: Vázlat a magyar gazdaság közelmúltjának egy fontos kérdéséről. In: *Adósság: Tanulmányok adósságunk múltjáról, jelenéről és jövőjéről*. Szerk.: Vigvári András. Szakszervezetek Gazdaság- és Társadalomkutató Intézete.
Wallerstein, Immanuel (1974): The Rise and Future Demise of the World Capitalist System: Concepts for Comparative Analysis. In: *Comparative Studies in Society and History*, Vol. 16., No. 4.: 387–415.
Wallerstein, Immanuel ([1974] 1983): *A modern világgazdasági rendszer kialakulása: A tőkés mezőgazdaság és az európai világgazdaság eredete a XVI. században*. Gondolat.
Wallerstein, Immanuel (1976a): A World-System Perspective on the Social Sciences. In: *The British Journal of Sociology*, Vol. 27., No. 3.: 343–352.
Wallerstein, Immanuel (1976b): Semi-Peripheral Countries and the Contemporary World Crisis. In: *Theory and Society*, Vol. 3., No. 4.: 461–483.
Wallerstein, Immanuel ([2004] 2010): *Bevezetés a világrendszer-elméletbe*. L'Harmattan–Eszmélet.
Wimmer, Andreas – Glick Schiller, Nina (2002): Methodological Nationalism and Beyond: Nation-state Building, Migration and the Social Sciences. In: *Global Networks*, Vol. 2., No. 4.: 301–334.
Wright, Erik Olin (1978): *Class, Crisis and the State*. Verso.
Wright, Erik Olin (1979): *Class Structure and Income Determination*. Academic Press.
Wright, Erik Olin ([1984] 1997): Általános keretrendszer az osztálystruktúra elemzéséhez. In: *A társadalmi rétegződés komponensei*. Szerk.: Angelusz Róbert. Új Mandátum: 178–221.
Wright, Erik Olin (1985): *Classes*. Verso.

Csányi Gergely

GENDERREZSIM ÉS „NŐPOLITIKA” MAGYARORSZÁGON 2008–2018

TÖRTÉNETI POLITIKAI GAZDASÁGTANI ELEMZÉS

Tanulmányomban a 2008 utáni genderrezsimet és „nőpolitikát" a női formális és informális munka társadalomba való integrációjának összefüggésében vizsgálom történeti szempontból. Rámutatok, hogy a nők által végzett termelő (produktív) és újratermelő (reproduktív) munka a különböző időszakokban különböző módokon integrálódott a társadalomba, attól függően, hogy Magyarország milyen módon integrálódott a világrendszerbe. Amellett érvelek, hogy a 2008 utáni genderrezsim és „nőpolitika" vizsgálatakor a közvetlen válság okozta globális átrendeződésen kívül figyelembe kell venni az 1950-es évek óta tartó lokális demográfiai lejtmenetet, az ahhoz kapcsolódó abortuszdiskurzust, az 1970-es évek óta tartó világgazdasági lejtmenetet, valamint azt, ahogy Magyarország a rendszerváltáskor egy függő, félperiférián pozícióban integrálódott vissza formálisan a világrendszerbe.

A GENDERREZSIM MINT VISZONYRENDSZER ÉS A NŐISÉG MINT STRUKTURÁLIS POZÍCIÓ

A korai (Dalla Costa és James 1972; Seccombe [1974] 2018) és az újhullámos (Federici [2004] 2009; Mies 1986) marxista feminizmus, illetve a világrendszer-szemléletű háztartáskutatás (Dunaway [2012] 2018; Wallerstein 1983) megállapításaival összhangban a 2008 utáni genderrezsim vizsgálatakor abból az előfeltevésből indulok ki, hogy a kapitalista tőkefelhalmozás nem kizárólagosan a bérmunkán keresztül történő kizsákmányolásra épül, hanem a formális és informális munkaformák különböző léptékű hierarchikus kombinációira, melyekben az informális munka jellemzően alárendeltje és „támogatója" a formális munkaformáknak. E feltevés szerint a tőkés felhalmozás részint arra épül, hogy a tőke a profittermelési kényszer alatt nem fizeti meg a globális munkaerő reprodukciójának teljes költségét, ezért a bérmunka világrendszerszintű kizárólagossága, azaz a teljes proletarizáció akadályozná a felhalmozást. Tehát a munkaerő-reprodukció költségének jelentős része az informális olcsó vagy ingyenes (olcsóvá tett: Moore 2015) produktív és reproduktív munkaformákra hárul – amelyek, bár a bérmunka világán kívül esnek, a rendszer fenntartásában betöltött alapvető szerepük szempontjából nem kevésbé kapitalisták, mint a bérmunka (Barna, Csányi, Gagyi és Gerőcs 2018; Csányi, Gagyi és Kerékgyártó 2018).

Az olcsó vagy ingyenes informális munkán keresztül történő kizsákmányolás a gyakorlatban csak a globális társadalom bizonyos szegmenseinek elnyomásával tartható fenn (Mies 1986; Moore 2015; Wallerstein 1983, 1984; Smith és Wallerstein 1992). E munkások kizsákmányolása jellemzően a formális (bér)munka viszonyának szerződéses megjelenésén kívül történik, a hierarchikus viszonyok különböző, legális vagy illegális és gyakran erőszakos formáiba integrálva. Ez az elnyomás, mely lehetővé teszi az olcsó vagy ingyenes munka kizsákmányolását, történetileg számos formát öltött: ide sorolható a rabszolgák, nem

fehér bőrűek [*people of color*], különböző etnikai csoportok, földművesek, gyerekek kizsákmányolása (Moore 2015). Ugyanakkor a tőkés felhalmozás történetében alapvető fontosságú *olcsó* erőforrás a női reproduktív munka (Mies 1986; Wallerstein 1983) – akkor is, ha az ezt alátámasztó elnyomás a különböző történeti ciklusokban, különböző területeken és különböző osztálypozícióban nagyon eltérő módokon jelent és jelenik is meg. A háztartáson belül a női reproduktív munka jellemzően a férfimunka alárendelt kiegészítőjeként funkcionál. A háztartáson belüli hierarchikus munkamegosztás a férfi bérmunkás és a háziasszony között a kapitalista munkamegosztás egy alapvető ideáltípusa (Dalla Costa és James 1973; Mies 1986; Seccombe [1974] 2018). E férfi–nő-viszonyt (többek között) az támasztja alá, hogy a formális munkaviszonyok szabályozása láthatatlanná teszi a háziasszony munkáját. Mindezek miatt adott korok adott társadalmaiban a férfiak és nők viszonyrendszere, tehát a genderrezsim (Connell 1987; Walby 2001) illetve, a formális produktív és az informális reproduktív munka viszonya dialektikusan értelmezhető (Csányi, Gagyi és Kerékgyártó 2018).

A genderrezsim, tehát a férfiak és nők, illetve a formális bérmunkák és az informális reproduktív munkák dialektikus viszonyának elemzésekor a világrendszer-elemzés szempontjából alapvetően három szempontot kell figyelembe venni (Csányi, Gagyi és Kerékgyártó 2018). Első- és másodrészről a centrum–periféria relációt és az osztályviszonyokat: a perifférián, illetve az alsó osztálypozíciókban nagyobb az informális munka súlya. Harmadrészről világgazdasági ciklusok fel- és leívelő periódusait: a leívelő periódusokban a munkaerő reprodukciójának költségei nagyobb arányban terhelődnek az informális munkaformákra.

A fentiekből következően az államok, attól függően, hogy adott ciklusban milyen módon integrálódnak a világrendszerbe, jellemzően különböző közpolitikákkal és politikai retorikákkal működtetik azokat a materiális és szimbolikus intézményeket, amik fenntartják vagy átalakítják a nemek közötti egyenlőtlen viszonyokat, tehát az államok beavatkoznak a nemek viszonyrendszerébe, igazgatják a genderrezsimet. Ezek a materiális és szimbolikus állami beavatkozások elvben megragadhatóak a „nőpolitika" kifejezéssel, de a legtöbbször más szakpolitikai ágazatokba ágyazódnak, mint a szociálpolitika, a népesedéspolitika, vagy a foglakoztatás- és munkaerő-politika (Ferge 1982). Jellemzően a háztartások munkaportfólióját és munkamegosztását igazgatják úgy, hogy a háztartások és ezáltal az állam a ciklusnak megfelelő módon integrálódjon a globális termelésbe. Ezzel az államok hozzájárulnak a tőkefelhalmozás ütemének stabilitásához, ennek érdekében kompenzálják a válság hatásait, vagy elősegítik és kihasználják a gazdasági felívelést. A globális tőkefelhalmozás felívelő időszakaiban a háztartások jellemzően demográfiai előfeltételként szolgálnak a tőkés termelési mód expanziójához és az árutermelés szintjének növekedéséhez (Csányi, Gagyi és Kerékgyártó 2018). Az államok így termékenységet ösztönző, pronatalista retorikákkal és intézkedésekkel beavatkoznak a háztartások belső munkaportfóliójába és

munkamegosztásába, ráterhelve a hosszú távú társadalmi reprodukció munkafolyamatainak jó részét a háztartásokra – annak is legnagyobb részét az *anyára* (Csányi és Kerényi 2018). A válságidőszakban pedig jellemzően a háztartáson belüli munkaportfóliók rugalmasságát felhasználva a különböző tőkefrakciók – részben állami intézkedéseken keresztül – képesek lejjebb szorítani a béreket, ezzel az informális munkára terhelve a túlélés súlyának nagyobb részét vagy egészét (Csányi, Gagyi és Kerékgyártó 2018). Így az államok olyan intézkedésekkel avatkoznak be a háztartások belső munkaportfóliójába és munkamegosztásába, melyek növelik a háztartáson belüli informális (termelő és reproduktív) munkák súlyát, ezzel kezelve a formális bérek kiesését vagy lenyomva a formális munkaerő árát a munkaerőpiacon.

GENDERREZSIM ÉS „NŐPOLITIKA" MAGYARORSZÁGON 1950 ÉS 1970 KÖZÖTT

Magyarországon az 1950-es évek elejére működésbe lépett a félperiferiás függés megszüntetésére tett protekcionista fejlesztési kísérlet sztálini modellje, az úgynevezett az erőltetett iparosítás. A munkaerő átcsoportosításokkal, a padlásseprésekkel és a kollektivizációval-téeszesítéssel a mezőgazdaság erőforrásait (formális és informális munkaerőt, kalóriát és finanszírozást) csatornázták át az iparba. Az erőltetett iparosításhoz szükséges mozgósítás a nőpolitika szempontjából egyszerre épült az addig a formális produktív szférában nem dolgozó női munkaerőnek az iparba csatornázására és a női reproduktív munka alárendelt, láthatatlan, illetve a „magánszférába" zárt formáira (Csányi, Gagyi és Kerékgyártó 2018). „A nők a gyújtópontjába kerültek annak a politikának, amely arra irányult, hogy fölgyorsítsa a népesség eladdig »nem dolgozó« csoportjai bevonását a formálisan is alkalmazottak körébe" (Zimmermann 2012: 66). A női munkaerő formális iparba csatornázására irányuló politikai akarat és az ezt kísérő nemiszerep-rekonstrukció jól tetten érhető az 1950-es évek filmjeiben. Az időszakban készült filmekben a „háztartásbeli" nőt a kihalófélben lévő polgári rend gőgös maradékaként tűntetik fel, míg a filmek hősnői az iparban dolgozó és élmunkássá váló nők – mint Eszter a *Becsület és dicsőség*ben (1951) és Katalin a *Kiss Katalin házasságá*ban (1950) (Schadt 2012). Ugyanakkor az 1920-as évekbeli szovjet terveknek a „nagy háztartásról" (Lenin [1919] 1977)[1] nyoma sem volt. A párt természetesnek vette, hogy a háztartási feladatok ellátása a nő dolga. Az előbb említett filmekben a háztartási munka úgy jelenik meg, mint valami semmiség, ami legfeljebb gyenge kifogása lehet a lusta nőknek arra, hogy ne vállaljanak pluszmunkát vagy önképzést a gyárban vagy az üzemben. Az 1953-as, a házasságról, a családról és a gyámügy átszervezéséről hozott új

1 Lásd erről Csányi, Gagyi és Kerékgyártó 2018: 10–13.

törvény kifejtette, hogy az idős szülőkről való gondoskodás a család (értelemszerűen a nő) dolga, és az állam csak minden kapcsolat hiányában köteles átvenni ezt a feladatot. Ugyanakkor a párt hozott olyan intézkedéseket is, melyek csökkenteni voltak hivatottak a formális és informális munkavégzés közötti feszültséget a nők életében. 1953-ban bevezettek egy házimunkanapot: a formális bérmunkát végző nők, akiknek két vagy több tizennégy éven aluli gyermekük volt, jogosultak voltak „a háztartás ellátása érdekében" egy fizetetlen szabadnapra havonta, ha igényt tartottak rá. Óvodai helyre a gyermekek két és fél éves kora után, csak akkor voltak jogosultak a családok, ha mindkét szülő formális bérmunkát végzett és máshogy megoldhatatlan volt számukra a gyermek elhelyezése (Zimmermann 2012). Összességében az erőltetett iparosítás modellje nagy mértékben támaszkodott a nők formális és informális reproduktív munkájára, de a kettő feszültségének enyhítésére tett politikai intézkedések ezt a feszültséget csak kis mértékben tudták csökkenteni. A meglévő feszültséget a pártpropaganda pedig a háztartási munka semmiségként való bemutatásával próbálta szimbolikusan csökkenteni.

Ugyanakkor a párt az 1950-es évek elején a visszaeső születésszámok miatt nem látta biztosítottnak a munkaerő hosszú távú utánpótlását, ezért – szovjet mintára – bevezette az abortusz adminisztratív üldözését és a gyermektelenségi adót. Elrendelték, hogy „az ügyész adja a legmesszemenőbb támogatást a rendőri szerveknek" annak érdekében, hogy az abortuszhoz hozzájáruló személyek azonosíthatók és büntethetők legyenek. A kiemelten kezelt bűncselekmények szabadságvesztéssel, közügyektől és orvosi praxistól való eltiltással jártak (Schadt 2003: 135–137). Az abortáló nő nyíltan ellenséggé vált; politikai és gazdasági szempontból azért, mert akadályozta a munkaerő-utánpótlást, szimbolikus szinten pedig azért, mert „[v]ilágosan kell látni, hogy az abortusz nem magánügy, hanem az egész nép ügye, súlyos bűntett, amely dolgozó népünk, jövőnk ellen irányul" (Schadt 2003: 136–137).

A párt a negatív politikai hatás miatt, és amiatt, hogy számon kérhető volt rajta a szegényes bölcsőde- és óvodahálózat, mely a reprodukciós mutatók javulásának valószínűleg sokkal inkább feltétele lett volna, 1956-ban visszakozott és egy igen liberális abortuszszabályozást vezetett be. Viszont innentől kezdve egyrészről a mai napig sokszor felidézett diskurzív elemmé vált a nemzetveszejtő abortáló nő, másrészről az 1950-es évektől elkezdett intézményesedni a magyar demográfia (Bódy 2016). A demográfia akadémiai és a KSH-n belüli intézményesülésének legmeghatározóbb oka az volt, hogy az iparosítás sztálini modellje mellett a párt nem tudta megfelelően intézményes háttérrel feloldani a női (az iparba csatornázandó) produktív és reproduktív munkaerő közötti feszültséget, és minden bizonnyal ettől nem függetlenül a hosszú távú reprodukció rátája jelentősen visszaesett. A születésszám drasztikusan csökkent, ami a politikai hatalom és laikusok számára is riasztóan hatott. A párt pedig a politikai-gazdasági berendezkedésnek és lehetőségeknek megfelelő megoldást keresett.

Ahogy a „nyugati" demográfia biopolitikai diskurzusként jött létre és diskurzívan elválasztotta a „túlnépesedésre hajlamos" osztályokat, etnikumokat, később területeket (Malthus 1997 [1798]; Notestein 1945) a fejlettektől és alapjává vált a népességszabályozást célzó politikáknak (Melegh 2000), úgy a párt is elvárta a magyar demográfiától, hogy a cinikus és abortáló nőket diskurzívan válassza el az öntudatos szocialista anyáktól. Viszont a magyar demográfusok általános álláspontja nem rezonált jól a párt elvárásaival és valós lehetőségeivel. Nagy befektetést igénylő lehetőségeket javasoltak a hosszú távú reprodukció rátájának növelésére: a bölcsődei hálózat fejlesztését [az anyaság és a munka könnyebb összeegyeztethetőségének érdekében], a családi pótlék emelését, valamint az anyák számára „három éves fizetett szülési szabadságot" [Bódy 2016: 272]). Ezek nemigen lettek volna könnyen kivitelezhetőek a kor viszonyai között – szemben az olcsó abortuszszigorítás szimbolikus legitimációjával, melyet azonban a demográfusok nem tettek meg. 1966-ban az MSZMP KB Államgazdasági Bizottsága megtárgyalta az ország népesedési helyzetéről szóló demográfiai tárgyú előterjesztést. Ez az előterjesztés sok más mellett tárgyalta, hogy az óvodai férőhelyek száma kevés, és hogy „a terhességmegszakítás nem oka, hanem eszköze a születésszám korlátozásának, sokan lényegében családtervezési eszközként használják. Ez egészségügyi okokból – a későbbiekben koraszülésre hajlamosít – nem helyes" (Bódy 2016: 284). A megbeszélésen sok vélemény elhangzott, utolsóként Kádáré. Kádár, miután beszélt a fiatalság „cinikus" hozzáállásáról, beszélt arról is, hogy a jelenlévők nagyrésze nem lenne életben, ha a szüleik mérlegelik, hogy lehet-e gyereket szülni vagy nem, hogy az abortusz (Kádárnál: „abordusz") nem csak eszköze, hanem oka is a népességfogyásnak, és, hogy az ösztönzők nem érnek semmit, ha a liberális abortuszrendelethez nem nyúlnak hozzá. „[A]mit régen a bábaasszonyok és sarlatánok csináltak – egyénileg tették tönkre az anyákat –, most ez nálunk intézményes és törvényes rend – bocsánat a kifejezésért –, mert amit most csinálunk, az szisztematikus tönkretétel hatósági engedéllyel és jóváhagyással. […] A szülőotthonokra ki van írva, hogy szülőotthon, de azok a valóságban hatósági angyalcsináló gyárak. Én ezt nem fogom sehol így mondani, de másképpen erre nem tudok gondolni" – mondta (Bódy 2016: 286). Ugyanakkor a magukat szocialistának vagy népinek nevező értelmiségiek, írók és újságírók létrehoztak egy – az abortáló cinikus anyákat az öntudatos szocialista anyáktól elválasztó – biopolitikai diskurzust. A nyilvánosságot szabályozó intézkedések puhulása mellett az abortusz olyan témává vált, amivel a magukat szocialistának vagy népinek tartó publicisták „balról" tudták kritizálni a pártot, és annak fogyasztásbarát és modernista politikáját az abortáló nő képzetén keresztül bírálták (Heller, Némedi és Rényi 1990). A hosszú távú reprodukcióra vonatkozó biopolitikai diskurzus újságok hasábjain, a politikai hatalomtól és a demográfiai diskurzustól jórészt függetlenül, sőt azokat kritizálva működött.

Az 1960-as években, az amerikai hegemóniaciklus csúcsán, a globális felívelés részeként a kelet-európai félperiférián és Magyarországon is növekedett a gazdaság, de

a társadalmi konszolidáció alig hozta magával a genderrezsim egyenlősödését. 1950 és 1975 között megtriplázódott az óvodai férőhelyek száma – de az óvodák így is túlzsúfoltak maradtak (Aczél 2012: 40–41). Ugyanakkor az 1960-as évek közepére a nők a kék- és fehérgalléros alkalmazottak háztartásaiban átlagosan 3,8 óra házimunkát végeztek naponta, míg a férfiak 1,4 órát (Zimmermann 2012: 71). „1962-ben a »kisegítő családtagok« gyanánt osztályozott nők a mezőgazdasági szövetkezetekben munkaidejük több, mint kétharmadát fordították háztartásbeli föladataikra, beleértve a gyermekgondozást. Ezeknek a tevékenységeknek a beszámításával munkanapjuk átlagban 11,2 órára emelkedett" (Zimmermann 2012: 70).

De az 1960-as évek végére a hosszú távú munkaerő-utánpótlás veszélyeztetettségénél és a reprodukciós mutatók továbbra is nagyon alacsony értékeinél a teljes foglalkoztatottság koncepciójának összeomlása még nagyobb, vagy legalábbis sürgetőbb probléma volt. Az új gazdasági mechanizmussal nagyjából egy időben (Éber, Gagyi, Gerőcs, Jelinek és Pinkasz 2014), 1967-ban a GYES bevezetésével nagy mennyiségű női munkaerőt akartak kivezetni a munkaerőpiacról főleg azokon a vidéki, iparközpontoktól távol eső területeken, ahol a munkaerő-kínálat már meghaladta a keresletet. De a GYES-t már rögtön bevezetése után nem várt mértékben vették igénybe – nem csak periférikus vidéki területeken élő – főleg kevésbé képzett és rosszul fizetett nők (Zimmermann 1995). Történt ez egy olyan társadalomban, ahol több tíz éve a formális munkerőpiacon dolgozó nő volt a hivatalosan elfogadott nőideál. Ahogy arra Susan Zimmermann (2012) felhívja a figyelmet, „[e]gy riporter iszonyattal írta le a fiatal anyákat, akikkel egy magas tömbház parányi lépcsőházi kitérőjében találkozott, tréningruhában vagy fürdőruhában ütötték ott agyon az időt, körülöttük négy visító, csúszó-mászó kisgyerekkel meg három alvó, »krumpliszsák« módjára heverő csecsemővel egy kanapén" (83). A GYES-anyák szociális reprezentációjában jól tetten érhetőek a szocialista felzárkózási projekt nőiséggel kapcsolatos ellentmondásai.

GENDERREZSIM ÉS „NŐPOLITIKA" MAGYARORSZÁGON 1970 ÉS 1990 KÖZÖTT

Az 1970-es évek a második világháború után kezdődő amerikai hegemónia felívelő periódusának végét (Arrighi és Silver 1999) és „B" fázisának (Wallerstein 2000) vagy hosszú lejtmenetének (Brenner 2006), illetve az ezzel járó globális átrendeződésnek a kezdetét jelentette (lásd bővebben e lapszámban: Éber, Gagyi, Gerőcs és Jelinek 2019). E folyamat kelet-európai válságtüneteinek részeként Magyarországon az extenzív fejlesztés megtorpant, az intenzív fejlesztés finanszírozására felvett hitelek miatt az ország eladósodása felgyorsult (Éber, Gagyi, Gerőcs, Jelinek és Pinkasz 2014). A válság a foglalkoztatáspolitika

eltolódását eredményezte az olcsóbb munkaerő irányába, így megnőtt a nők olcsó bérmunkájának súlya is. Emellett megnőtt a formális munkaerőpiacon dolgozó nők körében a nem Budapesten dolgozó nők aránya, nagyrészt a szakképzettséget nem igénylő területeken. Míg a férfiaknak közel 40%-a rendelkezett szakképzettséggel, addig ez az arány a nők körében mindössze 15% volt. Ráadásul a szakképzett nők nagyrészt olyan ágazatokban helyezkedtek el, ahol a szakképzett munkások keresete az átlagnál jóval alacsonyabb volt – a textiliparban, a ruházati iparban, a cipőiparban és az élelmiszeriparban. A nők átlagosan a férfiak fizetésének 70%-át keresték (Zimmermann 2012).

Másrészről az 1970-es évek válságának hatásaként újra többszörös súly nehezedett a nőkre: az olcsó-formális női munkán kívül megnőtt az ingyenes-informális női munka súlya is. A nők egy jelentős része vonódott ki a beszűkülő munkaerőpiacról és ezzel együtt a GYES szimbolikusan is megerősítette a nők és a háztartási (reproduktív) munkák kapcsolatát.

Harmadrészről a második gazdaság jelentős szerepet kapott az 1970-es és 1980-as évek gazdasági nehézségei alatt. Ez volt a közvetett megszorítások időszaka, amikor bevezették a bérrendszer szigorú korlátozásait. A spontán formák megjelenése után az 1980-as évek elejére a második gazdaságot az állami szabályozás is támogatta, mivel ez segített fenntartani az életmódpolitikát a bércsökkenések időszakában. Ebben az értelemben a második gazdaság feladata az volt, hogy többlet-jövedelemforrást biztosítson a munkásoknak, így biztosítsa az életszínvonal fenntartását (akár emelkedését) abban az időszakban, amikor a gyárakban bérmegszorítások voltak (Vigvári és Gerőcs 2017: 94). A nők ebből is nagy arányú munkát végeztek el. Az időmérleg-felvételek tanúsága szerint a nők (a 15–69 éves korosztályban) az 1970-es és 1980-as években körülbelül két és félszer annyi házimunkát és jövedelemkiegészítő munkát végeztek, mint a férfiak (Andorka, Falussy és Harcsa 1990). Összességében az 1970-es években megnőtt az olcsó vagy ingyenes női munkaerő szerepe a formális, az informális reproduktív és az informális produktív munkákban is.

Mindemellett, részint engedve az 1970-es évek elején újra fellángoló baloldali-népi abortuszkritikának, 1973-ban enyhe szigorítást vezettek be az abortuszszabályozásban, noha hangsúlyozták, hogy a szigorítás célja a fogamzásgátlás propagálása az abortusz helyett. Az 1952-es szigorítás tapasztalataiból kiindulva a pronatalista politika hangsúlya inkább az lett, hogy a három- (vagy több)gyerekes családoknak viszonylag rövid időn belül alacsony bérletidíjú tanácsi lakást, az új házasoknak pedig kamatmentes vagy alacsony kamatlábú kölcsönöket biztosított. Illetve lakástámogatást lehetett igényelni a még meg nem született, de tervezett gyermekekre is (Heller, Némedi és Rényi 1990).

GENDERREZSIM ÉS „NŐPOLITIKA" MAGYARORSZÁGON 1990 ÉS 2008 KÖZÖTT

Ha a kelet-európai rendszerváltásokat az 1970-es évektől kezdődő globális átrendeződés összefüggésrendszerében értelmezzük, fontos szempont, amire Böröcz József ([2009] 2018) mutat rá, hogy a nyugat-európai országok a gyarmataik elvesztése után az európai integráció eszközével próbálták meg kompenzálni a csökkenő globális politikai és gazdasági súlyukat. Az integrációs válságkezelés egyik fontos eszköze a bővítés volt (Gerőcs és Jelinek 2018): az európai centrumországok vállalatainak új piacokra és olcsó munkaerőre volt szükségük ahhoz, hogy termelésüket az élesedő világpiaci versenyhez tudják igazítani. Így a magyar rendszerváltás és az azt követő növekvő mértékű reintegrálódás a kapitalista világrendszerbe is nagymértékben épült az olcsó munkaerőre. Az olcsó munkaerő hosszú távú reprodukciója, valamint az azt részint materiálisan, nagyobb részt szimbolikusan gátló abortusz ezért is válhatott újra fontos politikai témává a rendszerváltás időszakában (Barna, Csányi, Gagyi és Gerőcs 2018) – amellett, hogy a teljes termékenységi arányszám az 1980-as évek közepére 1,7-re csökkent és 1990-ben sem érte el az 1,8-at. Ugyanakkor a „civil társadalom" rendszerváltozás előtti utolsó évtizedben kialakuló diskurzusának egyik első mozgalmi kezdeményezése a Feminista Hálózat tüntetése, illetve aláírásgyűjtése volt az abortusztörvény szigorítása ellen – előbb 1990-ben, majd 1992-ben, a parlamenti abortuszvitával párhuzamosan (Kulcsár 2014: 120). Talán e tiltakozásnak is köszönhetően az Országgyűlés végül a kevésbé szigorú törvényjavaslatot szavazta meg. A tiltakozást a demokratikus Kelet-Európa érdekében a civil társadalomnak nyújtott nyugati támogatások keretében a San Franciscó-i *Global Fund for Women* finanszírozta (Fábián 2014: 7). Az 1990-es évek elején mind az abortusztörvény megszigorítására irányuló politikai törekvések, mind pedig az azokat meggátolni próbáló civil mozgalmak a kelet-európai régió tőkés világgazdaságba való formális visszaintegrálódása összefüggéseiben értelmezhetőek (Barna, Csányi, Gagyi és Gerőcs 2018). A Magyarországon az 1950-es években kialakult pronatalista és abortuszellenes retorika a rendszerváltás után is folytonos maradt. A rendszerváltás után a jobboldal az abortuszszabályozást a magyarság szuverén jövőjét veszélyeztető liberális gyakorlatként kárhoztatta, vagyis ugyanazért bírálta („jobbról"), amiért az 1960-70-es évek népi és szocialista írói és újságírói az 1956 után kialakult szocialista szabályozást („balról"). De a rendszerváltástól kezdve a liberális szimbolikus politikába beépültek a pronatalista és abortusztörvényt szigorítást sürgető retorikákat kritizáló – főleg emberi jogi fókuszú – ellenretorikák is (Melegh 2000). Ezek nagyrészt a nyugati emberi jogi mozgalmak mintájára a választás szabadságát és a női test integritását hangsúlyozták.

A szociálpolitikák vagy azok hiánya alapvető eszköz a formális és informális munka viszonyának igazgatására. A jóléti juttatások és intézmények drágítják a munkaerőt,

az informális munka azonban kipótolja a bér és a jóléti ellátások kiesését, melynek terhe hagyományosan nagyobbrészt a nőkre hárul. A rendszerváltozás után a GDP 1993-as mélypontra zuhanásával együtt a munkaerő olcsóvá tételének egyik fő módja az informális reproduktív munka súlyának növelése volt a munkabér és a jóléti intézmények rovására a túlélés költségeiben. A gyermekjóléti intézmények korábbi támogatása visszaesett, az óvodák és bölcsődék egy jelentős részét bezárták (Acsády 2000: 174).

A rendszerváltás időszakában nőket továbbra is tömegével foglakoztatták képzettségi szintjük alatt és elhelyezkedési esélyeik is csökkentek. Tömegek szorultak ki a munkaerőpiacról. Sok más szociálpolitikai eszköz mellett (mint például a nyugdíj, a rokkantnyugdíj, a munkanélküli státusz) e kiszorulás okozta helyzetet voltak hivatottak kezelni az 1970-es évekhez képest alacsony értékű anyasági és gyermekgondozási segélyek. A rendszerváltást közvetlenül követő évek elmúltával a – nem egyedülállóan, de kiemelkedően hosszú idejű – gyermekgondozási támogatást a teljes termékenységi arányszám csökkenése miatt egyik kormány se változtatta meg radikálisan: a teljes termékenységi arányszám 2000-re 1,3 körüli értékre süllyedt és tíz évig nem is kezdett el emelkedni. De – mint arra Fodor Éva és Kispéter Erika (2014) felhívja a figyelmet – amíg 1967 és 1985 között a gyermekgondozási támogatás mértéke megegyezett a keresettel és szinte biztos volt a visszatérés a formális munkaerőpiacra, addig a rendszerváltás utáni konstrukciók az anyákat kiszolgáltatott és bizonytalan helyzetbe szorította. Ezzel együtt a rendszerváltás után megerősödött a konzervatív nőideál, mely a nőiséget erősebben kötötte az informális szektorhoz, a „családi tűzfészekhez".

A genderrezsim effajta felhasználása nemcsak a konzervatív kormányokhoz köthető, hanem gyakorlatilag minden kormányhoz a rendszerváltás óta. A gondoskodás ugyanúgy szimbolikusan a nőkhöz kapcsolódó feladat maradt, ahogy gyakorlatilag végig az államszocialista időszak alatt. Viszont a hivatalos szocialista nemi egyenlőségi narratíva megszűnésével a nőket érő szimbolikus egyenlőtlenség is erősebben kezdte el sújtani a nőket. Jól mutatja ezt, hogy a rendszerváltás után alakuló pártokban nagyon alacsony volt a nők aránya. Míg 1980-ra a női képviselők aránya az Országgyűlésben elérte a 30%-ot, ez 1990-től napjainkig csak néhány évben haladta meg a 10%-ot (Koncz 2014).

Ugyanakkor a privatizációs tőkebeáramlás utáni időszak lezárultával a centrumországok beáramló hitelei, majd 2004-től, amikor az ország formális visszacsatlakozása a tőkés világrendszerbe befejeződött, az Európai Uniós támogatások viszonylagos és időleges gazdasági stabilitást biztosítottak az országnak. Ez az informális reproduktív és a bérmunka viszonyában, illetve a genderrezsimben is hozott némi változást. 2000-től emelkedni kezdett a bölcsődék és a bölcsődei férőhelyek száma – habár 2015-re is csak a szintén nem kielégítő 1990-es szám körülbelül háromnegyedét érte el (Darvas és Szikra 2017: 239). Szintén 2000-től csökkenni kezdett a nők és férfiak közötti béregyenlőtlenség (Borbély 2011). 2000-re

a nők átlagosan már „csak" kicsit több mint másfélszer (körülbelül 1,7-szer) annyi informális háztartási és kiegészítő munkát végeztek, mint a férfiak (Harcsa 2000).

A 1990-es évek második felében és a 2000-es évek első felében a nőpolitikai és feminista célkitűzések a nyugathoz való felzárkózás narratívájába illeszkedtek, és az abortusz és a nők elleni erőszak mellett leginkább a munkaerőpiaci egyenlőséget célozták. Fő területei a fizetésbeli nemi különbségek csökkentése és a „karrier-magánélet" összeegyeztethetősége volt a nők számára. A szabadpiacba és felzárkózásba vetett hit, valamint a külföldi forrásoktól függő feminista civil szervezetek törekvései csak részben találkoztak nők tömegeinek a problémáival – elsősorban az abortusz és a nők elleni erőszak kérdéseiben (Barna, Csányi, Gagyi és Gerőcs 2018). A felzárkózásba vetett hittel együtt a nemek közti egyenlőségbe vetett hit is a közbeszéd főáramának számított a 2008-as válság utáni időszakig. A nemek közötti igazságosság morális kérdése dialektikus viszonyban volt azzal a képzettel, hogy a felzárkózással csökken az olcsó munkaerő és nő az innovatív, kreatív vállalkozó szellemű középosztály súlya. Így a liberális felzárkózás-retorikában a nemi egyenlőtlenség tapasztalata a rasszizmushoz hasonlóan (Böröcz 2006) a nyugattól való morális lemaradásként értelmeződött (lsd. pl. Nagy 2005; Koncz 2006).

GENDERREZSIM ÉS „NŐPOLITIKA" MAGYARORSZÁGON 2008 UTÁN

2008-ban a globális amerikai hegemóniaciklus hosszú lejtmenete újabb gazdasági válsághoz vezetett. A centrumból induló válság azon kelet-európia államokat, köztük Magyarországot is elérte, amelyek a centrumot alacsony hozzáadott értékű, bedolgozó, illetve beszállító modellt kiszolgáló infrastruktúrával kötik össze. A válsághatás alapvetően érintette a genderrezsimet mind szimbolikusan, mind materiálisan.

A 2008 UTÁNI GENDERREZSIM, MORÁLIS GEOPOLITIKA ÉS ELLENHEGEMÓNIA

Kelet-Európában a 2008-as válság után azzal, hogy a felzárkózás illúziójába (Arrighi 1990) vetett többé-kevésbé konszenzusos hit megrendült, leginkább a jobboldali erők tudtak politikai tőkét kovácsolni a konzervatív retorika radikalizálásával és azzal, hogy megkérdőjelezték a nyugati demokratikus minták morális felsőbbrendűségét. A válság tehát nem pusztán gazdasági-politikai átrendeződést hozott magával, hanem a morális

geopolitikában (Böröcz 2006) is kifejeződött.[2] Magyarországon a magát Nemzeti Együttműködés Rendszerének nevező tőkefelhalmozási rezsim, az azt megalapozó kétharmados parlamenti többségét nagymértékben alapozta a felzárkózás illúziójából való kiábrándulásra és a nemzeti jövőt hirdető retorikájára. E morális-politikai fölény fenntartására, valamint a társadalmi polarizációt fokozó gazdaságpolitika szimbolikus kompenzációjára a fennálló félperiferiás hegemónia politikai szereplői erős szimbolikus politizálást folytatnak. Az európai és az euroatlanti integrációt, illetve az azokat menedzselő nemzetközi szervezeteket (Európai Unió, ENSZ) leginkább (vélt vagy valós) migrációs politikájuk miatt kritizálják. Emellett a kritika olyan szimbolikus területeken is kiéleződött, mint például a civil társadalom politikai függetlensége, a politikailag korrekt beszédmód vagy a társadalmi sokszínűség pozitív jellege. A szimbolikus területek közül kiemelt jelentőséggel bír a nemek társadalmi szerepének restaurációja, amit az anti-genderizmus és az alter-genderizmus kifejezésekkel ragadhatunk meg.

Anti-genderizmus

Ahogy arra Kováts és munkatársai rámutatnak (Kováts és Põim 2015; Grzebalska, Kováts és Pető 2017; Kováts 2017), az „anti-gender" retorika és politika a 2008-as válság után jellemző transznacionális jelenség. A nemekre vonatkozó vagy csak részben azokhoz köthető nagyon különböző társadalom- és viselkedéstudományi megközelítések, társadalmi mozgalmak és ideológiák „genderideológiaként" való összemosása eredetileg a Vatikánhoz köthető. „2003-ban [jelent meg] a Család Pápai Tanácsa megbízásából *A családdal és az élettel kapcsolatos vitatott fogalmakról és etikai kérdésekről* című lexikon. Ebben a kötetben (magyarul: Családlexikon 2012) fejtik ki a Vatikán álláspontját olyan fogalmakról, mint gender, és ekkor fogalmazódik meg a »genderelmélet« illetve »genderideológia« kifejezés is" (Case 2011; Robcis 2015, idézi Kováts 2017: 107). A 2008-as válság és ezzel együtt a korábbi liberális konszenzus felszámolása után a Vatikán által megalkotott „genderideológia" nemcsak a korábbi liberális hegemóniára vonatkozó és annak megkérdőjelezésére használt egyik kifejezés lett, hanem bizonyos értelemben a liberális konszenzus szimbóluma és az azt jellemző ideológiai és retorikai elemek „kötőanyaga", vagy ernyőfogalma is (Kováts és Põim 2015; Grzebalska, Kováts és Pető 2017; Kováts 2017). A 2008 utáni időszakban konzervatív politikusok Európában és az Egyesült Államokban többször használták retorikai fókuszként a politikai korrekt beszédmód és a „genderideológia" veszélyeit a kampányaikban. „Ezektől a kampányoktól nem volt idegen, hogy a »genderideológiát« vagy a politikai

2 Arról, hogy a rendszerváltás utáni időszakban a világrendszer hierarchikus berendezkedéséből fakadó egyenlőtlenségeket hogyan konvertálták társadalmak és társadalmi csoportok közötti minőségi vagy morális különbséggé retorikájukban az egyes pártok, lásd Melegh 2006, illetve Gagyi 2014.

korrektséget úgy fessék le, mint a nácizmus és leninizmus új megvalósulási formáit (Beata Kempa lengyel parlamenti képviselő), vagy mint ami az embereket rabszolgasorba taszítja (Sviatoslav Shevchuk ukrán érsek), vagy mint ami a pedofíliához hasonló veszélyt jelent a gyerekekre (Pavol Gorisak szlovák parlamenti képviselő), vagy mint ami az amerikai egyetemi városokat »borostyánlepte Észak-Koreákká« változtatja (William Lind amerikai publicista)" (Grzebalska, Kováts és Pető 2017).

A „genderideológiát" Magyarországon nemcsak a volt liberális konszenzus maradékaként, hanem a nyugati centrum (Trump megválasztása óta a centrum európai szegmense) – a társadalmi sokszínűséggel (migrációt támogató politikával) összefonódó – ideológiájaként is értelmezik, tehát a fent említett *morális geopolitika* részeként. Hasonlóan ahhoz, ahogy a szovjet utódállamokban a konzervatív politizálásban meghonosodott a „Gayropa" kifejezés (Grzebalska, Kováts és Pető 2017), mely azt a véleményt fejezi, hogy Nyugat-Európa uralkodó ideológiájává vált a homoszexualitás propagálása – az európai identitáspolitikai fókuszú pártok és civilszervezetek mintegy paródiájaként.

A „genderideológia" elítélése mint morális geopolitikai aktusa jól tetten érhető az anti-genderizmus 2018-as betetőződésében, a *Társadalmi nemek tanulmánya mesterképzési szak* Magyarországi ellehetetlenítésekor megjelent retorikákban. Például: „A nyugati világ liberális szegletében a társadalmi nemek erőltetése a biológiai nemekkel szemben, úgy tűnik, győzelemre áll. Ennek az ideológiának köszönhetjük, hogy a szélsőségesen baloldali Obama-kormányzat alatt szövetségi szinten szabályozták az Egyesült Államokban a nyilvános illemhelyek használatát, vagyis azt, hogy tilos a közintézményekben férfi és női mosdót kijelölni, mert az diszkriminatív volna. (…) Agyrém. Hál' istennek és az amerikai választóknak, két éve már nem Obamának, hanem Donald Trumpnak hívják az Egyesült Államok elnökét, aki a »vécébotrányt« rövid úton rendezte, és visszatért a normalitáshoz. (…) Azonban a liberális mintaállamban, Justin Trudeau Kanadájában és a nyugati világ egyetemi szférájában sajnos továbbra is tombol a genderőrület. (…) A legrosszabb totális diktatúra felé rohan a nyugati világ liberális része, nem létező nemeket kreálnak, és ezek alapján már gyerekeket is képesek elszakítani a családjuktól csak azért, mert a család normális, és nem hajlandó fejet hajtani a beteges ideológia előtt" (Törcsi 2018).

Illetve „Kövér László felhívta a figyelmet arra, hogy ma a másik oldalról nézzük a helyzetet, onnan, hogy »megtartsuk ezt a kultúrkört« (…), amelyik Európát Európává, Magyarországot európai országgá teszi. Meg kell védeni az ország önállóságát azon törekvésekkel szemben, amelyek más érdekek alá rendelnék. (…) Szent István nemcsak a keresztény magyar államot alapította meg, hanem elérte, hogy Magyarországnak nem kellett alárendelődnie más európai hatalmaknak. (…) [A]mit genderizmus néven próbálnak tudományként feltüntetni, az egyrészt ideológia, másrészt egy olyan emberkísérlet szellemi megalapozása, ami semmivel se jobb, mint az eugenetika a náci időkben" (Kövér 2018).

Alter-genderizmus

A nemi szerepek körül vívott szimbolikus küzdelem másik oldala, hogy a kormány és a kormányközeli közszereplők a nemi viszonyokra vonatkozó „liberálisnak" (valójában részben liberális, részben baloldali) és „nyugatinak" bélyegzett ideológiák, valamint a társadalom- és viselkedéstudományos megközelítések megbélyegzése és megszüntetése felé tett lépésekkel párhuzamosan a félperiférián hegemóniát a genderrezsim szimbolikus restaurációjára is elkezdték kiterjeszteni. Az félperiférián hegemónia nemi aspektusának kiépítését jól példázzák a 2016-ban a genderrezsim szimbolikus igazgatására létrehozott civil szervezetek. Míg a kormány szimbolikus harcot folytatott a liberális („nyugati" bekötöttségű) civil szervezetek ellen, 2016-ban megalakult a Fiatal Családosok Klubjának Egyesülete (FICSAK) és a Mindennapok Női Szemmel Egyesület (NŐISZEM), „azzal a céllal, hogy nagyobb segítséget kapjanak a nők a családalapításhoz és társadalmi feladataik ellátásához, érdekeik ellátásához".[3] Az egyesületek már megalapításakor üdvözölték a kormány családpolitikáját és ígéretet kaptak a kormánytól a támogatásra.

Továbbá, amikor az ELTE 2017-ben bejelentette, hogy elindítják a *Társadalmi nemek tanulmánya* mesterképzési szakot, válaszul Balog Zoltán, az Emberi Erőforrás Minisztériumot vezető miniszter bejelentette, hogy a Corvinus Egyetemen *Családtudományi* mesterképzést indítanak: „Sajnálatos, hogy az elmúlt hetekben a liberális törpe kisebbség mindent megtett, hogy a gender szakot védje és az általtudományt megpróbálja elfogadtatni. Mint korábban is jeleztük, a nemzetnek nem félrecsúszott, kreált zagyvaságokra van szüksége, hanem egy, a valódi, húsba vágó problémákkal foglalkozó műhelyre"[4] – írta közleményében.

A kormányzat a nemi szerepekre, nemi viszonyokra és az azokból származó egyenlőtlenségekre fókuszáló különböző ideologikus és tudományos megközelítéseket leginkább a család szubsztanciális és szakrális megközelítésével igyekezett lecserélni. Hasonlóan ahhoz, ahogy a „Nemzeti Együttműködés Rendszere" megnevezés elrejti a rezsim uralmon, elnyomáson és kényszeren nyugvó természetét és kölcsönös és önkéntes együttműködési rendszernek nevezi magát (e lapszámban: Éber, Gagyi, Gerőcs és Jelinek 2019), úgy a rezsim által kikiáltott család-koncepció elfedi az egyenlőtlen nemi viszonyokat és érdekeket, illetve a (sokszor erőszakos) konfliktusokat a háztartásban, és az emberek együttélését a társadalmi reprodukció érzelmi és ideológiai aspektusaira redukálja. Mind a „NER", mind a szakrális család-koncepció a rezsimet alátámasztó félperiférián hegemónia szimbolikus építőköve.

---

3 Interneten: https://www.youtube.com/watch?v=GQCPfZPfAdo (Letöltve: 2019.05.01.).

4 Interneten: https://hvg.hu/itthon/20170309_KDNP_gender_deviancia_corvinus_balog (Letöltve: 2019.05.01.).

Összességében a 2018-as válság után a felzárkózás lehetőségébe való többé-kevésbé konszenzusos hit megingott, és a kelet-európai jobboldali pártok – Magyarországon a Fidesz – a retorikájuk radikalizálásával és a „nyugat", valamint a liberális berendezkedés (liberális korszak, nemzetek, csoportok, intézmények) morális felsőbbrendűségének radikális megkérdőjelezésével politikai tőkét tudtak kovácsolni. A Magyarországon végbemenő folyamatokat az ellenhegemónia-építés többi szegmensével (a CEU kitiltásával, a civil szervezetek megbélyegzésével, az MTA átszervezésével, a kormányközeli médiabirodalom kiépítésével) összefüggésben, a *Társadalmi nemek tanulmánya* mesterképzési szak 2018-as ellehetetlenítésével betetőző *anti-genderizmus*, és a nemi szerepek restaurációját, a nemi viszonyrendszert elfedő, szakrális család kategóriára fókuszáló *alter-genderizmus* kifejezésekkel ragadhatjuk meg. Ugyanakkor a genderrezsim átalakítása messze túlmutat a közvetlen politikai tőkenyereségen, és elsősorban a munkaviszonyok és a társadalmi reprodukció igazgatásában jelenik meg.

A 2008 táni genderrezsim és társadalmi reprodukció

A munka és a materiális társadalmi viszonyok szempontjából a válság és válságkezelési programok nemcsak a formális munkaerőpiacot érintették, hanem a formális és informális munka viszonyát is. Míg a formális munkaerőpiacon az országban jelenlévő munkaerőpiaci szegregáció miatt a válság általában erősebben érintette a férfiakat – bár a kevésbé szegregált ágazatokban a női munkanélküliség nagyobb arányban nőhetett meg (Nagy és Fodor 2015) –, addig az informális és keresetkiegészítő munka egyenlőtlen eloszlása 2010-re egyenlőtlenebbé vált és még nagyobb arányban terhelődött a nőkre (körülbelül 1,82-szerese a férfiakénak [KSH 2012]). Mindez nagyban köthető a válságkezelési politikákhoz – melyeket a szocialista kormány kezdett el és a Fidesz folytatott –, amelyek szociálpolitikai juttatások megszüntetésével és értékcsökkentésével a reprodukció költségeit és a gondoskodási funkciókat nagymértékben terhelték rá a háztartásokra (Szikra 2013).

Emellett a teljes termékenységi arányszám a válságban, 2011-re történelmi mélypontra (1,23) süllyedt. (A rendszerváltás utáni egyik évben sem érte el a 2-es értéket. Ahogy 1992 után egyik kelet-európai országban sem). Ezen érték hosszú távú munkaerőpiaci hatását tovább súlyosbította a dolgozó korú emberek és szülőképes korú nők egyre nagyobb számú kivándorlása (Siskáné, Halász és Gál-Szabó 2017).

A 2008 utáni genderrezsim és a rövid távú reprodukció

Amellett, hogy a férfiakat nagyobb arányban sújtotta a munkanélküliség, hogy az informális munka még nagyobb arányban terhelődött a nőkre, és hogy a formális bérek kieséséből fakadóan az informális munkák a megélhetésben betöltött szerepe is megnőtt, a kormány 2008-ban indította el, majd 2009-ben terjesztette ki közmunkaprogramját, „ami a válságra adott közvetlen közpolitikai reakciónak tekinthető" (Kovai 2017: 117), részint a munkanélküliség kezeléseként és a tartaléksereg pacifikálásaként, részint az informális munka költséghatékony formalizálásaként. A munkanélkülivé válás, illetve bizonyos esetekben a közmunka-programba kerülés a helyi közösségekben és a háztartásokban komoly presztízsveszteséget és személyközi konfliktust okozott. „Most azért végeztünk szakmát, hogy az utcát seperjük, Cili?! (…) Hogy a magyarok csizmája elől lapátoljuk a havat?! Oszt ők még köszönni se tudnak?!" – kérdezi egy közmunkaprogramba került nő Kovai Cecília (2017: 151) monográfiájában.

Így az anti- és alter-genderizmus a közvetlenül a válság utáni időszakban értelmezhető a formális bérmunkából kiszorult, munkanélkülivé váló vagy a közmunka-programba szorult, illetve ezek veszélyének folyamatosan kitett férfiak szimbolikus kompenzációjaként a szexuális felsőbbrendűségük megerősítésével. Annak tudatosításaként, hogy lecsúszásuk vagy annak veszélye mellett legalább ők még mindig *férfiak*, tehát a nemi hierarchiában uralkodók. Emellett a munkaerőpiacról kiszorult, munkanélkülivé váló, a közmunka-programba szorult, vagy ezek veszélyének folyamatosan kitett nők helyzetének, illetve a megszorításokból fakadó többletfeladatok legitimálásának azzal, hogy a nők úgyis inkább a háztartás szférájába tartoznak, mint a bérmunka szférájába. Máshogy fogalmazva az anti- és alter-genderizmus értelmezhető úgy, mint a férfiakra irányuló kettős pozícióvesztéssel járó tendencia – a nemi szerepek egyenlősödése és a válság – közül annak a kezelése, amely szimbolikusan kezelhető, és a nők helyzetének megváltozásának (vagy annak veszélyének) szimbolikus kezelése.

Mindemellett, ahogy e tanulmány elméleti keretéből következik, „[a]z egyenlőtlen háztartási viszonyok beágyazottsága a felhalmozás alapvető folyamataiba ellentmond a szeretet és gondoskodás ugyancsak alapvető logikájának a háztartáson belül, s ezen ellentmondás feszültségében a háztartás a kapitalizmuson belüli emberi élet csatáit és kompromisszumait magában foglaló tereppé válik" (Barna, Csányi, Gagyi és Gerőcs 2018). Emiatt amikor átrendeződnek a külső gazdasági körülmények, például válság idején, a háztartási erőszak szintje jellemzően megnő (Csányi, Gagyi és Kerékgyártó 2018). A nehezen összehasonlítható magyar kutatások is arra utalnak, hogy 1998 és 2012 között Magyarországon a párkapcsolati erőszak szintje jelentősen megnőtt (Tóth 2018), a genderrezsim erőszakosabbá vált.

Összességében a válság hatására megnövekedő munkanélküliség és a Bajnai-kormány által megkezdett, majd az Orbán-kormány által elmélyített megszorító intézkedések megnövelték az informális munka súlyát a háztartásokban, a háztartási erőszak gyakorisága nőni l*átszott, mindeközben* a tőkefelhalmozási rezsim politikai szereplői szimbolikus nőpolitikával próbált*ák* kompenzálni a materiális válsághatásokat.

Az ellenhegemónia kiépítésének és a genderrezsim szimbolikus igazgatásának fókusza a 2010-es évek *második felére* esett, amikorra nemcsak hogy a közvetlen válsághatás szűnt meg, de nagyarány*ú, szektorokon átívelő munkaerő*hiány alakult ki, mely a következő években csak tovább nőtt (KSH 2019). E tanulmány elméleti keretéből következően azt mondhatjuk, hogy a *nőpolitika, a* genderrezsim igazgatása egyrészről a beszállító-bedolgozó modell fenntartására irányult, a formális bérmunka költségeinek leszorításával, a jóléti szolgáltatások hiányának legitimálásával, a női reproduktív munka kihasználásával és a női munkaerő árának alacsonyan tartásával, melyek fontos eszközei az előnyszerzésnek a térségben a többi bedolgozó-beszállító modellre építő állammal szemben. Másrészről, a hosszú távú reprodukció jobb mutatóinak kikényszerítésére, harmadrészről pedig az félperifériás hegemónia politikai legitimitásának fenntartására irányult. Jól mutatja ezt, hogy 2015-ben, amikor egy köztudottan kormánypárti énekes kijelentette, hogy „[a] nőknek nem az a dolguk, hogy ugyanannyi pénzt keressenek, mint a férfiak", ami miatt az énekest szponzoráló német cég emiatt szerződést bontott vele, majd a kormány szimbolikusan védelmébe vette az énekest, annak hangsúlyozása mellett, hogy a „nyugati" értékek valódi őrzői a magyarok: „elképzelhető, hogy ez Németországban lehetséges, de mi elfogadhatatlannak tartjuk, hogy ma Magyarországon bárkit véleménye és nézetei miatt ilyen formában diszkriminálni lehessen."[5]

Ugyanakkor feltehetően az egyre nagyobb problémát okozó munkaerőhiány hatására a kormány tett intézkedéseket a GYES 1967-es bevezetése óta tartalékseregként funkcionáló kisgyermekes anyáknak a formális munkaerőpiacra való becsatornázására is. A 2014-ben bevezetett GYED extra lehetőséget biztosít a gyermek egyéves kora utáni munkába állásra, úgy, hogy az anya kapja a GYED teljes összegét. A 2016-os reformtól a GYED mellett már féléves kortól lehet dolgozni, tehát a kisgyermekes anyukák a CSED[6] lejárta után visszamehetnek dolgozni úgy, hogy nem veszítenek az ellátásuk összegéből. 2018-tól pedig jelentősen kitágították a bölcsődei eljárásra jogosultak körét (Szikra 2018a: 232–233).

5 Interneten: https://hvg.hu/itthon/20151217_A_kormany_minden_szerzodeset_felmondja_a? (Letöltve 2019.05.01.).

6 csecsemőgondozási díj

Mindemellett a kormány 2014. március 14-én aláírta az Isztambuli Egyezményt[7], viszont soha nem ratifikálta a nőszervezetek nyomásának ellenére sem. A kormányzati narratíva a nők elleni erőszakról jól tetten érhető az alábbi kormánypárti képviselő beszédében: „Talán az anyáknak vissza kéne térniük a gyereknevelés mellé, szülni két-három vagy inkább négy-öt gyereket, és akkor lenne értelme annak, hogy jobban megbecsülnék egymást, és fel sem merülhetne a családon belüli erőszak" (Gyenese 2012). Illetve, a kormányzati retorika *még arra hivatkozott, hogy az Isztambuli Egyezmény egyrészről, „felesleges", mert a jogszabályok védik a magyar nőket, másrészről a* „gender-ideológia" „trójai falova", mert rögzíti, hogy a nők elleni erőszak a nemek közötti egyenlőtlenségbe ágyazódik, harmadrészről a nők erőszak elleni védelme elsődlegesen az ország védelme a muszlim bevándorlóktól *(Ámon 2017*; példaként Jurák 2017). A kormány passzivitása, tehát a háztartási erőszak szempontjából a genderrezsim *nem* igazgatása, a háztartási erőszak feletti szemet hunyás úgy értelmezhető, hogy a kormány hagyja, hogy a bérmunka alacsony árából, valamint a gondoskodási funkciók a háztartásokra hárulásából *következő feszültségeket a háztartáso*k belső szférája csatornázza el. A 2010 utáni felhalmozási rezsim részéről a női test *olcsó* erőforrásként való felhasználásának egy formája a női informális munka potenciálisan erőszakos személyközi viszonyokba ágyazódásának legitimálása vagy legalábbis eltűrése.

A 2008 utáni genderrezsim és a hosszú távú reprodukció

Ugyan az ország népessége az 1980-as évek eleje óta folyamatosan fogy, és a teljes termékenységi arányszám a rendszerváltozás óta egyszer sem ment 2 fölé, de 2011-ben (feltehetően) a válság hatására demográfiai mélypont sújtotta az országot. Az alacsony reprodukciós számok, a nagyarányú kivándorlás és a válság megszűnésének hatására a 2010-es évek második felére olyan szektorokon átívelő munkaerő-hiány alakult ki, mely rövid és hosszú távon is veszélyezteti a beszállító-bedolgozó modell versenyképességét.

A *nők* gyermekvállalása a kormányzati retorika kiemelt eleme lett, hasonlóan a korai szocialista, illetve a népi-szocialista írók kritikájához, amennyiben akkor is és most is a nők személyes beállítódásainak, értékeinek tulajdonították az alacsony demográfiai értékeket. Illetve a nőiség összes problémáját a gyerekszülésre vezették vissza. Egy képviselő, ahogy fentebb idéztem, a háztartási erőszak kérdését a gyermektelenségből vezette le, az említett kormányközeli énekes pedig azt nyilatkozta, hogy a nők feladata nem az, hogy ugyanannyit keressenek, mint a férfiak, hanem, hogy tartozzanak valakihez és gyereket szüljenek. Az Országgyűlés elnöke továbbá beszédében kifejezte, hogy: „Szeretnénk, ha lányaink

7 Az egyezmény a nők elleni erőszak megelőzéséről és a már megtörtént esetek megfelelő kezeléséről tartalmaz elemeket, kiemelten koncentrálva az áldozatok védelmére.

az önmegvalósítás legmagasabb minőségének azt tartanák, ha unokákat szülhetnének nekünk."[8] Ennél fogva a Demográfiai Kormányzás bejelentése a 2018-as választások után a miniszterelnöktől biopolitikai felhangú akkor is, ha az abortuszszabályozást a kormány nem változtatta meg – minden bizonnyal annak Magyarországon történetileg kudarcos politikai hatása miatt.[9] Mindemellett a népesedési diskurzus folytonosságát és a politikai bal- és jobboldalak konstruáltságát jól példázza, hogy ahogy az 1960-70-es években a radikálisan baloldali önbesorolású Kádár-kormányt az abortusztörvény túlságosan megengedő volta miatt a szocialista-népi írók „balról" tudták kritizálni, úgy a jelenlegi magát jobboldalra és konzervatívnak pozícionáló kormányt a jobboldali ellenzék, a Jobbik a túl liberális abortuszszabályozás miatt „jobbról" volt képes kritizálni.

Ugyanakkor a kormány tett konkrét népesedéspolitikai lépéseket a demográfiai mutatók javítására. A kormány 2010-ben visszaállította 3 évre a GYES-t[10], 2011-ben, a demográfiai mélypont évében kiterjesztette a családi adókedvezményt, mely a gyermekek száma alapján biztosítja a kedvezmény mértékét. Ugyanakkor a törvény nem foglalkozik sem a gyermekszegénységgel, sem a munkanélküli vagy szürkegazdaságban dolgozó háztartásokkal. Hasonlóan, a 2014-ben bevezetett GYED[11] extra is azoknak kedvez, akiknek egyébként is van formális bérmunkája, továbbá a 2015-ben bevezetett CSOK[12] is középosztálybeli családoknak nyújt segítséget, a szegényebb családok kiszorulnak belőle – amellett, hogy a konstrukció nagyban nehezíti a válást, ami megnöveli a nők háztartási kitettségét (Szikra 2018a, 2018b; e lapszámban: Gagyi, Csaba, Pósfai és Vigvári 2019). A bérrel nem rendelkező háztartások az alanyi jogon járó juttatásokat: a családi pótlékot, az egyszeri alkalommal folyósított anyasági támogatást, a GYES-t és a GYET[13]-et tudják igénybe venni. Ezek közül a családi pótlékra jogosultak a legtöbben, ez a leguniverzálisabb juttatás (Makay 2018), de a családi pótlék univerzális jellege számos intézkedés hatására jelentősen meggyengült (Szikra 2018a: 231). Ugyanakkor a családi pótlék összege 2008 óta nem változott, így ennek reálértéke a GYES-hez és a GYET-hez hasonlóan számottevően csökkent: a Bajnai kormány által befagyasztott univerzális ellátások reálértékük egyharmadát elvesztették 2017-re (Szikra

8 Interneten: https://mno.hu/belfold/vihart-kavartak-kover-laszlo-szavai-1319148 (Letöltve 2019.05.01.).

9 Habár az egészségügyi államtitkárság a gyógyszeres terhességmegszakítás gyakorlatát ellehetetlenítette az országban. Interneten: https://mno.hu/belfold/vihart-kavartak-kover-laszlo-szavai-1319148 (Letöltve 2019.05.01.).

10 Melyet a Bajnai-kormány válságkezelési politikájának részeként 2 évre maximalizált.

11 gyermekgondozási díj

12 családi otthonteremtési kedvezmény

13 gyermeknevelési támogatás

2018a: 230). „Vagyis egyre nagyobb hangsúly kerül a munkabér alapján igénybe vehető támogatásokra, miközben a nem biztosítási viszonyhoz kötött »univerzális«, tehát mindenki által igénybe vehető ellátások összege hosszú távon elértéktelenedik" (Makay 2018).

Ahogy Gerőcs és Jelinek (2018: 23) megfogalmazza: „Míg az Orbán-kormány társadalom- és gazdaságpolitikai ideológiájában egy nemzeti-tőkés programot fogalmaz meg, osztálypolitikája egyfelől egy klientúrába ágyazott felső középosztály megerősítését, másfelől a külföldi ipari befektetőket kiszolgáló, olcsó munkaerő kiárusítását és »fegyelmezését«, harmadrészt pedig a tartósan munkajövedelem nélküli, elsősorban vidéken koncentrálódó szegénység központosított ellenőrzését (pl. közmunka) célozza (Czirfusz 2015; Meszmann 2016)." Ugyanez jellemzi a 2010 utáni rezsim népesedéspolitikáját: a pénzbéli juttatások egyenlőtlenül a középosztály hosszú távú reprodukcióját segítik, míg az olcsó munkaerőt szolgáltató és tartaléksereg alsó osztályok reprodukcióját csak szimbolikusan támogatják és annak munkaigényét, illetve költségeit nagymértékben az informális (háztartási) szektorban hagyják, jellemzően a nőkre terhelve – a kiárusítandó munkaerő árát és reprodukcióját ezzel is olcsón tartva (vö. e lapszámban: Éber 2019). Ilyen „költséghatékony" munkaerőt és munkaerő-reprodukciót olcsóvá tévő törvényi megoldás volt az a 2011-es törvény, mely alapján a nők 40 év munkaviszony után elmehetnek nyugdíjba, és amelyet úgy kommunikáltak, hogy a „nagymamák majd segítenek vigyázni az unokákra". Tehát háztartások közötti informális időtranszferre terhelték a hosszú távú reproduktív munkából fakadó feszültségeket (Szikra 2018b).

Jól kifejezi a kormányzó párt 2008 utáni népesedéspolitikáját a fent említett Fiatal Családosok Klubjának (FICSEK) anyáknapi köszöntő videója, mely pronatalista kampányvideó. A kampányvideó egyrészről „»[a]z anyaság kevesebb lemondással és több boldogsággal jár, mint gondolnád!« mottóval fejeződik be, amely jól példázza, hogy a globális árutermelési rendszer különböző ciklusaiban, különböző területein a jó anya mítoszának pronatalista újradefiniálása hasonló elven működik, hiszen ez a mondat lényegében nem különbözik a Pravda '30-as és '40-es évekbeli szovjet pronatalista kampányának retorikájától – csak ez már az amerikai filmipar esztétikája szerint készült" (Csányi és Kerényi 2018: 152). Tehát a pronatalista diskurzus egyrészről legalább az államszocialista berendezkedés első évei óta folytonos. Másrészről a kampányvideóban „a fiatal szülők jól szituált felsővezetők, tágas, kertre néző amerikai konyhás étkezőjük kora reggel ragyog a tisztaságtól, mosolyogva indul a nap a prémium minőségű olasz kávéfőző gép mellett, munka után pedig még konditeremre, cukrászdára, ünneplésre és szexre is marad idő, azt sugallva, hogy az akaraterő és az ügyes szervezés a kulcsa mindennek" (Csányi és Kerényi 2018: 152). Ez jól kifejezi a népességpolitikai intézkedések elképzelt célcsoportját.

Összességében a Fidesz-kormány által bejelentetett demográfiai kormányzás olyan népesedéspolitikát jelöl, amely a felsőbb osztályokat támogatja, így az ország globális

integrációjához olcsó munkaerőt szolgáltató osztályoknak a hosszú távú reprodukciós költségei is a háztartásokra, illetve nagyobbrészt azok nő tagjaira hárulnak, és amelyet egy olyan biopolitikai diskurzus támogat meg mely elválasztja a női princípiumukat beteljesítő anyákat a „genderideológia" által megfertőzött nőktől, akik ugyanannyit akarnak keresni, mint a férfiak, és akiket ezért nem becsülnek meg, így háztartási erőszak is érheti őket. Valamint, amely így elfedi a félperiferiás hegemónia ellentmondásait, hozzájárulva a politikai legitimitás stabilitásához.

ÖSSZEGZÉS

Azokkal a megközelítésekkel szemben, amelyek a 2008-as válság után kiépült, a magát NER-nek nevező felhalmozási rezsimet, illetve félperiferiás hegemóniát a jóléti államok eszménye vagy saját szimbolikus politikájához viszonyítva vizsgálják (Szikra 2018a, 2018b), vagy amelyek definiatorikusan ragadják meg a NER-t a „nőpolitika" szempontjából (Grzebalska és Pető 2018), a Helyzet Műhely által alkalmazott politikai gazdaságtani keret értelmében a 2008 utáni genderrezsimet nagyobb történelmi távlatban helyeztem el. Az államszocialista időszak kezdetétől, a genderrezsimet és az azt igazgató „nőpolitikákat" az ország félperiferiás világrendszer-integrációjának és a formális és informális munka viszonyának szempontjából vizsgáltam. E megközelítés szempontjából kiemelten fontos az 1950-es évek óta tartó helyi demográfiai lejtmenet, az 1970-es évek óta tartó világgazdasági lejtmenet, az ország 1989-ben kezdődő függő helyzetben való formális reintegrációja a tőkés világrendszerbe és maga a 2008-as válság.

Amellett érveltem, hogy a 2008-as válság után a liberális hegemónia megrendülésének transznacionális következménye, hogy a kelet-európai félperiférián ez időszakban megerősödtek a radikális jobboldali pártok, vagy pedig, hogy a centrális konzervatív pártok jobboldali radikalizálódással tudtak megerősödni. E pártok megerősödésének jellemzően az egyik szimbolikus eleme a nemi szerepek restaurációja volt. Fontos elem volt a félperiferiás hegemónia kiépítésében Magyarországon is, az anti- és alter-gender szimbolikus politikák.

Továbbá amellett érveltem, hogy a nemi szerepek visszaállítása elcsatornázza a válsághatást és legitimálja a női informális és formális munka ingyenes és olcsó erőforrásként való kizsákmányolását. Ez Magyarországon inkább csak szimbolikusan új módja a genderrezsim igazgatásának, az olcsó női munkaerő kizsákmányolása az országban az 1950-es évektől folyamatos. Az 1950-es évektől az informális munka súlyának eltagadásával, az 1960-as évek végétől a GYES-sel a nők szimbolikusan a gondoskodó szerephez rögzítésével, a rendszerváltozás utáni időszakban a bölcsőde- és óvodahálózat összeomlása mellett a szimbolikus és materiális egyenlőtlenségek megnövekedésével.

Harmadrészről arra mutattam rá, hogy az abortusz- és népesedési retorika az 1950-es évek óta, mióta az ország demográfiai mutatói esnek, folyamatos, de legalábbis ciklikus. 1956 óta a kormányok annak politikai legitimitást csökkentő következményei miatt nem szigorítják számottevően az abortuszszabályozást, de folyamatosan jelen van a kormány vagy a kormánnyal azonos oldalon álló kritikusai által működtetett biopolitikai diskurzus, mely elítéli az abortuszt és a gyermektelenséget, és az abban résztvevőket, elsősorban persze az „önző" abortáló nőt. Ugyanakkor a 2008 utáni kormányzat a népesedéspolitikai jóléti juttatásait nagyrészt a középosztály számára tette elérhetővé, így a népesedéspolitikai juttatások súlya eltolódott az univerzális juttatásoktól a munkával és jobb lehetőségekkel bírók által igénybe vehető szolgáltatások felé. Így a kormány az olcsó munkaerőt szolgáltató osztályoknak a hosszú távú reprodukcióját is egyre olcsóbbá teszi – magára hagyva ezzel az alsóbb osztályokat és tevékenyen hozzájárulva a gondoskodási válsághoz (vö. Gregor és Kováts 2018).

E hosszú időtávot nézve a nem-protekcionista felzárkózási illúzió és a liberális-emberi jogi fókuszú feminista politikai közbeszéd, illetve a gender mainstreaming hegemóniája egy rövid, alig tizenöt évig tartó időszakhoz köthető, míg az olcsó női munkaerő kizsákmányolása és a biopolitikai diskurzus legalább az 1950-es évek óta folyamatosnak tekinthető.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Az írás elkészültét támogató EFOP-3.6.3-VEKOP-16-2017-00007 azonosítószámú, „*Tehetségből fiatal kutató. A kutatói életpályát támogató tevékenységek a felsőoktatásban*" megnevezésű projekt a Széchenyi 2020 program keretében, európai uniós (Európai Szociális Alap) társfinanszírozással valósul meg.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Aczél Zsófia (2012): Üzemi óvodák 1945 és 1975 között. In: *Iskolakultúra,* Vol. 22., No. 5.: 37–55.

Acsády Judit (2000): „Kellett nekünk feminizmus?": „Nyugati" gondolatok hazai fogadtatása. In: *A zárva várt nyugat: Kulturális globalizáció Magyarországon*. Szerk.: Kovács János Mátyás. Budapest.

Andorka Rudolf – Falussy Béla – Harcsa István (1990): Időfelhasználás és életmód. In: *Társadalmi riport 1990*.

Arrighi, Giovanni (1990): The Developmentalist Illusion. In: *Semiperipheral States in the World-Economy*. Szerk.: Martin, William G. Greenwood Press.

Arrighi, Giovanni – Silver, Beverly J. (szerk. 1999): *Chaos and Governance in the Modern World System*. University of Minnesota Press.

Ámon Kata (2017): Soha nem ratifikáljuk az Isztambuli Egyezményt, inkább Németh Szilárd menti meg a nőket a bevándorlóktól. Interneten: https://merce.hu/2017/11/18/soha-nem-ratifikaljuk-az-isztambuli-egyezmenyt-inkabb-nemeth-szilard-menti-meg-a-noket-a-bevandorloktol/ (Letöltve: 2019.05.01.).

Barna Emília – Csányi Gergely – Gagyi Ágnes – Gerőcs Tamás (2018): A rendszerváltozás utáni magyar feminista mozgalom globális, történeti perspektívából. In: *Replika*, No. 108–109.: 241–262.

Borbély Szilvia (2011): Nők és férfiak béregyenlőtlensége Magyarországon. In: *Szerepváltozások: Jelentés a nők és férfiak helyzetéről 2011.* Szerk.: Nagy Ildikó – Pongrácz Tiborné. TÁRKI.

Bódy Zsombor (2016): A Népességtudományi Kutatóintézet története és a népesedéspolitika a Kádár-rendszerben. In: *Demográfia*, Vol. 59., No. 4.: 265–300.

Böröcz, József (2006): Goodness is Elsewhere: The Rule of European Difference. In: *Comparative Studies in Society and History*, Vol. 48., No. 1.: 110–138.

Böröcz József ([2009] 2018): *Az EU és a világ: Kritikai elemzés.* Kalligram.

Brenner, Robert (2006): *The Economics of Global Turbulence: The Advanced Capitalist Economies from Long Boom to Long Downturn, 1945–2005*. Verso.

Case, Mary Anne (2011): After Gender The Destruction of Man? The Vatican's Nightmare Vision of the "Gender Agenda" for Law. In: *Pace Law Review*, Vol. 31., No. 3.: 802–807.

Családlexikon (2012): *Családlexikon: A családdal és az élettel kapcsolatos vitatott fogalmakról és etikai kérdésekről*. Szent István Társulat.

Connell, R.W. (1987): *Gender and Power*. Polity Press.

Csányi Gergely – Gagyi Ágnes – Kerékgyártó Ágnes (2018): Társadalmi reprodukció: Az élet újratermelése a kapitalizmusban. In: *Fordulat*, No. 24.: 5–30.

Csányi Gergely – Kerényi Szabina (2018): A „jó anya" mítosza Magyarországon a reproduktív munka és a piac globális történetének szempontjából. In: *Fordulat,* No. 24.: 134–160.

Czirfusz Márton (2015): A közfoglalkoztatás térbeli egyenlőtlenségei. In: *Munkaerőpiaci* tükör, 2014. Szerk.: Fazekas Károly – Varga Júlia. MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Közgazdaságtudományi Intézet.

Dalla Costa, Mariarosa – James, Selma (1973): *The Power of Women and the Subversion of the Community*. Falling Wall Press.

Darvas Ágnes – Szikra Dorottya (2017): Családi ellátások és szolgáltatások. In: *Magyar társadalom- és szociálpolitika 1990–2015.* Szerk.: Ferge Zsuzsa. Osiris.

Dunaway, Wilma A. ([2012] 2018): A félproletár háztartás a modern világrendszer *longue durée*-je folyamán. In: *Fordulat*, No. 24.: 53–87.

Éber Márk Áron (2019): Osztályszerkezet Magyarországon globális perspektívából. In: *Fordulat*, No. 26.: 76–114.

Éber Márk Áron – Gagyi Ágnes – Gerőcs Tamás – Jelinek Csaba – Pinkasz András (2014): 1989. Szempontok a rendszerváltás globális politikai gazdaságtanához. In: *Fordulat*, No. 21.: 10–63.

Éber Márk Áron – Gagyi Ágnes – Gerőcs Tamás – Jelinek Csaba (2019): 2008–2018: Válság és hegemónia Magyarországon. In: *Fordulat*, No. 26.: 28–75.

Fábián, Katalin (2014): Disciplining the "Second World": The Relationship between Transnational and Local Forces in Contemporary Hungarian Women's Social Movements. In: *East European Politics,* No. 30.: 1–20.

Federici, Silvia (1998): *Caliban and the Witch: Women, the Body and Primitive Accumulation*. Autonomedia.

Ferge Zsuzsa (1982): *Társadalmi újratermelés és társadalompolitika*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

Fodor Éva – Kispéter Erika (2014): Making the 'reserve army' invisible: Lengthy parental leave and women's economic marginalisation in Hungary. In: *European Journal of Women's Studies,* Vol. 21., No. 4.: 382–398.

Gagyi Ágnes (2014): Az antipopulizmus mint a rendszerváltás szimbolikus eleme. In: *Fordulat*, No. 21.: 299–314.

Gagyi Ágnes – Jelinek Csaba – Pósfai Zsuzsanna – Vigvári András (2019): Lakhatási helyzet a válság után. Financializációs folyamatok, kettészakadó lakáspolitikák és a háztartások túlélési stratégiái. In: *Fordulat*, No. 26.: 199–224.

Gerőcs Tamás – Jelinek Csaba (2018): A Nemzeti Együttműködés Rendszere az Európai Unióban: Magyarország EU-integrációjáról – történeti szociológiai megközelítésben. In: *Eszmélet*, Vol. 30., No. 118.: 12–33.

Gregor Anikó – Kováts Eszter (2018): *Nőügyek 2018. Társadalmi problémák és megoldási stratégiák*. Friedrich-Ebert-Stiftung.

Grzebalska, Weronika – Pető, Andrea (2018): The gendered modus operandi of the illiberal transformation in Hungary and Poland. In: *Women's Studies International Forum*, Vol. 68.: 164–172.

Grzebalska, Weronika – Kováts Eszter – Pető Andrea (2017): A gender mint szimbolikus kötőanyag: Miért lett hirtelen olyan fontos a társadalmi nem? Interneten: https://kettosmerce.blog.hu/2017/03/06/a_gender_mint_szimbolikus_kotoanyag_miert_lett_hirtelen_olyan_fontos_a_tarsadalmi_nem (Letöltve: 2018. 01. 22.).

Gyenese Andrea (2012): Az asszony verve jó? Interneten: https://nokert.hu/thu-20120913-1643/964/507/az-asszony-verve-jo (Letöltve: 2018. 01. 22.).
Harcsa István (2000): A munka világa az időmérleg-vizsgálatok tükrében. In: *Statisztikai Szemle*, Vol. 78., No. 12.: 963–980.
Heller Mária – Némedi Dénes – Rényi Ágnes (1990): Népesedési viták Magyarországon 1960–1986. In: *Népesedési viták Magyarországon 1960–1986. Tudományos vitaülés. KSH NKI Kutatási jelentések, 37.* Szerk.: Monigl István. KSH NKI.
Jurák Kata (2017): A férfiaknak annyi, ha ratifikálják az Isztambuli Egyezményt. Interneten: https://pestisracok.hu/ferfiaknak-annyi-ha-ratifikaljak-az-isztambuli-egyezmenyt/ (Letöltve: 2018. 01. 22.).
Koncz Katalin (2006): A felzárkózás elmaradása: a magyar nők munkaerő-piaci helyzete. In: *Statisztikai Szemle*, Vol. 84., No. 7.: 651–674.
Koncz Katalin (2014): Nők a parlamentben, 1990–2014. In: *Statisztikai Szemle*, Vol. 92., No. 6.: 513–540.
Kovai Cecília (2017): *A cigány–magyar különbségtétel és a rokonság.* L'Harmattan.
Kováts Eszter (2017): A konszenzusok felszámolása: Jobboldali populizmus és a „genderideológia" fenyegetése. In: *Fordulat*, No. 22.: 105–127.
Kováts, Eszter – Maari, Põim (2015): *Gender as Symbolic Glue. Foundation for European Progressive Studies*. Friedrich-Ebert-Stiftung.
Kövér 2018 Interneten: http://www.atv.hu/belfold/20180819-nacik-kedvelt-tudomanyahoz-hasonlitotta-a-genderizmust-kover-laszlo Kulcsár Zsófia (2014): A rendszerváltás utáni (feminista) szerveződés kihívásai. In: *TNTeF*, Vol. 4., No 1.: 118–129.
KSH (2012): *Időmérleg 2009/2010: Összefoglaló adattár.* KSH. Interneten: https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/idomerleg/idomerleg0910.pdf (Letöltve: 2019. 05. 22.).
KSH (2019): Üres álláshelyek száma és aránya. KSH. Interneten: http://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_evkozi/e_qli027a.html (Letöltve: 2019. 05. 22.).
Lenin, Vlagyimir Iljics ([1919] 1977): A nagy kezdeményezés. In: *Lenin válogatott művei. 3. Kötet.* Kossuth Könyvkiadó.
Makay Zsuzsanna (2018): Családpolitika Magyarországon 2010 óta. Interneten: http://ujegyenloseg.hu/csaladpolitika-magyarorszagon-2010-ota/ (Letöltve: 2018. 01. 22.).
Malthus, Thomas (1997 [1798]): An Essay on the Principle of Population. Interneten: http://www.esp.org/books/malthus/population/malthus.pdf (Letöltve: 2018. 01. 22.).
Melegh Attila (2000): Az angolszász globális népesedéspolitikai diskurzusok alakulása a 20. században: Lépések a pro- és antinatalista népesedéspolitikák összehasonlító vizsgálata irányában. In: *Replika*, No. 39.: 157–175.
Melegh, Attila (2006): *On the East-west Slope: Globalization, Nationalism, Racism and Discourses on Eastern Europe*. Central European University Press.

Meszmann Tibor (2016): *The Rise of the Dual Labour Market: Fighting Precarious Employment in the New Member States Through Industrial Relations (Precarir) Country Report: Hungary*. CELSI Research Report, 12.

Mies, Maria (1986): *Patriarchy and Accumulation on a World Scale*. Zed Books.

Moore, Jason W. (2015): *Capitalism in the Web of Life: Ecology and the Accumulation of Capital*. Verso Books.

Nagy Beáta – Fodor Éva (2015): A gazdasági válság hatásai a férfiak és a nők munkaerő-piaci helyzetére Kelet-Közép-Európában. In: *Szociológiai Szemle,* Vol. 25., No. 3.: 2–22.

Nagy Ildikó (2005): A nők és férfiak közötti esélyegyenlőség mértéke a világ országaiban. In: *Szerepváltozások: Jelentés a nők és férfiak helyzetéről, 2005*. Szerk.: Nagy Ildikó – Pongrácz Tiborné – Tóth István György. TÁRKI; Ifjúsági, Családügyi, Szociális és Esélyegyenlőségi Minisztérium.

Notestein, Frank W. (1945): Population: The Long View. In: *Food for the World*. Szerk.: Theodore Schultz. Chicago University Press.

Robcis, Camille (2015): Catholics, the "Theory of Gender," and the Turn to the Human in France: A New Dreyfus Affair? In: *The Journal of Modern History*, Vol. 87., No. 4.: 892–923.

Schadt Mária (2003): *„Feltörekvő dolgozó nő": Nők az ötvenes években*. Pannónia Könyvek.

Schadt Mária (2012): Ideológia és valóság, az 1950-es évek nőideáljai a magyar filmekben. In: *Kultúra és K*özösség, Vol. 3., No. 1–2.: 111–122.

Seccombe, Wally ([1974] 2018): A háziasszony és munkája a kapitalizmusban. In: *Fordulat*, No. 24.: 31–52.

Smith, Joan – Wallerstein, Immanuel (1992): *Creating and Transforming Households*. Cambridge University Press.

Siskáné Szilasi Beáta – Halász Levente – Gál-Szabó Lajos (2017): A magyar fiatalok erősödő kivándorlási szándékának kiváltó okai és jellemzői. In: *Tér és Társadalom*, Vol. 31., No. 4.: 131–147.

Szikra Dorottya (2013): *Megszorító intézkedések és ezek hatása a nemek társadalmi egyenlőségére Magyarországon*. Friedrich Ebert Alapítvány – Budapest. Interneten: http://library.fes.de/pdf-files/bueros/budapest/10836.pdf (Letöltve: 2018. 01. 22.).

Szikra Dorottya (2018a): Ideológia vagy pragmatizmus? Családpolitika az orbáni illiberális demokráciában. In: *Lépték és irónia*. Szerk.: Bozóki András – Füzér Katalin. L'Harmattan.

Szikra Dorottya (2018b): *Welfare for the Wealthy: The Social Policy of the Orbán-regime, 2010–2017*. Friedrich-Ebert-Stiftung – Budapest.

Törcsi Péter (2018): Társadalmi nemek nem léteznek. Interneten: http://www.demokrata.hu/velemeny/tarsadalmi-nemek-nem-leteznek (Letöltve: 2019. 01. 22.).

Tóth Olga (2018): A nők elleni párkapcsolati erőszak Magyarországon. Az elmúlt 20 év kutatási eredményeinek összegzése. In: *Socio.hu*, Vol. 2018, No. 4. Interneten: https://socio.hu/uploads/files/2018_4/30_toth.pdf (Letöltve: 2019. 01. 22.).

Vigvári András – Gerőcs Tamás (2017): The Concept of 'Peasant Embourgeoisement' in the Perspective of Different Historical Conjunctures. In: *Studia UBB Sociologia*, Vol. 62., No. 1.: 65–84.

Walby, Sylvia (2001): From community to coalition: The politics of recognition as the handmaiden of the politics of redistribution. In: *Theory, Culture and Society*, Vol.18, No. 2–3.: 113–135.

Wallerstein, Immanuel (1983): *Historical Capitalism*. Verso Books.

Wallerstein, Immanuel (1984): *The Modern World-System I.* Academic Press.

Wallerstein, Immanuel (2000): Globalization or the Age of Transition? A Long-Term View of the Trajectory of the World-System. In: *International Sociology,* Vol. 15, No. 2.: 251–267.

Zimmermann, Susan (1995): A szabad munkaerő nyomában – Utolérő fejlődés és női munka Magyarországon. In: *Eszmélet*, Vol. 7., No. 25.: 166–183.

Zimmermann, Susan (2012): A társadalmi-nemi (gender) rezsim és küzdelem a magyar államszocializmusban. In: *Eszmélet*, Vol. 24., No. 96.: 103–131.

Czirfusz Márton, Ivanics Zsófia, Kovai Cecília és Meszmann T. Tibor

A MAGYARORSZÁGI MUNKÁSSÁG A HOSSZÚ LEJTMENETBEN

A tanulmányban a magyarországi munkásság 2008 utáni helyzetét globális összefüggésben, valamint az 1970-es évek válságával kezdődő ún. hosszú lejtmenet történeti keretében elemezzük. Érvelésünk szerint a világgazdaság lejtmeneti időszakában a félperiférián a válságtünetek és az állam által alkalmazott válságkezelő eszközök a munka világának vonatkozásában is különböznek a centrumországokétól. Először az 1970-es évek válságának magyarországi munkásságra gyakorolt hatását foglaljuk össze (a bérmunka mellett a második gazdaság és a reproduktív munka rendszerspecifikus jellegére is utalva), majd a munkásság rendszerváltás utáni átalakulását a világrendszerbe való formális visszacsatlakozás keretében elemezzük. A 2008 utáni folyamatokat azzal a kettősséggel jellemezzük, amelyet a bérmunka fokozott kizsákmányolása, valamint a bérmunkát nem végzők társadalmi megkülönböztetése fémjelez. A tanulmány egyik esettanulmánya a járműipari bérmunka 2008 utáni intenzívebbé válását, a másik a bérmunkából kiszoruló népesség etnicizálódását vizsgálja.

Tanulmányunkban a globális termelési viszonyok magyarországi munkavállalók helyzetére, a munka[1] jellegére gyakorolt hatását vizsgáljuk. A munka és foglalkoztatás hazai formáinak globális viszonyokba ágyazottságát a munka világának 1970-es éveket követő történeti áttekintésén keresztül vázoljuk, a gazdasági ciklusok hazai munkaerőpiaci folyamatokra gyakorolt közelmúltbeli hatását pedig két esettanulmány keretében, egyfelől a járműipar változásainak szűrőjén keresztül a rugalmasítás és a munka intenzívebbé alakítása mentén mutatjuk be, másfelől pedig a bérmunkából való kiszorulás etnicizálódó jellegének vizsgálatán keresztül szemléltetjük.

Elemzésünk elméleti kiindulópontja a világgazdaság ciklikus fejlődése, melynek során a felívelés szakaszait a leívelés válságperiódusai követik (lásd e lapszámban: Éber, Gagyi, Gerőcs és Jelinek 2019). A ciklikus fejlődés legutóbbi leívelő szakasza a 1970-es évek válságával kezdődött, és jelenleg is tart. Ebben a több évtizedes leívelő szakaszban – amelyet hosszú lejtmenetnek nevez a szakirodalom – a korábbi válságidőszakokhoz hasonlóan a tőke a munka kárára próbálja profitabilitását helyreállítani, egyúttal a munkaerő újratermelésének feltételeit e cél elérésének megfelelően befolyásolni. Azzal, hogy az állam – többek között – a tőke-munka viszonyba is beavatkozva csökkenti a munka értékét és gyengíti annak pozícióját, a korábbi válságidőszakokhoz képest időben sokkal inkább elnyújtja a leívelő gazdasági időszakot. A hosszú lejtmenet perspektívájából tekintve ez fontos különbség az állam korábbi válságkezelő tevékenységéhez képest (vö. Jessop 1990). Ez többek között stagnáló-csökkenő reálbérekhez vagy a munka „közvetett költségeinek" csökkentéséhez,

1 Ebben az írásban a munkájukat, tudásukat „áruba", szolgáltatásba, közfeladat ellátásába bocsátókkal foglalkozunk, akik formális vagy informális szerződéssel rendelkeznek, de nem feltétlenül munkavállalói szerződéssel. Így elsősorban a bérviszonyra és a bérükből élők csoportjaira összpontosítunk.

egyebek mellett például a szociális háló ritkításához vezet. A hosszú lejtmenet irodalma jellemzően a centrumországok tőke-munka viszonyát vizsgálja, magyarázatai pedig sok esetben pusztán a profitabilitásra vagy a nemzetközi kereskedelemre összpontosítanak. A munka tőkefelhalmozásban betöltött szerepe ellenben háttérbe szorul (vö. Brenner 2006). Meglátásunk szerint a hosszú lejtmenet fogalmának összekapcsolása a világrendszer-elemzéssel alkalmas lehet arra, hogy ezt a hiányt orvosolja, egyúttal megfelelő értelmezési keretet kínálhat a munka világának alaposabb megismeréséhez a jelenkori Magyarországon.

A centrum által megszervezett globális munkamegosztás és értéktermelés a félperiférián (amelynek Magyarország is része) függő fejlődést hoz létre (Cardoso és Faletto [1971] 1979). A világrendszer-elemzés általunk használt fogalmi kerete szerint a hegemóniaciklus leívelő szakaszában a profitabilitás csökkenésére a centrumországok vállalatai többek között a termelés átszervezésével válaszolnak. Ez sok esetben előnyösnek tűnhet a félperiféria számára – hiszen a profitábilisabb termelés miatt a foglalkoztatottság és a bérek is növekedhetnek –, ezek az előnyök azonban távolról sem egyformán jelennek meg valamennyi félperifériás gazdaságban (Wallerstein 1976). Magyarországon és a hozzá hasonló félperifériás gazdaságokban a világgazdaság lejtmeneti időszakaiban a centrumországoktól való függőség miatt az előnyöket időlegesen kihasználva a válságtünetek egyfelől elodázhatók, miközben másfelől e válságtünetek a centrumországokban tapasztalhatókhoz képest lényegesen eltérő formában is jelentkezhetnek. Az 1970-es évek válsága nyomán a tőke-munka viszony átalakult, amely az államszocialista félperiférián, így Magyarországon is sajátos megjelenési formát öltött.

A magyar gazdaság történetét egyszerre határozta meg, hogy formálisan visszacsatlakozott a kapitalista világgazdaságba és hogy a centrumtól korábban kialakult gazdasági függősége eközben jelentősen megnövekedett (Böröcz [1992] 1993). E kettős folyamat alapvetően határozta meg a munkásság helyzetét, visszaillesztve azt tőke és munka, centrum és periféria világszintű viszonyai közé (vö. van der Pijl 1998). A hosszú lejtmenet vizsgálata során a következőkben kiemelt figyelmet fordítunk a magyar államra is, amely közvetítő és formáló szerepénél fogva kulcsszereplője volt ezeknek az átalakulásoknak. Az állam ugyanis a félperifériás kapitalista munkaerőpolitikában sem pusztán semleges szabályozó, hanem kulcsfontosságú szereplő: feladata, hogy biztosítsa a tőkefelhalmozás feltételeit, ezen belül is, hogy elősegítse a munkaerőpiac kiterjesztését és működését, továbbá biztosítsa a munkaerő áruvá válásának feltételeit, illetve intézkedéseivel segítse hatékonyan kinyerni vagy kikényszeríteni a munkát (vö. Thompson [1983] 1989). Ezen túlmenően az állam olyan aktív szereplő, amely közpolitikáján, valamint különböző szintű intézményein keresztül újradefiniálja a társadalmi viszonyokat: kezeli a feszültségeket, pacifikálja a hátrányosan érintett csoportokat, de segíti is az erősebb csoportokat a gyengébbekkel szemben.

A hosszú lejtmenet magyarországi megjelenésének vizsgálatához a bérmunkaviszony változásai adhatnak kiindulópontot. E tekintetben három periódust tárgyalunk: a rendszerváltásig tartó időszakot (1970–1989), a rendszerváltástól az ún. világgazdasági válságig tartó periódust (1989–2008), illetve a 2008 utáni történéseket, amely Magyarországon a Fidesz politikai térnyerésével és a 2010-től kiépülő új tőkefelhalmozási rezsimmel jellemezhető. Habár a tanulmányban a hetvenes évek válságától kezdve tekintjük át a munka hazai „helyzetét", kiemelt figyelmet fordítunk a 2008 utáni viszonyokra. Az utóbbi évek munkaerőhiányos környezetében inkább a bérfejlesztés, semmint a munkabérek leszorítása mutatható ki, a munka jellege azonban mindeközben egyre rugalmasabbá, egyre bizonytalanabbá, illetve egyre intenzívebbé is vált – nem utolsósorban a 2010 utáni állami intézkedéseknek köszönhetően. E folyamat sajátosságait külön alfejezetben a járműipar magyarországi felívelésének keretében tárgyaljuk.

A munkaerő újratermelési költségeinek leszorítása, a bérmunka romló feltételeinek ágazati különbségei az állam beavatkozásaival összefonódva a társadalmi szerkezetet is alakítják. A munkavállalók társadalmi helyzete, osztály- és etnikai viszonyai a gazdasági ciklusokkal összhangban újrarendeződnek. A tanulmányban önálló alfejezetben foglalkozunk a bérmunkából való kiszorulás etnicizálódó jellegével, ahol a munka, az etnicitás és az osztálypozíció összefonódását a kapitalista termelési mód egy olyan jellegzetességeként vizsgáljuk, amely határt képez a formális foglalkoztatásban részt vevő népesség („munkásosztály") és az azon kívül vagy abban csak részben tevékenykedő tömegek között Rávilágítunk arra, hogy a tartós munkanélküliség enticizálódása valójában a válságok ciklikusan jelentkező terméke.

MUNKA A HOSSZÚ LEJTMENETBEN

AZ 1970-ES ÉVEK VÁLSÁGA ÉS A MUNKA

A második világháború utáni gazdasági felívelés Magyarországon az államszocialista modernizációs kísérlet azon formájában jelentkezett, amely extenzív (mennyiségi) iparosítással, a teljes foglalkoztatottság célkitűzésével próbálta utolérni a centrumországokat. A hetvenes évek válsága Magyarországon ennek az extenzív iparosításnak a végét jelentette (Kemény 1990): az iparban (beleértve a bányászatot) foglalkoztatottak száma az 1970-es évek második felében csökkenni kezdett, az évtized során az ágazatban foglalkoztatottak száma 5%-kal (90 ezer fővel) mérséklődött (KSH 1981). A mezőgazdaság munkaerő-feleslegének iparba irányításán alapuló államszocialista „felzárkózási kísérlet" kudarcba fulladt; munkaerőhiány lépett fel. A gazdaságpolitika a gazdaság intenzív fejlődési

pályára állításával próbálta a válságot kezelni. Ennek sikeréhez azonban tőkére és technológiára lett volna szükség, amelynek a félperiféria országai a globális munkamegosztásban betöltött pozíciójukból fakadóan rendszerszerűen híján vannak (Éber, Gagyi, Gerőcs, Jelinek és Pinkasz 2014). Az intenzív pályára állítást a tőke- és technológiahiány miatt a munkaerő korlátlan rendelkezésre állása esetén sem lehetett volna megvalósítani; a munkaerőhiány azonban még inkább megnehezítette e szerkezetváltási kísérletet.

Az intenzív pályára állítást célzó beavatkozások között említhető az iparban a termelőeszközök (a gyártósorok) modernizációja, vagy a tőkeberuházás (lásd például a Rábában), elsősorban a rendelkezésre álló olcsó hitelek időszakában. A korlátozott hazai és KGST-s felvevőpiac miatt azonban az átalakított tömeggyártás még a legkorszerűbb gyárakban sem volt gazdaságos. Főleg nagysorozatos gyártásra, néhol kevert kis- és nagysorozatos gyártásra volt csak lehetőség, ami a vállalatok fejlődési dinamikáját erősen korlátozta (Héthy és Makó 1982). A tőkeberuházáson és a technológián alapuló szerkezetváltás eladósodáshoz vezetett, így a válságot a munka oldalának átalakításával igyekeztek kezelni, méghozzá elsősorban a munkaerő-tartalékok mozgósításával.

A munkaerő-tartalékok mozgósításának egyik módja az értéktöbblet növelése, melynek két lehetséges kulcseszköze a munkavégzés intenzívebbé tétele, valamint a munkaerőköltségek csökkentése. A munkavégzés intenzívebbé tétele a munkaszervezés átalakításával történt; a folyamat felülről (államilag) vezérelt volt, de a gyakorlatban külföldi szakértők bevonásával és jelentős vállalati autonómiával valósult meg (Makó 1985). Miközben a termékekkel szembeni igények (hazai és nemzetközi szinten is) fokozódtak, a munkaszervezési reformkísérleteket a nyomasztó tőke- és munkaerőhiány közepette kellett kivitelezni. Egy textilipari vállalat esetében például úgy növelték a teljesítményt, hogy az nem párosult technológiai fejlesztéssel (Makó 1985), egy másik esetben pedig korlátozott tőkésítésre került sor, miközben a dolgozók által végzett munkakörök jelentősen szélesedtek (Köllő 1981).

Az értéktöbblet munkaerőköltségek csökkentése révén történő növelésének bevett eszköze a termelés vállalaton belüli átszervezése olyan módon, hogy az az alacsonyabb munkabérű üzemekben történjen. Az országon belüli egyenlőtlen fejlődés e kiaknázási kísérlete azonban meglehetősen ellentmondásos volt, a modernizációs cél szempontjából pedig kevés eredményt hozott. A termelésátszervezés egyik fontos módja volt a vidéki (falusi) részlegiparok létrehozása, amely még az 1970-es évek válsága előtt megkezdődött. A falusi iparban foglalkoztatottak száma a válság beköszönte után, az 1980-as években is emelkedett, közel 50%-uk női dolgozó volt, akik főleg szakképzetlen munkakörökben, az anyaüzemekhez képest mintegy 20%-kal alacsonyabb bérért végeztek munkát – azaz a termelésátszervezés genderaspektusa is jelentős. Bár a gazdaság ilyen módon történő átalakítása értelemszerűen növelte a belső társadalmi-területi egyenlőtlenségeket (a jugoszláv esetben ez látványos feszültségekhez vezetett – Woodward 1995), e vidéki

munkalehetőségek révén a községekben élők életszínvonala valamelyest növekedett. Az 1980-as években mélyülő válság következtében viszont a vállalatok gazdaságossági szempontok miatt elsőként e falusi részlegeket zárták be (Barta 2002). Ez a termelésátszervezés globális összefüggésben nézve a félperiférián állapot és az országon belüli egyenlőtlenségek világpiaci (és KGST-s) integrációban való kihasználásán alapult, vagy másképpen: az államszocializmus belső egyenlőtlenségei és ellentmondásai a világgazdaság feltételrendszere szerint alakultak, a munkaerő-politikában is.

Az értéktöbblet növelésén túl a munkaerő-tartalékok mozgósításának másik hangsúlyos módja új dolgozók bevonása volt a termelésbe. Ennek nyomán a munkaerőhiány orvoslása céljából a vállalati munkaerő-vonzáskörzetek egyre kiterjedtebbé váltak: a dolgozók szállítására autóbuszjáratokat létesítettek, illetve munkásszállókat építettek a távolabbról érkező dolgozók lakhatásának biztosítására. Néhány ágazatban (például a textiliparban és a bányászatban) sajátos vándormunkás csoportok alakultak ki. Rájuk hárult a legegészségtelenebb, fizikailag legfárasztóbb, legártalmasabb munka; körükben magas volt a segéd- és betanított munkások, valamint bizonyos ágazatokban a nők aránya, akiket elsődlegesen a munkaerőhiány miatt vontak be a dolgozók körébe (Fogarasiné Torkos 1982). Az új munkaerő bevonására globális viszonylatban is sor kerülhetett, méghozzá a globális félperiféria és periféria államszocialista országai és Magyarország közötti munkaerő-vándorlás megszervezésével. A hazai munkaerőhiány megjelenésével az államközi megállapodásokkal külföldön dolgozó magyarok számát csökkentették, illetve néhány ezer fő erejéig más KGST-országokból (pl. Vietnamból, Kubából) származó vendégmunkásokat alkalmaztak, elsősorban a textiliparban. Ezzel párhuzamosan a kelet-európai országok ázsiai és afrikai országokba irányuló beruházásokhoz küldtek munkaerőt (Spaskova 2018).

A munkaerő-tartalékok mozgósításának harmadik eszköze a termelés egy részének vállalaton kívülre történő kiszervezése volt. Itt kiemelendő az ipari melléküzemágak felfuttatása a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben, amelyek kb. 65 ezer főt foglalkoztattak (Barta és Enyedi 1981). Ez a mezőgazdasági munkaerő-felesleget irányította át az ipari termelésbe, mérsékelve ezáltal az ipari munkaerőhiányt. Ide tartozik továbbá az „új típusú" kisvállalkozási formák létrehozása is 1982-ben, ami egyfelől az állami és a szövetkezeti tulajdonban levő vállalatok szűk termelési keresztmetszeteinek feloldását és termelési kapacitásainak jobb kihasználását szolgálta (Szalai 1989). Másfelől serkentette a gazdaságban akut (termék- vagy szolgáltatás) hiányok élőmunka-intenzív, túlmunkában végzett kielégítését is. 1986-ban például már több mint negyedmillióan szereztek kiegészítő jövedelmet vállalati gazdasági munkaközösségek tagjaiként (Laky, Neumann és Boda 1999; Nemes Nagy és Ruttkay 1989). Említést érdemel még a turizmus, amely a jelentős devizaforrással rendelkező állami szektor mellett kiterjedt „második gazdasági", munkaintenzív szegmenssel rendelkezett (például szobakiadással az 1980-as évek közepén becslések szerint 130 ezren foglalkoztak – Nemes

Nagy és Ruttkay 1989). A turizmusra egyebek mellett az informális fogyasztás kiszolgálása is ráépült (fogorvosok, fodrászok stb. által nyújtott szolgáltatások) (Böröcz [1992] 1993). Az ilyen típusú termelésátszervezés a világgazdasági válságok idején általánosan jelentkező trend része, melynek keretében a válság során a formális munkát informális munkával helyettesítik (Gerőcs és Vigvári 2017). A történeti kutatások arra is rámutattak, hogy e kiszervezési tendenciák a világrendszer félperiféráiján és periféráiján a centrumfüggőség miatt új munkaformák és munkaviszonyok megjelenésével járnak (Komlosy 2014; van der Linden 2001).

A hosszú lejtmenetet a centrumra összpontosító empirikus irodalom többnyire a reálkeresetek stagnálásával vagy csökkenésével azonosítja (Brenner 2006). Az érvelés szerint, ha a reálkeresetek stagnálnak vagy csökkennek, akkor a (rövid és hosszú távú) társadalmi újratermelés lehetőségei és módjai inognak meg. Önmagában azonban a reálkeresetek növekedése, stagnálása vagy csökkenése nem utal közvetlenül a társadalmi újratermelés lehetőségeire, hiszen az nemcsak a bérmunkaviszonyból származó bérek révén történik, ráadásul az újratermelés költségeinek alakulásától is jelentős mértékben függ.

Magyarországon a reálkeresetek 1978-ig emelkedtek (az 1960-as szint 163%-ára), majd kis ingadozásokkal 1996-ig csökkentek (az 1960-as reálkeresetek 112%-ára) (KSH é.n. a). A kereseti viszonyok az államszocialista ipar egyes szegmenseiben különbözőképpen változtak meg. A nagyüzemi munkásság adta a rendszer osztálybázisát, az átlagbérek és az átlagkeresetek az 1000 fő feletti nagyvállalatokban az 1970-es évek válsága alatt is többnyire magasabbak voltak, mint az államszocialista ipar többi részében (Szalai 1989). A pótlékok, a túlmunka javadalmazása, a rugalmasabb bérpolitika azonban a hetvenes években munkás és munkás, valamint vállalat és vállalat között is növelte a béregyenlőtlenségeket. A kereseti viszonyok alakulásának további fontos dimenzióját képezik a mezőgazdaság és az ipar közötti különbségek: a mezőgazdaság bővülése az 1980-as években is folytatódott, ami a második gazdaság jövedelemszerzési lehetőségeivel együttesen segítette a mezőgazdasági munkásság társadalmi újratermelését.

Az 1970-es évek válsága során a keresetek kérdése hangsúlyosan és a közbeszédet is formáló módon összekapcsolódott az életszínvonal fenntartásával: az ipari szerkezetváltás (az intenzív fejlődési pályára állás), valamint az életszínvonal fenntartásának politikai (és legitimációs) céljai közt mindvégig ellentét feszült (részletesebben lásd Éber, Gagyi, Gerőcs, Jelinek és Pinkasz 2014). Az államszocialista modernizációt részben az tette lehetővé, hogy a társadalmi reprodukció költségei nagymértékben tudtak a bérmunkaviszonyokon kívüli informális munkára terhelődni. A bérmunkán kívüli munka lehetőségeit a rendszer legitimációs célból átalakította, hogy a válságot mérsékelje (azaz a hosszú lejtmenetet elnyújtsa). E politikák közül a második gazdaságot, a reproduktív munka társadalmasítását és a társadalmi újratermelés lakhatási oldalának átalakulását vizsgáljuk.

A második gazdaság fokozatos kiterjesztése az új gazdasági mechanizmus bevezetését követően már meglevő megélhetési forrásokat és munkaformákat legalizált a háztartások számára, ezzel nyújtva el a hosszú lejtmenetet és tompítva társadalmi hatásait. Bár a második gazdaság kiterjesztése és visszaszorítása térségenként és termelési szektoronként hullámzott, kétségtelenül növelte a háztartások mozgásterét saját munkaerejük hasznosítására (Gábor 1991). A munkásságot ebben az időszakban leginkább az tagolta, hogy ki milyen mértékben tudott részt venni a második gazdaság tevékenységeiben (Szalai 2004; Szelényi [1988] 1992) – főleg, hogy az egységnyi munkaidő alatt megszerezhető jövedelmek az államszocialista szektorénál magasabbak voltak (Gábor 1991). A mezőgazdasági termékek iránti keresletet az ország és a KGST belső piaca biztosította, így jelentős népesség tudta a háztáji vagy kistermelői munkából főtevékenységként, melléktevékenységként vagy nyugdíjkiegészítésként a megélhetését javítani (Juhász 2001). A második gazdaságban végzett tevékenységek viszont többnyire ugyanúgy áruvá vált munkát jelentettek, mint az első gazdaságban végzett tevékenységek (vö. Lampland 1991).

A reproduktív munka állam általi menedzselése a hosszú lejtmenet kezelésének további példáját szolgáltatja. 1967-ben, a válság előtti felívelő szakasz végén bevezették a gyermekgondozási segélyt (GYES-t), e fizetett reproduktív munkavégzésért járó támogatással pedig kivonták a nők egy jelentős részét a bérmunkából. A válság időszakában a nők háztartási munkájára a bérmunka lehetőségeinek szűkülésével egyre nagyobb teher hárult, ami később többek között „lehetővé tette", hogy a férfiaknál több munkaórát töltsenek jövedelemkiegészítő tevékenységekkel, például a második gazdaságban (Csányi és Kerényi 2018; Haney 2002; Melegh 2011; e lapszámban: Csányi 2019).

Az állam szerepének átalakulása a társadalmi reprodukció biztosításában a hosszú lejtmenetben a lakáspolitika átalakulásában is tetten érhető. A gazdasági válsággal a lakáshiány enyhítését szolgáló állami (és állami vállalati) lakásépítések lecsökkentek, megdrágultak és lelassultak. Ezzel párhuzamosan a magánerős építkezések lakossági hiteleken alapuló támogatása egyre kiterjedtebbé vált, amit kiegészített a kölcsönösségen és fizetetlen munkán (kalákán) alapuló magánlakás-építés. A lakossági hitelezés, az államilag kialakított lakásszövetkezeti rendszer és az állami bérlakásokat érintő jelentős lakbéremelések mind a társadalmi reprodukció háztartásoknál megjelenő költségeit növelte (vö. Gagyi, Jelinek, Pósfai és Vigvári 2019; Horváth 2012; Jelinek 2017; Kocsis 2008).

Összességében tehát elmondható, hogy a hosszú lejtmenet rendszerváltásig tartó szakaszában a magyarországi munkásság egyre tagoltabbá vált, életkörülményeiben és társadalmi újratermelésének lehetőségeiben jelentős egyenlőtlenségek alakultak ki, amelyeket az államszocializmus politikái egyre kevésbé tudtak és kívántak tompítani.

A RENDSZERVÁLTÁS UTÁN

A rendszerváltás a kapitalista világrendszer hosszú lejtmenetének része, ami a bérmunka jellegét és feltételeit meghatározó új folyamatok megjelenéséhez is vezetett Magyarországon. A világrendszerbe való visszatagozódás során a centrum a félperifériára (így Magyarországra) és a perifériára való termelésáthelyezéssel próbálja a profitabilitást időlegesen helyreállítani. A centrumtőke a kelet-európai rendszerváltások után jelentős pozíciókat szerzett. A privatizáció révén tulajdonra, a – zömmel ipari – „zöldmezős beruházások" révén pedig helyi termelőegységekre tett szert. A privatizáció önmagában nem volt oka a rendszerváltás utáni gyors foglalkoztatáscsökkenésnek, ugyanakkor a privatizáció során az állam nem törekedett arra, hogy a munkahelyek megtartását kikényszerítse (Laky, Neumann és Boda 1999). Az 1993-ban 700 ezer fővel tetőző munkanélküliség után a privatizáción és a külföldi tőke beáramlásán alapuló világgazdasági visszatagozódással 2006-ig újra emelkedett a foglalkoztatás. Ez egyben a gazdasági függőség mélyülését is jelentette.

A mezőgazdaság privatizációja Magyarországon – a térség néhány más országától, például Romániától eltérően – nem vezetett jelentős mértékű visszaáramláshoz a vidéki térségekbe és mezőgazdasági munkavégzésbe. Ugyanakkor a megélhetési célú vagy jövedelemkiegészítésként végzett mezőgazdasági kistermelői tevékenység éppen a strukturális válság által különösen sújtott térségekben fontos szerepet töltött be a megélhetés biztosításában (Bihari, Kovács és Váradi 1998). Az 1990-es évek második felétől a földbirtok-koncentráció, valamint a professzionalizálódó agrárvállalkozók megjelenése lényegében megszüntette a földprivatizáció foglalkoztatásnövelő hatását, az agrármunkásság jelentős része pedig elvesztette a mezőgazdasági bérmunka lehetőségét, illetve a mezőgazdasági bérmunka formái is átalakultak.

A hosszú lejtmenet rendszerváltás utáni időszakában a munkásság tovább tagolódott. Mindenekelőtt a foglalkoztató pozíciója, vagyis az tesz különbséget, hogy a munkavállaló külföldi tulajdonú vállalkozásokban dolgozik-e (ahol általában magasabbak a bérek és jobbak a munkafeltételek, a munkafolyamatok is a globális értékláncokba ágyazódó vállalatok által megszervezettek; őket sokszor a globalizáció relatív nyerteseinek tartják), a globális termelési hálózatok hierarchiájának alacsony szintjén integrált hazai vállalatok munkavállalója, vagy éppen a hazai kis- és középvállalkozások hazai piacra termelő munkása (Gerőcs és Pinkasz 2019; Szalai 2004). A munkásság és a munkanélküli tartaléksereg egy része a létminimum alatt élt, mivel társadalmi újratermelésének feltételei sokkal inkább függtek a gazdaság konjunkturális ingadozásaitól. A munkásságból elvétve kerültek az új tulajdonosi osztályba: a vállalatok privatizációjakor a dolgozói tulajdon sem az új elitnek, sem a privatizációval pozíciókat szerezni kívánó külföldi tőkének nem állt érdekében (Nagy 2011; Szalai 1994).

A rendszerváltás utáni gyors ütemű elbocsátások a bérek további csökkenésével párosultak, ráadásul az 1990-es évek közepéig a munkaerő a munkáltatók számára is egyre drágábbá lett. A 1990-es évek közepétől azonban a munkáltatók váltak a bérpolitika legfőbb kedvezményezettjeivé, a munkabérekre rakódó adó- és járulékterhek csökkentése folyamatos igénye volt mind a vállalatoknak és érdekképviseleteiknek, mind pedig a Magyarországot vizsgáló nemzetközi szervezeteknek, többek között az OECD-nek (Neumann és Váradi 2012). A reálbérek az 1990-es évek második felétől 2006-ig emelkedtek, köszönhetően a világgazdasági konjunktúrának és a mérséklődő inflációnak, azaz lényegében annak, hogy a globális gazdaság hosszú lejtmenetére a centrumországok vállalatai a félperifériára, köztük Magyarországra történő termelésáthelyezéssel válaszoltak. Ezzel párhuzamosan a rendszerváltás utáni első évtizedben a béregyenlőtlenségek gyorsan növekedtek, meghaladva más kelet-európai országok rendszerváltás utáni, és a centrumországok 1970-es évek válsága utáni értékeit (Köllő és Lindnerné Eperjesi 2000). Fontos az a hosszú lejtmenetet alátámasztó megállapítás is, amely szerint a bruttó hazai terméken belüli bérhányad (vagyis a munka részesedése az általa megtermelt értékből) folyamatosan csökkent (vö. György és Oláh 2017).

Az állam fontos szerepet játszik a rendszerváltás, a függő fejlődési pálya fenntartásának és a hosszú lejtmenet konjunkturális ingadozásainak a szabályozásában. Az állam által alkalmazott eszközöket szintén globális összefüggésben vizsgáljuk. Az állami politikák egyik legfőbb eszközévé a munka rugalmasítása vált, ami többek között új munkaformák törvényi szabályozását jelentette. A munkaerő-kölcsönző tevékenységek jogi szabályozása például egy időben történt a kelet-európai országokban a 2000-es évek gazdasági konjunktúrája során (Coe, Johns és Ward 2008). A munkaerő-kölcsönzés főleg a feldolgozóiparban, a külföldi tőkére épülő magyarországi térségekben fontos konjunktúra-időszakokban, valamint az éven belüli termelésingadozások kiegyenlítésében játszik kiemelt szerepet (Czirfusz 2012; Fedyuk és Meszmann 2018). A rugalmasítással a korábban stabilabb bérmunkaviszonyban levő munkásság egyre nagyobb része került bizonytalanabb, prekár helyzetbe (Szépe 2012).

A jövedelemforrásokon belül emelkedett a bérmunka aránya (1995-ben 44%, 2008-ban már 55% – KSH é.n. b), vagyis a bérmunkaviszony a magyarországi félperiférián egyre kiterjedtebbé vált (Wallerstein 1976). Átalakult a reproduktív munka és a bérmunka viszonya, illetve a nemek közötti munkamegosztás is. A nők gondoskodó szerepének erősítése egyre jelentősebb figyelmet és hangsúlyt kapott a szakpolitikákban, a reproduktív munkák jelentős részét pedig továbbra is a nők végzik (részletesebben lásd Csányi és Kerényi 2018; Gregor 2018; Gregor és Kováts 2018; e lapszámban: Csányi 2019). A rendszerváltás utáni foglalkoztatás- és szociálpolitikák egyik sarkalatos eszköze volt a munkanélküliség csökkentése az aktívak gyors ütemű inaktívvá tételével (társadalmi reprodukciójuk újraelosztáson keresztüli biztosításával), többek között korai és rokkantnyugdíjazással, az oktatás expanziójával. Az 1990-es évek végén az aktív korú (15–64 éves) férfiak több mint fele, a nők

harmada már inaktív volt (Köllő 2018). Az aktívak körében a munkanélkülieknek járó ellátások segítették a rendszerváltás után bérmunkából kiesetteket – ennek bőkezűsége azonban fokozatosan csökkent (Scharle 2012). Ilyen körülmények között jutottunk el a 2008-as válságig és a 2010 utáni új tőkefelhalmozási rezsimig.

A MAGYARORSZÁGI MUNKÁSSÁG 2008 UTÁN

A 2010 utáni új tőkefelhalmozási rezsim a munka szempontjából is a világrendszer válságának és a hosszú lejtmenetnek a terméke. Ezen új tőkefelhalmozási rezsim alapvető jellegzetessége, hogy a munka mozgásterét a tőke javára csökkenti, a lehető legalacsonyabb szintre szorítja a munka újratermelésének állami támogatását, egyúttal a bérmunkának előnyöket is nyújt a bérmunkát nem végzőkkel szemben – így erősítve a társadalmi polarizációt.

A rezsim látszólagos gazdasági stabilitása (amely elemzésünk szerint egy sérülékeny és átmeneti állapot a hosszú lejtmenet folyamatában) a feldolgozóiparon alapul, amely megfelelő számú és képzettségű munkaerőt igényel. A 2010 utáni kormányok gazdaságpolitikájában mindezt a munkaalapú gazdaság (lásd pl. György és Veress 2016) és a teljes foglalkoztatás ideológiája fémjelzi. A kormányintézkedések bővítették a foglalkoztatást (pl. a munkaerőpiac rugalmasításával, a munka törvénykönyvének többszöri megváltoztatásával), csökkentették a bérek adóterheit (így támogatva a tőkét és a munkások bizonyos csoportjait – például a családi adókedvezménnyel a bérmunkát végző középosztálybeli családokat hozza kedvezőbb anyagi helyzetbe, egyúttal a hagyományos családmodellt erősíti meg), a magasabb bér elérését pedig a munkaerő fokozottabb hasznosításával, a munkavégzés intenzívebbé tételével biztosítják. Utóbbi eredményeképpen átalakult a munkaszervezés a feldolgozóiparban, egyebek mellett a 12 órás műszakok, a négyműszakos munkarend, illetve a munkaidőkeret bevezetésével. A munkavégzés intenzívebbé alakítása a közszférát is érintette: példaként említhető a pedagógusok kötelező óraszámának emelése 2013-ban vagy a kormánytisztviselői törvény módosításával járó munkaidő-növekedés és alapszabadság-csökkentés. Az ipar számára a jelenleg és a jövőben szükséges munkaerőt a társadalmi egyenlőtlenségeket felerősítő szakképzési rendszer biztosítja (Hajdu et al. 2015). Mindeközben a munka törvénykönyvének változásai megnehezítették a munkavállalói érdekképviseletet – a szakszervezetek mozgástere szűkült, a sztrájkok ritkák, a háromoldalú érdekegyeztetés intézményeit átalakították –, és leginkább a vállalatoknál már létező, a dolgozóknak általában nem kedvező gyakorlatokat ültették át a jogszabályokba.

A rezsim relatív nyertesei az állam által támogatott gazdasági ágazatok bérmunkásai. Jelenleg 715 ezren dolgoznak külföldi irányítású vállalatokban, a feldolgozóiparban a foglalkoztatottak fele (KSH 2018). Az ipari munkahelyek megteremtését és fenntartását

a kormány stratégiai megállapodásokon keresztül, különalkukkal biztosítja; az egy létrejött munkahelyre nyújtott támogatás 2011 és 2017 között átlagosan 7,6 millió Ft volt, amelyet főleg feldolgozóipari vállalatoknak nyújtottak (Wiedermann 2018). E folyamatok működési mechanizmusát tanulmányunkban a feldolgozóipar egyik legfontosabb szektorává előlépett járműipar esetén mutatjuk meg (vö. Gerőcs és Pinkasz 2019). A szolgáltatások globális átszervezésének és bővülésének eredményeképp a nagyvárosi szolgáltató munkahelyek száma folyamatosan emelkedik: a globális vállalatok magyarországi szolgáltatóközpontjaiban (shared service centre, SSC) dolgozó fehérgalléros munkásság nagyjából 46 000 főre tehető, akik zömmel 25–35 éves, diplomával rendelkező budapesti (és néhány más nagyvárosban élő) lakosok (HIPA 2017). A legtöbbször nemzetközi munkakörnyezetben, magas színvonalú irodaházakban dolgozó és a magyar viszonylatban magas, bár a külföldi anyavállalatoknál természetesen jóval alacsonyabb béreket kapó munkások a gazdasági válság utáni időszak nyertesei közé sorolhatók, nagy részük feltehetően nem tekinti magát a munkásság részének.

A bérmunka lehetőségeit növeli a magyar állampolgárok külföldi munkavégzése, ami az Európai Unión belüli egyenlőtlen fejlődésre adott válasz. A válság alatt és után több százezer magyar munkavállaló jelent meg az Európai Gazdasági Térség nyitottá („szabaddá") váló munkaerőpiacán, közülük nagyjából százezren tartoznak magyarországi háztartásokhoz, azaz ideiglenesen-időszakosan külföldön tartózkodnak vagy ingáznak (Gödri 2018). A háztartások ilyen módon történő újjászerveződése növelte a bérmunkából szerzett jövedelem arányát. A tartósan külföldön élők hazautalásai a GDP 0,6%-át adták 2016-ban (Csortos és Kócián 2017).

A munkaalapú gazdaság ideológiája alapján a rezsim a normatív szociális ellátások helyett a (korábbi vagy jelenlegi) munkavégzéshez köthető ellátási formákra állt át, egyebek mellett a közfoglalkoztatás reformjával. Ezzel párhuzamosan a bérmunkaviszony tovább terjedt: a háztartások nettó jövedelméből 2017-ben már 60%-ot tett ki a bérekből és keresetekből származó rész (KSH é.n. b). A munkásság tovább tagolódott, nőttek a bérmunkában részt vevők és az abból kimaradók közötti egyenlőtlenségek, valamint belső jövedelemátrendeződés történt a munkásságon belül. A fejezet második esettanulmányában ennek az osztálypolitikának az összefüggéseit mutatjuk be az etnicitás kérdéséhez kapcsolódóan.

MUNKA A JÁRMŰIPARBAN

Ahogy azt a munkaerő-tartalékok mozgósítása kapcsán korábban már említettük, az értéktöbblet-termelés, illetve a hatékonyabb tőkefelhalmozás két lehetséges kulcseszköze a munkavégzés intenzívebbé tétele, valamint a munkaerőköltségek csökkentése. 2010 óta a járműipar a magyar gazdaság egyik húzóágazatának számít, amiben nem kis szerepe van

annak, hogy az iparág mind a munkavégzés intenzívebbé tételének, mind pedig a munkaerőköltségek csökkentésének eszközét sikerrel alkalmazta. E változások feltételrendszerének alakításában és biztosításában azonban a járműipari szereplők mellett az államnak is kulcsszerepe van.

A munka járműiparra jellemző intenzívebbé tétele különösen a 2016 utáni munkaerőhiányos helyzetben erősödött fel, elsődleges célja pedig a szűkülő munkaerő-kínálat minél hatékonyabb kiaknázása volt. Ehhez társult a munkavégzés rugalmasítása. Mindkét eszköz bevetésének a sikere ugyanakkor társadalmi feltételektől is függ.

A járműiparban dolgozók a társadalmi munkamegosztás szempontjából a munkásságon, azaz a bérből élők csoportjában – még mindig – aránylag kedvező helyet foglalnak el. A járműiparban dolgozók intenzívebb és rugalmasabb munkavégzése ugyanakkor hatással van a társadalmi munkamegosztásra, így a reproduktív munkára, és általában a társadalmi viszonyokra is. A járműipari termelés stabil foglalkoztatást, „elhivatott" munkaerőt igényel, jellemzően olyat, amely például a gyengébben vagy az egyáltalán nem fizető reproduktív munkát a háztartáson belül más(ok)ra, vagy – általánosabban – más társadalmi csoportra tudja hárítani. A szigorúbban vett magyar járműipari munka világa hagyományosan az egyébként társadalmilag viszonylag kedvező helyzetű, középkorú, nem, vagy nem messziről ingázó fehér férfiaké (családfőké). A tartaléksereg, például a cigányság, illetve más sérülékeny társadalmi csoportok (fiatalok, nem helyiek, nők) csak esetlegesen, átmeneti jelleggel tudnak benne helyet találni (Kemény 1990, lásd még: Kovai 2017). A vállalatokon belüli munkamegosztásban is azt láthatjuk, hogy középvezetői munkakörben inkább helyi férfiakat találunk. Ez az a társadalmi csoport, mely magára nézve – a körülményekhez képest – viszonylag kedvező alkut tudott kicsikarni a lejtmenet időszakában is.

Az újraiparosítás, legalábbis a nyugati járműipari relokáció vonatkozásában nem előzmények nélküli Magyarországon. Az 1970-es évekre megfeneklett extenzív iparosítási hullám után nem maradt elégséges tőke, technológia és munkaerő sem. Ebből a szempontból csak néhány kedvező helyzetű nagyvállalat jelentett kivételt, melyek között azonban jelentős volt a járműipari cégek aránya. Az ország 1970-es években kezdődő járműipari modernizációs kísérlete a külföldi tőke, illetve a meglévő felszabadult járműipari gyártósorok keletre telepítéséből adódott. A ciklusba erősen beágyazott kísérlet azonban egyrészt centrumtőke-függősége (további tőkésítés és automatizáció igénye), másrészt pedig a korlátozott és zárt felvevőpiac, azaz a világgazdaság korlátozott integrációs kapcsolódási pontjai miatt megrekedt. Ugyanis a zárt és korlátozott erőforrásokkal rendelkező kelet-európai felvevőpiac sajátosságaiból, illetve a globális értékláncokba való bekapcsolódás korlátozott lehetőségeiből adódóan az átállás a nyereséges tömeggyártásra kudarcra volt ítélve: a korszerű technológiával gyártó cégek is legjobb esetben nagysorozatgyártást tudtak végezni, és nem tudtak átállni a profitábilis tömeggyártásra. Az új gazdasági mechanizmus

hatására és az „olcsó" nyugati hiteleknek köszönhetően, a Rába például vertikálisan integrált, szigorú szabványoknak megfelelő technológiával termelt ugyan, de nem tudott bekapcsolódni a centrum szervezte értékláncokba, globális piacot is kiszolgálni. A munkaerőhiányra reagálva az 1970-es évek végétől a korábban vertikálisan integrált iparvállalatok hangsúlyosabban telepítették át gyártósoraikat kevésbé iparosodott vidéki helyszínekre, így kísérelve meg elérni a kevésbé mobil munkaerőt. A korszakot lezáró rendszerváltáskor az üzemek nagy része csődbe jutott vagy alacsonyabb szinten tagozódott be az európai és a globális munkamegosztásba.

A foglalkoztatás, a munkakörök szempontjából összességében az „olcsó" és „szakképzetlen" munkaerőről maradt híres a rugalmas magyar gyártósor (Kemény 1990). Olyan dolgozókról, akiket nagy rugalmassággal be lehetett vetni, de ciklikusan le is lehetett, vagy kellett építeni a globális mozgások függvényében. A magyar gyártósorokon dolgozóról többször is bebizonyították (pl. Köllő 1982, Burawoy 1985, Kertesi és Sziráczki 1989, Kemény 1990), hogy rugalmasan, a munkaköri leírásánál akár többet is teljesítve, a tőle elvárt szintet kedvezőtlen körülmények ellenére is képes teljesíteni. Mindez azonban nem járt formális elismeréssel, sokkal inkább az alárendelt pozíciót szilárdította meg. Ehhez társult az egyenlőtlenségek növekedése a gyáron belül és azon kívül is. Az 1970-es évek munkaerőhiányos környezetét, az egyre széttöredezettebb munkaerőpiacot élesedő területi-társadalmi egyenlőtlenségek jellemezték. Az új gazdasági mechanizmus decentralizációs folyamatában a vállalatvezetés a központtól nagyobb autonómiát kapott, vállalaton belül pedig a törzsgárdás, magas autonómiát élvező szakmunkások informális alkuereje nőtt meg. Már az 1970-es években is lehetőség nyílt az informális alkura: a vállalatvezetés megállapodhatott a kulcspozícióban lévő szakmunkásokkal magasabb bérekről és kedvezőbb munkafeltételekről (Héthy és Makó 1971). Ez az egyenlőtlenség a rendszerváltás éveiben is meghatározó volt (Neumann 1997). Ágazatok, de vállalatok között is kitapintható volt a tőke és munkaerő-hiányból fakadó növekvő egyenlőtlenség: konkrét társadalmi csoportokra jellemzőbb volt a keresetmaximalizációs stratégia akár a teljesítménybér kárára is, míg a termelés fenntartása szempontjából kulcsfontosságú pozíciókban lévőkre a fordította volt igaz, növekvő kereset és autonómia, akár a második gazdaságban is nagyobb részvétellel (Kemény 1990).

Az 1990-es éveket elsősorban a munkanélküliség, a munkaerőpiac beszűkülése (a szociális háló átmeneti kiterjesztése, a korai nyugdíjazás, a női munkalehetőségek megszűnése) és az elsődleges munkaerőpiacon különösen az első vonalbeli beszállító cégek (a nagy transznacionális cégek leányvállalatai) térnyerése fémjelezte. A tőkét és globális piacot magukkal hozó centrumországokból érkező munkáltatók szabadon megszabhatták a helyi munkaerő alkalmazásának feltételeit (Makó és Simonyi 1997). Bár elterjedt maradt a betanított munka, jellemzően sajátosan „lefölözött", a munkaerő képzettségéhez, képességeihez képest alacsony hozzáadott értékű munkakörökben, javarészt segédmunkásokként

foglalkoztatták őket. A képzett munkaerőt általában szintén alacsony hozzáadott értékű munkakörökben alkalmazták.

A 2008-as világgazdasági válság előtt és alatt elsősorban a termelési láncok csúcsán lévő vállalatok tartották meg a szakképzettebb dolgozókat a vállalati kompetenciák hosszabbtávú megőrzése céljából, illetve sokan vissza is szervezték egyes korábban kiszervezett tevékenységüket, hogy kulcsfontosságú dolgozóikat megtarthassák. A kívüllállókat, a kölcsönzött vagy határozott idejű szerződéssel foglalkoztatottakat elbocsátották, de nem volt ritka a nem helyi dolgozók közvetett leépítése sem – főként az utazási juttatás megvonásával, vagy épp a korábban vállalatilag biztosított autóbuszjáratok megszüntetésével (Neumann és Boda 2011) A termelési lánc alsóbb fokán lévő vállalatokat Magyarországon is nagyobb érvágás érte. A kevésbé kedvező helyzetű vállalatok vagy leépítették az állományukat, vagy eleve nagyobb mértékben támaszkodtak munkaerő-közvetítő és -kölcsönző cégekre. Az ilyen bizonytalan gazdasági környezetben jellemzően határozott időre szerződtetett, illetve kölcsönzött munkaerőt alkalmaztak (Meszmann 2016, Meszmann és Fedyuk 2019). A ciklikus felívelés és leépítés egyenlőtlenül érintette a különböző társadalmi csoportokat: jellemzően erősebben sújtotta a kívülállókat, a tartaléksereget, egyes sérülékeny csoportokat (a nem helyi dolgozókat, inkább nőket, fiatalokat), mint a jobb helyzetben lévő (jellemzően férfi, helyi, tudásokat és kapcsolati tőkét felhalmozó) dolgozókat.

A járműipar súlya a magyarországi feldolgozóipari termelésen belül 2009 után jelentősen megnövekedett. A 2010-től kezdődő „újraiparosítási" hullám (Éber, Gagyi, Gerőcs, Jelinek és Pinkasz 2014) gerincét az új járműipari cégek betelepülése, a meglévők jelentős bővítése adta. A járműipar bővülésére a termelési egységek globális áthelyezéseiből következik, mely kizárólag aktív állami szerepvállalással jöhetett létre. Mint ahogy azt korábban már említettük, a lejtmenetre a centrumtőke-országok vállalatai a tőke jövedelmezőségének helyreállítása érdekében többek között a termelés félperifériára telepítésével válaszolnak, nyomás alá helyezve és leszorítva ezzel a centrummunka béreit is. A Magyarországon megjelenő centrumvállalatok, különösen azok, amelyek a termelési lánc csúcsán helyezkednek el, a félperiférián az állam által biztosított kedvező feltételekkel telepednek meg. Az új vállalatok betelepülését a félperifériára tehát a helyi állam segíti, akár közvetlen beavatkozással is: a helyi állam többek között szubvenciókat biztosít, megfelelő jogszabályi környezet és intézményrendszert alakít ki, valamint infrastruktúrát épít ki, melyek mind a munkaerő minél hatékonyabb és rugalmasabb hasznosítását segítik elő (vö. Köllő és Nacsa 2007). Magyarországon – egyebek mellett – jól jellemzi ezt a folyamatot a 2012-ben elfogadott új munka törvénykönyve, a munkaügyi központok megváltozott, korlátozottabbá váló szerepe, vagy éppen a munkaügyi felügyelőségek hatáskörének visszaszorítása.

A munkaerő biztosításának feltételrendszereihez hozzátartozik a lakhatás és a munkahelyre való utazás biztosítása is. A munkaerő-vonzáskörzet a ciklusoknak megfelelően

bővül és szűkül. A 2008-as válság utáni leépítéskor a vállalatok egy része nem járult hozzá az útiköltségekhez, így közvetett módon leépítette legtávolabbról utazó dolgozóit (Neumann és Boda 2011). A 2016 óta tartó munkaerőhiányos helyzetben pedig a vállalatok egyre távolabbról szállítják a dolgozókat, és akár teljes mértékben térítik a munkába járást. Az utazási kapcsolatok Kelet-Magyarország kivételével a vállalatok igényeihez igazodtak, több esetben akár a közlekedési központok menetrendjeinek átalakításával is. Ahol a közúti infrastruktúra kevésbé fejlett (mint például Dél- és Kelet-Magyarországon), ott gyakran helyi vállalkozók is közreműködnek a dolgozók pontos szállításában. A lakhatást a távolabbról jövőknek albérletben vagy – egyre gyakrabban – munkásszállókon biztosítják, melyek minőségében és a férőhelyek számában egyaránt jelentős eltérés van.

A félperiférián gazdaság 2008 utáni járműiparában a betanított munkának továbbra is fontos a szerepe, de magasabb hozzáadott értékű kutatás-fejlesztési egységek is megjelennek. Előbbiekben a műveletek egyszerűek és mechanikusak, gép vagy gyártósor melletti munkakörökben folyik az intenzív, részfolyamatokból álló munka. Több vállalatban a dolgozók munkaköre rugalmasan van meghatározva mind tartalmi (szélesedő munkakör), mind mennyiségi (az egy főre jutó munkamennyiség) tekintetben. A járműipari verseny velejárója a munkafolyamatok állandó optimalizációja, ami jellemzően a gyártósor gyorsítását, a termelékenység fokozását jelenti; ennek révén ugyanannyi munka teljesítése kevesebb idő alatt érhető el, rugalmasan alkalmazkodva a termelési ciklusokhoz és a fogyasztói elvárásokhoz. A bérezés, illetve javadalmazás szintén a rugalmas és intenzív gyártásnak van alárendelve. Bár a járműipari keresetek általában magasabbak a többi feldolgozóipari ágazaténál, a munkaintenzitás is sokkal nagyobb, továbbá a magas keresetek is egy összetett, rugalmas bérezési modellből adódnak. A bérek aránylag alacsony alapbérből (órabérből) és különböző prémiumokból tevődnek össze. Utóbbiak közül a leggyakoribb a jelenléti prémium. Több napos hiányzás, táppénz esetén a munkavállaló elesik a prémiumtól, ezzel a dolgozót arra ösztönzik, hogy betegen is munkában álljon. Egy másik jellemző prémiumtípus a teljesítményprémium, amely a teljesítménynorma elérése vagy túlteljesítése esetén kapható. Ezen túlmenően, az aránylag magas keresetek a túlórák, valamint az éjszakai és a váltóműszakok után járó pótlékoknak is köszönhetők.

A bérezés, illetve a bérviszony a munkaerő reprodukcióját, annak szinten tartását, illetve a bérmunkának történő hosszú távú alávetését is célozza. A járműipari vállalatok eltérő munkafeltételeket és bérezést kínálnak, mely párhuzamba állítható a helyi, valamint a másodlagos, vállalaton belüli társadalmi munkamegosztással. Jellegzetesen a legrugalmasabb és legintenzívebb fizikai munkát igénylő, egyúttal a legjobban fizető munkahelyeket biztosító vállalatok inkább fiatal, középkorú férfiakat foglalkoztatnak, kiterjedt munkapiaci vonzáskörzetből. Akik reproduktív munkát is végeznek (különösen: családi segítség nélküli gyerekes nők) hátrányos helyzetben vannak, mert nem tudnak eleget tenni a rugalmas

munkavégzés igényeinek és az ösztönző bérezésből is kiesnek. Az alacsonyabb hozzáadott értéket termelő vállalatokban jellemzőbb az alacsonyabb bérezés és a rosszabb munkafeltételek, ezek jellemzően a helyi munkaerőpiacról merítenek munkaerőt, ennek okán pedig ezek a vállalatok jellemzően a munkaerőpiac peremén levőket is bevonják.

Összefoglalva tehát elmondhatjuk, hogy a hosszú lejtmenetben a járműipart a munkavégzés intenzívebbé tétele, valamint a munkaerőköltségek csökkentése jellemzi, melynek alakításában az állam is aktívan szerepet vállalt. A munka jellegéből, valamint az ágazat globális érzékenységéből adódóan a tartalékseregciklikus mozgása is nyomon követhető benne.

ETNIKAI ÉS OSZTÁLYVISZONYOK

A rendszerváltás utáni Magyarországon a tartós munkanélküliség jelensége számos ponton fedésbe került az ún. „cigányproblémával". Sok társadalmi színtéren az etnicitás jelöli ki a határvonalat a viszonylag kiszámítható, állandó jövedelemmel rendelkező foglalkoztatottak és az abból tartósan kiszorulók között. Falusi színtereken például az előbbi rendre a többségi „magyar", az utóbbi pedig a „cigány" pozícióhoz társul. Mivel Kelet-Közép-Európában a hátrányos helyzetű népesség jelentős része vidéki terekbe, jellemzően falvakba szorult, az ebből fakadó etnicizálódó osztályfeszültségek elsősorban a falusi társadalmi viszonyokban jelentkeznek. Nem elég azonban kijelenteni, hogy a cigányság felülreprezentált a tartós munkanélküliek között, hanem azt is hangsúlyozni kell, hogy sok társadalmi közegben – például a magyar falvakban – többnyire az számít cigánynak, aki ezt az előnytelen pozíciót foglalja el. A „cigány"–„magyar" különbségtétel tehát az osztálykülönbségekhez kötődik, amely pedig elsősorban a foglalkoztatottság jellegével függ össze. Fontos megjegyezni, hogy az etnicitás és az osztálypozíció összefonódása nemcsak a cigányságra és nem is csak Magyarországra jellemző, hanem a kapitalista termelési mód egyik jellegzetessége, amely által határ képződik a formális foglalkoztatásban résztvevők és az azon kívül vagy abban csak időszakosan tevékenykedő tömegek között.

Könnyű lenne kijelenteni, hogy a cigányság sérülékeny társadalmi helyzete abból fakad, hogy a formális munkaerőpiac nem szívja fel ezt a többnyire képzetlen munkaerőt, vagyis pozíciójuk az ún. „felesleges", illetve „többlet"-népesség fogalmával írható le, akikre a termelésnek nincs szüksége. Ez azonban nehezen tartható állítás, hiszen, ahogy számos szerző írja, a „felesleges" népesség nincs kizárva a kapitalista termelés egészéből, csupán annak kedvezőbb részéből, a formális, stabil bérmunka világából. Valójában ez a népesség éppen kizáratása által részese a kapitalista termelésnek, a munka olcsó, könnyen mozgatható és kizsákmányolható tartalékseregeként (Boatcă 2015; Rajaram 2018; Sanyal 2007; Wallerstein

2000). Ez esetünkben is így van, elég, ha csak az időszakos mezőgazdasági vagy építőipari munkákra gondolunk, amelyekben a cigányság mindig is felülreprezentált volt. E szerzők azt is hangsúlyozzák, hogy e tartaléksereg gyakran rasszizált vagy etnicizált népesség, vagyis a faji vagy etnikai hovatartozásuk igazolja alávetettségüket, megszilárdítja az osztályhatárokat. Az osztálypozíció etnicizálódása tehát a kapitalista rendszer terméke, pontosabban szólva a kapitalista társadalmak szükséges velejárója. A tőke folyamatos felhalmozásához ugyanis le kell szorítani a munkaerő újratermelésének költségeit, egyebek mellett a béreket is. A profittermeléshez szükséges az olcsó és a termelés ciklikussága szerint mozgósítható munkaerő, amely nem tagozódik be teljes egészében a formális bérmunka rendszerébe, így szükség esetén a bérezése is megspórolható, nem a tőkét terheli. A tőkefelhalmozás biztosítása céljából tehát mindig létrejön a teljesítmények és bérezések hierarchikus rendszere, ami kijelöli azt a népességet is, amely a foglalkoztatási és bérskála alján helyezkedik el, vagy éppen a munka tartalékseregét képezi. A rasszizmus pedig az az ideológia, amely igazolja, hogy miért a népesség bizonyos szegmense tölti be ezt az alávetett pozíciót. Ahogy Wallerstein (2000) írja, a tőkerendszernek mindig lesznek „négerei", akik ezt a feladatot látják el; az pedig adott politikai viszonyoktól és gazdasági ciklustól függ, hogy kik ők és mennyien vannak. A mi közegeink „négerei" a „cigányok". Ez esetben az etnicitás jelöli ki a formális bérmunka stabilabb szintjein foglalkoztatottak, valamint az abból kiszorulók – vagy csak a legalsóbb szintekre betagozódottak – közti határvonalat.

E népesség számára a formális bérmunkából származó jövedelem sosem jelent elegendő forrást a megélhetéshez, így a közösségeikben felértékelődnek az ún. informális pénzkereseti tevékenységek és szerveződési módok (mint például a rokonsági hálózatok). Mindez jelentős életmódbeli, szokásrendszerbeli különbséget is létrehoz. E különbségek gyakran etnikai vagy ún. „kulturális" konfliktusként jelennek meg a helyi, falusi társadalmi viszonyokban.

Fontos azonban hangsúlyozni, hogy a kapitalista rendszer nem pusztán gazdasági értéket, értéktöbbletet és profitot termel, hanem kulturális értékeket, normákat is: a vágyott vagy éppen vágyhatatlan munka és életmód ideáit. Sőt a kulturális érték- vagy normatermelés nélkül a profittermelés sem lehetséges. A munkásságon belül a stabil, kiszámítható jövedelmet nyújtó formális bérmunka kerül a termelési tevékenységek hierarchiájának tetejére, míg más munkatípusok kizáródnak a legitimnek tartott munka kategóriájából. Hiába egyértelmű például, hogy a tartaléksereg által végzett pénzkereseti tevékenységek, mint például kukoricacímerezés, a gyógynövény-gyűjtögetés vagy más alacsonyabbra értékelt segédmunkák szintén részét képezik a termelésnek, a helyi viszonyok között ezek megbélyegzett (esetünkben: „cigány") munkákká lényegülnek, amelyeket sok esetben nem is munkának, hanem féllegitim pénzkereseti tevékenységnek tartanak. A nem a formális, kiszámítható jövedelemmel járó bérmunkához alkalmazkodó életmódok, értékvilágok

szintén megbélyegzetté, illegitimmé válhatnak, amelyek normasértőnek és veszélyesnek tűnnek az adott helyi közeg (pl. a falu) integritása szempontjából (Dunaway [2012] 2018; Millar 2017; Quijano 2000; Rajaram 2018; Sanyal 2007; van der Linden 2001; Wallerstein 2000).

Bár a munka tartalékserege nagyon is szükséges a tőke folyamatos felhalmozásához, a helyi viszonyok között formális bérmunkán kívül rekedtek a helyi középosztály szempontjából „feleslegesnek" tűnnek, egyszerűen nemkívánatosnak, akiktől jobb lenne a környékeknek, a falvaknak, a városoknak megszabadulniuk. És mivel ez többnyire etnicizált népességet, esetünkben a cigányságot jelenti, a fenti kívánalmak rasszista követelésként jelennek meg.

Ahogy az előzőekben a globális gazdasági folyamatok hatásai kapcsán már olvashattuk, ez az osztálypozíció is a gazdasági ciklusoktól függően változik. E pozíciót elfoglaló népesség helyzete a legkiszolgáltatottabb a gazdasági ciklusoknak: míg a felívelő időszakokban akad némi esélyük betagozódni a formális bérmunka legalsóbb szintjeire, addig a válságok idején kiszorulnak onnan. De még egy cikluson belül is erős változékonyság jellemzi munkaerőpiaci helyzetüket, mivel azt az adott vállalatok, gyárak foglalkoztatáspolitikája, „színvak" vagy rasszista hozzáállása, kapacitása, a munkaerőbe való befektetés egyéb módjai határozzák meg. Emellett könnyen előfordulhat továbbá, hogy az etnikai és az osztályhierarchia, valamint a kialakult osztályhabitus még akkor is a tartaléksereg és a „felesleges" népesség pozíciójában tartják ezt a réteget, amikor egy konjunktúra révén a formális bérmunka alsóbb szintjein munkaerőhiány lép fel, tehát munkaerejükre nagyon is szükség lenne. Ez utóbbi jelenség a 2010-es évek második felében válhatott újra aktuálissá Magyarországon.

A munkaerő-tartaléksereg etnicizálásának, és betagozódásának mértéke a formális bérmunka intézményébe tehát nagyban függ az adott gazdasági ciklus adta lehetőségektől és az azokban beállt változásoktól. Témánk szempontjából az egyik legjelentősebb változás a hatvanas évek gazdasági konjunktúrájával kibővülő formális bérmunka expanziója volt, amely erőteljesen érintette az akkor főként vidéki környezetben élő cigányságot. A hatvanas évek felívelő világgazdasági szakaszában a formális bérmunkába be nem tagozódott cigányság olyan népességnek tűnt, amely bérmunkássá válása révén enyhítheti az iparosítás és a nagyüzemi mezőgazdasági termelés munkaerő éhségét. Az államszocialista gazdaságnak tehát szüksége volt erre a tartalékseregre, leginkább a bérmunka alsó szegmenseiben, az etnikai különbségtétel pedig – így a rasszizmus is – legfeljebb csak e szükség ellen ható tényezőként tűnhetett fel. Ennek megfelelően az államszocializmus a cigányság proletarizációját (bérmunkássá válását) nevezte meg fő célként, amely ideológiája szerint nemcsak magát a szociális hátrányt tünteti el, hanem azzal együtt a „cigányságot" is megszünteti, vagyis asszimilálja. Az asszimilációs politika jegyében a cigányság jelentős tömegei áramlottak az ipari és a mezőgazdasági bérmunkába, legfőképpen annak legalsóbb szintjeire, egyfajta könnyen mozgatható munkaerő-tartalékseregként. Az 1970-es évek közepére a teljes

foglalkoztatottság a cigány férfi népességet tekintve megközelítőleg megvalósult, 76%-os arányt ért el (a többségi lakosságban 84%), és az 1980-as évek végéig nem is változott lényegesen (Kertesi 1995).

A bérmunka etnicizálódásában a hosszú lejtmenet az 1980-as évek végén kezdte éreztetni hatását, a rendszerváltás pedig radikális változást hozott. A rendszerváltás után az ipar és a mezőgazdaság összeomlása feleslegessé tette a tartalékseregként szolgáló, alacsony szinten integrált munkaerőt. Amint láttuk, ez az osztályhelyzet több ponton összemosódott a cigány pozícióval. A rendszerváltás tapasztalata radikalizálta az osztályalapú etnikai különbségtételt, hiszen míg az átlagosan magasabban képzett többségi lakosságot inkább a reálbérek jelentős csökkenése érintette, addig a többnyire képzetlen cigányságot a munkanélküliség drasztikus emelkedése sújtotta (Kertesi 2005; Stewart 2001). E folyamatok térben is sajátosan alakultak, aminek következtében Magyarországon az etnicizált tartaléksereg vidéki jelenséggé vált, mindenekelőtt a falvakba szorítva az osztályalapú etnikai különbségtételt. A formális bérmunka lassú leépülésének következtében már az 1980-as években elindult a korábban városokban megkapaszkodó, a formális munkaerőpiac szempontjából feleslegessé vált népesség visszaáramlása a falvakba, ahol az olcsó ingatlanárak és az informális viszonyok megtartó ereje jelentett kapaszkodót – ez a folyamat a rendszerváltás után felgyorsult (Ladányi és Szelényi 1998). Mindeközben a kedvezőbb helyzetű lakosság helyi munkalehetőségek hiányában fokozatosan elszakadt falujától, a városokba költözött, vagy megélhetésében elsősorban a városokhoz kötődött (Kovách 2012; Szombati 2018). Habár elviekben e kétirányú vándorlás osztályalapon vált el egymástól, mégis erőteljes etnikai törésvonalat eredményezett, hiszen az etnikai és az osztálykülönbség egymással összefonódva működik. Az osztályalapú etnikai különbségtétel azonban még mindig jelentős a falu viszonyain belül, hiszen a helyi elit-, valamint a középosztálybeli és az alsó középosztálybeli pozíciók a „magyarsághoz" kötődnek, míg a tartaléksereg, a „felesleges" népesség a cigánysághoz. E két osztálypozíció eltérő habitust és stratégiákat termel ki, amelyek a falusi terekbe szorulva konfliktusokat és feszültségeket eredményezhetnek (vö. Szombati 2018).

Az etnicizált osztályfeszültségek kialakulása és mértéke szintén erősen függ a gazdasági ciklusoktól. A 2008-as válság hatására például nem pusztán a munkanélküliség növekedett és a munkavállalók helyzete vált bizonytalanabbá, hanem az etnicizált feszültségek is erősödtek. A „cigányprobléma" kiemelt szerepet kapott a bizonytalanságok értelmezésében és elbeszélésében, az ezt erősítő politikai propaganda az évtizedek óta halmozódó társadalmi problémák metaforájává vált. Az ország hátrányos helyzetű falvai pedig az „etnikai feszültségek" felhalmozódásának szimbolikus helyeivé váltak (Balogh 2012; Szombati 2018).

Az etnicizálódó osztálykonfliktusokkal együtt járó munkanélküliség növekedésére a legjelentősebb közpolitikai válasz a 2009-től kiszélesedő közfoglalkoztatás, az „Út a munkába" program lett. A közfoglalkoztatás egyszerre volt hivatott kezelni a munkanélküliség

problémáját, valamint helyi osztályalapú etnikai feszültségeket. Habár a közfoglalkoztatásban részt vevő népesség belülről tagolt, mégis elmondható, hogy e népesség körében felülreprezentált az alacsony végzettségű, kistelepülésen élő, formális foglalkoztatottságból tartósan kieső cigányság. A közfoglalkoztatás a szociálpolitikában jobboldali (részben neoliberális, részben neokonzervatív) fordulatot jelent, a jóléti *(welfare)* szolgáltatásokat munkakényszeren alapuló *(workfare)* szabályozás váltja. Ennek során nem pusztán a jóléti kiadások csökkennek, hanem a szegénység problematikája is más értelmezési keretbe kerül. Ebben az értelmezési keretben a szegénység problémája egyrészt nem társadalmi jelenségként, hanem erkölcsi, illetve egyéni hibaként jelenik meg, másrészt a szegénység kezelésének súlypontja a helyi szintre helyeződik (Asztalos Morell 2014; Csoba 2010; Scharle 2011; Szőke 2015; Virág és Zolnay 2010). Ez utóbbi esetünkben azt jelenti, hogy a helyi vezetés dönthet arról, hogy kit hív be közmunkára vagy kit hagy a jóval alacsonyabb bevételi forrást jelentő segélyen tengődni, ami kétségtelenül igen nagy hatalmat ad a helyi vezetés kezébe. A közfoglalkoztatás ezzel nem pusztán fenntartja, hanem meg is erősíti a helyi önkormányzat hatalmát, egyúttal a segélyezésre szoruló népesség függőségét a helyi hatalmi viszonyoktól. Mindez azonban azt a biztonságérzetet is nyújthatja a lakosság számára, hogy a helyi társadalom még mindig integrált társadalmi szintérként működik, annak vezetése képes uralni a népességet érintő folyamatokat (vö. Szombati 2018). A közfoglalkoztatás tehát egyszerre tompította az erősödő etnicizált osztálykonfliktusokat és zárta be az érintett népességet a helyi osztály- és etnikai viszonyok hierarchiájába (Asztalos Morell 2014; Csoba 2010; Kovai 2016; Scharle 2011; Szőke 2015; Váradi 2016; Virág és Zolnay 2010). A közfoglalkoztatás részben az etnicizált tartaléksereg ellenőrzését célzó közpolitika funkciója a válság enyhülésével, a konjunktúrával átalakulhat.

Összefoglalva elmondhatjuk, hogy a tartósan munkanélküli népesség etnicizálódása, vagyis a cigányság felülreprezentáltsága a kapitalista rendszer termékének tekinthető, a tartós munkanélküliek száma és etnicizáltságuk mértéke pedig nagyban függ a gazdasági ciklusok váltakozásaitól.

ÖSSZEFOGLALÁS

A gazdasági ciklusok fel- és leívelő szakaszaiban a tőke-munka viszony átalakulása mellett az is megváltozik, ahogyan az állam e viszonyba beavatkozik. A tanulmányban rávilágítottunk arra, hogy a tőkefelhalmozás ciklikus folyamata a munka felől nézve is vizsgálható, ez a megközelítés pedig új szempontokat kínál a tőkefelhalmozás folyamatának értelmezéséhez Magyarországon.

Tanulmányunkban abból indultunk ki, hogy a magyarországi munkásságot érintő folyamatokat a hetvenes évek válságától érdemes vizsgálni. Ezt a kiindulópontot az indokolja, hogy

a világgazdaságban a hetvenes évektől indul az a mind a mai napig tartó leívelő szakasz (a hosszú lejtmenet), amely Magyarország és a magyarországi munka helyzetét is meghatározza, még akkor is, ha azt kisebb-nagyobb gazdasági konjunktúrák és dekonjunktúrák tarkítják (lásd részletesebben e lapszámban: Éber, Gagyi, Gerőcs, Jelinek 2019). Ezáltal a magyarországi munkásság átalakulása is tágabb perspektívában jelenik meg, mint ha az elemzés origóját – sok kelet-európai empirikus tanulmányhoz hasonlóan – a rendszerváltás szolgáltatná.

A tanulmányban a félperiferiás pozíciójú Magyarországot szem előtt tartva elsősorban azt vizsgáltuk meg, hogy a munka szempontjából milyen változásokat eredményez a hosszú lejtmenet. Megállapítottuk, hogy a tőkének és az államnak kezelnie kell a munkaerőhiány és a munkaerőtöbblet változásait a ciklus leívelő szakaszában, ami befolyásolja azt, hogy kik és milyen munkát végeznek a társadalomban és hogyan teszik ezt. Hangsúlyoztuk, hogy az 1970-es évektől a centrumországokhoz hasonlóan a munkásság egyre tagoltabbá válását és felaprózódását (különböző helyzetű részcsoportokra bomlását) figyelhetjük meg (vö. Berndt 2017). Ez általánosságban és globális értelemben nem járt együtt a munkásság helyzetének javulásával, még azokban az esetekben sem, amikor a centrumországokból Magyarországra áthelyezett termelés a felszínen gazdasági fellendülésnek látszódik.

A munkásság egyre tagoltabbá válása egyben Magyarország világrendszerbe való visszatagozódásának és „felzárkózási" illúziójának története is. A munkaerőhiány és a munkaerőtöbblet igazgatásával az állam szándéka az volt, hogy kitörjön félperiferiás helyzetéből, tőke- és technológiahiányát pedig ehhez a munkaerő fokozottabb bevonásával kívánta ellensúlyozni. A hosszú lejtmenet eddigi történéseit egészében vizsgálva azonban azt is láthattuk, hogy ez a kísérlet miért nem sikerülhetett. Az elmúlt évtized folyamataiban az alacsony bérezésű munkatevékenységeken keresztüli beágyazódás és annak strukturális ellentmondásai jól tetten érhetők a járműipart érintő változásokban. A 2010 utáni tőkefelhalmozási rezsim a bérmunkán keresztüli globális beágyazódásban alapvetően ugyanazt az utat folytatta, mint a hetvenes évek válsága óta a gazdaságpolitikák többsége – ami elsősorban a félperiferiás pozíció által kijelölt mozgástér korlátaival magyarázható.

A munkásság egyre tagoltabbá válása és helyzetének ciklikus változása a formális bérmunkaviszonyba hol bevont, hol pedig azon kívül rekedt tartaléksereg helyzetének változásán is nyomon követhető. Globálisan érvényes, hogy az ún. „felesleges" népességre a tőke folyamatos felhalmozása szempontjából feltétlenül szükség van, a tartósan munkanélküli népesség etnicizálódása pedig a tőkés rendszer terméke, mely nagyban függ a globális gazdasági viszonyok alakulásától. A hosszú időtávú elemzés megmutatta, hogy Magyarországon mindez miként jelenik meg a cigány–magyar különbségtételben. Rámutattunk arra is, hogy ez a tartaléksereg vagy „felesleges" népesség globális osztálypozíció is egyben (vö. Éber 2019), vagyis a tartaléksereg helyzetében a globális ciklus szakaszai tükröződnek. A 2008-as válságot követően ennek megfelelően a 2010 utáni tőkefelhalmozási

rezsim tudatosan alakította az osztálykülönbségekről szóló közbeszédet, illetve erősítette meg a tartalékseregalávetését, annak bérmunkába, vagy az állami foglalkoztatási formákba (így például a közfoglalkoztatásba) való belépésének lehetőségeit.

Végül pedig fontos kiemelni, hogy a munkásság és a munkafeltételek átalakulása a bérmunkán „kívüli", de a bérmunkával szoros kapcsolatban álló reproduktív munkák feltételeit is átalakítja. Válságidőszakokban – ahogyan azt az 1970-es években, a rendszerváltás után vagy a 2008-as válságot követően láttuk – az informális és nem fizetett munkákra nagyobb teher hárul a társadalmi reprodukció biztosításában, mint a gazdasági ciklusok felívelő szakaszaiban, amikor a társadalmi reprodukciót nagyobb arányban biztosítja a bérmunka. Ez a világrendszer-elemzés szerint nemcsak a félperiférián, hanem a centrumországokban és a periférián is igaz; ugyanakkor a különböző globális pozíciókban különböző módon valósul meg. Ebből a szempontból a második gazdaság munkaformáinak legalizálása az államszocializmusban vagy a 2010 utáni tőkefelhalmozási rezsim családpolitikája egyaránt a munkaformák közötti viszonyt szabályozó, a félperifériára jellemző válságtermék.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

A tanulmány megírását a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal (NKFIH) támogatta, az „Egyenlőtlen fejlődés és a munka világa Magyarországon" című, PD 120798 számú (Czirfusz Márton), valamint az „Állami beavatkozások és fejlesztői tevékenységek hatása hátrányos helyzetű roma közösségekre" című, PD 121058 számú (Kovai Cecília) projekten keresztül.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Asztalos Morell, Ildikó (2014): Workfare with a Human Face? In: *Metszetek*, Vol. 3., No. 4.: 3–24.

Balogh, Lídia (2012): Possible Response to the Sweep of Right wing Forces and Anti-Gypsyism in Hungary. In: *The Gypsy „Menace": Populism and the New Anti-Gypsy Politics*. Szerk.: Stewart, Michael. Hurst and Company.

Barta Györgyi – Enyedi György (1981): *Iparosodás és a falu átalakulása*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

Barta Györgyi (2002): *A magyar ipar területi folyamatai 1945–2000*. Dialóg Campus Kiadó.

Berndt, Christian (2017): Labor Market Segmentation. In: *International Encyclopedia of geography: People, the Earth, Environment and Technology*. Szerk.: Richardson, Douglas. John Wiley & Sons.

Bihari Zsuzsanna – Kovács Katalin – Váradi Monika (1998): Agrárgazdasági szereplők az átmenet éveiben. In: *Szociológiai Szemle,* Vol. 8., No. 3.: 99–119.

Boatcă, Manuela (2015): *Global Inequalities Beyond the Occidentalism.* Ashgate Publishing Company.

Böröcz József ([1992] 1993): Kettős függőség és a külső kötődések informálissá válása: A magyar eset. In: *Eszmélet,* Vol. 5., No. 18–19.: 74–88.

Brenner, Robert (2006): *The Economics of Global Turbulence: The Advanced Capitalist Economies from Long Boom to Long Downturn, 1945–2005.* Verso.

Burawoy, Michael (1985): *The Politics of Production.* London: Verso

Cardoso, Fernando Henrique – Faletto, Enzo ([1971] 1979): *Dependency and Development in Latin America.* University of California Press.

Coe, Neil M. – Johns, Jennifer – Ward, Kevin (2008): Flexibility in Action: The Temporary Staffing Industry in the Czech Republic and Poland. In: *Environment and Planning A: Economy and Space,* Vol. 40., No. 6.: 1391–1415.

Czirfusz Márton (2012): A munkaerő-kölcsönzés Magyarországon és a lépték fogalma. In: *Kockázat – Konfliktus – Kihívás: A VI. Magyar Földrajzi Konferencia, a MERIEXWA nyitókonferencia és a Geográfus Doktoranduszok Országos Konferenciájának Tanulmánykötete.* Szerk.: Nyári Diána. SZTE TTK Természeti Földrajzi és Geoinformatikai Tanszék.

Csányi Gergely (2019): Genderrezsim és „nőpolitika" Magyarországon 2008–2018. Történeti politikai gazdaságtani elemzés. In: *Fordulat*, No. 26.: 115–141.

Csányi Gergely – Kerényi Szabina (2018): A „jó anya" mítosza Magyarországon a reproduktív munka és a piac globális történetének szempontjából. In: *Fordulat,* No. 24.: 134–160.

Csoba Judit (2010): A közfoglalkoztatás régi-új rendszere: Útközben az Út a munkához program. In: *Esély,* Vol. 21., No. 1.:4–24.

Csortos Orsolya – Kóczián Balázs (2017): A külföldön élő magyarok jövedelmeinek és folyó átutalásainak elemzése. In: *Hitelintézeti Szemle,* Vol. 16., No. 2.: 5–27.

Dunaway, Wilma A. ([2012] 2018): Félproletár háztartás a modern világrendszer *longue durée-je* folyamán. In: *Fordulat,* No. 24: 53–88.

Éber Márk Áron (2019): Osztályszerkezet Magyarországon globális perspektívából. In: *Fordulat*, No. 26.: 76–114.

Éber Márk Áron – Gagyi Ágnes – Gerőcs Tamás – Jelinek Csaba (2019): 2008–2018: Válság és hegemónia Magyarországon. In: *Fordulat*, No. 26.: 28–75.

Éber Márk Áron – Gagyi Ágnes – Gerőcs Tamás – Jelinek Csaba – Pinkasz András (2014): 1989. Szempontok a rendszerváltás globális politikai gazdaságtanához. In: *Fordulat*, No. 21.: 10–63.

Fedyuk, Olena – Meszmann T. Tibor (2018): *Ukrán kölcsönzött dolgozók az elektronikai ágazatban. Esettanulmány: Magyarország.* AnBlokk Kultúra- és Társadalomtudományi Egyesület. Interneten: https://anblokkegyesulet.files.wordpress.com/2018/02/web-hu.pdf (Letöltve: 2018. december 19.).

Fogarasiné Torkos Veronika (1982): Munkások a szénhidrogéniparban: A bányászati és feldolgozó munkások területi és származási megoszlása. In: *A tudományos-technikai forradalom társadalmi feltételei és várható következményei a magyar társadalom fejlődésében.* Szerk.: Farkas János. MTA Szociológiai Kutató Intézet.

Gábor R. István (1991): Második gazdaság – modernitás – dualitás: Tegnapi jövőképeink mai szemmel: Hozzászólás egy elmaradt vitához. In: *Közgazdasági Szemle,* Vol. 38., No. 11.: 1041–1057.

Gagyi Ágnes – Jelinek Csaba – Pósfai Zsuzsanna – Vigvári András (2019): Lakhatási helyzet a válság után. Financializációs folyamatok, kettészakadó lakáspolitikák és a háztartások túlélési stratégiái. In: *Fordulat*, No. 26.: 199–224.

Gerőcs Tamás – Pinkasz András (2019): Magyarország az európai munkamegosztásban. A termelés áthelyezése a globális járműipari értékláncokban. In: *Fordulat*, No. 26.: 172–198.

Gerőcs, Tamás – Vigvári, András (2017): The Concept of 'Peasant Embourgeoisement' in the Perspective of Different Historical Conjunctures. In: *Studia Universitatis Babes-Bolyai Sociologia,* Vol. 62., No. 1.: 85–104.

Gödri Irén (2018): Nemzetközi vándorlás. In: *Demográfiai portré 2018.* Szerk.: Monostori Judit – Őri Péter – Spéder Zsolt. KSH Népességtudományi Kutatóintézet. Interneten: http://demografia.hu/kiadvanyokonline/index.php/demografiaiportre/article/view/2739/2627 (Letöltve: 2018. december 21.)

Gregor Anikó (2018): Nem vész el, csak átalakul? Kísérlet a neoliberális neopatriarchátus fogalmának magyarországi alkalmazására. In: *Fordulat,* No. 24.: 109–133.

Gregor Anikó – Kováts Eszter (2018): *Nőügyek 2018: Társadalmi problémák és megoldási stratégiák: A kutatási eredmények összefoglalója.* Friedrich Ebert Alapítvány.

György László – Veress József (2016): 2010 utáni magyar gazdaságpolitikai modell. In: *Pénzügyi Szemle,* Vol. 61., No. 3.: 367–388.

György László – Oláh Dániel (2017): A nettó bérhányad növelésének gazdaságpolitikai eszközei válság idején. In: *Pénzügyi Szemle,* Vol. 62., No. 2.: 152–172.

Hajdu Tamás – Hermann Zoltán – Horn Dániel – Kertesi Gábor – Kézdi Gábor – Köllő János – Varga Júlia (2015): Az érettségi védelmében. *Budapesti Munkagazdaságtani Füzetek,* No. 2015/1. Interneten: http://real.mtak.hu/21169/1/bwp1501.pdf (Letöltve: 2018. december 21.).

Haney, Lynne (2002): *Inventing the Needy: Gender and the Politics of Welfare in Hungary*. University of California Press.

Héthy Lajos – Makó Csaba (1971) Munkateljesítmények, érdek, hatalom, környezet. Új írás Vol. 1. No.2. 90-104.

Héthy Lajos – Makó Csaba (1982): A technikai haladás hatása az ipari munkásokra. In: *A tudományos-technikai forradalom társadalmi feltételei és várható következményei a magyar társadalom fejlődésében*. Szerk.: Farkas János. MTA Szociológiai Kutató Intézet.

HIPA (2017): *Hungarian Shared Services and Outsourcing Insights. 360° View about the Hungarian Shared Services Market 2017.* Hungarian Investment Promotion Agency. Interneten: https://hipa.hu/images/dokumentumok/hipa-ssc-insights-survey-2017.pdf (Letöltve: 2018. december 12.).

Horváth Sándor (2012): *Két emelet boldogság: Mindennapi szociálpolitika Budapesten a Kádár-korban*. Napvilág.

Jelinek, Csaba (2017): *Uneven Development, Urban Policy Making and Brokerage: Urban Rehabilitation Policies in Hungary Since the 1970s*. PhD dissertation. Department of Sociology and Social Anthropology, Central European University. Interneten: http://hdl.handle.net/11155/1549 (Letöltve: 2018. december 19.).

Jessop, Bob (1990): *State Theory: Putting the Capitalist State in its Place*. The Pennsylvania State University Press.

Juhász Pál (2001): Mezőgazdaságunk és az uniós kihívás. In: *Beszélő,* Vol. 6., No. 4.: 64–69.

Kemény István (1990): *Velük nevelkedett a gép*. Vita.

Kertesi Gábor – Sziráczki György (1989 [1984]) Munkásmagatartások a munkaerőpiacon in: *gazdaságszociológiai tanulmányok*. Aula

Kertesi Gábor (1995): Cigány foglalkoztatottság és munkanélküliség a rendszerváltás előtt és után. In: *Esély*, Vol. 6., No. 4.: 19–63.

Kertesi Gábor (2005): Roma foglalkoztatás az ezredfordulón: A rendszerváltás maradandó sokkja. In: *Szociológiai Szemle*, Vol. 15., No. 2.: 57–87.

Kocsis János Balázs (2008): *Városfejlesztés és városfejlődés Budapesten 1930–1985*. Gondolat.

Komlosy, Andrea (2014): *Arbeit: Eine globalhistorische Perspektive. 13. bis 21. Jahrhundert*. Promedia.

Kovách Imre (2012): *A vidék az ezredfordulón: A jelenkori magyar vidéki társadalom szerkezet és hatalmi változásai.* Argumentum.

Kovai Cecília (2016): Önellátó függőség: A közfoglalkoztatás társadalmi beágyazottsága egy tolnai megyei faluban. In: *Földből élők: Polarizáció a magyar vidéken*. Szerk.: Kovács Katalin. Argumentum.

Kovai Cecília (2017): *A cigány–magyar különbségtétel és a rokonság*. L'Harmattan.

Köllő János (1982): A külső és belső munkaerőpiac kapcsolata egy pamutszövödében. In: *A munkaerőpiac szerkezete és működése Magyarországon*. Szerk: Galasi Péter. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest. 277–318.

Köllő János – Lindnerné Eperjesi Erzsébet (2000): Az alapvető tények: Reálbérek és kereseti egyenlőtlenségek. In: *Munkaerőpiaci tükör 2000.* Szerk.: Fazekas Károly. MTA Közgazdaságtudományi Kutatóközpont.

Köllő, János – Nacsa Beáta (2007) Flexibility for some, security for others? Hungary's experience. In: *Flexicurity: a relevant approach in Central and Eastern Europe.* Szerk.: Sandrine Cazes - Alena Nesporova *International Labour Office.*

Köllő János (2018): Aktivitás, foglalkoztatás, munkanélküliség és bérek. In: *Munkaerőpiaci Tükör 2017.* Szerk.: Fazekas Károly – Szabó-Morvai Ágnes. MTA KRTK KTI.

KSH (1981): *1980. évi népszámlálás. 22. Foglalkozási adatok I. (1. rész).* Központi Statisztikai Hivatal.

KSH (2018): *A Magyarországon működő külföldi irányítású leányvállalatok tevékenysége a 2016. évi végleges és a 2017. évi előzetes adatok alapján.* Központi Statisztikai Hivatal. Interneten: http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/pdf/kulfleany16.pdf (Letöltve: 2018. december 21.).

KSH (év nélkül a): *Gazdaságilag aktívak, bruttó átlagkereset, reálkereset (1960–).* Interneten: http://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_hosszu/h_qli001.html (Letöltve: 2018. december 12.).

KSH (év nélkül b): *A háztartások szektor jövedelem- és tőkeszámlái (1995–).* Interneten: http://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_eves/i_qpj003d.html (Letöltve: 2018. december 19.).

Ladányi János – Szelényi Iván (1998): Szuburbanizáció és gettósodás. In: *Tanulmányok a cigányság társadalmi helyzete és kultúrája köréből.* Szerk.: Kovalcsik Katalin – Csongor Anna – Bódi Zsuzsanna. Iskolafejlesztési Alapítvány – MKM – BTF.

Laky Teréz – Neumann László – Boda Dorottya (1999): *A privatizáció foglalkoztatási hatásai.* GJW-Consultatio Konzorcium.

Lampland, Martha (1991): Pigs, Party Secretaries, and Private Lives in Hungary. In: *American Ethnologist,* Vol. 18., No. 3.: 459–479.

Makó Csaba (1985): *A taylorizmustól a munkaszervezeti reformokig.* Akadémiai Kiadó.

Makó Csaba – Simonyi Ágnes (1997) Inheritance, imitation and genuine solutions (institution building in Hungarian labour relations*). Europe-Asia Studies* Vol. 49, No. 2.: 221–243

Melegh, Attila (2011): Living to Ourselves: Localizing Global Hierarchies in State Socialist Hungary in the 1970s and 1980s. In: *Journal of Modern European History,* Vol. 9., No. 2.: 263–283.

Meszmann, Tibor T. (2016): The Rise of the Dual Labour Market: Fighting Precarious Employment in the New Member States Through Industrial Relations. Country Report: Hungary, *CELSI Research Report,* 12.

Meszmann, Tibor, T - Fedyuk Olena (2019) Snakes or Ladders? Job Quality Assessment among Temp Workers from Ukraine in Hungarian Electronics. *Central and Eastern European Migration Review Vol.* 8 No.1.: 75–93.

Millar, Kathleen M. (2018): *Reclaiming the Discarded: Life and Labor on Rio's Garbage Dump.* Duke University Press.

Nagy Éva Katalin (2011): Munkástanácsok 1989-ben: A dolgozói tulajdon kérdése a rendszerváltás folyamatában. In: *Eszmélet,* Vol. 13., No. 91.: 111–129.

Nemes Nagy József – Ruttkay Éva (1989): *A második gazdaság földrajza.* Országos Tervhivatal Tervgazdasági Intézet.

Neumann László (1987): A VGMK és az intézményes érdekérvényesítés. *Közgazdasági Szemle*, No. 10.: 1217–1229.

Neumann, László – Boda, Dorottya (2011): The Effects of the Crisis on Company Policies. In: *The Hungarian Labour Market, Review and Analysis. In Focus: Labour Market Effects of the Crisis*. Szerk.: Fazekas, Károly – Molnár, György. Institute of Economics, IE HAS & National Employment Foundation.

Neumann László – Váradi Balázs (2012): Bér- és adópolitika. In: *Nyugdíj, segély, közmunka: A magyar foglalkoztatáspolitika két évtizede.* Szerk.: Fazekas Károly – Scharle Ágota. Budapest Szakpolitikai Elemző Intézet – MTA KRTK Közgazdaság-tudományi Intézet.

Quijano, Anibal (2000): Coloniality of Power and Eurocentrism in Latin America. In: *International Sociology,* Vol. 15., No. 2.: 215–232.

Rajaram, Prem Kumar (2018): Refugees as Surplus Population: Race, Migration and Capitalist Value Regimes. In: *New Political Economy,* Vol. 23., No. 5.: 627–639.

Sanyal, Kalyan (2007): *Rethinking Capitalist Development: Primitive Accumulation, Governmentality and Post-colonial Capitalism.* Routledge.

Scharle Ágota (2011): *A közcélú foglalkoztatás kibővülésének célzottsága, igénybevétele és hatása a tartós munkanélküliségre.* Budapest Intézet – Hétfa.

Scharle Ágota (2012): Jóléti és munkanélküli-ellátások. In: *Nyugdíj, segély, közmunka: A magyar foglalkoztatáspolitika két évtizede.* Szerk.: Fazekas Károly – Scharle Ágota. Budapest Szakpolitikai Elemző Intézet – MTA KRTK Közgazdaság-tudományi Intézet.

Spaskova, Ljubica (2018): Building a Better World? Construction, Labour Mobility and the Pursuit of Collective Self-reliance in the 'Global South', 1950–1990. In: *Labour History,* Vol. 59., No. 3.: 331–351.

Stewart, Michael (2001): Underclass, Race and „the Roma" in Post-communist Eastern Europe. In: *Postsocialism: Ideas, Ideologies and Practices in Europe and Asia.* Szerk.: Hann, Chris. Routledge.

Szalai Erzsébet (1989): *Gazdasági mechanizmus, reformtörekvések és nagyvállalati érdekek*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

Szalai Erzsébet (1994): *A civil társadalomtól a politikai társadalom felé: Munkástanácsok, 1989–1993*. T-Twins Kiadó.

Szalai Erzsébet (2004): Tulajdonviszonyok, társadalomszerkezet és munkásság. In: *Kritika,* Vol. 33., No. 9.: 2–6.

Szelényi Iván ([1988] 1992): *Harmadik út? Polgárosodás a vidéki Magyarországon.* Akadémiai Kiadó.

Szépe András (2012): Prekariátus: Miért pont most és miért pont itt? In: *Fordulat,* No. 19.: 10–27.

Szombati, Kristóf (2018): *The Revolt of the Provinces: Anti-Gypsyism and Right-Wing Politics in Rural Hungary*. Berghahn Books.

Szőke, Alexa (2015): A „Road to Work"? The Reworking of Deservedness, Social Citizenship and Public Work Programmes in Rural Hungary. In: *Citizenship Studies*, Vol. 19., No. 6–7.: 734–750.

Thompson ([1983] 1989): *The Nature of Work*. McMillan.

van der Linden, Marcel (2001): Global Labor History and "the Modern World-System": Thoughts at the Twenty-Fifth Anniversary of the Fernand Braudel Center. In: *International Review of Social History,* Vol. 46., No. 3.: 423–459.

van der Pijl, Kees (1998): *Transnational Classes and International Relations*. Routledge.

Váradi Monika (2016): Értékteremtő közfoglalkoztatás perifériku vidéki terekben. In: *Esély,* Vol. 28., No. 1.: 30–56.

Virág, Tünde – Zolnay, János (2010): Csapdába került önkormányzatok, csapdában tartott szegények - közfoglalkoztatás a Cserehátón. In: *Esély*, Vol. 21., No. 1.: 119–130.

Wallerstein, Immanuel (1976): Semi-Peripheral Countries and the Contemporary World Crisis. In: *Theory and Society,* Vol. 3., No. 4.: 461–483.

Wallerstein, Immanuel (2000): *The Essential Wallerstein*. The New Press.

Wiedermann Tamás (2018): Kétszer annyi pénzt adott a multiknak a Fidesz, mint az MSZP. *g7.hu*. Interneten: https://g7.hu/allam/20180201/ketszer-annyi-pkiienzt-adott-a-multiknak-a-fidesz-mint-az-mszp/ (Letöltve: 2018. december 21.).

Woodward, Susan (1995): *Socialist Unemployment: The Political Economy of Yugoslavia (1945–1990)*. Princeton University Press.

eszmélet

122

- Bérmunkás-e a miniszter?
- Marx és a nők
- Munkabért a házimunkáért!
- Transznacionális tőkésosztály?
- Majdan: a mítosz szertefoszlik
- Quijano és Mariátegui

Gerőcs Tamás és Pinkasz András

MAGYARORSZÁG AZ EURÓPAI MUNKAMEGOSZTÁSBAN

A TERMELÉS ÁTHELYEZÉSE A GLOBÁLIS JÁRMŰIPARI ÉRTÉKLÁNCOKBAN

A kelet-közép-európai országok világgazdasági visszailleszkedése a hetvenes évek globális és regionális átalakulásával indult meg, de csak a rendszerváltással és a KGST felbomlásával vált a térség a tőkés világrendszer és azon belül az európai munkamegosztás teljes részévé. Az új munkamegosztás értékláncain belüli hierarchikus szakosodás a 2000-es évekre átalakult, majd a 2008-as világgazdasági válságot követően megszilárdult. A gazdasági integrációt külső és belső tényezők együttesen határozták meg, így a nyugati, elsősorban német ipari termelési hálózatokat érintő technológiai és világpiaci változások, valamint a német ipar érdekeit szolgáló „neomerkantilista" intézmények térhódítása az Európai Unióban és annak keleti tagállamaiban. A világpiacot érintő túltermelési válság, valamint az utóbbi évtizedben az elektromos motorok által elindított technológiai változások a német járműipar átszervezéséhez vezettek, az egyre szabványosított és ezért stagnáló vagy csökkenő hozzáadott érték előállítására képes termelési folyamatokat a német járműgyártók Kelet-Közép-Európába telepítették át. A külső finanszírozástól és technológiától való függést történetileg újratermelő régiós államok, így Magyarország is részben ennek a német ipari tőkének a kiszolgálására építették fel új félperiferiás tőkefelhalmozási rezsimjeiket. A magyar kormány gazdaságpolitikája ebben a rendszerben a német „neomerkantilista" modell perifériku verziójának tekinthető. Az állam az oktatáson, adózáson és munkaerőpiaci reformokon keresztül szolgálja ki a német ipari tőkeérdekeket, aminek eredményeként a centrum–periféria viszonyok újraalakulnak az értékláncok termelési hálózatainak hierarchiájában.

TÖRTÉNETI FELVEZETŐ

Magyarország integrációja a globális munkamegosztásba a rendszerváltást követően radikálisan átalakult. A Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsának (KGST) összeomlásával egy kiemelten fontos felvevőpiac szűnt meg, miközben a magyar adósságválság okozta hatalmas finanszírozási igény felgyorsította a privatizációt és a külföldi működőtőke bevonását (Éber, Gagyi, Gerőcs, Jelinek és Pinkasz 2014; Gerőcs és Pinkasz 2018). Mindez a gazdaság korábbi, még importhelyettesítő iparosításra alapozott szerkezetének és a túlnyomórészt állami kézben lévő vállalatok tulajdonosi összetételének gyors átalakulásához vezetett. A fenti gazdasági átalakulás bár ekkor vált erőteljessé és látványossá, irányát a hetvenes évek globális és regionális átalakulása határozta meg.[1] Ebben kiemelkedő szerepe volt a külső finanszírozási igény és függőség növekedésének, amely a tőkés világrendszer szerkezeti átalakulásával – az úgynevezett túltermelési válsággal – és annak

1 A hetvenes évek változásai számos eladósodott országot a külkereskedelmi nyitás irányába vittek, ennek módjai azonban sokrétűek voltak. Például a politikai rendszerváltás csak ritkán követte a gazdasági átalakulást.

következményeként a pénzügyi rendszerben jelentkező túlzott felhalmozással, valamint a KGST belső integrációjával és a világrendszerbe történő fokozatos visszailleszkedésével is összefüggésben volt (Gerőcs és Pinkasz 2017).

A világrendszerben a hetvenes évektől kibontakozó „hosszú lejtmenet" a globális munkamegosztás és a globális tőkefelhalmozási rezsim átalakulását indította el. A korábbi, fordistának nevezett tőkefelhalmozási rezsim, amely részben a termelés minél több folyamatának gyáron belül tartására, részben a magas bérek által biztosított felvevőpiacra épült, nem volt tovább fenntartható, mivel a termelőkapacitások növekedési ütemével nem tudott együtt bővülni a kereslet. A túltermelési válság a tőkefelhalmozási rezsim rugalmasítását kényszerítette ki a gazdasági-pénzügyi-társadalmi élet minden területén. Az iparban ez új technológiák megjelenését (pl. Just-In-Time rendszer[2]), a munkások szempontjából pedig egyre rugalmasabb foglalkoztatási formák térnyerését (pl. munkaerő-kölcsönzés, munkaidőkeret-szabályozás[3]), a folyamatot ellensúlyozni próbáló érdekvédelmi szervezetek (elsősorban szakszervezetek) erejének csökkenését és általában a munkakapcsolatok korábbi fordista szervezeti formáinak rugalmasítását eredményezte.

Az újraformálódó globális munkamegosztásban a cégek tevékenységi körei és a termelési folyamatok is átalakultak. Míg korábban egy gyáron belül jelent meg a legtöbb termelési tevékenység, addig a túltermelési válság által ösztönzött technológiai változások a korábbinál tagoltabb szakosodást hoztak létre. A cégek a termelőtevékenységeket minél kisebb részterületekre osztották fel, a kevésbé jövedelmező termelési tevékenységeket pedig áthelyezték. Az áthelyezés két, egymást nem kizáró módon történt meg. Egyrészt úgy, hogy egy korábbi beszállító kapta meg a feladatot, vagy akár egy új beszállítót hoztak létre a feladat elvégzésére. A termelés felosztásának, ki- és átszervezésének (feldarabolódásának) új modellje eredményeként alakultak ki a globális értékláncok, amelyeknek belső viszonyait a lánc tetején lévő vállalat irányította (Feenstra 1998; Gereffi, Humphrey és Sturgeon 2005). Ugyanakkor a termelés adott tevékenysége maradhatott cégen belül is, viszont ekkor a jövedelmezőség megőrzéséhez olcsóbb erőforrással (elsősorban munkásokkal) rendelkező telephelyet kellett találni. Az így létrejövő területi áthelyezések (relokációk), azaz a régi

2 A Just-In-Time (JIT) egy szervezetirányítási módszer, amit Japánban fejlesztették ki az 1950-es években, hogy javítsák a termelés hatékonyságát. Ehhez egy olyan termelés szervezési és készletgazdálkodási rendszert hoztak létre, amiben a gyártáshoz szükséges készletezés csökkentésével vált javíthatóvá a beruházások költséghatékonysága, és ezzel javult a termékek minősége is. A JIT rendszer nagyban hozzájárult a japán ipar világháború utáni sikeréhez.

3 A munkaidőkeret lehetőséget biztosít a munkáltatóknak arra, hogy a munkások adott időegységre (pl. egy évre) vonatkozó munkaidejét a fogyasztói keresletet vagy szezonalitást figyelembe véve ossza be. Azaz úgy lehet a nagyobb kereslet időszakában többletmunkát elrendelni, hogy azt – amennyiben a kevesebb kereslet időszakában visszaosztja szabadságként a vállalat – nem kell túlóraként kifizetnie.

tevékenységek vagy az új beruházások áthelyezése a korábbinál is sűrűbbé tették a transznacionális vállalatokon belüli termelési hálózatokat. A termelési tevékenységek feldarabolása és – elsősorban regionális – hálózatokba szervezése miatt jelentősen megnőtt az országok közötti alkatrész-kereskedelem. A termelésnek ez a feldarabolódása csak a nemzetközi kereskedelem integrációjával, azaz az adminisztratív költségek és akadályok lebontásával tudott jövedelmező maradni. Így a rugalmas tőkefelhalmozási rezsim a nemzetközi kereskedelem liberalizálását eredményezte részben globálisan (például a Kereskedelmi Világszervezet, WTO megszervezésével), részben pedig regionálisan (például az Európai Unió, EU és az Észak-Amerikai Szabadkereskedelmi Egyezmény, NAFTA létrejöttével).

A hetvenes évek végétől a félperiférián régiókban kialakult adósságválság exportvezérelt növekedést, valamint – az adósság finanszírozását nagyrészben biztosító nemzetközi pénzügyi szervezetek nyomására – pénzügyi és kereskedelmi liberalizációt indított el. Kelet-Közép-Európában[4] ezek a folyamatok a politikai rendszerváltással, az európai termelési hálózatokba történő visszailleszkedéssel és újraszakosodással, illetve az Európai Uniós tagsággal váltak teljessé. A termelési hálózatokba történő szakosodás világgazdasági szempontból nézve a korábbi központosított termelési hálózatok feldarabolódásának helyi formája volt, és legélesebben azokban az ágazatokban jelentkezett – pl. a járműiparban és az elektronikában –, ahol a túltermelési válság a jövedelmezőség súlyos válságához vezetett (Gerőcs és Pinkasz 2019). Ezekben az ágazatokban kényszerültek egyre inkább a korábbi termelési hálózatok átszervezésére, a technológiai újításokon keresztüli szabványosításra és a területi áthelyezésre, ami a helyi tőkés csoportok közötti erőviszonyok újrarendezéséhez is vezetett.

Magyarország a rendszerváltáskor a külső adósságának finanszírozására, valamint az újraszakosodásának újraszervezésére nagy mennyiségű külső külföldi működőtőkét vont be. A transznacionális tőkefrakció egy része a belső piacra termelő szolgáltató ágazatokban (pl. a bankszektorban, a kiskereskedelemben, a közművek estében), más frakcióinak része (főleg az uralkodó német ipari tőkefrakciók) pedig a külső piacra termelés céljából a feldolgozóiparban, elsősorban az említett járműipar és elektronika területén jelent meg. Bár a külföldi működőtőke forrása országbontásban változó szerkezetű volt, Magyarországon az európai regionális szabadkereskedelembe történő belépés folytán kiemelt jelentősége lett az európai (elsősorban német, francia és olasz) tőkének. A regionális kereskedelmi és iparpolitikai szabályozás terén főleg a német „neomerkantilista" modell mintái jelentek meg, ami a német tőke jelenlétét erősítette meg a kelet-közép-európai régióban (Gerőcs és Jelinek 2018).

4 Jelen írásban Kelet-Közép-Európaként Csehországra, Lengyelországra, Magyarországra és Szlovákiára hivatkozunk.

Jelen fejezet Magyarország globális szakosodását a német járműipari értékláncokon és a termelési hálózatok területi áttelepítésén keresztül vizsgálja. Bár a járműipari értékláncba integrálódott vállalatok tevékenységei túlmutatnak a szűken vett járműipari tevékenységen (pl. kiterjednek az elektronikára és a fémfeldolgozásra is), és így az elérhető ágazati statisztikai adatok alábecsülik az értéklánc súlyát, még így is látványos, hogy a járműipar nemzetgazdasági súlya milyen mértékben növekedett a rendszerváltást követő években (1. ábra).

1. ábra

A járműipari kibocsátás és bruttó hozzáadott érték súlya Magyarországon

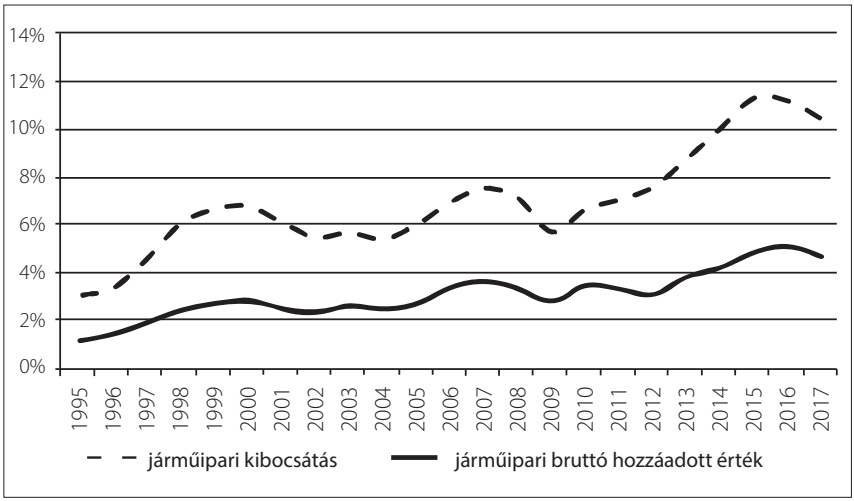

Forrás: Központi Statisztikai Hivatal

A regionális termelési hálózatok kialakulásának és az abban történő szakosodás folyamata a 2008-as válsággal átmenetileg megtorpant ugyan, 2010-et követően azonban a régiós országok német járműipari szakosodása újabb lendületet vett: valamennyi ország termelési, ipari és külkereskedelmi adataiból az látszik, hogy a járműiparnak egyre nagyobb szerep jut az országok világgazdasági integrációjában. A szakosodás dinamikája és formája nemcsak a világgazdasági folyamatok következménye, arra az érintett országok kormányai is fontos befolyással bírnak, akár ha a német „neomerkantilista" gazdasági modell Európai Unió intézményein keresztüli terjeszkedését, akár az arra rácsatlakozó kelet-közép-európai államok kormányait nézzük.

Magyarországon a járműipari működőtőke beáramlásának 2010-es éveket jellemző felfutása egybeesett a Fidesz-KDNP pártszövetség hatalomra jutásával. A világgazdasági

válságot követően az új kormány által kiépített félperiférias tőkefelhalmozási rezsimben az újraiparosodás, azon belül is a járműipari szakosodás kapott kiemelkedő szerepet, amelyben a német „neomerkantilista" modell perifé rikus változata alakult ki. A 2010 után kiépült új tőkefelhalmozási rezsim keretében újraszerveződő nemzetközi és nemzeti tőkefrakciók három irányítási területen tudtak rákapcsolódni a német ipari tőke igényeinek kiszolgálására: az adózás, az oktatás és a munkaerőpiaci szabályozás területén. Ennek köszönhetően Magyarországon a válságot követően gyorsan megszilárdult a járműipari termelés, sőt a beáramló külföldi működőtőke 2016-tól még nagyobb arányban jelent meg a gazdaságban (2. ábra).

2. ábra

A járműipari külföldi működőtőke (FDI) súlya a magyar nemzetgazdaságban

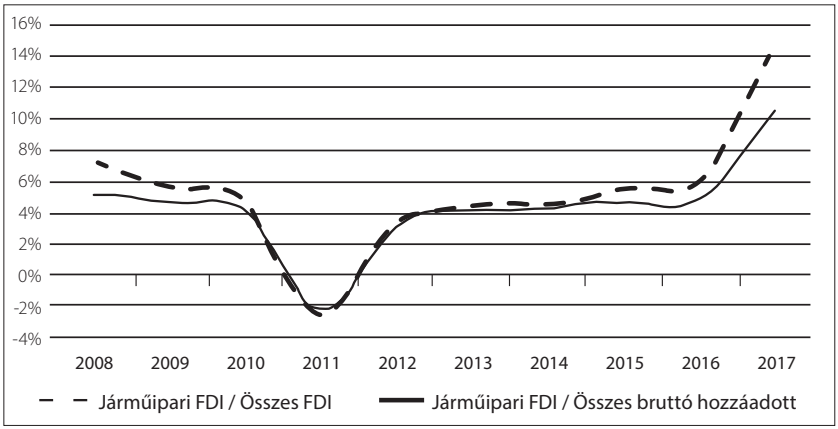

Forrás: Magyar Nemzeti Bank; Központi Statisztikai Hivatal

A GLOBÁLIS JÁRMŰIPARI ÉRTÉKLÁNC FELÉPÍTÉSE ÉS MAGYARORSZÁG SZAKOSODÁSÁT ÉRŐ KIHÍVÁSOK

A globális munkamegosztás felépítésében az 1980-as évek végére a feldolgozóiparon belül uralkodóvá váltak az ún. globális iparági értékláncok. Ezek olyan hierarchikus vállalati struktúrákat jelentenek, amelyekben az adott iparág vezető cégei – legyenek azok a járműipari márkák végső termelői, a ruhaipari vagy az elektronikai termékek végső értékesítői

– erős piaci pozíciójuknak köszönhetően képesek a teljes beszállítói hálózat kialakítására és irányítására, valamint ezen keresztül a hierarchikus struktúra különböző pontjain megtermelt érték minél nagyobb arányban történő elsajátítására. A járműipar esetében a hierarchia tetején az OEM-nek (original equipment manufacturer) nevezett márkatulajdonosok állnak. Ez alatt a három szintre tagolt beszállítói lánc következik: a Tier-1-es cégeknek nevezett beszállítói kör az OEM-eknek gyárt közvetlenül komplett járműalkatész-egységeket (például ajtó- és üléspaneleket, ablakokat, fékrendszert, futóművet), míg a Tier-2-es cégek termékeit (pl. kábelkötegeket, textilt és bőrt, autógumit, kerámiaszűrőt) a Tier-1-es cégek használják fel, míg a hierarchia legalján lévő Tier-3-as szint termékeit (pl. kisebb feldolgozott és megmunkált fémalkatrészeket) a Tier-2-es cégek építik be saját termékeikbe.[5] Mindennek a következménye, hogy a járműipari értéklánc nemcsak szűken vett járműipari tevékenységeket foglal magába, hanem a feldolgozóipar nagy részét is felöleli.[6]

Az iparági értékláncon belüli munkamegosztás folyamatosan változik. A hierarchiában feljebb lévő cégek ugyanis az egyre kevésbé jövedelmező, de szigorú minőségi követelményeknek megfelelő tevékenységeiket a hierarchia egyre alsóbb szintjeire helyezik át. Emiatt az alsó szinteken működő beszállítókra fokozódó nyomás nehezedik, mert folyamatosan fejleszteniük kell a termeléshez szükséges kompetenciáikat, azaz azokat a termelési és ellátási feltételeket (technológiát és a munkások képzettségét), amelyek a feladatok átvételéhez és megfelelő ellátásukhoz elengedhetetlenek. A kompetenciafejlesztés olyan drága beruházásokat igényel, amelyet kevés vállalat képes finanszírozni. Azok a cégek, amelyek nem képesek elvégezni a szükséges beruházásokat és ezért nem tudnak megfelelni a magasabb kompetenciaelvárásoknak, vagy lejjebb csúsznak az értéklánc beszállítói hierarchiájában, vagy ha már eleve Tier-3-as besorolásúak voltak, akkor ki is eshetnek az értékláncból.[7] Mindez az értéklánc különböző szintjein tovább fokozza a koncentrációt.

---

5 A tanulmányban értékláncokról beszélünk, hogy hangsúlyozzuk a szintek közötti hierarchiát. Ugyanakkor számos kutató inkább termelési hálózatokról beszél, kiemelve a termelés komplexitását. Így például a járműiparban előfordul, hogy egyes cégek egyszerre gyártanak az iparág összes szintjének az OEM-től a Tier-3-ig alkatrészeket. Szintén gyakori, hogy egy cég az egyes OEM-ekhez tartozó értékláncokon belül más pozíciót tölt be.

6 Vannak olyan járműipari beszállítók (pl. alumínium- és acélgyártók, szerszámgépgyártók, hulladékgazdálkodók, pénzügyi és könyvviteli szolgáltatók), amelyek ugyan fontos részét képezik az értékláncnak, de a tevékenységük olyan távol esik a járműipari tevékenységtől, hogy azok beszállítóit nem tekintik a járműipari értéklánc részének. A fentiek miatt a fogalom operacionalizálása komoly kihívásokat jelent (Pinkasz és Ritzlné Kazimir 2019).

7 Bár az értékláncon belüli mozgás elég aszimmetrikus, akad példa feljebb lépésre is, elsősorban összeolvadásokkal vagy felvásárlásokkal. Továbbá az értékláncok radikális átalakulása is elképzelhető,

A jövedelmezőség és az elvárt kompetenciáknak való megfelelés így nem egyenletesen oszlik el az értékláncon belül, hanem lefelé haladva jellemzően csökken a jövedelmezőség és nő a kompetencia-megfelelésből fakadó versenyhelyzet. A járműipari cégeket sújtó profitválság ezért legélesebben a Tier-3-as szinten működő cégeknél jelentkezik, így itt a legnagyobb a cserélődés, míg a hierarchia csúcsán a legerősebb a koncentráció.

A kelet-közép-európai régió a rendszerváltást követően ebbe a hierarchikus értékláncokból álló munkamegosztásba integrálódott. A KGST összeomlása és az 1998-as orosz válság közötti szűk évtizedben – elsősorban, de nem kizárólagosan – a nyugat-európai vállalatok váltak a régióban uralkodóvá a járműipari értékláncokban. A járműipari beruházások akkoriban legalább annyira célozták a helyi piacok megszerzését, mint az európai exportra történő szakosodást. A helyi piacokon szerzett pozíciók felértékelték a helyi járműipari tapasztalatokkal rendelkező cégeket, amelyek többségét a pénzügyi nehézségeket menedzselő kormányok privatizálták.[8]

A barna- és zöldmezős beruházások közötti különbségnek a beszállítói kapcsolatokra is nagy hatása volt. Előbbi eleve feltételezte, hogy viszonylag nagy számban vannak jelen beszállításra képes helyi vállalatok, tehát hogy a járműiparnak van hagyománya az adott gazdaságban. A cseh Škoda privatizációja esetében ez fontos tényező volt, és kihatott a privatizációs feltételekre is (Bartlett és Seleny 1998). A befektetési stratégia is fontos, ha egy vállalat barnamezős beruházást hajt végre és hajlandó forrásokat arra fordítani, hogy a helyi beszállítókkal közösen fejlesszen.[9] Általában a helyi beszállítók szerepe – és vele

---

amely szintén képes átalakítani a láncon belüli pozíciókat. Elképzelhető, hogy az OEM-ek teljesen kiszervezik a feldolgozóipari tevékenységüket és csak a tervezésre és az értékesítésre koncentrálnak (pl. ahogy a Nokia tette). De az iparágban új tevékenységek is megjelenhetnek és válhatnak meghatározóvá, amelyek újraalakíthatják az iparág vezető pozícióit. Pl. az önvezető autók megjelenése tovább erősítheti az infokommunikációs cégek térnyerését, vagy éppen átszakosodásra késztetheti a jelenlegi iparági szereplőket.

8 Például a cseh Škodát ekkor vásárolta meg a *VW*, a *Dacia*t a *Renault*, de a magyar *Rába* és az *Ikarus*, vagy akár számos hazai járműipari beszállító (pl. *Magyar Gördülőcsapágy Művek*, *Csepel Autógyár*) – részleges vagy teljes – privatizációjára is ekkor került sor.

9 Magyarországon kivételt jelentett a japán *Suzuki* beszállítói lánca, mivel rá még érvényben maradt a Magyarország által megszabott 60 százalékos helyi tartam szabálya. Ennek eléréséhez a *Suzuki*nak komoly befektetéseket kellett végrehajtania a hazai beszállítók körében, hogy azok megfeleljenek a gyártási szabványoknak. A 60 százalékos szintet soha nem sikerült elérni, részben a hazai beszállítók tőke- és technológiahiányos helyzete miatt. Végül Magyarország 2004-es Európai Uniós csatlakozása miatt a szabályt egyébként is módosítani kellett, és az új helyitartam-szabály már az uniós tagországok bármelyikében bejegyzett vállalatra vonatkozhatott. A *Suzuki* beszállítói között ekkortól a magyar tulajdonú beszállítók aránya visszaesett.

a barnamezős beruházásoké – akkor értékelődik fel, ha a beruházás nem kizárólag világpiaci export céljából jön létre, hanem a helyi piac, vagy valamilyen helyi fogyasztói szokásokhoz hasonló speciális exportra irányul (Humphrey 2000). Ez esetben a helyi vállalatok rendelkezhetnek olyan kompetenciákkal, tudással és tapasztalattal, akár még valamilyen speciális technológiával is, amire a beruházó vállalatnak szüksége lehet, és ezért érdemes annak fenntartásába fektetnie. A beruházás révén a saját szabványainak megfelelően akár beépítheti ezeket a kompetenciákat a termelési hálózatába, és ezáltal a helyi beszállító cég jobb helyzetbe kerülhet a globális vállalati értékláncon belül is.

A helyi tulajdonban lévő vállalatok kapcsolódását megnehezíthetik az iparági értéklánc egyes szintjein létrejött szabványosítási és kompetenciakövetelmények, valamint az annak következtében egy koncentrált körben kialakult globális együttműködések. Bár a helyi tulajdonú vállalatok kiszorulása főleg gazdasági leívelés idején erősödik fel, amikor a jövedelmezőség olyan alacsony szintre süllyed, hogy az a cégeket csőddel fenyegeti (Kopint-Tárki 2008: 49). Ennek ellenére még egy felívelő üzleti ciklusban is előfordulhat, hogy a tevékenységi körök bővülését a helyi cégek csak kisebb mértékben tudják ellátni, és ezért külföldről kell vállalatokat behívni, hogy hozzájáruljanak a termelési hálózat megszervezéséhez. Ez esetben a kapacitás kiépüléssel párhuzamosan a helyi vállalatok súlya csökken az értékláncon belül; az előbbi esetben a vállalatok abszolút számát tekintve is, az utóbbi esetben pusztán arányait nézve – még a legalsóbb Tier 3-as szinten is (Beblavý, Kureková, Drahokoupil, Myant és Domonkos 2012: 10).

A hierarchikus szakosodás módja meghatározza, hogy melyik vállalat milyen mértékben képes a helyben megtermelt érték kisajátítására (lásd Henderson, Dicken, Hess, Coe és Yeung 2002: 449). A világgazdasági szakosodás nemzetgazdasági hatásai miatt van jelentősége annak, hogy a termelőágazatok tőketulajdonosai között milyen arányú a külföldi és a hazai tőke megoszlása, illetve, hogy e tőkefrakciók között milyen szerkezetű munkamegosztás jön létre. Bár az alapvető kérdés a tőkefrakciók, vagyis tőke–tőke viszony szempontjából nézve érdekes, míg a munkakörülmények szempontjából ez bizonyos szempontból másodlagos kérdés, mégis az adott ország periferizációját, külső gazdasági függőségeinek viszonyait nagy mértékben befolyásolják e tőkefrakciók közötti viszonyok. A járműipari értékláncok témájával foglalkozó hazai elemzések például azt tapasztalták, hogy az érték kisajátítása, valamint az értékláncon belüli megosztása a transznacionális vállalatok helyi gazdasági beágyazottságától függ, amit számos gazdasági és társadalmi intézmény képes befolyásolni (Józsa 2019). Mivel sem a beágyazottság, sem az értékkisajátítás nem egyirányú folyamat, ezért a helyben megtermelt érték helyi gazdaságon belüli visszaforgatása vagy hasznosulása sem garantált (Molnár 2012, 2019). A magyar járműipari struktúrát szigetszerű, exportenklávé jellegű működés jellemzi (pl. Mészáros 2004). E szerint az értéktermelés és értékkisajátítás szempontjából azt mondhatjuk, hogy a rendszerváltással kialakult globális

munkamegosztásban a kelet-közép-európai államok vezető exportágazataiban a külföldi tulajdon olyan uralkodó pozíciót szerzett, hogy az itteni vállalatokra, a gazdaságpolitikára és bizonyos értelemben az ágazatokban dolgozók munkafeltételeire is egyoldalú függőséget kényszerített. Mindennek káros hatásai különösen a gazdasági pangás idején, illetve egy nagyobb világgazdasági válságban váltak láthatóvá, amikor az amúgy is túltermelési válságtól és túlzott kapacitásoktól szenvedő vállalatok a globális válság költségeit egyoldalúan át tudták hárítani a térség országainak beszállító cégeire, munkavállalóira, vagy akár költségvetéseire.

Emiatt fontos kiemelni, hogy a rendszerváltást követően a tulajdonosi szerkezet átalakulásában a helyi hátterű, vagyis hazai tulajdonú cégek, az úgynevezett nemzeti tőke kiszorult, vagy az értéklánc hierarchiájának legaljára került a külföldi tulajdonú vállalatokkal szemben. Akár nagy múltú, korábban saját márkatulajdonnal, világpiaci pozícióval és színvonalas szaktudással rendelkező vállalatok, mint például Magyarországon a *Videoton*, csúszott le alsóbb szintű beszállítóvá a betelepülő elektronikai értékláncban. A legtöbb esetben azonban a hazai a vállalat a külföldi tőke bevonásával tudott életben maradni (lásd pl. a *Taurus* és a *Continental AG*, vagy a *Csepel Autógyár* és a *ZF Friedrichshafen AG* kapcsolatait). A folyamat ezért látványosan leértékelte az államszocialista időszak ipari vállalatait a rendszerváltást követő években.

A tulajdonosi szerkezet átalakulásának következményei a 2008-as világgazdasági válságot követően váltak szembeötlővé: a külföldi hátterű vállalatok a rugalmas foglalkoztatás következményeként könnyen és gyorsan tudták dolgozóikat elbocsátani, a beruházásokat radikálisan visszavágták, valamint a kiáramló osztalék szintje gyakran meghaladta az elért nyereséget.[10] A külföldi tulajdonosi háttérrel rendelkező cégek ráadásul a finanszírozás tekintetében is jobb lehetőséggel rendelkeztek. Számukra részben a globális pénzpiac, részben az anyavállalat is kedvezőbb lehetőséget biztosított, mint a kisebb helyi tulajdonú beszállítóknak, akik emiatt sokkal jobban ki voltak téve az üzleti ciklusok változásainak, illetve a válság idejében a bedőlés veszélyének. A hazai beszállítók hozzáférése a pénzpiacokhoz sokkal korlátozottabb volt, ezért sok esetben a helyi beszállítónak a külföldi partnerétől kellett pénzügyi segítséget kérni a modellváltáshoz vagy egy új technológia bevezetéséhez

10 A transznacionális vállalatok többféle technikával képesek kivinni a (fél)periférián megtermelt értéket. Ennek legnyilvánvalóbb formája a haszon kivonása (profitrepatriálás), de emellett számos más technika is létezik az érték átcsoportosítására, mint például a transzferárazás, a szellemi tulajdon értékesítése az anyavállalaton belül, illetve egyéb könyvelési művelet (UNECE 2015). A globális függőségeket elemző dependencia iskola is hangsúlyozza, hogy a megtermelt értéket helyben is visszaforgathatja a vállalat, például a termelőkapacitások bővítése révén. Ám erről nem a helyi termelőegységben, hanem jellemzően a periférikus államon kívül helyezkedő anyaközpontban hoznak döntést, amire a helyi menedzsmentnek vagy kormányzatnak csak minimális befolyása van (Gereffi és Evans 1981).

szükséges beruházás finanszírozásához. Mindez a pénzügyi függőség megerősödéséhez vezetett, ami pedig hosszú távon felgyorsította a tulajdonváltás folyamatát a hierarchia alján. Hazai tulajdonú cégek Tier-1-es szinten elvétve találhatóak a kelet-közép-európai járműiparban, a Tier-2-es szinten pedig a külföldi vállalatok számához és árbevételéhez képest elhanyagolható az arányuk. Az értékláncok megjelenésével ráadásul nem csak a Tier-3-as szintre szorultak le a hazai beszállítók, de a 2009-es világgazdasági válság óta ebben a beszállítói körben is csökkenni kezdett az arányuk.

Mint említettük, e függést és ennek gazdaságszerkezeti torzulásait elsősorban a tőkefrakciók közötti viszonyokban értelmeztük. A munkakapcsolatok felől nézve e függés teljesen más perspektívából látszik, hiszen a legtöbb hazai beszállítót vizsgálva semmiképp sem állítható, hogy a hazai tulajdonú vállalatnál jobbak lennének a munkafeltételek, mint egy külföldi tulajdonú transznacionális cégnél. A munkakapcsolatok aszimmetrikus viszonyairól, illetve ezek világgazdasági beágyazódásáról a jelen tanulmány második része, illetve e lapszám egy tanulmánya is foglalkozik (Czirfusz, Ivanics, Kovai és Meszmann 2019).

A TRANSZNACIONÁLIS VÁLLALATOK TERMELÉS-ÁTHELYEZÉSEI A JÁRMŰIPARBAN

A globális iparági értékláncokkal kapcsolatban már láttuk, hogy a hierarchiában feljebb lévő cégek – amennyiben éppen nem alakul át jelentősen az értéklánc – jövedelmezőbbek, ugyanakkor ez az állítás mindig a teljes vállalatcsoportra vonatkozik, annak egyes leány-vállalataira már nem feltétlenül jellemző. Bár Magyarországon a járműipari értéklánc minden szintje megjelenik, az egyes vállalatok teljesítményét csak részben magyarázza értékláncon belüli pozíciójuk. Legalább ugyanolyan fontos kérdés egy cégcsoport – például egy transznacionális vállalat – esetében, hogy a vállalaton belüli értéklánc hierarchiája hogyan épül fel. Az európai munkamegosztás kialakulásának tapasztalata az, hogy a nyugati központtal rendelkező transznacionális vállalatok nyugati és keleti telephelyei között komoly különbségek vannak a termelés technológiai színvonala, a munkaszervezés, sőt a termelést szabályozó intézményi környezet szempontjából is. E különbségeket érdemes az áthelyezett tevékenységek változó életciklusai szerint megvizsgálni, és nemcsak például termelékenységi különbségeken keresztül értelmezni, mint teszi azt az értéklánc-irodalom. Az alábbi fejezetben Raymond Vernon (1966) termékéletciklus-elméletén keresztül felvázolunk egy magyarázó modellt arra, hogy mi befolyásolja egyes termékek vagy tevékenységek áthelyezését (relokációját) nyugatról keletre, és ennek milyen következmé-nyei vannak az értékláncon belüli hierarchiára, a centrum–periféria viszonyok újratermelésére.

A VERNONI TERMÉKÉLETCIKLUS-ELMÉLET

Magyarország járműipari termékgyártásának rendszerváltás utáni fejlődését a vernoni termékéletciklus-modell segítségével magyarázzuk. Célunk bemutatni, hogy bár az elmúlt harminc évben a Magyarországon megtermelt termékek és a gyártásukhoz importált technológia gyakran egyre összetettebbé és fejlettebbé vált, ez mégsem vezetett gazdasági felzárkózáshoz. Jellemzően ugyanis olyan termékek gyártására szolgáló termelési folyamatokat telepítettek át Magyarországra, amelyek addigra már életciklusuk kifutó szakaszába értek. Az e termékek, például robbanómotorok gyártásához szükséges technológia összetettségéből nem következik egyenesen, hogy a termelési folyamat irányításához is összetettebb szaktudásra lenne szükség, vagy hogy a megtermelt érték nagyobb arányban hasznosulna a helyi gazdaságban. Így például a robbanómotorok gyártásának felfutásával és az egyre összetettebb járművek gyártásának áttelepítésével a hazai járműipar által megtermelt hozzáadott érték aránya a termelésében érdemben nem javult. A vernoni modellel ezt a látszólagos ellentmondást magyarázzuk.

A vernoni modell (1966) három szakaszt különböztet meg egy termék életciklusában. A kezdeti szakasz az új termék bevezetését jelöli, ekkor a gyártó cég monopol pozícióval rendelkezik, így kiemelten magas árat kérhet az új termékért. A következő szakaszban versenytársak lépnek fel, a konkurencia pedig beindítja az árversenyt. Az árcsökkenés és ezen keresztül a jövedelmezőség csökkenése miatt a termelési költségek egyre fontosabbá válnak. A költségek lefaragásában és a korábbi hozamok fenntartásában elsődleges szerepet játszik a termelési folyamat és az alkalmazott technológia szabványosítása. Ugyanakkor az idő előrehaladtával egyre nehezebb jelentős költségmegtakarítást elérni a szabványosítással, miközben éppen annak köszönhetően a termelés egyre könnyebben válik felbonthatóvá részfolyamatokra, amik lehetővé teszik a termelési folyamat térbeli áthelyezését is. Így válik a harmadik szakaszban lehetségessé a már szabványosított termelés területi áthelyezése.

A termék életciklusának egyes szakaszaiban a termelést térben is átrendezik. Az első szakasz, azaz az új termék bevezetése a világ bármely pontján beindulhat (például helyi start-up cégeknek köszönhetően), addig a szabványosítást támogató folyamatok egy idő után olyan finanszírozási és technikai apparátust igényelnek, amelyek megfelelő arányban már csak nagyobb és fejlettebb gazdaságokban állnak rendelkezésre, jellemzően a centrumállamokban. Így amennyiben a cégnek nem áll rendelkezésére a fejlesztéshez szükséges finanszírozás vagy technológia, és versenyben akar maradni a konkurenciával szemben, úgy jellemzően a centrumgazdaságokból kell tőkét vagy technológiát beszereznie. Ennek következtében egy idő után könnyen átkerülhet a centrum vállalataihoz az adott cég termelésének egy része, vagy akár a cég tulajdona. Végezetül a harmadik szakaszban, amikor a termelés elérte a szabványosítás azon fokát, ahol a költségek visszaszorítására már csak

a munkabérek lefaragásával, illetve egyéb állami ösztönzők segítségével van mód, akkor a termelési folyamatot áttelepítik – vagy némely esetben visszatelepítik – a (fél)perifériára. Mindebből következik, hogy az értékláncokon belüli globális munkamegosztás strukturális hierarchiája – amely visszatükrözi a centrum–periféria viszonyokat – nem az új termék bevezetésekor, hanem a szabványosítás előrehaladtával, a termék életciklusának a leszálló szakaszában formálódik ki.

A Vernon által leírt folyamat nem teljesen illett a volt szocialista országokra, mivel a külföldi vállalatok az állami tulajdon dominanciája miatt csak korlátozott módon – hazai vállalattal közösen alakított vegyesvállalkozás (*joint venture*) formájában – tudtak megjelenni a termelésben. A rendszerváltást követően azonban a nyugat-európai gyártók a termelés szabványosított részét kezdték Kelet-Közép-Európába telepíteni, ahol viszonylag olcsón és nagy mennyiségben állt rendelkezésre szakképzett munkaerő. A nyugat-európai cégek áttelepítési gyakorlatát tovább támogatta, hogy az Európai Uniós csatlakozás következtében Kelet-Közép-Európa szabályozói és infrastrukturális környezete beilleszkedett a Nyugat-Európában uralkodó német neomerkantilista modellbe. A járműipart jellemző tömegtermelés következtében bár fejlett technológia érkezett Magyarországra, ezek jellemzően olyan gyártósorok voltak, amelyek döntő többségében nem tették lehetővé a nagy hozzáadott érték előállítására képes termelést. Az idő előrehaladtával egyre összetettebb tevékenységeket sikerült szabványosítani, így Magyarországra is egyre összetettebb termelési folyamatokat és termékeket telepítettek át. Így bár több cég a termékek összetettségét tekintve fejlettebb technológiával termelt, valójában az azt előállító termelési folyamat szabványosítottságában nem történt érdemi javulás, sőt e termelési folyamatokat egyre inkább a termékek életciklusának leszálló szakasza miatt telepítették át.

A centrum–periféria kapcsolatok kialakulásához az értékláncok vállalatirányítása is hozzájárult. A rendszerváltást követő időszakban a járműipari cégek hasonló gyártási folyamatokat telepítettek a régióba párhuzamos termelési hierarchiákat hozva létre. A munkamegosztás hierarchiái így a centrum és a régiós termelési hálózat perifériku telephelyei között alakultak ki. Ez lehetőséget biztosít az áttelepítő vállalatoknak, hogy egy adott terméket párhuzamosan akár több gyárban is tudjanak termelni. Mindez fokozza a versenyt az új modellek bevezetéséért az egyes gyárak, illetve az országok között. A párhuzamosságok a termelés gyors és rugalmas átalakítását is megkönnyítik. Ha nem lennének párhuzamosságok, akkor nem lehetne e feladatokat újraszervezni, és akkor minden gyártási folyamatot – új modell bevezetése esetén is – ugyanabban az üzemben kellene elvégezni, ami megnehezítené az új generációs modellek bevezetését és a régi modellek áttelepítését. A párhuzamosságok fenntartásának van ugyan többletköltsége – hiszen részleges kapacitásfelesleg alakulhat ki a termelési hálózaton belül –, ugyanakkor éppen a gyors életciklusváltás és az új generációs modellek megjelenése miatt fontos, hogy a kifutó modellek gyártását

gyorsan át lehessen telepíteni akár több független telephelyre is. Ez a megoldás akkor igazán fontos, ha a modell kifutását egy komolyabb technológiaváltás idézi elő.

A 2010-es évektől a járműipari áttelepítéseket a leginkább az elektromos gépjárművek gyártásának szabványosítása és a vele járó technológiai változtatások hajtják, vagyis a folyamat mögött mélyebb technológiaváltás húzódik meg. Mindez egyrészt felgyorsítja a termék-életciklus végén járó modellek gyártásának áttelepítését Kelet-Közép-Európába (ez különösen a dízel- és egyéb robbanómotorok gyártása esetében látványos). Másrészt az elektromos gépjárművek szabványosítása annyira kiélezte a piaci versenyt a nagyobb gyártók között, hogy már a régión belül is megkezdték a felkészülést a modellváltásból következő átszakosodásra. Bár több telephelyen még főleg kifutó modelleket, elsősorban robbanómotorokat gyártanak, a gyártási feltételeket az új gyárakban már úgy alakították ki, hogy azokat rövid időn belül át lehessen állítani az elektromos gépjárművek jövőbeli gyártására is. Fontos ugyanakkor megjegyezni, hogy bár a szabványosító folyamat jelentősen felgyorsult, jelenleg még a robbanómotorok által meghajtott gépjárművek uralják a piacot (lásd 3. ábra). A következő évtizedekben mindazonáltal jelentős változás állhat be az elektromos gépjárművek elterjedése miatt, amit egyfelől az élesedő árverseny és technológiaváltás, másfelől a nemzetközi kereskedelmi szabályok szigorodása gyorsíthat fel.

3. ábra

Az újonnan regisztrált járművek megoszlása üzemanyag szerint az Európai Unióban, 2011–2014

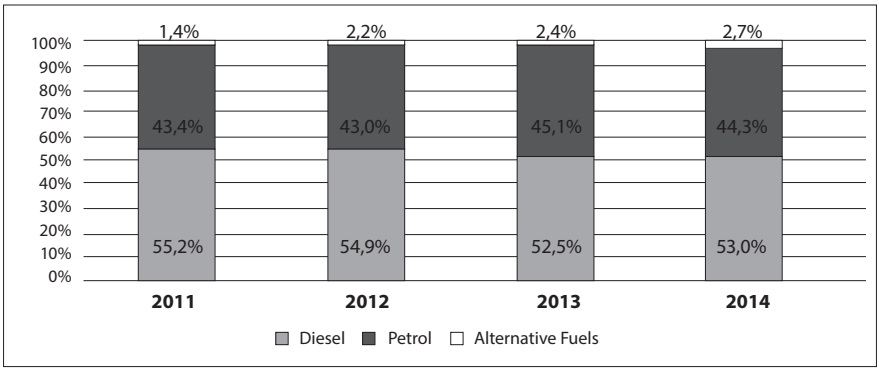

Forrás: ACEA; BMI

A vállalaton belüli munkamegosztás említett rugalmasságára jó példa a *Volkswagen* csoport *Audi* gyártóüzemeiben történt 2016-os átszervezés. 2016-ban döntött a cégvezetés arról, hogy az új villanymotor-meghajtású modelleket a brüsszeli gyáregységben fogják gyártani, míg az ott korábban gyártott A1 modellt áttelepítik a spanyolországi Martorell gyárba.

Az *Audi* Q3 modelljét pedig Martorellből Győrbe helyezik át. Közel fél évig tartott a győri gyár átalakítása és fejlesztése a Q3 modellek fogadására, ami bár technológiai fejlesztésekkel járt, a modell egyértelműen életpályájának kifutó szakaszában volt már. Az *Audi* modell körüli átrendeződéshez nagyon hasonló a *Daimler Mercedes* üzemei közötti munkamegosztás újraalakítása is. A központi gyár Brémában lesz, ahol az új elektromos modelleket fogják gyártani, illetve a hozzájuk szükséges fejlesztéseket, például saját akkumulátorgyártást is oda terveznek telepíteni. Az elektromos gépjárművek megjelenésével kialakuló munkamegosztásban – a német szakszervezetekkel kötött megállapodás értelmében – a brémai központ gyárába kerül az elektromotorok fejlesztése, míg a korábbi robbanómotorokra épülő modellek gyártását az új kelet-közép-európai gyárakba helyezik át. A *Daimler* kecskeméti gyárába került például a karosszériák gyártása, míg a robbanómotorok gyártását a lengyelországi Jaworba szervezték ki. Bár az eredeti tervekben még az szerepelt, hogy a *Daimler* Kecskeméten alakítja ki az első úgynevezett full-flex gyárát, ahol elektromos és hagyományos meghajtású gépjárművek is elkészülhettek volna ugyanazokon a rugalmasan átalakítható futószalagokon, a *Daimler*ben erről végül nem született döntés, mivel a szakszervezetek azt szerették volna elérni, hogy Németországban épüljön fel a full-flex gyár (Elődd 2019).

TERMELÉKENYSÉGI ÉS MUNKASZERVEZÉSI KÜLÖNBSÉGEK A CENTRUM–PERIFÉRIA VISZONYBAN

A termelés áttelepítése a vernoni modellben leginkább a már erősen szabványosított termelési folyamatra és tevékenységekre vonatkozik, míg a nem szabványosított folyamatokra, illetve a szabványosítottak egy kisebb részére közvetlenül nem hat ki. Ez utóbbi tevékenységek jellemzően a centrum gyáraiban maradnak, amíg el nem érik a szabványosítás magasabb fokát, amikor területileg ezeket is áttelepítik. A termékéletciklus-modell által meghatározott regionális munkamegosztás határozza meg a termelési hálózaton belüli hierarchiát. A hierarchia az egyes országok közötti termelékenység és munkaszervezési gyakorlatok közötti különbségekben is megjelenik, a szabványosítottsággal szoros összefüggésben.

Az alábbiakban azt mutatjuk meg, hogy a szakosodás (például dízel üzemanyagú) robbanómotorok gyártására, valamint a termelés áttelepítése újratermeli a hierarchiát az érintett országok közötti termelési hálózatokban és az arra épülő szélesebb gazdasági munkamegosztásban is. Bár Magyarországon több ország járműgyártó transznacionális vállalata is jelen van, az alábbiakban a legnagyobb súllyal bíró német járműipar tevékenységét vizsgáljuk meg, mert ez hat legközvetlenebbül Magyarország gazdasági szakosodására.

Illetve az Európai Uniós csatlakozás óta a német neomerkantilista szabályozás befolyásolja legközvetlenebbül Magyarország – és a többi kelet-közép-európai ország – iparpolitikáját.

Elviekben azzal lehetne javítani a régiós országok termelékenységi színvonalát, ha a vállalatok nemcsak szabványosított tevékenységeiket, hanem például a magasabb hozzáadott értékkel bíró modellfejlesztéseiket is áttelepítenék a régiós gyártóegységeikbe. Ennek egyik akadálya, hogy e tevékenységekhez a termelési folyamaton belül sokkal több szakképzett munkaerőre volna szükség, akikért kiélezett verseny folyik a nemzetközi munkaerőpiacon. Mivel e tevékenységek eleve komoly infrastrukturális feltételeket igényelnek, az egyre integráltabb európai munkaerőpiacon a centrumországok képesek elszívni a magasan képzett munkaerőt. Így a (fél)periférián elérhető munkaerő-állomány tovább szűkül, vagyis a járműipari termelés áttelepítésének egyik akadálya a helyben elérhető magasan kvalifikált munkaerő alacsony létszáma (Beblavý, Kureková, Drahokoupil, Myant és Domonkos 2012: 28). Többek között ez az egyik oka annak, hogy a különböző kutatáshoz és termékfejlesztéshez kapcsolódó tevékenységek klaszterszerűen a centrumban összpontosulnak.

Az így kialakult különbségek a munkaszervezési formákra is hatással vannak. Iparszociológusok a német „neomerkantilista" modell munkaszervezési gyakorlatát a *high-road*, míg ennek ellenpárját *low-road* modellként jellemzik (Pyke és Sengenberger 1992). Előbbit a munkások intézményesített érdekvédelme jellemzi, amely a magas bérekben és szigorú munkavédelmi szabályozásban is megjelenik. Mindezeket olyan tevékenységek kísérik, amelyek komoly képességeket és készségeket követelnek meg. A német *high-road* modell munkafeltételeit a tőkeintenzív termelés és az ahhoz szükséges képzett munkaerő szűkössége teremti meg. Ez a szűkösség és a nehéz pótolhatóság teszi lehetővé a magas egységnyi munkaerő-költséget, valamint a dolgozók erős érdekérvényesítését biztosító intézményeket. A modell fontos része még, hogy a menedzsment hozzáférést enged a szakszervezetnek bizonyos döntésekhez, vagyis fenntart egyfajta párbeszédet a munkaszervezésben.

További jellemzője a *high-road* modellnek, hogy a szakszervezetek a szakképzett munkások érdekeit erősebben képviselik, mint a szakképzetlenekét. Ez magyarázza, hogy az alacsonyabb hozzáadott értéket előállító, szabványosítottabb termelés áthelyezéséről a gyártók több esetben meg tudták győzni a szakszervezeteket. Ezek az áttelepítések ugyanis elsősorban az alacsonyan képzett munkások munkahelyeinek tömeges elvesztését okozták. Krzywdzinski (2008) a járműipari beszállítói hálózatokat vizsgálva rámutatott, hogy az alacsonyabb végzettségű munkások által végzett munkaintenzív feladatok a 2000-es években majdnem teljesen eltűntek a német foglalkoztatási formák közül. Ez annak volt köszönhető, hogy a szabványosítottabb alkatrészgyártást telepítették át Kelet-Közép-Európába.

A szabványosított termelés áttelepítésével és a német „neomerkantilista" modell terjeszkedésével párhuzamosan az egyes munkaerőpiacok is jobban összekapcsolódtak,

a köztük levő bér- és termelékenységi különbségek viszont nem tűntek el, hanem a szakosodással új regionális hierarchiába rendeződtek (4. ábra). A német járműgyártás a képzettebb munkaerő alkalmazására szakosodott, míg a szabványosításnak köszönhetően az alacsonyabb képzettséget igénylő munkafolyamatokat áttelepítették a kelet-közép-európai országokba. Az áttelepítés okozta veszteségeket tehát ez a fajta munkaerőpiaci átrendeződés jelentősen ellensúlyozta Németországban, ahol az alapvető munkaerőpiaci statisztikákon – a fehérgalléros állomány aránynövekedésének köszönhetően – még javított is. Olyan átrendeződéshez vezetett, amely a termelékenység javulását és a magasabb bér-színvonal további emelkedését eredményezte.[11] Mégis a munkások egésze szempontjából ellentmondásosak a folyamat a következményei, mert a kékgalléros munkások érdekvédelmi erejét nagyon meggyengítette, hogy a szakszervezetek a magasabban képzett munkások szűk csoportjának képviseletére szakosodtak.

4. ábra

Termelékenység (bruttó hozzáadott érték / foglalkoztatás) a járműipari ágazatban

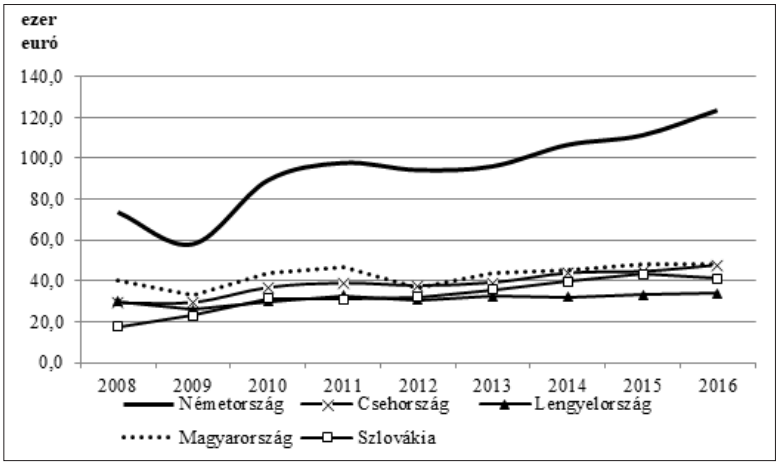

Forrás: Eurostat

11 A 2000-es éveket követő évtizedben a német foglalkoztatási szerkezet teljesen átalakult a jármű-iparban (Krzywdzinski 2008). A kékgalléros munkavállalók aránya és száma is drasztikusan visszaesett az ágazaton belüli foglalkoztatottak között, míg a fehérgalléros munkaerő számának növekedése ezt részben ellensúlyozta. Az alacsony képzettséget igénylő összeszerelő műveleteket – mint például autó-ülések huzatolását vagy elektronikai kábelek gyártását – már nagyon korán kitelepítették a németországi üzemekből olcsóbb kelet-közép-európai gyártóegységekbe (Krzywdzinski 2014).

Szintén az áttelepítések következtében nőtt meg viszont a kelet-közép-európai munkaerőpiacon a közepesen és alacsonyan képzett kékgalléros munkások száma és aránya. 2016-tól kezdődően e munkások iránti kereslet annyira megugrott, hogy e területen munkaerőhiány lépett fel. A munkaerőhiányt az üzleti felívelésen túl a kedvezőtlen munkafeltételek miatti tartós kivándorlás is előidézte. A munkaerőhiány új típusú, rugalmasabb foglalkoztatási formák elterjedését hozta el a szabályozásban. A magyar járműiparon belül a kölcsönzött-munkaerő-állomány felfutása már a 2008-as válságot követően megindult, de az új Munka Törvénykönyv 2012-es bevezetése ezen alternatív foglalkoztatási formák elterjedésének biztosított további jogi keretet. Mindez a munkaerő-kölcsönző vállalatoknak is kedvezett, hiszen így nagyobb befolyásuk nyílt a munkaerő-piaci folyamatok alakítására. Ezzel párhuzamosan futott fel a határozott idejű munkaszerződéses foglalkoztatás is (Meszmann 2016). Németországgal összehasonlításban tehát Kelet-Közép-Európában sokkal bizonytalanabb foglalkoztatási formák terjedtek el: a visegrádi régióban Németországgal összevetve sokkal nagyobb lett a kölcsönzöttek és a határozott idejű szerződéses foglalkoztatottak aránya, a szakszervezeti részvétel pedig jóval alacsonyabb.[12]

A rugalmasabb foglalkoztatási formákra azért van szükség a kelet-közép-európai járműgyártásban, mert a szabványosítás felfutásával a kékgalléros munkásokat gyorsan kell tudni mozgatni a gyártási folyamatok és a gyártósorok között, és adott esetben ezeket a mozgásokat az üzleti ciklusokhoz is hozzá kell igazítani. E munkakörök a szakképzett fehérgalléros munkások (például mérnökök vagy fejlesztők) tevékenységeihez képest bizonytalanabbak. Ráadásul e tevékenységek sokkal inkább ki vannak téve az üzleti ciklusok gyors váltakozásának. Sok esetben napi szinten dől el, hogy hány ember foglalkoztatására van szükség egy adott gyártósor mellett (Meszmann 2016; Drahokoupil és Piasna 2018). A szakszervezeti tagsága révén érdekvédelemre képes – és határozatlan idejű szerződés által védett – munkakörök száma kisebb a kelet-közép-európai járműiparban, mint a német központban, és jellemzően sokkal inkább szorítkozik a szakképzett munkások szűkebb körére.

Mivel a járműipar Kelet-Közép-Európában több részmunkaidős, szerződéses és kölcsönzött munkavállalót foglalkoztat, mint akár más iparágak, akár a német járműipar, ezért az itteni átlagbérek elmaradnak az ugyanazon foglalkoztatási körben szerezhető német átlagfizetésektől. Sőt, a hazai iparágakkal való összevetésben sincs a legjobban fizetett kategóriák között (5. ábra). Fontos megjegyezni, hogy a járműipari átlagbéreket az ipari tanulók alacsony bére is lehúzza, akiket a német „neomerkantilista" modellt adaptáló szakképzési rendszerben már nagyon korán kihelyeznek a gyártáshoz (Fichter, Frybes, Meardi, Marginson,

12 A *Volkswagen* németországi gyáraiban a kölcsönzött munkaerő aránya az összes foglalkoztatotton belül 2% körül, míg a kelet-közép-európai gyártóegységeiben 10 és 20% között mozgott (Krzywdzinski 2008: 13).

Stanojevic és Toth 2005). E segédmunkásként foglalkoztatott ipari tanulók megnövekedett létszáma segített lenyomni az iparági béreket, miközben az átmeneti felíveléskor kialakult munkaerőhiány – nemcsak a szakképzett, de a betanított munkások körében is – szükségszerűen vezetett növekvő elégedetlenséghez és idéz elő ma is komoly bérnyomást.[13]

5. ábra
Bruttó átlagkeresetek a magyar feldolgozóiparban, 2018

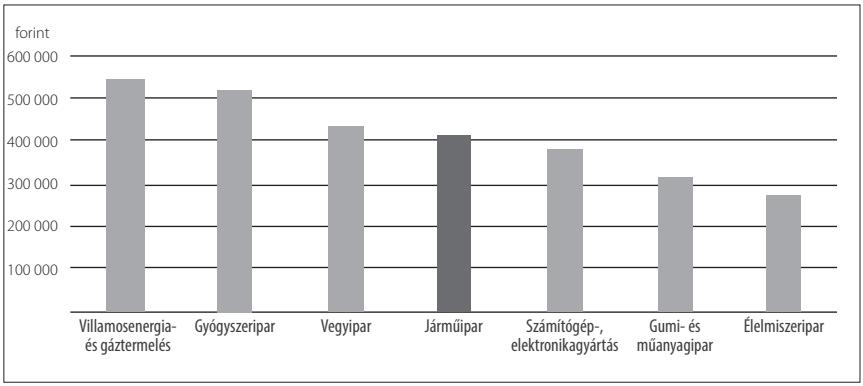

Forrás: Központi Statisztikai Hivatal.

A hierarchikus szakosodás különböző formái a modern technológiák alkalmazása terén eltéréseket hoznak létre az egyes országok technológiai viszonyai és munkaszervezési formái között. Az összeszerelő feladatok például kevésbé igényelnek magasan képzett munkásokat, és általában az alkalmazott technológia sem számít a legfejlettebbnek, éppen a szabványosítás előrehaladása miatt. Az összetettebb részegységek és alkatrészek gyártása már nagyobb szakértelmet igényel, melyhez kevés számú, de magasan képzett szakemberre van szükség. Ráadásul ez utóbbi munkafolyamat komoly technológiai beruházásokkal is együtt jár. Ezekben az összetett gyártási folyamatokban az automatizáció és a robotizáció sokkal fejlettebb, emiatt pedig alacsony a kékgalléros foglalkoztatottak száma. E gyártási

13 Sztrájkra vagy bojkottra rendkívül ritkán kerül sor a kelet-közép-európai járműgyártásban, jellemzően csak akkor, amikor munkaerőhiány alakul ki. Például a *Volkswagen* a lengyel üzemeiben a 2000-es években – a tömeges kivándorlásra adott válaszként – olyan munkaszervezési rendet vezetett be, amely ellen a helyben maradt dolgozók komoly sztrájkkal tiltakoztak. Magyarországon az elmúlt időszak két leglátványosabb sztrájkja a 2016-ban történt a *Daimler Mercedes* kecskeméti gyárában, valamint 2019-ben az *Audi* győri üzemében.

folyamatokból a kékgalléros munkások nagyrészt hiányoznak, mert az ő munkájukat az automatizáció és a robotizáció révén a technológiai infrastruktúra látja el minimális emberi közreműködés mellett is (esetleg a gépek karbantartóit kell foglalkoztatni).

A technológiai színvonal terén jelentkező különbségek nem feltétlenül jelentik azt, hogy egy automatizált gépsor mellett magasabb hozzáadottérték-termelés történik, vagy hogy több érték maradna a helyi gazdaságban, mint egy összeszerelő üzem esetében. Sőt néhány példán inkább azt látjuk, hogy fordított helyzet alakult ki. Bartlett és Seleny (1998) például a cseh és a magyar járműgyártás összehasonlítása kapcsán arra a megállapításra jutottak, hogy bár Csehországban elterjedtebbek a munkaintenzív folyamatok, több a kékgalléros munkás – akiket egy széles hazai beszállítói kör foglalkoztat –, mégis ezek a munkafolyamatok jobban kapcsolódnak a helyi termelésben a magasabb hozzáadott értékű munkakörökhöz. Ezért a helyben megtermelt értéket jobban vissza lehet forgatni a helyi gazdaságba, amiből a munkavállalók is nagyobb arányban részesülhetnek, mint a magas fokon automatizált, összetettebb technológiát alkalmazó, de a helyi gazdaságba csak gyengén és szigetszerűen illeszkedő magyarországi munkafolyamatok.[14] Ez a különbség részben a motorgyártásra történő magyarországi szakosodás eredménye, ami a gazdaság szerkezetét a német telephely meghosszabbításaként működő gyártási folyamathoz tette hasonlatossá (Bartlett és Seleny 1998; Sadler és Swain 1994). A járműipari értékláncok helyi gazdaságba való beágyazódásának fontos következményei vannak a gazdaság egészének működésére nézve is, különösen recesszió idején. A profitkivonás kapcsán – például finanszírozási szempontból – fontos, hogy ezek az értékláncok mennyire kapcsolódnak össze a helyi beszállítókkal, és általában milyen irányítási és tulajdonosi viszonyok jellemzik a vállalatok működését. A cseh gazdaságba való – régiós összevetésben magas fokú – járműipari beágyazódás az egyik fő oka annak, hogy a Csehországban megtermelt érték nagyobb arányban marad a cseh gazdaságban, és emiatt a munkabérekre is nagyobb összeget tudnak fordítani a vállalatok (Pavlínek 2015).

Az áttelepítéseknek a kelet-közép-európai munkaerőpiaci folyamatokra és az azzal kapcsolatos közpolitikákra is hatása van, például a különböző országok munkaerőpiacai

---

14 A legnagyobb cseh gépjárműgyártót, a Škoda Automobilovát a német *Volkswagen* Csoport 1991-ben vásárolta meg. A privatizáció során a cseh kormány sikeresen lobbizott amellett, hogy a gyártásnál a *Volkswagen* megtartson egy bizonyos szintű helyi értéktartamot, és ehhez a Škoda korábbi beszállítóit alkalmazza, illetve, hogy fektessen be a beszállítók kapacitásainak fejlesztésébe is. A *Volkswagen*nel sikerült megegyezni, így a cseh kormányzat szándékát is rögzítették a Škoda privatizációs szerződésében. Bartlett és Seleny (1998: 329) részletesen összehasonlítja a Škoda privatizációjának barnamezős beruházását a *Volkswagen* Csoporthoz tartozó *Audi* zöldmezős magyarországi beruházásával.

közvetlenebbül kapcsolódnak össze a termelési hálózatokban, továbbá az Európai Unióban uralkodó német „neomerkantilista" iparpolitikai modell a kelet-közép-európai országok szabályozói környezetét is képes befolyásolni. A szabályozói környezet befolyásolása elősegíti, hogy az iparvállalatok egyfelől saját hálózataikon belül helyezzenek át munkásokat az egyik gyártó telephelyről a másikra, ami a gyakorlatban a munkafolyamat rugalmasítását növeli meg (Altreiter, Fibich és Flecker 2015). Másfelől a különböző érintett országok munkaerő-piaci szabályozását a saját igényeiknek megfelelően tudják módosítani.

A magyar kormány által 2010 után bevezetett reformok e német „neomerkantilista" iparpolitikai modellhez kapcsolódnak, és elsősorban azt a célt szolgálják, hogy a német iparvállalatok könnyebben tudják biztosítani a számukra fontos termelési tényezőket, így az infrastruktúrát, valamint a megfelelő számú és képzettségű olcsó munkaerőt. Mivel a külföldi vállalatoktól való félperiferiás függésről és a külföldi működőtőke állami kiszolgálásáról van szó, ezért ezt az iparpolitikát a német modell „perifériкus neomerkantilista" változatának tekintjük. A német „neomerkantilista" modell, illetve „perifériкus" változatának kiterjedése az Európai Unió intézményi környezetében történik, és az egyik legfontosabb terepe az egyre táguló, ámde rendkívül töredezett munkaerőpiaci térségek összekapcsolódása a regionális termelési hálózatokon és szabályozói rezsimeken belül.

Mint említettük, a német „neomerkantilista" modell „perifériкus" változatának létrejötte nemcsak a regionális termelési hálózatok kiterjedésének a következménye, hanem abban az Európai Unió intézményeinek és a részes államoknak, így Kelet-Közép-Európában a magyar gazdaságpolitikának is döntő szerepük van. Az Európai Unió idevonatkozó szabályozói kerete magába foglal munkaerőpiaci, ipar- és kereskedelempolitikai, illetve oktatási irányelveket, amelyek a német „neomerkantilista" modell európai kereskedelmi és iparpolitikai kiterjesztésének eredménye (Becker és Jäger 2010; Becker, Jäger és Weissenbacher 2015; Weissenbacher 2018). Ennek az egyik szembetűnő lenyomata a német duális szakképzési rendszer megjelenése a kelet-közép európai oktatásban a 2010-es évektől kezdődően, amikor a német járműipari beruházások elkezdtek felfutni a régióban. A magyar államra jelentős szerep hárul abban, hogy a betelepülő német iparvállalatok igényeihez igazítsa az exportágazatoknak fontos törvényeket. Ennek egyik fontos terepe az említett oktatási reform, amiben a német „neomerkantilista" modell alapján a Német-Magyar Ipari és Kereskedelmi Kamara, valamint a Magyar Kereskedelmi és Ipar Kamara, illetve 2018-tól a – korábbi Nemzetgazdasági Minisztérium és Nemzeti Fejlesztési Minisztériumból kivált – Innovációs és Technológiai Minisztérium közvetítenek. Ezeknek az államon belüli közpolitikákat gyártó iparlobbi-szervezeteknek köszönhető, hogy az Európai Unióban Magyarországon a legalacsonyabb a társasági adókulcs (2017-től egységesen 9 százalék), valamint a 30 legnagyobb vállalat által fizetett adó az adózás előtti eredményhez képest csupán 3,6 százalék (Bucsky 2018).

A munkaerőpiac a másik fontos szabályozói terület, ahol a magyar állam a transznacionális vállalatok igényeinek kiszolgálásáért versenyez, hogy a vállalatok a már erősen szabványosított termelési folyamataikat ne a régió más félperifériás államába, hanem Magyarországra telepítsék. A munkaerőpiaci reformok a 2010 után kiépített félperifériás tőkefelhalmozási rezsim egyik legfontosabb sarokkövei, mivel abban a nemzetközi tőkeérdekek egyértelműen és egyoldalúan fejeződnek ki. A 2008-as világgazdasági válság óta két kiemelten fontos munkaerőpiaci reform volt Magyarországon: 2012-ben kihirdették az új Munka Törvénykönyvét, majd az eleve rugalmas foglalkoztatottsági formákat támogató törvényt a 2018-as – „rabszolgatörvényként" elhíresült – módosítása még rugalmasabbá tette. Nem újdonság, hogy a Fidesz-KDNP kormány a munkaerőpiaci reformokkal kapcsolatban nem folytat társadalmi párbeszédet, így nem véletlenül alakult ki főleg a 2018-as reformmal szemben munkavállalói elégedetlenség.

Míg a 2012-es törvény az érdekképviseleti rendszert gyengítette, illetve a foglalkoztatás formáit rugalmasította (például a munkaidőkeret alkalmazhatóságának kiterjesztésével és hosszának növelésével), addig a 2018-as módosítás 250-ről 400 órára emelte az egy évben kiadható maximális túlórák számát, illetve 12-ről 36 hónapra növelte a munkaidőkeret és elszámolási időszak maximumának hosszát. Ezt a módosítást a világpiaci felívelésre érzékeny, külső piacra termelő járműipari vállalatok régóta kérték a kormánytól. 2017-ben már benyújtottak egy egyéni képviselői indítványt, amit az Országgyűlés akkor még azért nem fogadott el, mert egyértelművé vált, hogy a javaslatot járműipari vállalatok segítségével szövegezték (Dull 2018). Később viszont lényegében ugyanezt a módosítást ültették át a törvénybe.

A módosítás lényege egyfelől, hogy a munkaerőhiánytól szenvedő cégek a munkaidőkeret kiszélesítésének köszönhetően több munkaórát kérhetnek az alkalmazottjaiktól, amikor nagyobb megrendelések érkeznek és maximális a kapacitás kihasználtsága. Másfelől sokkal rugalmasabban képesek reagálni a világgazdaság ingadozásaira. Ezzel párhuzamosan az új Munka Törvénykönyve az érdekképviselet működését szabályozó szakaszt a német „neomerkantilista" modell igényei szerint úgy alakította át, hogy a főleg egyeztető feladatot ellátó üzemi tanácsokat helyezte az érdekképviselet előterébe, míg a konfrontatív fellépésre jogosult szakszervezetek esetében az abban résztvevők védettségét a korábbiakhoz képest gyengítette az új törvény (Gyulavári 2013). A 2018-as „rabszolgatörvény" után kialakult elégedetlenségi hullám kezelésében fontos szerepet játszott, hogy a sztrájktörvény 2010-es módosítása jelentősen megnehezítette a sztrájk indításának lehetőségét.

A regionális termelési hálózatok mentén megszervezett szabályozói rezsim, és benne a „periférikus neomerkantilista" modell rendeltetése, hogy biztosítsa a termeléshez és értékkisajátításhoz, vagyis a felhalmozáshoz szükséges feltételeket. Ez többek között abból áll, hogy a gazdaságpolitika segít áthárítani a konjunktúraciklusoktól érzékeny és nemzetközi versenynek kitett iparvállalatok megnövekedett költségeit a hazai bérmunka

reproduktív költségeire. A vállalatok úgy tudják az értékkisajátítás és válság költségeit a munkára és a munkásokra hárítani, hogy a bér- és termelékenységi mutatók közötti arányokat változatlanul tartják a német anyaközpont és a régiós termelési egységek között. Bár a bérek tekintetében látni egy felívelést a kelet-közép-európai járműiparon belül, ennek dinamikája messze elmarad a termelékenységi mutatók dinamikusabb javulása mögött (6. ábra).[15] Ebből az derül ki, hogy a termelékenységi mutatók közötti aránykülönbség kisebb, mint a bérek közötti különbség, vagyis adott kibocsátási és bérszínvonal mellett a kelet-közép-európai munkaerő nagyobb értéktöbbletet állít elő, mint ami a reálbér-különbségekből következne. Mindez megmutatja, hogyan működik a magyar bérmunka német járműipari cégek profitválságát ellensúlyozó tényezőként. Ráadásul – mint Drahokoupil és Piasna (2018) empirikusan is kimutatták – ezek a termelékenységi ráta és bér hányados közötti különbségek különösen a szakképzett munkaerő körében igazán nagyok. A termelés áttelepítése így válik az egyik legfontosabb kompenzációs mechanizmussá a profitválságban levő járműipari vállalatok számára.

6. ábra

A termelékenységi és az egységnyi munkaerőköltségek közötti relatív különbség a német (100%) és a kelet-közép-európai (átlag) járműiparban

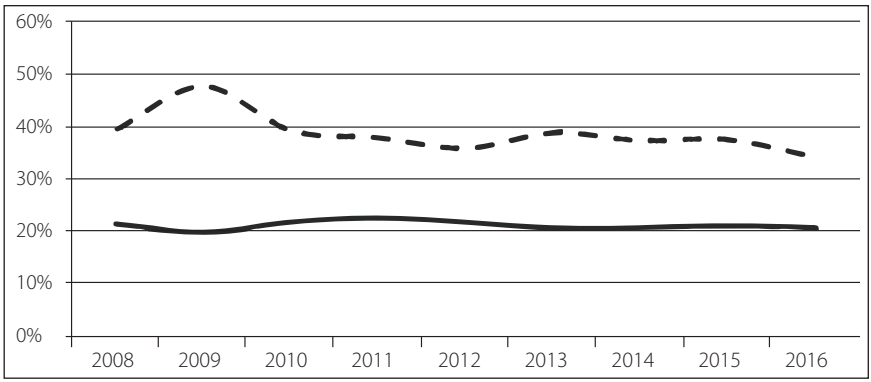

Forrás: Eurostat

15 Elemzésünkben megvizsgáljuk a német termelékenységi és bérmutatókhoz képest a kelet-közép-európai leányvállalatok bér- és termelékenységi mutatóinak különbségét, hogy megállapítsuk, a termelékenységi mutatók közötti hányados és a bérmutatók közötti hányados egymáshoz képest milyen irányba alakult az elmúlt években.

KÖVETKEZTETÉSEK

Magyarország rendszerváltás utáni gazdasági szerkezetváltása a német „neomerkantilista" gazdasági modell világpiaci alkalmazkodásához kapcsolódott, annak egy periférikus változatát hozta létre. Az 1990-es években a német járműipar az Európai Unió intézményeit felhasználva igyekezett alkalmazkodni a világgazdasági kihívásokhoz, például a közös fizetőeszköz bevezetése, illetve az egységes belső piac kialakítása révén. Kelet-Közép-Európában a gazdasági átalakulásnak lett az eredménye, hogy a privatizáció keretében uralkodó pozíciót szereztek a külföldi, elsősorban német iparvállalatok, míg a hazai ipari tőke vagy csak az újonnan kialakult globális értékláncok hierarchiájának alján tudott megkapaszkodni, vagy kiszorult a termelésből. A magyar kormányok a külső finanszírozástól való függésük miatt már az 1990-es évek óta, de különösen a 2010-es kormányváltást követően igyekezték a német járműipari vállalatok érdekei szerint kialakítani a hazai szabályozói környezetet. Ide sorolhatjuk egyrészt a munkaerőpiaci reformokat az új Munka Törvénykönyvének 2012-es bevezetése, majd 2018-as módosítása révén, másrészt a duális szakképzési modell bevezetését az oktatási rendszerben, harmadrészt pedig az egykulcsos és alacsony adókat.
A 2008-as válság felgyorsította a szabványosított és a termékéletciklusuk kifutó szakaszába lévő modellek gyártásának területi áttelepítését. A német iparvállalatokra egyre nagyobb nyomás nehezedik, hogy az éles világpiaci versenyben megőrizzék pozíciójukat, ami felgyorsítja termelési hálózataik átalakítását, a szabványosított termelési folyamatok folyamatos áttelepítését, és az ennek környezetéül szolgáló „periférikus neomerkantilista" szabályozói környezet megszilárdítását. Az utóbbi évek szinte valamennyi hazai gazdaságpolitikai intézkedése ebbe a „periférikus neomerkantilista" keretbe illeszkedett, ami a német központú regionális termelési hálózatokon belüli alacsony hozzáadott értékű, a termékélet-ciklusban kifutó modellek, például robbanómotorok gyártására történő szakosodás eredménye. Mindez hozzájárult az ebből fakadó gazdasági függőségek centrum–periféria viszonyainak megszilárdulásához.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Altreiter, Carina – Fibich, Theresa – Flecker, Jörg (2015): Capital and Labour on the Move: The Dynamics of Double Transnational Mobility. In: *The Outsourcing Challenge: Organizing Workers Across Fragmented Production Networks*. Szerk.: Drahokoupil, Jan. European Trade Union Institute.

Bartlett, David – Seleny, Anna (1998): The Political Enforcement of Liberalism: Bargaining, Institutions, and Auto Multinationals in Hungary. In: *International Studies Quarterly,* Vol. 42., No. 2.: 319–338.

Beblavý, Miroslav – Kureková, Lucia – Drahokoupil, Jan – Myant, Martin – Domonkos, Stefan (2012): Linking Labour Regimes and Technological Innovation In Central and Eastern Europe: The Case of Autmotive and Software Industries. In: *Neujobs Working Paper,* No. 6.2. Interneten: http://www.neujobs.eu/sites/default/files/publication/2012/09/NEUJOBS%20Working%20Paper%20Del.6.2_edited%20-%20FINAL%20-%2023.11.2012.pdf (Letöltve: 2019.06.21.).

Becker, Joachim – Jäger, Johannes (2010): Development Trajectories in the Crisis in Europe. In: *Debatte: Journal of Contemporary Central and Eastern Europe,* Vol. 18., No. 1.: 5–27.

Becker, Joachim – Jäger, Johannes – Weissenbacher, Rudy (2015): Uneven and Dependent Development in Europe: The Crisis and Its Implications. In: *Asymmetric Crisis in Europe and Possible Futures: Critical Political Economy and Post-Keynesian Perspectives*. Szerk.: Jäger, Johannes – Springler, Elisabeth. Routledge.

Bucsky Péter (2018): Évi 48 milliárd forintnyi társasági adót trükközhet ki az országból 30 magyarországi multi, *g7.hu*, november 12. Interneten: https://g7.hu/vallalat/20181112/evi-48-milliard-forintnyi-tarsasagi-adot-trukkozhet-ki-az-orszagbol-30-magyarorszagi-multi/ (Letöltve: 2019.05.25.).

Czirfusz Márton – Ivanics Zsófia – Kovai Cecília – Meszmann T. Tibor (2019): A magyarországi munkásság a hosszú lejtmenetben. In: *Fordulat,* No. 26.: 142–170.

Drahokoupil, Jan – Piasna, Agnieszka (2018): Dependent Market Economies and Wage Competition in Central and Eastern Europe. In: *Market Liberalism and Economic Patriotism in the Capitalist World-System.* Szerk.: Gerőcs, Tamás – Szanyi, Miklós. Palgrave.

Dull Szabolcs (2018): A Fideszben egyszer már megfúrták a 400 órás túlórát, *index.hu*, november 26. Interneten: https://index.hu/belfold/2018/11/26/a_fideszben_egyszer_mar_megfurtak_azt_amit_most_kosa_lajos_ujra_eroltet_tulora_munkaido_munka_torvenykonyve/ (Letöltve: 2019.05.25.).

Gyulavári Tamás (szerk.) (2013): *Munkajog*. ELTE Eötvös Kiadó.

Éber Márk Áron – Jelinek Csaba – Gagyi Ágnes – Gerőcs Tamás – Pinkasz András (2014): 1989: Szempontok a rendszerváltás globális politikai gazdaságtanához. In: *Fordulat,* No. 21.: 10–63.

Előd Fruzsina (2019): Felfüggesztették a Mercedes kecskeméti gyárépítését, *index.hu*, május 15. Internetről: https://index.hu/gazdasag/2019/05/15/daimler_kecskemet_mercedes_leallas_bovites_gyar/ (Letöltve: 2019.05.25.).

Feenstra, Robert C. (1998): Integration of Trade and Disintegration of Production in the Global Economy. In: *Journal of Economic Perspectives,* Vol. 12., No. 4.: 31–50.

Fichter, Michael – Frybes, Marcin – Meardi, Guglielmo – Marginson, Paul – Stanojevic, Miroslav – Toth, András (2005): Varieties of Multinationals: Embedding Foreign Investors in Central Europe. Előadás az European Sociological Association 7. konferenciáján, Toruń, szeptember 9–12.

Gereffi, Gary – Evans, Peter (1981): Transnational Corporations, Dependent Development, and State Policy in the Semiperiphery: A Comparison of Brazil and Mexico. In: *Latin American Research Review,* Vol. 16., No. 3.: 31–64.

Gereffi, Gary – Humphrey, John – Sturgeon, Timothy J. (2005): The Governance of Global Value Chains. In: *Review of International Political Economy,* Vol. 12., No. 1.: 78–104.

Gerőcs Tamás – Jelinek Csaba (2018): A Nemzeti Együttműködés Rendszere az Európai Unióban: Magyarország EU-integrációjáról – történeti szociológiai megközelítésben. In: *Eszmélet,* Vol. 30., No. 118.: 12–33.

Gerőcs Tamás – Pinkasz András (2017): A KGST a világrendszerben: Egy félperiférián kísérlet gazdaságtörténeti elemzése. In: *Eszmélet,* Vol. 29., No. 113.: 15–36.

Gerőcs, Tamás – Pinkasz, András (2018): Debt-Ridden Development on Europe's Eastern Periphery. In: *Global Inequalities in World-Systems Perspective: Theoretical Debates and Methodological Innovations*. Szerk.: Boatcă, Manuela – Komlosy, Andrea – Nolte, Hans-Heinrich. Routledge.

Gerőcs, Tamás – Pinkasz, András (2019): Relocation, Standardization and Vertical Specialization: Core–Periphery Relations in the European Automotive Value Chain. In: *Society and Economy,* Vol. 41. Megjelenés alatt.

Henderson, Jeffrey – Dicken, Peter – Hess, Martin – Coe, Neil – Yeung, Henry Wai-Chung (2002): Global Production Networks and the Analysis of Economic Development. In: *Review of International Political Economy,* Vol. 9., No. 3.: 436–464.

Humphrey, John (2000): Assembler-Supplier Relations in the Auto Industry: Globalisation and National Development. In: *Competition & Change,* Vol. 4., No. 3.: 245–271.

Józsa Viktória (2019): *A vállalati beágyazódás útjai Magyarországon.* Dialóg Campus.

Kopint-Tárki (2008): *A járműipari ágazati stratégia kialakítását megalapozó szakmai átvilágító tanulmány.* TÁRKI.

Krzywdzinski, Martin (2008): Work Models Under Strain of Offshoring East-West Competition in the European Car Industry. Előadás a GERPISA 16. nemzetközi konferenciáján, Turin, június 19.

Krzywdzinski, Martin (2014): How the EU's Eastern Enlargement Changed the German Productive Model: The Case of the Automotive Industry. In: *Revue de La Régulation,* Vol. 15., No. 1.: 1–20.

Meszmann, Tibor T. (2016): The Rise of the Dual Labour Market: Fighting Precarious Employment in the New Member States Through Industrial Relations (Precarir) Country Report: Hungary. In: *CELSI Research Report,* No. 12. Interneten: https://celsi.sk/media/research_reports/12_CELSI_RR_1.pdf (Letöltve: 2019.06.21.).

Mészáros Ádám (2004): A magyarországi közvetlen külföldi működőtőke-beruházások exportenklávé jellege. *Külgazdaság,* Vol. 48., No. 4.: 48–59.

Molnár Ernő (2012): Kelet-Közép-Európa az autóipari nemzetközi munkamegosztásban. In: *Tér és Társadalom,* Vol. 26., No. 1.: 123–137.

Molnár Ernő (2019): A külföldi működő tőkére alapozott újraiparosítási modell Achilles-sarka. In: *Tér és Társadalom,* Vol. 33., No. 2.: 167–173.

Pavlínek, Petr (2015): Foreign Direct Investment and the Development of the Automotive Industry in Central and Eastern Europe. In: *Foreign Investment in Eastern and Southern Europe After 2008: Still a Lever of Growth?* Szerk.: Galgóczi, Béla – Drahokoupil, Jan – Bernaciak, Magdalena. European Trade Union Institute.

Pyke, Frank – Sengenberger, Werner (1992): Industrial Districts and Local Economic Regeneration: Research and Policy Issues. In: *Industrial Districts and Local Economic Regeneration.* Szerk.: Sengenberger, Werner – Pyke, Frank. International Labour Organisation.

Pinkasz, András – Ritzlné Kazimir, Ildikó (2019): Profiling of the Hungarian Participation in the Global Automotive Value Chain. Előadás az UNECE 18. Group of Experts on National Accounts találkozóján, Geneva, április 11. Interneten: https://www.unece.org/fileadmin/DAM/stats/documents/ece/ces/ge.20/2019/mtg1/Hungary.pdf (Letöltve: 2019.05.24.).

Sadler, David – Swain, Adam (1994): State and Market in Eastern Europe: Regional Development and Workplace Implications of Direct Foreign Investment in the Automobile Industry in Hungary. In: *Transactions of the Institute of British Geographers,* Vol. 19., No. 4.: 387–403.

UNECE [United Nations Economic Commission for Europe] (2015): *Guide to Measuring Global Production.* United Nations.

Vernon, Raymond (1966): International Investment and International Trade in the Product Cycle. In: *The Quarterly Journal of Economics,* Vol. 80., No. 2.: 190–207.

Weissenbacher, Rudy (2018): Peripheral Integration and Disintegration in Europe: The 'European Dependency School' Revisited. In: *Journal of Contemporary European Studies,* Vol. 26., No. 1.: 81–98.

Gagyi Ágnes, Jelinek Csaba, Pósfai Zsuzsanna és Vigvári András

LAKHATÁSI HELYZET A VÁLSÁG UTÁN

FINANCIALIZÁCIÓS FOLYAMATOK, KETTÉSZAKADÓ LAKÁSPOLITIKÁK ÉS A HÁZTARTÁSOK TÚLÉLÉSI STRATÉGIÁI

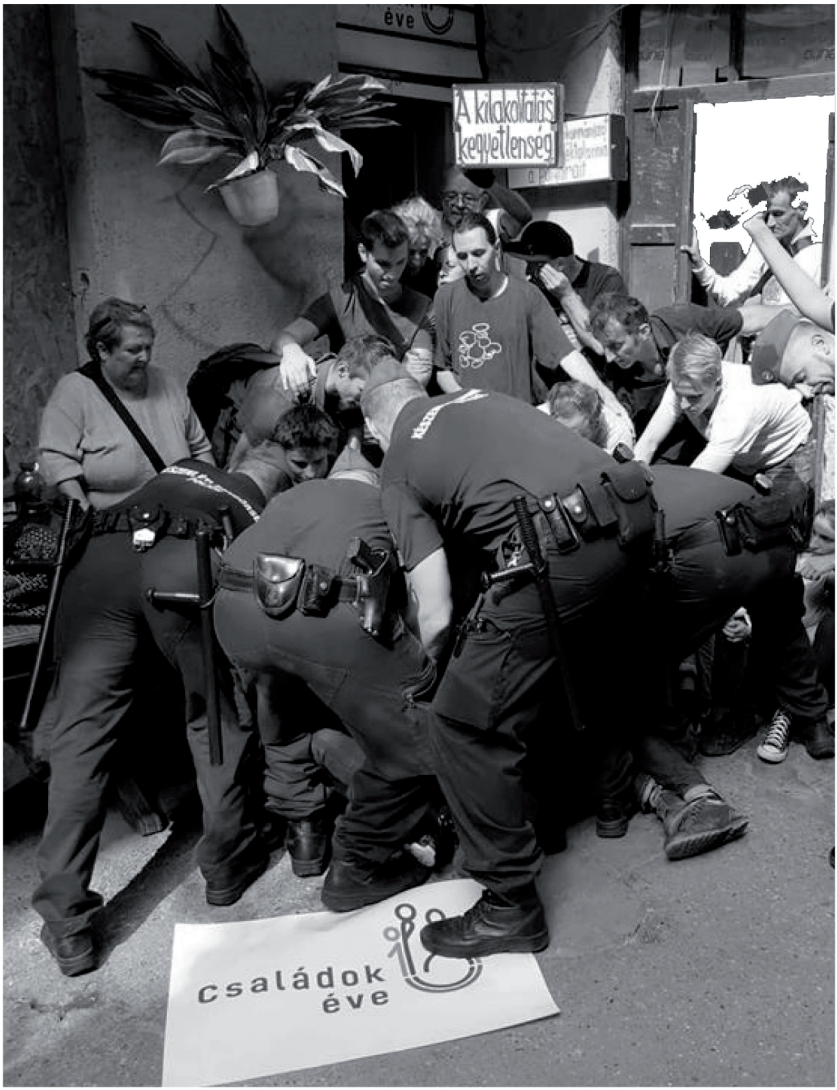

A lakás egyszerre alapfeltétele az élet újratermelésének, a társadalmi reprodukciónak, és olyan piaci termék, amelyen keresztül a tőke profitot nyerhet ki a háztartásokból. E tanulmányban ezt az ellentmondásos viszonyt vizsgáljuk Magyarországon az 1970-es évek válságával induló globális hosszú lejtmenet összefüggésében, de különösen a 2008-as válság és a 2010 utáni új rezsim hatásaira összpontosítva. Először a financializáció globális lakáspiacra gyakorolt hatását tárgyaljuk a hosszú lejtmenet összefüggésében. Ezt követően megvizsgáljuk, hogy a financializáció – különösen a lakáshitelek révén – hogyan nyert teret Magyarországon és hogyan hat ma, a 2010 után kiépített helyi, félperiférián hegemónia körülményei között.

Ezután azt tekintjük át, hogy ugyanebben az időszakban a különböző kormányok lakáspolitikái hogyan közvetítettek a globális válság külső gazdasági körülményei és a helyi társadalmi reprodukciós szükségletek között. A cikk harmadik része az informális lakhatási viszonyokkal foglalkozik. Bemutatjuk, hogy amikor a reproduktív szükségletek kielégítését a piac és az állam nem teszi lehetővé, akkor e hiányt a háztartások saját erőforrásokkal, informális módon pótolják. A tanulmány a lakhatás globális gazdasági körülményeit, a lakáspolitikát és a háztartások saját erőforrásait egy és ugyanazon összefüggés részeiként tárgyalja. Piaci termékként a lakhatás egyszerre szolgálja a tőke vég nélküli felhalmozását a profitkivonás eszközeként, és szolgál az élet újratermelésének (a társadalmi reprodukciónak) szükséges feltételeként. Ezt az ellentmondásos viszonyt a tanulmány három része a válságkörülmények között átalakuló profitkivonási stratégiák szempontjából, a profitkivonás és társadalmi reprodukció viszonyai között közvetítő helyi politikák szempontjából, valamint a profitkivonás és reprodukció követelményei között helyben manőverező háztartások szempontjából vizsgálja.

BEVEZETÉS

A lakhatási kérdés és a hozzá kapcsolódó térbeli-társadalmi egyenlőtlenségek rendszere a magyar társadalom történetének egyik meghatározó problémája (vö. Gyáni 1992; Udvarhelyi 2014a; Valuch 2015; Győri és Mikle 2017). Habár az államszocialista időszak első húsz-huszonöt évében történeti összehasonlításban csökkentek a lakhatási egyenlőtlenségek, az 1970-es évektől begyűrűző válság után ez a tendencia megfordult, felerősítve ezzel a lakhatáshoz kapcsolódó gazdasági és társadalompolitikai konfliktusokat (Szelényi 1990; Lengyel 1992). A rendszerváltást követő politikai-gazdasági szerkezetváltás átalakította a tulajdonviszonyokat (köztük a lakástulajdont), valamint széles társadalmi csoportok lakhatási viszonyait is. A növekvő egyenlőtlenségek következtében a lakhatás a rendszerváltást követő évtizedek egyik legmeghatározóbb társadalompolitikai problémájává vált.

A magyarországi kutatások behatóan foglalkoztak a lakhatási egyenlőtlenségek kérdésével. Az államszocializmus idején zajló kutatások jelentős része az állami lakáselosztás kérdését és az ebből fakadó társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődését helyezték vizsgálatuk középpontjába (Konrád és Szelényi 1969; Szelényi 1990). A kutatások másik áramlatát azok a vizsgálatok képzik, amelyek a szocialista lakáspolitikából kimaradó, elsősorban vidéki és városkörnyéki lakosság stratégiáit vizsgálták: hogyan jutnak lakáshoz házépítési kölcsönökkel, illetve az azokkal szorosan összefüggő önerős házépítésekkel (Berkovits 1976; Sik 1988; Lengyel 1992)? A rendszerváltást követő évtizedben a lakhatással kapcsolatos vizsgálatok jelentős része a lakásprivatizáció folyamatára összpontosított (Hegedűs és Tosics 1994; Dániel 1996). A kutatások rámutattak arra, hogy az állami lakásvagyon magánosítása felerősítette a térbeli-társadalmi egyenlőtlenségeket és nehezebbé tette a hozzáférést a megfelelő minőségű lakásokhoz (Győri és Gábor 1990; Hegedűs és Tosics 1994; Csanádi és Csizmady 2002; Ladányi és Szelényi 2005). A legújabb kutatások pedig kimutatták, hogy a 2000-es évek végére megszilárduló, magántulajdonon alapuló lakásrezsim következtében a lakhatás egyre inkább kitetté vált a piaci folyamatoknak. E vizsgálatok azt hangsúlyozzák, hogy a piaci szereplők és az állami politikák összefonódásának következtében tovább nőttek a térbeli-társadalmi egyenlőtlenségek (Misetics 2017; Pósfai, Gál és Nagy 2018), a háztartások pedig növekvő adósságukon keresztül a globális-pénzügyi folyamatoknak is sokkal közvetlenebbül kiszolgáltatottá váltak (Pellandini-Simányi, Hammer és Vargha 2015; Hegedüs, Somogyi és Teller 2018; Pósfai, Gál és Nagy 2018; Gagyi és Vigvári 2018).

A lakhatás helyzetét ugyanakkor mindvégig formálták a tágabb gazdasági-társadalmi folyamatok is, ezért fontosnak gondoljuk az olyan kérdések vizsgálatát, minthogy miként képesek a háztartások megbirkózni a globális strukturális változások hatásaival, és hogy az egyre mélyülő lakhatási válság kapcsán milyen szakpolitikai és intézményes válaszok kínálkoznak a társadalom számára. Tanulmányunkban az 1970-es évek utáni és kortárs magyarországi lakhatási viszonyok komplex bemutatására törekszünk a gazdaság, az állam és a háztartások kölcsönhatásainak együttes vizsgálatával.

A tanulmány első felében a lakáshoz jutás tágabb gazdasági összefüggéseit tekintjük át az 1970-es évektől kezdődően, különös tekintettel a lakáspiacon egyre hangsúlyosabbá váló financializációs folyamatokra. Részletesebben foglalkozunk azzal, hogy a válságot megelőző, illetve az utána következő évtizedben milyen hatással volt e pénzpiaci nyomás a magyar lakáspiacra, és különösen a lakáshitelek elterjedésére. A második részben az állam szerepét állítjuk elemzésünk középpontjába, felvázolva, hogy az államszocialista lakáspolitika felbomlása óta hogyan váltak ketté a magyarországi lakáspolitikák egy liberális és egy szociális ágra, és hogyan alakítja ezeket a 2010 utáni rezsim. Végül a harmadik részben arra térünk ki, hogy milyen stratégiákat követnek lakhatásuk biztosítása érdekében azok a háztartások, amelyek kiszorulnak mind a hitelpiaci, mind az állam által támogatott lakhatási

megoldások köréből. Elemzésünk az 1970-es évek válságától elinduló folyamatokat követi, viszont több figyelmet szentel a 2010 utáni helyzetnek.

A LAKHATÁS FINANCIALIZÁCIÓJA

A 2008-as válság, illetve a 2010-es kormányváltás utáni magyar lakáspiac működésének megértéséhez először annak tágabb gazdasági összefüggéseit kell feltárnunk. Ez az alfejezet a globális gazdaság financializációjának hatását vizsgálja a magyarországi lakhatási viszonyokra az 1970-es évektől kezdve. Abban, hogy milyen lakhatási lehetőségek érhetőek el az egyének és háztartások számára, alapvető fontosságú, hogy milyen forrásból lehet a lakások építését, vásárlását finanszírozni, illetve hogy a lakáspiac milyen szerepet tölt be a pénzpiaci mozgásokban. Hosszú időtávon vizsgálva azt láthatjuk, hogy olyan periódusokban vannak lakáspiaci fellendülések, amikor a pénzpiacokra áramló tőke mennyisége megnő, és új befektetési formákat keres (ilyen volt például a 20. század elejének építkezési láza Budapesten). A globális gazdasági ciklusok felől nézve: a globális gazdasági ciklusok válságfázisaiban a gazdaság termelő szektoraiba fektetett tőke jövedelmezősége csökken, a tőke pedig a pénzpiacokra menekül (Harvey 1982). Azt a folyamatot, amikor a túltermelés miatt a megtérülő befektetési lehetőségeket kereső tőke a pénzpiacokra áramlik és ezzel a gazdaság és a társadalom egyre több területén meghatározóvá válik, financializációnak nevezzük (Epstein 2005). Ennek következménye az is, hogy a lakás egyre inkább a tőkefelhalmozást és a profitkivonást szolgáló pénzpiaci áruvá válik.

A financializáció fogalmát sokféleképpen meg lehet közelíteni. A tanulmányban alapvetően a világrendszer-elemzés módszertanával dolgozó szerzők definícióját használjuk, amelyben fontos, hogy a világgazdaság financializációja a tőkefelhalmozás egy *ciklikusan ismétlődő időszakát* jelenti, amikor a fent leírt átrendeződés megy végbe a gazdaság termelő szektorai és a pénzpiacok között (Arrighi 1994).[1] Ebben a folyamatban a lakáspiac többek közt azért válik fontossá, mert az ingatlan a pénzpiaci befektetések alternatív csatornájaként a megtérülés ígéretével ideig-óráig el tudja vezetni a pénzpiacokon összpontosuló tőkefelesleget. Ezért a kapitalizmus financializációs ciklusaiban megnő a lakáspiacra áramló tőkebefektetések mértéke (Harvey 1982). Magyarországon a 20. század elejének ingatlanpiaci

1 A gazdaság működése szempontjából más szerzők a financializáció jelenségét úgy határozták meg, mint a világgazdaság egy olyan átalakulását, ahol a gazdaság és gazdaságirányítás összes szférájában a pénzügyi logika válik uralkodóvá (Epstein 2001). További kutatások foglalkoztak azzal, hogy az egyre uralkodóbbá váló pénzügyi logika hogyan hat a háztartások mindennapi életére, döntéseire, vagy a kultúra alakulására (pl. Haiven 2014; Pelladini-Simányi, Hammer és Vargha 2015; Samec 2018).

felívelését vagy a 2000-es évek lakáshitelezési hullámát is ilyen financializációs ciklusok hajtották. Ez a fajta lakáspiaci fellendülés a társadalmi-gazdasági és területi egyenlőtlenségek növekedésével, valamint a lakhatás mint társadalmi reprodukciós szükséglet veszélyeztetésével jár, mivel a lakáspiacra áramló tőkefelesleg számára az emberek alapvető lakhatási szükségletei válnak a pénzügyi profit forrásává. A kevésbé módos háztartások számára ezek az időszakok nehezen megfizethető lakásáremelkedést, a felértékelődő városi lakáspiacokról való kiszorulást, kockázatos eladósodást, vagy akár a lakhatás elvesztését jelenthetik, míg a módosabb vagy komoly befektethető tőkével rendelkező szereplők számára a lakhatás financializációja új jövedelemforrásokat nyithat meg.

A LAKHATÁS MAGYARORSZÁGI ÁTALAKULÁSA ÉS A LAKHATÁS FINANCIALIZÁCIÓJA

A hosszú lejtmenet alatt az 1970-es évek gazdasági válsága óta tartó időszakot, illetve az ezen időszakon belüli válságkezelési kísérleteket értjük (Brenner 2006; e lapszámban: Éber, Gagyi, Gerőcs és Jelinek 2019). A magyarországi lakhatási viszonyok szempontjából a hosszú lejtmeneten belül a következő főbb folyamatokat emelhetjük ki. A később is nagy hatást gyakorló financializációs folyamat elindulása mellett az 1970-es évek válságából adódó fontos fejlemény volt az államadósság megnövekedése, és emiatt áttételesen az állami lakáspolitika átalakulása. A magyar állam szerepvállalása a lakásépítések terén az 1960-as és 1970-es években volt a legjelentősebb Az 1970-es évek válsága és az állam növekvő eladósodása (lásd pl. Éber 2014) következtében azonban az állami szerepvállalás ezen a téren is megbicsaklott, és ettől kezdődően az állam egyre inkább bevonta a háztartások megtakarításait a lakásépítésekbe, azaz a kieső állami forrásokat a háztartások forrásaiból igyekezték pótolni. Ennek különböző formái voltak: a lakásszövetkezetek, az önerős építkezések, valamint az OTP hitelek bevezetése (Hegedüs és Somogyi 2016). Az 1980-as években e tendenciák felerősödtek, ami miatt a rendszerváltás valójában már az 1980-es években elkezdődött a lakáspiacon és az építőiparban (is) (Jelinek 2017; Gyöngyösi 1999).

Az 1990-es évek legfontosabb folyamata a lakhatás terén a korábbi állami tulajdonú lakásállomány privatizációja volt. Ennek eredményeként a köztulajdonú lakásállomány elhanyagolható méretűre csökkent, és létrejött a jelenlegi, túlnyomórészt egyéni magántulajdonra épülő magyarországi lakásrendszer. Ennek eredményeképp ma Magyarországon közel 90% a magántulajdonosok által lakott lakások aránya, míg ez az arány európai átlagban 70%, bizonyos országokban, például Németországban vagy Franciaországban pedig 50-60% (Eurostat 2018). Az 1990-es években, mikor már látszott, hogy pusztán saját erőforrásból a háztartások nagyobb része nem tud majd megfelelő lakhatáshoz jutni, a döntéshozók

különböző piaci eszközök bevezetése felé fordultak. A lakásfinanszírozási politika terén ekkor különböző modellek versengtek egymással. A szakpolitikai vitákban az angolszász típusú, másodlagos hitelpiacokra alapozott lakáshitelezési modell, valamint a német típusú, lakástakarékokon és jelzálogleveleken alapuló lakásfinanszírozás piaci képviselői versengtek egymással, melyből formálisan az utóbbiak kerültek ki győztesen (Pósfai 2018). Ennek következtében egy német lakástakarék részleges tulajdonaként elindult az első magyar lakástakarékpénztár az 1990-es évek végén, és nem hoztak létre olyan közvetítő pénzintézetet, mint amelyek az Egyesült Államokban a jelzáloghiteleket másodlagos hitelpiacokon keresztül finanszírozzák (és a Fannie Mae, illetve Freddie Mac becenevekre hallgatnak). Ez az intézményi keret egy „fontolva haladó" lakásfinanszírozási struktúrát vetített előre, ugyanakkor nem tudott elég gyorsan reagálni sem a társadalmi igényekre, sem a növekvő pénzpiaci nyomásra. Ezért a 2000-es évek elején állami támogatással megindult a kereskedelmi bankokon keresztül a lakossági jelzáloghitelezés, ami hamarosan exponenciálisan növekedni kezdett. A megnövekedő financializációs nyomás többek között azért az egyéni jelzáloghiteleken keresztül „tört utat" magának, mert – az addigra jórészt lezajlott lakásprivatizáció következtében – a lakások magántulajdona addigra elsöprő mértékűvé vált, így a lakáspiacra irányuló befektetésnek ez volt a leginkább kézenfekvő (és államilag is támogatott) csatornája. A lakáshitelek szerepével a következő részben részletesebben foglalkozunk.

Az 1970-es évek óta (1) a magyarországi lakások egyre inkább a globálisan halmozódó tőkefelesleg befektetési célpontjává válnak, aminek következtében egyre drágábbak lesznek és egyre inkább elszakadnak a háztartások többségének valós anyagi helyzetétől. Mindeközben (2) a megfizethető lakhatás biztosításából az állam egyre inkább kivonul, annak terheit pedig fokozottan a háztartásokra hárítja. Ilyen módon a háztartásoknak egyre növekvő lakhatási költségekkel kell megküzdeniük.

A LAKÁSHITELEK MAGYARORSZÁGI TÉRNYERÉSE A 2000-ES ÉVEKBEN

Bár a lakáshitelek a lakáspiaci financializáció sokoldalú folyamatának csak az egyikét jelentik, itt mégis kiemelten foglalkozunk velük. Ennek egyik oka, hogy a lakáshitelek és az azokból fakadó eladósodás problémája Magyarországon a financializáció lakhatási hatásainak egyik leginkább látható példája lett. Másrészt a nemzetközi szakirodalomban a lakáshitelezést mind a 2000-es évek amerikai ingatlanboomjának a 2008-as pénzügyi válságot kirobbantó hatásai, mind pedig a kibocsátott hitelek nyomán globálisan megnövekedett pénzmennyiség miatt a kortárs financializációs folyamat kulcselemének tartják (Fernandez és Aalbers 2016).

Magyarországon a válság utáni években a háztartási adósság az egyik legjelentősebb társadalmi problémává duzzadt. Bár a lakással kapcsolatos hitelek (melyek nem feltétlenül

lakáshitelek, lehetnek például szabad felhasználású jelzáloghitelek is) az adósságnak csak az egyik forrását jelentik a rezsitartozások2 mellett, most mégis ezzel foglalkozunk kiemelt módon. A hitelt felvevő háztartások körében többségben vannak az alacsony jövedelmű háztartások: az összes hitellel rendelkező háztartás nagyjából egyharmada a legalsó jövedelmi ötödbe tartozik (Bajomi és Pinkasz 2018). A hitelek közül pedig nagyjából 400 000 olyan volt 2017-ben, ami 90 napon túl késedelmes. Bár nem lehet tudni, hogy egy háztartásnak hány hitele van, illetve azok közül mennyivel van fizetési késedelme, a kevesebb mint négymillió összes magyar háztartáshoz képest ez mindenképp nagyon magas szám. A hitelekkel és rezsiköltségekkel kapcsolatos fizetési nehézségek, illetve az ebből fakadó adósság azért válik problematikussá lakhatási szempontból, mert végeredményben az adósság minden esetben az ilyen háztartásban élők lakhatását veszélyezteti. Jelen elemzés szempontjából az látszik, hogy a hitel válik a háztartásoktól a pénzpiacok felé csatornázott erőforrások egyik fő eszközévé. A lakáshitel profitot von ki a háztartásból, amit a társadalmi reprodukció rovására a tőke felhalmozásának szolgálatába állít. Ez akkor is igaz, ha történetesen nincs fizetési nehézsége egy háztartásnak, és „rendesen" törleszti a hitelét.

A hitelekben való lakossági eladósodás Magyarországon a 2000-es évek elején bontakozott ki, amikor először az állami kamattámogatás, majd az európai pénzpiaci liberalizáció hatására egyre szélesebb társadalmi rétegek számára váltak elérhetővé a hitelek (Hegedüs és Somogyi 2016; Pósfai 2018). A lakáshitelek szerepe a lakáshoz jutásban azért is nőtt meg ebben az időszakban, mert a bérelhető lakások alacsony száma és a lakásbérlés kiszámíthatatlan jogi környezete miatt a lakásvásárlás tűnt a hosszabb távon kiszámítható lakáshoz jutás egyetlen módjának. A lakásvásárlást azonban a lakásárak emelkedése miatt egyre kevesebb háztartás tudta pusztán önerőjéből megoldani. A lakáshitel erre a helyzetre nyújt megoldást, azon az áron, hogy az adott háztartás a végén a lakásvásárláshoz szükséges összegnél jóval többet fizet vissza a hitelt nyújtó pénzintézetnek kamat formájában.

Hogy a lakáshoz jutásban ilyen módon megnőtt a hitel szerepe, azt is jelenti, hogy a lakhatáshoz mint alapvető szükséglet fedezéséhez sok esetben csak a profitszerzés céljával létrehozott piaci termékeken keresztül lehet hozzáférni. Amikor tehát egy háztartás hitelen keresztül próbál lakáshoz jutni, érdeke ellentétes az ehhez pénzügyi eszközt nyújtó intézménnyel. Mivel egy szétaprózott magántulajdonokból álló lakáspiacon a lakáshoz jutni kívánó háztartások mindig egyedül lépnek fel a hitelt vagy támogatást nyújtó szervezetekkel szemben, a felek viszonya szempontjából ez az esetek többségében egy egyenlőtlen és függő viszonyt jelent a piaci és állami szereplőkkel szemben. Ezért a pénzintézetek kockázatkerülési és profitmaximalizálási érdekei nagyobb eséllyel érvényesülnek a háztartások

2 A háztartások 13-19%-ának 60 napon túl fennálló rezsitartozása van, azok aránya pedig ennél is magasabb, akiknek időnként nehézséget okoz a rezsiköltségek kifizetése (Bajomi és Pinkasz 2018).

lakhatási igényeivel szemben. E függő pénzügyi viszony egyik következménye az a lakáshitel, amit kifejezetten hátrányos feltételekkel folyósítanak. A pénzintézeti érdekekből következik az is, hogy a kedvezőbb helyzetű településeken lévő, illetve a jobb anyagi helyzetű háztartások jobb feltételekkel jutnak forrásokhoz. Ők azok, akik a hitelfelvételt egy vagyongyarapodást támogató, viszonylag kockázatmentes eszközként tudják használni. Ezzel szemben a rosszabb helyzetű, lakásfinanszírozási forrásokra jobban rászoruló háztartások csak roszszabb feltételekkel, nagyobb költségek árán tudnak e forrásokhoz hozzájutni. Ez a működési logika ilyen módon épp azoktól vonja el a legtöbb forrást, akik kiszolgáltatottabb helyzetben vannak, ezzel pedig növeli az egyenlőtlenségeket.

Ebbe az egyenlőtlen viszonyba az állam elsősorban olyan módon tud beavatkozni, ha más lakáshoz jutási lehetőségeket is elérhetővé tesz. Ezzel szemben a magyar állam (sok más félperiférias államhoz hasonlóan) az elmúlt évtizedekben a lakáshitelek felvételét támogatta nagy erőforrásokkal, ezáltal közvetett módon hozzájárult a lakáshitelezés polarizáló társadalmi hatásaihoz is (Hegedüs és Somogyi 2016). E gyakorlatokra a következő alfejezetben bővebben is kitérünk.

Végül, a helyi környezet sajátosságai mellett a lakhatás financializációjának mikéntjében az is fontos szerepet játszik, ahogyan az ország gazdasága a globális és európai gazdasági térbe integrálódik. A financializációs ciklusokban a hitelviszony a világgazdaság centrum–periféria viszonyaiban is különös jelentőségre tesz szert (Becker, Jäger és Weissenbacher 2015). A centrumban felgyülemlett tőkefelesleg befektetésének egyik módja, hogy hitel formájában kihelyezik a (fél)perifériákra – az adott hitelezési ciklus felívelő szakaszának kimerülése után ezt tipikusan intenzív tőkekivonás követi. A 2000-es években meglóduló lakáshitelezési hullám Magyarországon és a kelet-közép-európai régió más országaiban is egy olyan tőkekihelyezési hullám része volt, amely során az európai centrumgazdaságokban felgyülemlett tőkét a nyugat-európai, majd a dél-európai hitelpiacok telítődése után magasabb hozammal és rosszabb feltételekkel immár a kelet-európai piacokra helyezték ki (Pósfai, Gál és Nagy 2018). A Kelet-Közép-Európába kihelyezett hiteleknek szisztematikusan magasabb kamatszintje volt, mint Európa más régióiban: a *European Mortgage Federation* adatai alapján Kelet-Közép-Európában átlagosan 15%-os kamatszint volt jellemző, míg Nyugat-Európában 5% alatti (EMF 2015). Fontos tényező továbbá, hogy a régióban kihelyezett hitelek általában változó kamatozásúak voltak, szemben a centrumban elterjedtebb fix kamatozású hitelekkel. Az e korszakra jellemző finanszírozás a helyi lakáshitel-piacot közvetlenül tette a nemzetközi pénzügyi csatornáktól függővé. Ennek része volt a devizában felvett hitelek átváltási költségeit közvetlenül az adósokra terhelő hitelkonstrukció, amely a válság után háztartások tízezrei számára okozott adósságproblémát. A 2008-as pénzügyi válság utáni teljes lakáspiaci leállás Kelet-Európában a válságot követő tőkekivonási hullám következménye volt.

A LAKÁSHOZ JUTÁS PÉNZÜGYI FELTÉTELEINEK VÁLTOZÁSA 2010 UTÁN

A 2010 után kiépülő új felhalmozási rezsim a lakhatás financializációjának globálisan is újrainduló hullámán belül a hazai piac szerkezetét is jelentősen átalakította. A lakásfinanszírozás területén a kormány 2010-től sorozatosan vezetett be olyan intézkedéseket, melyek a válság előtt jellemző, nemzetközi finanszírozási csatornáktól közvetlen módon függő lakásfinanszírozási forrásokat minél inkább a hazai finanszírozási csatornák felé terelik (Pósfai 2018). Ennek előfeltétele volt a hazai megtakarítások növelése a felső és a felső középosztály esetében (köszönhetően az eleve vagyonosabbakat preferáló jobboldali újraelosztási politikáknak). Az átcsatornázás eszköze pedig elsősorban a bankszektor tulajdonosi struktúrájának átalakítása (a válság előtt több mint 80%-ban nemzetközi tulajdonban levő bankszektor 50%-ban hazai tulajdonba került 2016-ra [Pósfai 2018]), másodsorban pedig a devizaalapú lakáshitelezés radikális visszaszorítása.

A bankszektor jelentős részének hazai tulajdonba terelése egy olyan tágabb gazdasági környezetben ment végbe, ahol a pénzpiacokon újra tőkebőség alakult ki. Ez a nagyobb mennyiségű forrás ma a fent említett intézkedéseknek köszönhetően egyre nagyobb arányban a hazai gazdasági és pénzügyi elit uralta pénzügyi intézményrendszeren keresztül kerül a magyar gazdaságba – és lakáspiacra. A lakáshitelezés újbóli fellendítése ebben az új szakaszban fontos gazdaságpolitikai cél lett. A 2016 eleje óta újonnan felfutó lakáshitelezési hullámban a hazai tulajdonú bankok szerepe sokkal jelentősebb, a válság előtti években a lakáshitelezési piacot uraló nemzetközi kereskedelmi bankok piaci részesedése pedig lecsökkent (Pósfai 2018). Az így átszervezett intézmények között zajló új lakáshitelezési hullám immár olyan módon csatornáz egyre több pénzt a lakáspiacra, hogy az a hazai tőkés osztályt gyarapítsa. Ilyen értelemben ezek az intézkedések nem a lakáspiaci financializáció ellen lépnek fel, hanem mindössze egy másik csoport felé csatornázzák annak hasznát, és elősegítik, hogy a nemzetközi pénzpiacokról a lakáspiac felé áramló forrásokat e gazdasági körön belül lehessen tartani.

Bár a cikkben nem tudunk részletesen kitérni a lakhatás financializációjának a lakáshiteleken túli, egyéb formáira és hatásaira, mégis érdemes röviden megemlíteni olyan további jellemzőket, mint a befektetési célú lakásvásárlások megugrása, az ingatlanárak további növekedése, vagy a lakáshitelek problémájára épülő olyan másodlagos folyamatok, mint a követeléskezelési piac bővítése a nem teljesítő lakáshitelekre. A lakhatás financializációjának hasznát a hazai tőkés osztály felé terelő intézkedésekre példa továbbá, hogy az állam ma új ingatlanbefektetési alapok létrejöttét támogatja, vagy hogy az építőipari cégeket bizonyos intézkedésekkel – például az újlakásépítési áfa csökkentésével – a kormány a lakáspiaci befektetésekre sarkallja.

KETTÉSZAKADÓ LAKÁSPOLITIKÁK

Ha a lakhatással kapcsolatos társadalmi viszonyok változásait a tőkefelhalmozás és a társadalmi reprodukció közti ellentmondásos viszony szempontjából vizsgáljuk, globális léptékben azt látjuk, hogy e viszony a globális gazdaság ciklusaival együtt változik. Az azonban, hogy adott viszonyok adott helyen hogyan alakulnak, nem vezethető le közvetlenül a globális kapitalista ciklusok hullámzásából: egyrészt a helyi társadalom globális integrációjának sajátosságai, másfelől pedig a különböző lakhatási politikák változtatják a tőkefelhalmozás és a társadalmi újratermelés logikája közötti bonyolult viszonyrendszert. Ebben az alfejezetben azt mutatjuk be, hogyan alakultak az 1970-es évek óta, majd hogyan váltak szét még inkább a 2008-as válságot követően a magyarországi lakhatással kapcsolatos közpolitikák, és hogyan járult ez hozzá a társadalmi egyenlőtlenségek növekedéséhez.

Az 1970-es évek globális gazdasági válságának következményeképpen Magyarországot is elérő megszorítási hullám során háttérbe szorultak azok a korábbi közpolitikák, amelyek a lakhatást részben kivonták a piac közvetlen irányítása alól (például a tömeges állami lakásépítés vagy az alacsony lakbérek révén). A korai államszocialista lakáspolitika univerzális, egyenlősítő elemei mellett tartalmazott szelektív elemeket is: például az urbanizációt és iparosítást szolgáló városi lakásépítést előnyben részesítette a vidékihez képest, amelyhez az állam csupán hiteleket nyújtott; illetve az állami tisztségek hierarchiája érvényesült az állami lakások kiosztásában (Konrád és Szelényi 1969). Ezzel együtt az 1970-es évekig egyértelműen az univerzálisan célzott lakáspolitika volt a Kádár-rendszer egyik legitimációs bázisa (Horváth 2012). Az 1980-as évektől az államadósság növekedésével, valamint az ebből fakadó megszorítási kényszerrel azonban egyre szelektívebb lett a lakhatás állami támogatása. A közpolitikai döntéshozatal egyértelműen a lakhatásra fordított állami támogatások csökkentése felé indult el: többek között a lakbérreformon, a háztartások saját erőforrásainak bevonásán, a lakossági hitelek kiterjesztésén, valamint a magánerős lakásépítés egyszerűbbé tételén keresztül. A tisztán állami lakásépítési programok visszaszorulásával párhuzamosan az állam kiépítette a lakásszövetkezetek rendszerét, ami ugyancsak a magánerő és az állami hitelek kombinációján alapult (Hegedüs és Tosics 1990; Jelinek 2017).

1989 után a rendszerváltás okozta válság, a folytatódó megszorítások és a liberális közpolitikák (mint az önkormányzati rendszer decentralizációja és a lakásprivatizáció) összefüggéseiben az állami lakáspolitika az állami beavatkozás megkérdőjelezhetetlenül fontos területéből egy rendkívül széttagolt és hányattatott sorsú ágazati politikává fejlődött vissza. 1989 óta nincs az államigazgatáson belül egy, a területért kizárólag felelős minisztérium vagy államtitkárság – a lakhatás jogi, gazdasági, építésügyi, szociális aspektusait külön államigazgatási egységekben, az esetek többségében összehangolatlanul próbálják szabályozni. A financializáció és a függő félperiférián integráció körülményei mellett ez az intézményi

széttagoltság is hozzájárult ahhoz, hogy az 1970-es évektől megfigyelhető trend a mai napig folytatódott kisebb megszakításokkal: a lakhatási politikák egyre szelektívebbek váltak, és egyre kevésbé veszik figyelembe a lakásszegénységben élők érdekeit.

A RENDSZERVÁLTÁS UTÁNI LAKÁSPOLITIKA „LIBERÁLIS" ÉS „SZOCIÁLIS" ASPEKTUSAI

A rendszerváltás utáni évtizedek lakáspolitikája az egymást követő kormányok politikai ideológiájától viszonylag függetlenül egyre inkább hozzájárult a társadalom széthúzódásához, és maga is egyre inkább szétvált egyfelől a lakásszegénységet célzó, egyre marginálisabb forrásokkal gazdálkodó, másfelől a döntően a (felső-)középosztálynak szánt, egyre nagyobb forrásokat megmozgató közpolitikai eszközökre. Előbbit nevezzük a lakáspolitikák „szociális", utóbbit pedig a „liberális" oldalának (Pósfai és Jelinek 2019). Míg előbbi elsődleges funkciója a társadalmi reprodukció feszültségeinek helyi, rövid távú kezelése, addig utóbbi azt a szerepet tölti be, hogy a lakás bevonható legyen egyfelől a tőke felhalmozásának, másfelől a profit kinyerésének és kivonásának folyamatába.

A rendszerváltás utáni időszak fenti értelemben vett „liberális" lakáspolitikai eszközei közül kiemelkedik két intézkedéstípus. Az első a magántulajdonhoz jutást és az újlakásépítést ösztönző támogatások köre. Ez korábban elsősorban a „szocpolt" (a szociálpolitikai kedvezményt) jelentette, jelenleg pedig a CSOK (családok otthonteremtési kedvezménye) néven ismert intézkedést. Bár itt jellemzően a háztartások családszerkezetétől (gyerekszámától) függő állami támogatás volt a beavatkozás alapja, a gyakorlatban az ezekhez társuló hitelek is fontos részét képezték a szocpolos, ma pedig a CSOK-os lakásépítéseknek. A korábbi támogatáshoz képest a CSOK inkább a (felső-)középosztályra céloz a foglalkoztatottsági helyzethez és lakás-paraméterekhez kötött szabályokon keresztül, és magas arányban (kb 70%) jár hitelfelvétellel együtt (Elek és Szikra 2018; Pósfai 2018). Ezt a tendenciát erősíti az is, hogy a támogatást a gyakorlatban bankfiókokon keresztül igényelhetik az ügyfelek, azaz a támogatás folyósítását a hitelezésben érdekelt intézmények végzik.

A másik fő „liberális" lakáspolitikai intézkedés a lakáshitelek elterjesztése. Ez a 2000-es években a hiteleken alapuló gazdaságfinanszírozás környezetében, az EU-s csatlakozás jogharmonizációs kötelezettsége miatt is siettetett jelzálogpiaci reformok által vált lehetségessé. Ahogy azt az előző alfejezetben részletesebben is kifejtettük, a 2000-es évek elején az államilag támogatott hitelek, majd 2004-től kezdve a válságig fokozatosan a devizahitelek, végül 2014 után újból – most már költségvetési támogatás nélkül, de erős kormányzati hátszéllel – a forinthitelek uralják a piacot.

Mindkét kiemelt „liberális" eszközről elmondható, hogy a hitelek kiterjesztésén és a költségvetési támogatások társadalmi célzásán keresztül nemcsak a térbeli, hanem

a társadalmi egyenlőtlenségeket is hosszú távon növelték, miközben a hitelezés hasznából jócskán részesültek a kereskedelmi bankok (Pósfai, Gál és Nagy 2018; Pósfai 2018).

A rendszerváltás utáni időszak „szociális" lakáspolitikai eszközei közül szintén kettőt emelünk ki. Az egyik a kifejezetten alacsonyabb jövedelműeket célzó normatív lakásfenntartási támogatás, amelyet a helyi önkormányzatoktól lehetett igényelni, de a 2000-es évek eleje óta nagyrészt a központi költségvetés fedezte. Bár bizonyos időszakokban ez a támogatási forma fontos segítséget nyújtott a legalacsonyabb jövedelmű háztartásoknak, még ekkor sem volt elégséges ahhoz, hogy szisztematikusan segítse a lakhatási szegénység felszámolását (Misetics 2017, 2018). 2014-ben ez a támogatási forma normatív állami támogatásként megszűnt, és a gyakran amúgy is többségében pénzügyi nehézségekkel küzdő önkormányzatok hatáskörébe került, hogy a „települési támogatás" keretén belül kinek és mennyi lakhatási célú támogatást folyósítanak (Kováts 2015; Misetics 2019).

A másik „szociális" lakáspolitikai eszköz a területileg célzott, a szegénységet összetett módon kezelni kívánó integrált településfejlesztési beruházások, ismertebb nevükön a szociális városrehabilitációk és a telepfelszámolási programok. Ezek szinte kizárólag EU-s forrásból valósultak meg a 2000-es évek második felétől, emiatt sok olyan célkitűzést fogalmaztak meg – például lakhatási, foglalkoztatási, egészségügyi problémák együttes kezelését –, amik általában nem jellemzőek a hazai beavatkozásokra. Ennek ellenére e beavatkozások sem tudták érdemben csökkenteni a lakhatási szegénységet. E kudarcnak többféle oka volt: a források korlátossága, kedvezményezettjeinek, azaz az önkormányzatoknak az ellenérdekeltsége (mivel nem céljuk lakásállományuk bővítése, illetve a rászoruló háztartások településükön „tartása"), az EU-s bürokrácia, és legfőképpen a pontszerű, progresszív elvekből kiinduló projektekkel ellentétes hatást kifejtő helyi és országos ágazati politikák hátráltató hatása. Így e beavatkozások sem tudták érdemben megakadályozni a lakhatási válság mélyülését (Jelinek 2017; Jelinek és Virág 2019).

Összességében mindkét „szociális" jellegű lakáspolitikai eszköz hatása kimerül abban, hogy hellyel-közzel kezeli a lakhatási válság miatti helyi feszültségeket, a lakhatási problémák okait azonban nem számolja fel.

LAKÁSPOLITIKÁK 2010 UTÁN: A LAKÁSPOLITIKA MINT A HELYI FELHALMOZÁSI REZSIM ELEME

A fentebb vázolt, 1970-es évektől megfigyelhető általánosabb trend, amely a lakhatási költségek és az ezekkel kapcsolatos kockázatok minél nagyobb részét hárítja a háztartásokra, miközben a szektorból történő profitkivonás mértéke egyre nő, a 2010 utáni új felhalmozási rezsim kialakításával lett igazán látványos. Bár a trend gyökere korábbra nyúlik vissza, a Fidesz lakáspolitika terén tett lépései hatványozottan ebbe az irányba hatnak.

A következőkben azt mutatjuk be, hogy a 2010 utáni lakáspolitikai változások milyen tekintetben megkerülhetetlen, integráns részei a magát NER-nek nevező, helyi, félperiférias hegemónia működési logikájának.

Bár a 2010 utáni Fidesz-kormányokra is igaz az állítás, hogy 1989 után Magyarországon egy kormánynak sem volt egységes lakáspolitikája, amely célul tűzte volna ki a társadalmi egyenlőtlenségek csökkentését, a NER esetében a korábbi évekhez képest több olyan szimbolikus közpolitikai lépést láthatunk, amely a kormányzati retorika szerint közvetve az egyre mélyülő lakhatási válságra reagálva segíteni kívánja az érintetteket. Ennél azonban hangsúlyosabb, hogy a lakhatás kérdésének tematizálásával közvetlen politikai támogatást lehet szerezni. Az egyik ilyen jól tematizált intézkedés a rezsicsökkentés, egy másik a bankrendszer részleges államosítása, a harmadik pedig a „devizahiteles-mentő" akciók sorozata. Első látásra mindhárom beavatkozás olyan lépésnek tűnik, ami a profitlogika megtörését, az erőforrás-kivonás korlátozását és a háztartások terheinek csökkentését szolgálja – azaz olyan intézkedéseknek, amelyekkel máshol jellegzetesen baloldali politikai pártok programjában találkozunk. Bár ezek az intézkedések a kormány retorikája szerint az „emberek" érdekében korlátozzák az „extraprofitra" törekedő cégeket (bankokat, külföldi energiaipari cégeket stb.), valójában más politikai gazdaságtani magyarázat húzódik meg mögöttük (Gerőcs és Jelinek 2018).

Valós hatásuk szempontjából e beavatkozások nem egy kevésbé profitlogika által vezérelt lakhatási rendszerhez vezetnek, hanem pusztán átrendezik a profitálók körét, méghozzá azon prioritások szerint, amit a NER politikái esetében e folyóiratszám bevezető tanulmánya azonosít (e lapszámban: Éber, Gagyi, Gergőcs és Jelinek 2019). Ezek a lakhatás témáján keresztül levezetve a következők. (1) Először is mind az energiaszektorban és bankszektorban érvényesülő államosítás, mind a nemfizető hitelekkel kapcsolatos statisztikai adatok feljavítása a pénzügyi függetlenséget és stabilitást szolgálja.3 (2) Másodszor a lakhatással kapcsolatban is jól látszik, hogy az új intézkedések egy új, politikailag függő oligarchia kialakítását és feltőkésítését szolgálják: az energia- és bankszektor újraszabályozása miatt kiszorult külföldi tulajdonú cégek helyét olyan új magyar cégek vették át, amelyek politikai hűsége megkérdőjelezhetetlen. Ráadásul, ahogy az építőipar esetében tételesen is kimutatták gazdasági újságírók, hasznuk jócskán meghaladja az egyéb, politikailag kevésbé elkötelezett versenytársakét (Bódis 2016).

(3) A harmadik prioritást, a felső középosztály megerősítését – és az ezen keresztüli keresletnövelést, takarékképzést és szavazatszerzést – szolgálja, hogy mind a rezsicsökkentés, mind a „devizahiteles-mentő" akciók jobban kedveztek a tehetősebbeknek, azoknak juttatva

3 A nem teljesítő hitelek banki portfóliókból történő statisztikai „kitisztításáról" ld. Bajomi és Pinkasz 2018. Míg számos ehhez kapcsolódó hivatalos statisztika javult az elmúlt években, az adósságcsapdába került háztartások száma feltehetően sokkal lassabb arányban csökkent, ha csökkent egyáltalán.

kormányzati támogatást, akik saját társadalmi pozícióik révén nem is feltétlenül szorultak volna rá erre (Hegedüs és Somogyi 2016). A keresletnövelő intézkedések eredményességét mutatja az építőipari tevékenység meglódulása, melyet megtámogatott mind a 2016 elején bevezetett CSOK, mind a 2016 és 2019 között érvényben levő 5%-ra csökkentett újlakás-építési áfa, mind a pedig lakáshitelek kihelyezésének felpörgetése. A hazai megtakarítások fő forrásának bizonyuló felső középosztály megerősítése lehetővé tette a lakáshitelek hazai megtakarításokból való finanszírozását, ami csökkenti a külső pénzügyi kitettséget, a megtakarításokat pedig a belső pénzügyi elit felé csatornázza. Végül, a lakhatási támogatások jövedelmi helyzethez és családi helyzethez kötésének olyan biopolitikai célja is van, amely illeszkedik a Fidesz társadalompolitikai víziójába (Szikra 2018; e lapszámban: Csányi 2019). Példaként itt is említhetjük a CSOK-ot, amely rendkívül nagymértékben jutalmazza a több gyerek vállalását a felső középosztálybeli családokban (Kovács 2018).

(4) A negyedik politikai prioritás az alsóbb társadalmi osztályok alávetése és uralása, a tőkefelhalmozás társadalmi következményeiből fakadó feszültségek tompítása.
Az elmúlt évek sokat kommunikált, elvben univerzális lakáspolitikai intézkedései valójában kis mértékben kedveztek az alsóbb társadalmi osztályoknak. A rezsicsökkentés arányaiban jobban támogatja a nagyfogyasztókat (tehát tehetősebbeket), a devizahitel-mentő intézkedések közül pedig a szegényebb (vagyis a hitelre eredetileg valóban leginkább rászoruló) háztartásoknak csak olyan intézkedések jutottak, amelyek valós hatása messze eltörpül szimbolikus jelentőségük mellett, amit a kormány kommunikációja hozzájuk társított. Amellett, hogy az adósok nagy része számára nem nyújtottak megoldást, mind az ócsai devizahiteles lakópark, mind a Nemzeti Eszközkezelő[4] működését úgy alakították, hogy az adósok csak számos feltétel teljesítése esetén csatlakozhattak. Több esetben fontos feltétel volt az intenzív szociális munka, az együttműködés szociális szakemberekkel. Bár ez önmagában nem feltétlenül negatív kívánalom, kizáró és ellenőrző funkciója tagadhatatlan. Hasonló tendenciát láthatunk a szociális városrehabilitációk és telepfelszámolások esetében, illetve a lakásfenntartási támogatás nyújtásának önkormányzati hatáskörbe utalásánál. Ennek eredménye, hogy a szegényebb „kedvezményezetteket" a projektek szociális szakembereitől, az önkormányzat vezetőitől és hivatalnokaitól való függés a közmunkarendszer logikájához hasonlóan olyan helyzetbe szorítja, amely minimalizálja a szegénységi csapdából való kitörés esélyét, egyúttal csökkenti a hatalommal való szembeszegülés esélyeit. A lakhatás szempontjából az alsó társadalmi osztályok uralására irányuló eszközként kiemelkedik a hajléktalanság üldözése. Bár a hajléktalanság legitimáció-romboló jelenségét mind az államszocialista, mind

4 Egy 2019. január 1-jén hatályba lépő jogszabály szerint a kormány mind az ócsai projektet, mind a Nemzeti Eszközkezelő működését csak időlegesnek tekintette. Az Ócsán épült 80 ingatlant a település önkormányzata fogja a jövőben kezelni, míg a Nemzeti Eszközkezelő több mint 35 000 bérlője kedvezményes feltételekkel visszavásárolhatja bérelt ingatlanát.

a rendszerváltás utáni rezsimek igyekeztek háttérbe szorítani, a politikai kampány és a törvényes, majd alkotmányos szintre emelt intézkedések a NER esetében a szegénység büntetését és láthatatlanná tételét szolgálják (Udvarhelyi 2014a, 2014b).

Összességében tehát a lakhatás területén is azt látjuk, hogy amit a Fidesz kommunikációja az egész nemzet, vagy a „magyar emberek" érdekében hozott intézkedésekként mutat be, azok valójában a helyi, félperiférián hegemónia építését szolgáló intézkedések, melyek egyfelől a lakhatáshoz kapcsolódó szolgáltatások és beruházások profitját egy hozzá lojális oligarchiához csoportosítják át, másfelől pedig a felső középosztály megerősítését és a társadalomszerkezet alján lévők kontrollját szolgálják. A lakhatás financializációjáról szóló nemzetközi irodalomban leírt, és a magyarországi helyzetet 2010 előtt ugyancsak jellemző neoliberális, külföldi tőkének kitett modellhez képest a mai rendszerben a lakhatáshoz kötődő területekről történő profitkivonás intenzitása nem csökken – sőt, gyakran növekszik. Ami változik, az egyfelől a profit haszonélvezőinek köre, másfelől pedig az a tendencia, hogy a lakhatással kapcsolatos terhek a lakosság szegényebb része számára egyre megfizethetetlenebbé válnak.

HÁZTARTÁSI ERŐFORRÁSOK A LAKHATÁS MEGTEREMTÉSÉBEN

A reproduktív szükségletek és a tőkefelhalmozás ellentmondásos viszonyát tekintve a világrendszer-elemzés egyik fő tanulsága, hogy a tőkefelhalmozás feltételeihez szükséges társadalmi reprodukció költségeit a tőke globális mértékben nem fizeti meg, hanem ezek jelentős részét a háztartásokra hárítja. Minél inkább a felhalmozási viszonyok perifériáján helyezkedik el egy háztartás, annál nagyobb részben kell a létfenntartásához szükséges erőforrásokat saját magának előteremtenie, ezzel alulról felfelé áramló „támogatást" biztosítva a tőkefelhalmozás számára (Wallerstein 1983; Dunaway [2012] 2018; Barna, Csányi, Gagyi és Gerőcs 2018). A lakhatás mint reproduktív szükséglet ellátásában ez a hatás ugyanúgy megfigyelhető, mint az informális munka vagy a női munka esetében (lásd e lapszámban Czirfusz, Ivanics, Kovai és Meszmann 2019; Csányi 2019). Ebben a részben azt tekintjük át, hogyan alakult a lakhatás megteremtésében a háztartási erőforrások szerepe az 1970-es évek óta, és mi jellemző erre a viszonyra 2010 után. A történeti áttekintés előtt röviden kitérünk két tényezőre, amelyek a lakhatási költségek háztartásokra terhelésének feltételeit alapvetően meghatározzák: a munkaerőpiaci pozícióra és a térbeli-gazdasági hierarchiára (elsősorban: a város–vidék viszonyra).

MUNKAERŐPIAC ÉS TÉRBELI HIERARCHIA: A LAKHATÁSI KÖLTSÉGEK HÁZTARTÁSOKRA TERHELÉSÉNEK TÉNYEZŐI

A félperiférián, így Kelet-Közép-Európában és Magyarországon is jellemző, hogy a lakhatás költségeit a népesség jelentős része számára nem fedezik a bérek, így a lakhatási feltételek megteremtésében nagy szerepet játszanak azok az informális és háztartási erőforrások, amelyekre az emberek a számukra adott formális jövedelmi lehetőségeken kívül tettek szert. A lakhatás kapcsán ez az adottság Magyarországon például az önerős lakásépítések korszakokon átnyúló jelentőségén keresztül érhető tetten.

A háztartások erőforrásainak lakhatásban betöltött szerepe szorosan összefügg a tágabb gazdasági munkamegosztásban elfoglalt pozíciójukkal. Az egyik fontos tényező a jövedelmi hierarchiában és a munkaerőpiacon elfoglalt hely, azaz, hogy mennyiben fér hozzá egy adott háztartás formális bérmunka-jövedelemhez, és ezen belül milyenfajta munkákhoz fér hozzá. Ehhez szorosan kapcsolódik a bérmunkapiachoz való hozzáférés időbelisége, mely a gazdasági ciklusokkal járó munkaerőpiaci hullámokkal együtt változik. Ezek a hullámok konjunktúra-időszakokban a proletarizáció, válságidőszakokban a bér-csökkenés, a munkanélküliség, és ebből következően az informális háztartási erőforrások mozgósításának az irányába hatnak.

A munkaerőpiac mellett a másik fontos tényező a térbeli hierarchia, ami a felhalmozás szerkezetét és ahhoz rendelt közpolitikai prioritásokat térben képezi le (gondoljunk a falvakban és városokban elérhető jövedelmek és juttatások közti különbségre). Magyarország esetében a térbeli hierarchia legszembetűnőbb formája a város és a vidék közti hosszú távú egyenlőtlen fejlődés, ahol a vidék jellegzetesen a városban összpontosuló tőkefelhalmozási módok (pl. ipar vagy pénzügy) nyersanyagot, agrártermékeket és munkaerőt biztosító hátországaként működik (Vigvári és Gerőcs 2017). Hasonlóan a női és férfimunka, illetve az informális és formális munka közti különbséghez, város és vidék viszonya is olyan viszony, ahol a felhalmozási hierarchia alsó pozíciójából felfele áramlanak „olcsó" (azaz a tőke által meg nem fizetett) erőforrások (Moore 2015; e lapszámban: Csányi 2019). A lakhatással kapcsolatos költségek háztartásokra terhelése a magyarországi gazdasági és politikai ciklusok során többek közt e vidék–város hierarchia mentén alakult.

A formális jövedelmek és háztartási erőforrások szoros kapcsolatát a térbeli és munkaerőpiaci hierarchiával jól szemlélteti az ingázás és a vándorlás. Ide tartoznak azok a vidéki, alacsonyabb rendű munkákat végző háztartások, amelyek ciklikusan kapcsolódnak a nagyvárosok bérmunkapiacaihoz, de kevés esetben tudnak ott tartósan megkapaszkodni, mivel az általuk végzett munkaformák rendkívül érzékenyek a gazdasági ciklusok változásaira (vö. Váradi 2018). E háztartások megélhetése szempontjából így a városokban végzett bérmunka

és a vidéki környezethez kapcsolódó informális munka egyaránt fontos, létfenntartásuk a kettő szimbiózisán alapszik, lakhatásuk pedig e kettőséghez kénytelen idomulni. Utóbbi térbeli következménye az ingázás, illetve a falusi és városkörnyéki települések felduzzadása (Berkovits 1976; Szelényi 1990).

Az ingázás a vidék és város közti gazdasági hierarchiák között közvetít: a városban elérhető magasabb jövedelmet egyezteti össze a vidéken elérhető olcsóbb reprodukciós lehetőségekkel (pl. az olcsóbb lakásárakkal). A kelet-európai térbeli polarizációt a falusi népesség magas aránya és az alulurbanizáltság jellemzi (Szelényi 1990; Ladányi és Szelényi 2005; Virág 2010). Ez jól mutatja, hogy a társadalmi reprodukció elsődleges színterei a perifé-rikus vidéki terek, míg a formális jövedelem megszerzésében a bérmunkát nyújtó, központibb elhelyezkedésű városok játszanak kulcsszerepet. A városi (centrum-) és vidéki (perifé-rikus) terek között található, túlnépesedett városkörnyéki területek a fentiek miatt vonzó célpontok: az olcsóbb reproduktív lehetőségek és városi munkahely kombinációjának lehetősége mind a vidékről városi munkát vállaló, mind a városból kiszoruló szegény háztartások számára vonzó. E terek a gazdasági hierarchiák közti közvetítő, „köztes" pozíciójuk miatt különösen érzékenyek a munkaerőpiaci és finanszírozási hullámokra. E tanulmány első alfejezetében leírt lakáshitelezési hullámok, illetve a második alfejezetben tárgyalt családpolitikai támogatások hatása is ezeken a városkörnyéki területeken érzékelhető a legintenzívebben. Ilyen térnek tekinthető többek között a budapesti agglomeráció peremvidéke, amely a városi munkahelyek relatív közelségét és a megfizethető lakhatást egyszerre képes nyújtani az odaköltözők számára (Berkovits 1976; Csanádi és Csizmady 2002).

A munkaerőpiac, a térbeli hierarchiák és a reproduktív költségek háztartásokra terhelése közti kapcsolat a munkaerőpiaci és térbeli hierarchiák alsó szegmenseiben is jól érzékelhető. A rendszerváltás óta megfigyelhető a szegénység „lecsorgása" olyan vidéki településekre, ahol a munkalehetőség hiánya alacsonyan tartja az ingatlanárakat (Ladányi és Szelényi 2005; Virág 2010). Az olcsó lakhatási lehetőség ilyen kombinációja a tartós munkanélküliséggel – és sok esetben: etnikai megkülönböztetéssel – stabilizálja azt a helyzetet, ahol háztartások elsősorban csak informális (tehát olcsó) munkákból, illetve állami támogatásokból tudnak megélni (e lapszámban: Czirfusz, Ivanics, Kovai és Meszmann 2019).

MAGÁNERŐS ÉS INFORMÁLIS LAKÁSÉPÍTÉS A SZOCIALIZMUSBAN: A VÁROS–VIDÉK HIERARCHIÁK ÉS AZ 1970-ES ÉVEKTŐL INDULÓ VÁLSÁG HATÁSAI

Habár a lakhatás az államszocialista korszakban állami feladatnak és közszolgáltatásnak számított, a falusi és városkörnyéki terek szinte teljesen kimaradtak az állami lakásépítési

programokból. Az itt élők jellemzően államilag támogatott hitelek és magánerős építkezés révén juthattak új otthonhoz. A lakhatáshoz kapcsolódó informális munkavégzés tehát végig jellemezte a vidéket az államszocialista korszakban, az 1970-es évekkel kezdődő válsághatások eredményeképp azonban még nagyobb jelentőségre tett szert. Egyrészt a lakásépítési programok leállásával a magánerős építkezés lett az újlakásépítés elsődleges formája (Sik 1988; Lengyel 1992). Másrészt a megszorítások mellett az államszocializmus számára fontos legitimációt jelentő életszínvonal fenntartása miatt a rezsim jóváhagyta a második gazdaság informális felhalmozási formáit, az ezekből nyert jövedelmet pedig sok vidéki háztartás lakásépítésbe fektette (Szelényi [1988] 1992). A hitel, a bérjövedelem, az informális jövedelmek és a saját munkaerő kombinációja mellett ebben az építkezési hullámban nagy szerepet játszott a háztartások közti reciprocitás (a kaláka), amellyel a korszak kutatói kiterjedten foglalkoztak (Berkovits 1976; Vidacs 1985; Sik 1988; Gagyi és Vigvári 2018). A vidéki építkezések mellett a város–vidék hierarchia és az informális lakásépítések kapcsolatát jellemzik a nagyvárosi külterületeken, különösen az 1970-es évek válsága után elszaporodó informális negyedek, amelyeket a városban munkát vállaló, de bérükből lakhatásukat fedezni nem tudó vidéki munkások építettek fel (Berkovits 1976; Nánássy 1982).

A rendszerváltás után a növekvő lakásfenntartási költségek és az intézményes lakhatási támogatások hiánya, köztük a falusi ingázók lakhatásában korábban meghatározó munkásszállók felszámolása (Horváth 2012), a lakhatás megteremtésében is előtérbe helyezte az informális erőforrásokat. Mindez felerősítette a városból vidékre költözést (Ladányi és Szelényi 2005; Virág 2010; Vigvári 2016), valamint a szegények elővárosokba és városkörnyéki településekre áramlását: a szegénység szuburbanizációját (Csanádi és Csizmady 2002; Gagyi és Vigvári 2018).

A HÁZTARTÁSI ERŐFORRÁSOK SZEREPE A HITELEKRE ÉPÜLŐ LAKÁSTULAJDON-MODELLBEN A RENDSZERVÁLTÁS UTÁNI IDŐSZAKBAN

A rendszerváltás után megszilárduló, kizárólag a magántulajdonra épülő lakásrendszer körülményei között az állami támogatások (a „szocpol", majd 2015 után a CSOK) a közvetlen állami dotációk és a kedvezményes banki hitelek kombinációján keresztül kívánták biztosítani a háztartások magántulajdonhoz jutását (Hegedűs, Somogyi és Teller 2018; Pósfai 2018). Az előző részben tárgyalt lakáscélú állami támogatások sajátossága, hogy a rendelkezésre bocsátott tőke jellemzően önmagában nem elengedő a lakásvásárláshoz, így a háztartások egyéb erőforrásokat is kénytelenek igénybe venni. Ezek az erőforrások lehetnek a háztartás saját felhalmozott erőforrásai, ha ezek nem állnak rendelkezésre, akkor

a további hitelek, illetve a háztartáson belüli vagy a háztartások közti reciprocitásból származó erőforrások (Őrszigethy 1999; Gagyi és Vigvári 2018). A 2000-es évekre egyre inkább arra látunk példákat, hogy a lakhatási költségeknek ily módon a háztartásokra hárított részét a háztartások egyre képtelenebbek fedezni. Ez a hitelek esetében eladósodáshoz, a szocpol esetében pedig a helyi reciprocitási viszonyokba való szélsőségesen alárendelt betagozódáshoz vezetett. A szegény háztartások ennek következtében egyre inkább kikerültek az állam látóteréből és lakhatási szükségleteik kielégítéséhez olyan informális eszközöket kénytelenek használni, mint a lakásuzsora (Ámon és Balogi 2018).

Miután a 2000-es évek eladósodási hullámát követő 2008-as válság költségeinek jelentős részét a bankrendszer az adósokra terhelte, az így kialakuló devizahitel-válság során a lakhatás megőrzésében döntő szerepet játszott a háztartási erőforrások megosztása (generációk összeköltözése, a háztartás határainak kinyitása – vö. Dunaway [2012] 2018), a városról vidékre költözés, és az informális építkezés (Gagyi és Vigvári 2018). Az adósságspirálból való kitörés eszköze sok esetben a külföldi munkavállalás lett, ami a teljes háztartás olcsóbb reprodukciós költsége és az ingázó családtag magasabb külföldi bére közti különbséget használja az adósság csökkentésére (Váradi 2018). Ez a viszony jól szemlélteti azt a direkt kapcsolatot, ami a helyi háztartási erőforrások felhasználását a globális felhalmozási hierarchiákhoz fűzi.

HÁZTARTÁSI ERŐFORRÁSOK A LAKHATÁSBAN 2010 UTÁN

A Fidesz adósmentő-csomagjai az alsó jövedelmi szegmens számára nem kínáltak ugyanolyan kedvező lehetőségeket, mint a tehetősebbeknek. Továbbá a 2015 utáni lakáspiaci fellendülés a jövedelmi hierarchia alsó szegmensében elsősorban hátrányt jelentett: egyrészt a lakásárak emelkedése miatt, másrészt a központi – munkaerőpiac szempontjából előnyös – területekről való kiszorulás miatt. Mint fent leírtuk, a legalacsonyabb jövedelmű háztartások számára a CSOK gyakran nem elérhető (elsősorban a munkaviszonyhoz kapcsolódó szabályok miatt). Azok számára, akiknek nincsenek megtakarításaik, de jogosultak a CSOK-ra, a CSOK felvétele jellemzően további eladósodást jelent, hiszen önmagában a támogatás csak ritka esetekben elegendő egy lakás megvásárlásához.
E körülmények között a nemzetközi migráció mellett a belföldi ingázás megugrása (KSH 2018) mutatja, hogy a térbeli egyenlőtlenségek közti manőverezés újra a reproduktív költségek fedezésének egyik fontos stratégiájává válik. A munkásszállók építése – ezúttal piaci befektetők által – újra fellendülőben van, ami olyan módon intézményesíti újra ezt a térbeli egyenlőtlenségek áthidalására épülő reproduktív modellt, hogy az egyúttal az ingatlanberuházók profitját is kitermelje. Másrészt ez a helyzet adott esetben ahhoz is hozzájárul, hogy a munkásszállók építésére fordítható állami támogatásokon keresztül

a munkabért alacsonyan lehessen tartani azzal, hogy az „olcsóbb" vidéki munkaerő foglalkoztatását lehetővé teszik (e lapszámban: Czirfusz, Ivanics, Kovai és Meszmann 2019).

A lakásáremelkedések kiszorító hatása és a munkaerőpiaci lehetőségek vonzása közötti áthidaló erőfeszítéseket tükrözi a nagyvárosi külterületek újabb benépesülési hulláma. Kiemelt például szolgálnak erre a város peremén elhelyezkedő zártkerti övezetekben megjelenő új informális építkezések, amelyek esetében a háztartások saját erőforrásból hidalják át a reprodukciós szükségletek és a számukra elérhető bérjövedelem közti térbeli távolságot és gazdasági hierarchiát (vö. Gagyi és Vigvári 2018). A kiköltözők ez esetben sokszor a jogi előírásokat kijátszva olyan területen építkeznek – tipikusan külterületi zártkertekben –, ahol az alapvető infrastrukturális feltételek hiányoznak, illetve ahol a lakhatáshoz szükséges feltételeket önmaguknak kell megteremteniük. A lakáspolitikáról szólva azt írtuk, hogy a szegény vidéki települések tartós munkanélküliségét ellenőrző közmunkaprogram, illetve a hajléktalanságot büntető politikák a jelenlegi rezsim azon aspektusára világítanak rá, amely államilag próbálja ellenőrizni azokat, akik számára a reprodukciós költségek megfizethetetlenné válnak. Az informális háztartási erőforrások jelentőségének megnövekedése a lakhatás biztosításában emellett azokra a módokra mutat rá, ahogyan a háztartások utat találnak arra, hogy a rájuk terhelt reprodukciós költségeket mégis kitermeljék.

ÖSSZEFOGLALÁS

A tanulmány a magyarországi lakhatási viszonyok alakulását a hosszú lejtmenet összefüggésében több szempont szerint vizsgálta. Egyrészt a lakhatást mint alapvető szükségletet a pénzügyi profit szolgálatába állító nemzetközi financializációs folyamat szempontjából, amelynek Magyarország kapcsán az egyik leglátványosabb hatása a nemzetközi pénzügyi hullámoknak közvetlenül kitett lakáshitelezési gyakorlat elterjedése, az ebből következő devizahitel-válság, majd a 2010 után megreformált új rendszeren keresztül a hitelezés ismételt felívelése.

Másrészt a hosszú lejtmenet tágabb gazdasági környezetének és azon belül a lakhatás financializációjának begyűrűzését vizsgálva áttekintettük, hogy a lakhatás biztosítását a piaci folyamatoktól részben elkülönítő államszocialista politikák 1970-es évekbeli válsága után hogyan közvetítettek a magyarországi lakáspolitikák a tőkefelhalmozás – válságkörülmények közötti – kényszerei és a lakhatás mint reprodukciós szükséglet között. A lakáspolitikák az 1970-es évek óta a társadalomra hárítják a lakhatás költségeit. Ezen belül a „liberális" lakáspolitikák a lakásszükséglet kielégítésének a profitlogikába illeszkedő módjait támogatják, illetve igyekszenek kiterjeszteni. A „szociális" intézkedések azokat a területeket célozzák, ahol e szükséglet kielégítése a profitlogikán belül nem tud teljesülni: e politikák elsősorban

a feszültségek kezelését célozzák. A 2010 utáni rezsim lakáspolitikáját e tágabb trenden belül a helyi félperiferiás hegemónia kiépítésének programjába illeszkedő intézkedések jellemzik, amelyek a nemzetközi válság és a financializáció környezetében a felhalmozás helyi csatornáit igyekeznek egy saját oligarchia ellenőrzése alá vonni. A középosztálynak szóló támogatások e csatornákat táplálják, míg az alsóbb osztályokat érintő intézkedések elsősorban a kontrollt szolgálják. Annak ellenére, hogy a rendszerváltás óta nem létezik egységes lakáspolitika, azt látjuk, hogy a lakhatással kapcsolatos intézkedések a rendszerváltás óta és a jelenlegi rezsimben is fontos társadalompolitikai szerepet töltenek be.

A tanulmány harmadik része a háztartási erőforrások szerepét vizsgálta a lakhatás biztosításában. Míg a lakhatás mint reproduktív szükséglet költségeit valamilyen arányban minden rezsim a háztartásokra terheli, az 1970-es évektől itt is egy növekvő trendet látunk. A magánerős és informális lakásépítések megugrását az 1970-es évektől a rendszerváltás után a hitelekkel támogatott lakástulajdon modellje követte, ami az alacsony jövedelmű háztartások számára az elégtelen támogatások mellé felvett hitelt, eladósodást, vagy az informális hitelek világába való kiszorulást és alárendelődést jelentett patrónus–kliens viszonyokban. 2010 után az alsó osztályokat kontrolláló és büntető politikák mellett a lakhatás költségeit háztartási erőforrásokból kipótló technikák megsokasodását látjuk: a térbeli egyenlőtlenségeket a bérjövedelem és reproduktív költségek optimalizálására használó ingázás elterjedését, a külvárosi területek benépesülését, valamint az informális építkezés újbóli elterjedését. E jelenségek azt mutatják, hogy az állam és a formális piaci lehetőségek által nem biztosított szükségletek kielégítésére új, informális megoldások születnek.

A tőkefelhalmozás és társadalmi reprodukció közti ellentmondásos viszony tekintetében a vizsgált időszakban a magyarországi lakhatási szükségletek egyre erőteljesebben alárendelődnek a tőkefelhalmozás igényeinek. Ezen belül a jelenlegi, új felhalmozási rezsim a rendszerváltás utáni neoliberális iránytól eltérve a felhalmozás szerkezetét a helyi oligarchia javára alakítja át, és a lakhatás gazdasági feltételeit ebbe integrálja. A globális válság és financializáció tágabb, valamint jelenlegi a nemzeti tőkés felhalmozás szűkebb környezetében a lakhatási szükségletek kielégítési lehetőségeinek erőteljes polarizációját látjuk. A rezsim egyfelől a belső tőkefelhalmozást szolgálja a profitszerzési lehetőségek megszerzésével és fokozásával, másfelől a lakhatási szükséglet költségeit a háztartásokra terheli, amivel e háztartásokat erőforrásaik mozgósítására és informális megoldások keresésére kényszeríti.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

A tanulmány megírását az NKFIH K 119465 számú projektje segítette.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Ámon Kata – Balogi Anna (2018): A magánbérleti piac alsó szegmense. In: *Éves jelentés a lakhatási szegénységről – 2018*. Szerk.: Pósfai Zsuzsanna – Jelinek Csaba – Czirfusz Márton. Habitat for Humanity Magyarország. Interneten: https://habitat.hu/mivel-foglalkozunk/lakhatasi-jelentesek/lakhatasi-jelentes-2018/eladosodottsag-es-hatralekossag/ (Letöltve: 2019.05.28.).

Arrighi, Giovanni (1994): *The Long Twentieth Century: Money, Power and the Origins of Our Times*. Verso.

Bajomi Anna – Pinkasz András (2018): Eladósodottság és hátralékosság. In: *Éves jelentés a lakhatási szegénységről – 2018*. Szerk.: Pósfai Zsuzsanna – Jelinek Csaba – Czirfusz Márton. Habitat for Humanity Magyarország. Interneten: https://habitat.hu/mivel-foglalkozunk/lakhatasi-jelentesek/lakhatasi-jelentes-2018/eladosodottsag-es-hatralekossag/ (Letöltve: 2019.05.28.).

Barna Emília – Csányi Gergely – Gagyi Ágnes – Gerőcs Tamás (2018): A rendszerváltozás utáni magyar feminista mozgalom globális, történeti perspektívából. In: *Replika,* No. 108–109.: 241–262.

Becker, Joachim – Jäger, Johannes – Weissenbacher, Rudy (2015): Uneven and Dependent Development in Europe: The Crisis and its Implications. In: *Assymmetric Crisis in Europe and Possible Futures*. Szerk.: Jäger, Johannes – Springler, Elisabeth. Routledge: 81–93.

Berkovits György (1976): *Világváros határában*. Szépirodalmi.

Bódis András (2016): Nemzeti tőke vagy oligarchia? In: *Heti Válasz*, június 8. Interneten: http://valasz.hu/itthon/nemzeti-toke-vagy-oligarchia-118971 (Letöltve: 2019.05.28.).

Brenner, Robert (2006): *The Economics of Global Turbulence: The Advanced Capitalist Economies from Long Boom to Long Downturn, 1945–2005*. Verso.

Csanádi Gábor – Csizmady Adrienne (2002): Szuburbanizáció és társadalom. In: *Tér és Társadalom,* Vol. 16., No. 3.: 27–55.

Csányi Gergely (2019): Genderrezsim és „nőpolitika" Magyarországon 2008–2018. Történeti politikai gazdaságtani elemzés. In: *Fordulat*, No. 26.: 115–141.

Czirfusz Márton – Ivanics Zsófia – Meszmann T. Tibor – Kovai Cecília (2019): A magyarországi munkásság a hosszú lejtmenetben. In: *Fordulat*, No. 26.: 142–170.

Dániel Zsuzsa (1996): A bérlakás-privatizáció paradoxona: Nemzeti ajándék vagy ráfizetés? In: *Közgazdasági Szemle*, Vol. 43., No. 3.: 204–230.

Dunaway, Wilma A. ([2012] 2018): A félproletár háztartás a modern világrendszer *longue durée*-je folyamán. In: *Fordulat*, No. 24.: 53–87.

Éber Márk Áron – Gagyi Ágnes – Gerőcs Tamás – Jelinek Csaba (2019): 2008–2018: Válság és hegemónia Magyarországon. In: *Fordulat*, No. 26.: 28–75.
Éber Márk Áron (2014): A centrum hitele. In: *Fordulat*, Vol. 7., No. 21.: 64–86.
Elek Zsuzsanna – Szikra Dorottya (2018): Fordított újraelosztás a lakáspolitikában: A CSOK versengő céljai. In: *Új Egyenlőség.* Interneten: http://ujegyenloseg.hu/forditott-ujraelosztas-a-lakaspolitikaban-a-csok-versengo-celjai/ (Letöltve: 2019.05.28.).
EMF (2015): Hypostat 2015: A Review of Europe's Mortgage and Housing Markets. *European Mortgage Federation*. Interneten: www.ehipoteka.pl/ehipoteka/pol/content/download/108923/.../Hypostat_2015.pdf (Letöltve: 2019.07.11.).
Epstein, Gerald A. (2001) Financialization, Rentier Interests and Central Bank Policy. Paper prepared for PERI Conference on *„Financialization of the World Economy"*, December 7–8, 2001, University of Massachusetts, Amherst. Interneten: http://www.peri.umass.edu/fileadmin/pdf/financial/fin_Epstein.pdf (Letöltve: 2019.05.28.).
Epstein, Gerald A. (2005): *Financialization and the World Economy*. Edward Elgar.
Eurostat (2018): Distribution of Population by Tenure Status, Type of Household and Income Group – EU-SILC survey [ilc_lvho02]. Interneten: http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=ilc_lvho02&lang=en (Letöltve: 2019.07.11.).
Fernandez, Rodrigo – Aalbers, Manuel B. (2016): Financialization and Housing: Between Globalization and Varieties of Capitalism. *Competition and Change,* Vol. 20., No. 2.: 71–88.
Gagyi, Ágnes – Vigvári, András (2018): Informal Practices Against Housing Financialization: The Transformation of an Allotment Garden in Hungary. In: *Crtical Housing Analysis,* Vol. 5., No. 2.: 46–55.
Gerőcs Tamás – Jelinek Csaba (2018): A Nemzeti Együttműködés Rendszere az Európai Unióban: Magyarország EU-integrációjáról – történeti szociológiai megközelítésben. In: *Eszmélet,* Vol. 30., No. 118.: 12–33.
Gyáni Gábor (1992): *Bérkaszárnya és nyomortelep: A budapesti munkáslakás múltja*. Gondolat.
Gyöngyösi István (1999): Az építőipar a kilencvenes években nemzetközi összehasonlításban. In: *Statisztikai Szemle*, Vol. 77., No. 9.: 732–746.
Győri Péter – Gábor László (1990): Díjhátralékosok – díjhátralékosság. In: *Szociálpolitikai Értesítő*, No. 2.: 147–322.
Győri Róbert – Mikle György (2017): A fejlettség területi különbségeinek változása Magyarországon, 1910–2011. In: *Tér és Társadalom,* Vol. 31., No. 3.: 143–165.
Haiven, Max (2014): *Cultures of Financialization: Fictitious Capital in Popular Culture and Everyday Life*. Springer.
Harvey, David (1982): *The Limits to Capital*. Verso.

Hegedüs, József – Tosics, Iván (1990): Hungarian Housing Finance, 1983–1990: A Failure of Housing Reform. In: *Housing Finance International*, Vol. 5., No. 1.: 34–41.

Hegedüs József – Tosics Iván (1994): A kelet-európai lakásmodell felbomlása Magyarországon 1950–1989. In: *XXX: 1963-ban alakult meg a Szociológiai Kutatócsoport.* Szerk.: Kemény István – Gábor László. MTA Szociológiai Kutató Intézet – MTA Társadalmi Konfliktusok Kutató Központja.

Hegedüs, József – Somogyi, Eszter (2016): Moving from an Authoritarian State System to an Authoritarian Market System: Housing Finance Milestones in Hungary Between 1979 and 2014. In: *Milestones in European Housing Finance*. Szerk.: Lunde, Jens – Whitehead, Christine. Wiley.

Hegedűs József – Somogyi Eszter – Teller Nóra (2018): Lakáspiac és lakásindikátorok. In: *Társadalmi Riport 2018.* Szerk.: Kolosi Tamás – Tóth István György. Tárki.

Horváth Sándor (2012): *Két emelet boldogság: Mindennapi szociálpolitika Budapesten a Kádár-korban*. Napvilág.

Jelinek, Csaba (2017): *Uneven Development, Urban Policy Making and Brokerage: Urban Rehabilitation Policies in Hungary since the 1970s*. PhD disszertáció, Central European University. Interneten: http://www.regscience.hu:8080/jspui/bitstream/11155/1549/1/jelinek_csaba_dissertation_2017.pdf (Letöltve: 2019.05.28.).

Jelinek, Csaba – Virág, Tünde (2019): *György-telep: Ten Years of Urban Regeneration in a Poor Neighbourhood, Hungary.* RELOCAL Case Study N°14/33. Joensuu: University of Eastern Finland. Interneten: https://relocal.eu/wp-content/uploads/sites/8/2019/05/14_HU-Case-2-Social-Urban-Regeneration.pdf (Letöltve: 2019.05.28.).

Konrád György – Szelényi Iván (1969): *Az új lakótelepek szociológiai problémái.* Akadémia Kiadó.

Kovács Vera (2018): A lakhatási célú költségvetési kiadások. In: *Éves jelentés a lakhatási szegénységről – 2018*. Szerk.: Pósfai Zsuzsanna – Jelinek Csaba – Czirfusz Márton. Habitat for Humanity Magyarország. Interneten: https://habitat.hu/mivel-foglalkozunk/lakhatasi-jelentesek/lakhatasi-jelentes-2018/koltsegvetesi-kiadasok/ (Letöltve: 2019.05.28.).

Kováts Bence (2015): Rezsitámogatás-csökkentés: Az új lakásfenntartási célú települési támogatások vizsgálata 31 önkormányzat példáján. In: *Esély*, Vol. 27., No. 6.: 29–60.

KSH (2018): *A belföldi vándorlás aktuális trendjei, 2012–2017.* Központi Statisztikai Hivatal.

Ladányi János – Szelényi Iván (2005): Szuburbanizáció és gettósodás. In: Ladányi János: *Szociális és etnikai konfliktusok*. Új Mandátum.

Lengyel Imre (1992): Adósságaink és hiteleink: Adalékok a lakossági eladósodás területiségéhez. *Esély,* Vol. 4., No. 3.: 32–45.

Misetics Bálint (2017): Lakáspolitika és hajléktalanság. In: *Társadalom- és szociálpolitika Magyarország 1990–2015*. Szerk.: Ferge Zsuzsa. Osiris.

Misetics Bálint (2018): Sosem volt elég: Lakásfenntartási támogatás 2015 előtt. In: *Esély*, Vol. 30., No. 6.: 3–44.

Misetics Bálint (2019): Kevesebbet kevesebbeknek: A lakásfenntartás önkormányzati szintű támogatása 2015 után. In: *Esély*, Vol. 31., No. 1.: 3–41.

Moore, Jason W. (2015): *Capitalism in the Web of Life: Ecology and the Accumulation of Capital*. Verso.

Nánássy Zoltán (1982): Szükség törvényt bont: A lakihegyi példa. In: *Mozgó Világ,* Vol. 8., No. 1.: 3–16.

Őrszigethy Erzsébert (1999): Szocpolpanoráma. In: *Kritika,* Vol. 28., No.: 11.: 14–18.

Pellandini-Simányi, Léna – Hammer, Ferenc – Vargha, Zsuzsanna (2015): The Financialization of Everyday Life or the Domestication of Finance? How Mortgages Engage with Borrowers' Temporal Horizons, Relationships and Rationality in Hungary. In: *Cultural Studies,* Vol. 29., No. 5–6.: 733–759.

Pósfai, Zsuzsanna (2018): *Reproducing Uneven Development on the Hungarian Housing Market*. PhD disszertáció, Szegedi Tudományegyetem. Interneten: http://doktori.bibl.u-szeged.hu/9753/1/p%C3%B3sfai%20zs_phd%20final_2018.04.05..pdf (Letöltve: 2019.05.28.).

Pósfai, Zsuzsanna – Gál, Zoltán – Nagy, Erika (2018): Financialization and Inequalities: The Uneven Development of the Housing Market on the Eastern Periphery of Europe. In: *Inequality and Uneven Development in the Post-Crisis World*. Szerk.: Fadda, Sebastiano – Tridico, Pasquale. Routledge.

Pósfai, Zsuzsanna – Jelinek, Csaba (2019): Reproducing Socio-Spatial Unevenness Through the Institutional Logic of Dual Housing Policies in Hungary. In: *Local and Regional Development in Times of Polarisation: Re-thinking spatial policies in Europe*. Szerk.: Lang, Thilo – Görmar, Franziska. Palgrave.

Samec, Tomáš (2018): Performing Housing Debt Attachments: Forming Semi-Financialised Subjects, In: *Journal of Cultural Economy*, Vol. 11., No. 6.: 549–564.

Sik Endre (1988): Az örök kaláka. In: *Az „örök" kaláka: A társadalmi munka szociológiája*. Gondolat.

Szelényi Iván (1990): *Városi társadalmi egyenlőtlenségek*. Akadémiai Kiadó.

Szelényi Iván ([1988] 1992): *Harmadik út? Polgárosodás a vidéki Magyarországon*. Akadémiai Kiadó.

Szikra Dorottya (2018): Ideológia vagy pragmatizmus? Családpolitika az orbáni illiberális demokráciában. In: *Lépték és irónia: Szociológiai kalandozások*. Szerk.: Bozóki András – Füzér Katalin. MTA TK–L'Harmattan.

Udvarhelyi Éva Tessza (2014a): *Az igazság az utcán hever: Válaszok a magyarországi lakhatási válságra*. Napvilág.

Udvarhelyi, Éva Tessza (2014b): "If we don't push homeless people out, we will end up being pushed out by them": The Criminalization of Homelessness as State Strategy in Hungary. In: *Antipode,* Vol. 46., No. 3.: 816–834.

Valuch Tibor (2015): *A jelenkori magyar társadalom*. Osiris.

Váradi Monika Mária (szerk.) (2018): *Migráció alulnézetből.* Argumentum Kiadó – MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete.

Vidacs Bea (1985): Komaság és kölcsönösség Szentpéterszegen. In: *Etnographia,* Vol. 96., No. 4.: 509–529.

Vigvári, András (2016): Rural Poverty in Urban Spaces of Budapest: Research Proposal for Examining Spatial Inequality in Contemporary Hungary. In: *socio.hu,* Vol. 6., No. 4.: 47–61.

Vigvári, András – Gerőcs, Tamás (2017): The Concept of 'Peasant Embourgeoisement' in the Perspective of Different Historical Conjunctures. In: *Studia UBB Sociologia*, Vol. 62., No. 1.: 85–104.

Virág Tünde (2010): *Kirekesztve: Falusi gettók az ország peremén.* Akadémiai Kiadó.

Wallerstein, Immanuel (1983): *Historical Capitalism*. Verso.

Barna Emília, Madár Mária, Nagy Kristóf és Szarvas Márton

DINAMIKUS HATALOM

KULTURÁLIS TERMELÉS ÉS POLITIKA MAGYARORSZÁGON 2010 UTÁN

A tanulmány amellett érvel, hogy a kulturális termelést anyagi feltételei, azaz a politikai gazdaságtan felől érdemes vizsgálni. Ebből a perspektívából az írás arra a kérdésre keresi a választ, hogy melyek azok a társadalmi folyamatok és struktúrák, amelyek 2010 után a kultúra termelőinek pozícióit meghatározták. Három területen keresztül elemezzük a kulturális termelésben bekövetkezett változásokat. A kulturális közmunka vizsgálata a foglalkoztatás- és osztálypolitikáknak a kultúrpolitikával való összefüggéseire mutat rá, míg a populáris zene finanszírozása az állam és a piac változó viszonyát tárja fel. Végül néhány újonnan létrejött vagy átalakult intézmény történeti változása megmutatja, hogyan alakulnak az ideológiatermelés és az állami hegemón stratégiák.

E területeken egyszerre jelennek meg a 2010 utáni állami kultúrpolitika inkorporáló és kitaszító sajátosságai, a lokális és globális piaci szereplők érdekei, illetve a kulturális termelők foglalkoztatásának átalakulása. Így alkalmasak arra, hogy illusztrálják a 2010 utáni kulturális termelés logikáját és esetlegességeit. Az elemzés fő célja az, hogy felismerjük e helyi, félperiféria hegemónia működésének komplexitását és az ezt formáló anyagi feltételeket. A 2010 előtti liberális hegemón bukását és az új hegemónia kialakulatlanságát az értékvesztés feletti kesergés helyett lehetőségként érdemes szemlélnünk, hiszen pont ez az átmeneti pillanat mutatja meg a társadalmi gyakorlatok konstruált voltának valódi természetét.

BEVEZETŐ

A Magyar Művészeti Akadémiát a második Orbán-kormány 2011-ben nyilvánította köztestületté. E döntés nyilvánvalóvá tette, hogy a korábban hegemón pozícióban lévő liberális kulturális elit a kormányváltásokkal járó kulturális elitcserénél nagyobb mérvű intézményi átrendeződésre számíthat. Az azóta született elemzések jelentős része a kormányzati szándék felől próbálta és próbálja értelmezni a 2010 utáni kulturális kormányzás jellemzőit. Voltak, akik a kultúrpolitika hiányát kérték számon az Orbán-kormányon, azt csupán egy új elit megerősítéseként, a változásokat pedig szakértelem és hozzáértés nélküli rombolásként (pl. Nagy 2017a, 2017b; Mélyi 2018; Tamás 2019), vagy a minőségi konzervativizmus háttérbe szorulásaként írva le (Agárdi 2015). Mások pedig egy nacionalista mestertervként tekintettek rá, amely a kulturális élet minden területét koherensen és tudatosan formálja át. Az utóbbi álláspont egyes képviselői szerint a magát a Nemzeti Együttműködés Rendszerének (NER) nevező rezsim egyszerűen kultúraellenes, mivel *a valódi kultúra működésébe beleszólni reménytelen* (Bozóki 2013: 12). Ez a tanulmány a kulturális termelést a politikai gazdaságtan perspektívájából értelmezve arra a kérdésre keresi a válasz, hogy mik a kultúra létrehozásának, termelésének anyagi feltételei, és hogy melyek azok a társadalmi folyamatok és struktúrák, amelyek az elmúlt bő tíz évben a kultúra termelőinek pozícióit meghatározták.

Tehát az adott anyagi viszonyokra épülő állam, a vele és az uralkodó tőkefrakcióval szövetséges értelmiség, valamint az ellentétes érdekeket képviselő ellenzéki értelmiség viszonyrendszerében próbáljuk kibontani a kulturális termelés feltételeit a 2010 utáni Magyarországon, melyet ez az írás a lapszám bevezető-tanulmányával összhangban (Éber, Gagyi, Gerőcs és Jelinek 2019) egy félperifériás tőkefelhalmozási rezsimként értelmez.

A kulturális termelést a kultúra történetileg intézményesített formájaként vizsgáljuk, ami szervesen kapcsolódik a kapitalista állam, valamint az értelmiségi funkció kialakulásához. Ez a kultúra termelésének sajátos és szűk része, hiszen tágabb értelemben a kultúra mindig, minden időben a társadalom minden osztálya által létrehozott társadalmi jelenség, amelynek a megítélését hatalmi viszonyok és azokhoz kapcsolódó érdekek alakítják (Williams 1973). Az értelmiség közvetítői szerepet lát el abban a folyamatban, melynek során a dominános társadalmi osztály és szövetségesei egyes kulturális termékeket uralkodóvá tesznek (Crehan 2002: 131). Így, ha a politikai gazdaságtan perspektívájából tekintünk a kultúrára, akkor egymással összefüggésben kell vizsgálnunk a társadalmi-gazdasági változásokat, a kultúra termelésében résztvevő szereplők életútjának alakulását, valamint a szimbolikus kijelentéseket és kulturális termékeket.

Mivel a kultúra termelésében az értelmiségnek és a tágan értett szakértőknek kiemelt szerepe van, ezért az elemzésben kitérünk az uralkodó és az alávetett értelmiségi pozíciókra, az e pozíciókat alakító társadalmi hatásokra, valamint az értelmiségieknek a tőkefrakciókhoz és az alávetett társadalmi osztályokhoz fűződő viszonyaira is. Az új tőkefelhalmozási rezsimben az állami források újraelosztása sokszor patrónus–kliens viszonyokra épül, emiatt számos esetben személyes esetlegességek határozzák meg az adott szakpolitikák létrejöttét. A szakpolitikák alakulása így nem magyarázható pusztán nagy strukturális átalakulásokkal, hanem a helyi informális viszonyok megértése is szükséges hozzá.

E tanulmányban három területen keresztül elemezzük a 2010 utáni kulturális termelésben bekövetkezett változásokat. Először megvizsgáljuk a kulturális közmunka állami kultúra termelésben betöltött szerepét, majd a populáris zene finanszírozásának változásain keresztül az állam és a piac viszonyát elemezzük, végül áttekintjük az ideológiatermelés és az állami hegemón stratégiák alakulását néhány intézmény történeti változásán keresztül. (Részben az olyan, újonnan létrejött intézményeken keresztül, mint például a Magyar Művészeti Akadémia, a Magyar Nemzeti Filmalap és a Hangfoglaló Program, részben pedig az olyan átalakuló intézményeken keresztül, mint a Közép- és Kelet-európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Közalapítvány vagy a Petőfi Irodalmi Múzeum. 2010 és 2019 között a különböző művészeti ágakban és kulturális területeken különböző folyamatok zajlottak le, ám e három területen egyszerre jelentek meg a 2010 utáni állami kultúrpolitika jellemzői, a lokális és globális piaci szereplők érdeke és a kulturális termelők foglalkoztatásának átalakulása, így alkalmasak arra, hogy az elmúlt évek kulturális és politikai változásait illusztrálják.

A kulturális termelés különböző területeit eltérő dinamikák jellemezték, de változásaik több szempontból mégis hasonlóak egymáshoz. Az e területen dolgozó értelmiségiek gazdasági és politikai értelemben is kitettebbé váltak. A foglalkoztatás keretei megváltoztak, a kultúratermelés területén nőtt a munkaerőpiaci és egzisztenciális bizonytalanság (prekarizálódás). Másrészt az egyes mezőkben és almezőkben a piaci és az állami ideológiatermelő logika párhuzamosan, de különböző erőviszonyokkal van jelen. Ahogy a populáris zene vagy a film esetében is láthatjuk, egyes mezőkben az etnonacionalizmusnál – a magyarság kulturális autenticitását meghatározó, a kultúrát a nemzet építésének alárendelő felfogásnál – erősebb a neoliberális menedzser-szemlélet, míg más, az irodalomhoz és a képzőművészethez hasonló területeken, melyek ideológiai jelentősége nagyobb, de gazdasági súlyuk kisebb, a kultúrharc és az ideológiai állítások válnak jelentősebbé. Ám 2017 után az utóbbi területeken is egyre több inkorporációs kísérletet figyelhetünk meg. Ez az új, saját értelmiség kitermelésével párhuzamosan a korábbi hegemón pozícióban lévő szereplőknek állami intézményekbe való kompromisszumos bevonását jelenti (elég csak az MMA-nál megjelent Foucault-kötetre, vagy a kizsákmányolást tematizáló Sebastião Salgado műcsarnokbeli kiállítására gondolni). Az új tőkefelhalmozási rezsim kulturális termelésének logikáját tehát a foglalkoztatási struktúra átalakulásán, a piaci és ideológiai termelés logikájának különbözőségein és a kiépülő új hegemónia inkorporációs kísérletein keresztül vizsgáljuk.

ÁLLAM ÉS HEGEMÓNIA

A kultúra olyan egyedi jószág, amely egyes esetekben árujelleget ölt, míg más helyzetekben elsődlegesen szimbolikus, esetleg ideologikus természete van (Adorno 1998). Például a népviselet falusi kisközösségekben a helyi hierarchiák, társadalmi viszonyok leképződésének és újratermelődésének része, állami szintre emelve a nemzeti hovatartozás szimbolikus megteremtésének eszköze, ugyanakkor áru is, amelynek termelésében és értékesítésében különböző szereplők vesznek részt a népi iparművészektől a turisták kiszolgálására szakosodott kisméretű üzemeken át az állami exportvállalatokig. A kulturális termékek körül egy társadalmi tér jön létre, amelyben a szakértők legitimitása annak függvényében alakul, hogy mennyi erőforráshoz képesek hozzáférni és milyen sikeresek a szóvivői szerep megteremtésében (Bourdieu 1991: 241), azaz, hogy milyen sikeresen hoznak létre a képviseleten keresztül csoportokat, és hogy az adott csoport társadalmi képzelete mennyire illik össze a képviselő által teremtett szimbolikus kijelentésekkel. Ha továbbra is a népviseletet tekintjük példának, akkor az eredetiség, a történeti hűség meghatározásának monopóliuma az, amely a népi öltözékek körüli társadalmi térben a szakmai autoritás létrejöttét és újratermelődését meghatározza.

Az állam és a kulturális termelés viszonyát e tanulmányban Antonio Gramsci hegemónia-fogalmával vizsgáljuk. Gramsci fogalmi kerete a termelés, a politika és a kultúra összetett viszonyait kapcsolja össze a kapitalista állam elemzésével. E hagyományhoz hasonlóan a kultúrát mi is az államformálódás és hatalomgyakorlás szerves részeként elemezzük (Anderson [1983] 2006; Corrigan és Sayer 1985), amely szükséges eleme a hegemónia létrehozásának és fenntartásának. E fogalom része a közvetlen elnyomás és az állami erőszak is, amely kiegészül kulturális, politikai és termelési rezsimek összességével, amelyek egymást erősítve, egymásra hatva hozzák létre az uralom konszenzusosnak érzett formáját. A hegemónia így egy viszonyrendszert jelöl, ami az uralkodó és az alávetett osztályok kölcsönviszonyát írja le egy adott társadalmi formáció létrehozásában. Ugyanakkor ez a hierarchia nem csupán szimbolikus uralmat vagy diszkurzív gyakorlatokat jelent – ahogy azt sokszor a posztkoloniális irodalom- és kultúraelmélet használja (Kapoor [2002] 2010) –, hanem a termelési viszonyok, a politikai és a civil társadalom közötti viszony eredménye is (Hoare és Nowell Smith 1971: 258). A hatalom nem pusztán egy mindent átszövő struktúra, és gyakorlása sem kizárólag a hatalomért, önmagáért fontos, hanem egyúttal a termelést megszervező uralkodó tőkefrakciók, a velük szövetséges politikai elitek és az elnyomást különbözőképpen megélő alávetett osztályok közötti alkuk és kölcsönhatások eredménye is. Ezekben az alkufolyamatokban azonban nem mindenki vehet részt, a hegemónia-formálódásban az inkorporáción túl pedig a kitaszítás gyakorlata is jelen van. Így a hegemónia sosem egy eleve adott, statikus *dolog*, hanem egy dinamikusan változó folyamat, amely érdekcsoportok küzdelmeiből fakad (Joseph és Nugent 1994; Mallon 1995; Forgacs 2000: 190).[1]

A politikai közösségek formálódásában a kultúrának kiemelt szerepe van. Az állam és a vele szövetséges tőkefrakciók az uralkodó kultúra meghatározásán keresztül biztosíthatják hatalmukat. Raymond Willliams leírása szerint az uralkodó kultúra mindig a létező társadalmi gyakorlatok egészéből válogat, a népi kreativitás eszköztárának bizonyos elemeit beépíti, másokat figyelmen kívül hagy, de a nyíltan rendszerellenes formáit tilthatja is. A hegemónia fenntartásának egyik fontos eszköze az inkorporáció, ami olyan társadalmi csoportok és kulturális gyakorlatok bevonását jelenti az uralkodó kultúrába, amelyek összeegyeztethetők az uralkodó osztály érdekeivel (Williams 1973). Az állam kultúratermelő és -közvetítő szerepe így mindig kiemelt helyet foglal el a hegemón kultúra meghatározásában.

Az 1989 előtti kelet-európai szocialista államok elemzése során közhelynek számított, hogy a kultúra rendszermegtartó, rendszerformáló erővel rendelkezett (Haraszti 1991; Roche 2001; Morgan 2006; Read 2006). Miközben a szocialista államban a kulturális termelés valóban kiemelt hangsúlyt kapott, a korai kapitalista nemzetállamok létrejötte ugyancsak szervesen

1 A hegemónia itt nemzetállami kontextusban értendő, szemben Arrighi (1994) megközelítésével, amely a hegemóniaképződés globális és politikai-gazdasági aspektusaira helyezi a hangsúlyt.

összefonódott a kulturális termékek értékelésével, osztályozásával, az uralkodó kultúra és a nemzeti kultúra narratívájának megteremtésével (Hobsbawm és Ranger 1983). A második világháború utáni nyugat-európai jóléti rendszerek sem engedték ki a kezükből a kulturális kormányzást, sőt jelentős összegeket áldoztak a koherens nemzeti kultúra megteremtésére, a létező megerősítésére (Kowalski 2007), és az ideális fogyasztó-termelő állampolgár képének közvetítésére (Rindzevičiūtė, Svensson és Tomson 2016). Az állam szerepe akkor is fontos, ha a politikája épp a kulturális intézményrendszerek gazdasági autonómiáját erősíti, hiszen ekkor a liberalizáción keresztül a kultúra áru jellegét helyezi előtérbe (Wu 2003) – ahogy ez a késő-szocializmusban is történt (Radnai 1986). Ilyenkor az állam kivonul, nem kívánja mérsékelni a kultúrához való hozzáférés egyenlőtlenségeit, és a kultúra különböző fogyasztási mintáinak társadalmi beágyazottságát eltagadva szabad választásként értelmezi azt (McRobbie 2001).

Az állam a kapitalizmus egész története során ideológiát közvetített (Taylor 1982), formálta és termelte a kultúrát. A globális kapitalizmus nem centrumjellegű országaiban – beleértve a félperifériát – e szerepe jellemzően még hangsúlyosabb. A félperifériás területeken – ahol a nemzeti eszmét jellemzően még a baloldali szereplők is azonosítják a nemzeti irodalommal, és abban a politikai cselekvés egyetlen lehetséges alapját látják (Bagi 2018) – a koherens nemzeti kultúra megteremtése gyorsan és erőszakosan ment végbe a késő 19., kora 20. század során. Az Eugen Weber által „belső gyarmatosításnak" nevezett folyamat során az állam a különböző helyi vagy szakmai közösségeket kulturális alapon egy elképzelt nemzeti közösségbe szervezte (Weber 1976).

Kelet-Európában a hatalmi legitimáció forrása jellemzően a paraszti kultúra lett, ami egyrészt nem-német és nem-zsidó, másrészt a népesség legnagyobb részét foglalja magába (Hofer 1995; Kjosszev 1999; Musat 2013). Az állam bár nem a kulturális termelés kizárólagos cselekvője, intézményesíti a társadalmi viszonyok összességét, és így megjeleníti és újratermeli a létező hatalmi viszonyokat. A kultúrán keresztül közvetített ideológia tehát az uralkodó osztályok hatalmának legitimációját szolgálja, így járulva hozzá az eszményi állampolgár megteremtéséhez és újratermeléséhez, aki mind a hatalom fenntartásában, mind pedig a termelés megszervezésében központi szerepet foglal el.

A KULTURÁLIS TERMELÉS SZEREPLŐI

Az intézményes kulturális termelés szereplői elsősorban értelmiségiek. Az értelmiségszociológia alapvetései szerint az értelmiségiek önmagukat egy kívülről, felülről származó (transzcendens) tudás és értékrend birtokosainak szokták tekinteni, miközben ez valójában saját anyagi, társadalmi pozíciójukból ered (Szelényi és Konrád [1978] 1989). Szelényi és Konrád szerint azonban ez önmagában még nem definiálja az értelmiségieket, mivel

minden más társadalmi osztály és csoport esetében is megfigyelhető, hogy saját érdekeiket és értékeiket egyetemesnek tüntetik fel. Így nem az különbözteti meg az értelmiségieket, hogy a saját értékeiket egyetemesként jelenítik meg, hanem az, hogy milyen hatékonysággal teszik ezt. Ez a hatékonyság pedig abból ered, hogy az értelmiség képes saját tudását az állami és kulturális intézményrendszereken keresztül a teljes társadalommal elfogadtatni, az ennek termelésében betöltött pozícióját pedig képes a tudásának monopolizálása révén legitimálni.

Ennek fényében érthető meg, hogy miért olyan fontosak az értelmiség számára az általuk osztott értékek a „helyesről" és a „szépről", valamint az ezekről folytatott viták. A magukat autonómnak (a társadalmi folyamatokat formálónak, de azok által nem formáltnak) tekintő művészeti és értelmiségi szerepek épp e nagyszabású, az anyagi viszonyokhoz látszólag nem kapcsolódó erkölcsi és esztétikai kategóriákon keresztül formálják és erősítik meg saját szerepüket. E helyzetekben az értelmiségi és művészeti vitákra jellemző módon az egyik fél rámutat arra, hogy a másik fél esztétikai és erkölcsi pozíciója valójában annak a saját anyagi részérdekeiben gyökerezik, és ezzel állítja szembe a saját, valóban egyetemes, érdek nélkül tetszésre alapuló ítéletét. A kulturális mező így egy olyan erőtér, melyben az anyagi érdekek sokszor esztétikai és erkölcsi érvekké alakulnak át, azaz a művészeti irányzatok vetélkedései mögött jellemzően hatalmi, társadalmi változások állnak, amik azonban megjelenésükben sokszor tagadják társadalmi eredetüket (Bourdieu [1992] 2013). Az viszont, hogy a művészeti mezőt folyamatos feszültségek jellemzik, nem rendszerhiba, hanem a mező erőtér-jellegéből fakad, melyben a mező szereplői az épp aktuális tétek szerint, magukat a többi szereplőtől megkülönböztetve igyekeznek szimbolikus és anyagi erőforrásokat felhalmozni. Ugyanakkor, ahogy arra Bourdieu is rámutat, a belső dinamikák, harcok és a változás külső tényezőknek is köszönhető, pontosabban a gazdasági és politikai mező függvénye: „[á]ltalánosabban, bár a belső harcok *elveiket* tekintve nagyon is függetlenek azoktól a viszonyoktól, amelyeket a külső harcokkal tartanak fenn, *származásukat* tekintve mindig függenek tőlük – akár a hatalmi mezőn belüli harcokról, akár az egész társadalmi mezőn belüliekről legyen szó" (Bourdieu [1992] 2013: 148; kiemelés az eredetiben).[2]

A kulturális termelés különböző formái eltérő logikák alapján működnek, maguk az almezők is összetettek, az autonómia és a heteronómia (külső meghatározottság) elvei

2 Bourdieu példájában a 19. század franciaországi irodalmi mezőben lezajló naturalista forradalomban közrejátszott mind az olvasó népesség számának növekedése, vagyis a gazdasági expanzióval együtt járó oktatási expanzió , mind „a (tág értelemben vett) szellemi munkások piacának egy viszonylag kedvező állapota [...], mely biztosította a minimális megélhetés forrását az olyan íróknak, akik nem rendelkeztek évjáradékkal" (Bourdieu [1992] 2013: 148).

mentén szerveződnek.[3] Bourdieu ennek megfelelően írja le a műfajok belső elkülönülésének folyamatát (Bourdieu [1992] 2013: 141), illetve polarizálódását: az almezőknek, műfajoknak megvannak a saját autonóm – avantgárd – és heteronóm pólusaik. Az egyes almezők tehát sajátos belső logikákkal és dinamikával rendelkeznek. Egy almezőn belül is történhet eltolódás az avantgárd pólus felőli a heteronóm pólus felé. Leegyszerűsítve, ez lehet egy inkorporációs folyamat, amely során az underground, szubkulturális jelentéseket magukba olvasztják a kulturális iparágak (lemezipar, divatipar stb.), vagy a popkultúrában is működő kulturális kánonképzési folyamat, azaz a társadalmi legitimáció, felszentelés felé való mozgás, amely ideológiai inkorporációként (Hebdige 1979) is értelmezhető.

A kulturális mezőn belül elkülöníthetők az elsősorban nem profitalapú, hanem magas szimbolikus tétekkel bíró almezők, mint a képzőművészet, az irodalom vagy a (klasszikus) zeneművészet, és az elsősorban profitalapú almezők, mint a populáris zene vagy a film, amelyek társadalmi beágyazottságukat, a kulturális hierarchiában elfoglalt pozícióikat tekintve is különböznek egymástól. E pozíciókra utal a magaskultúra és a popkultúra megkülönböztetése, mely történelmileg és társadalmilag beágyazott és ennek megfelelően térben és időben változó. Az előbbi csoport leírható bourdieu-i terminusokban az autonómiával rendelkező, erre törekvő, úgynevezett korlátozott termelés almezejeként, az utóbbi az ezzel versengő heteronóm, a hatalmi mezőben alávetett (máshogyan: a tőkelogikának alárendelt), úgynevezett tömegtermelés[4] mezeje (Bourdieu [1992] 2003: 144). E két almező ugyanakkor mégsem feleltethető meg egyértelműen kulturális területeknek, művészeti ágaknak. Nem állítható például, hogy a szimbolikus téteknek kizárólag a magasművészetekben lenne strukturáló erejük. (Ez például az alternatív rock műfajnál a „selling out" – „eladták magukat" – vádjának folyamatos fenyegetése esetében is látható, valamint abban az – ennek megfelelő – törekvésben is, hogy kifejezzék: elhatárolódnak a professzionalizmustól.)[5] Az sem állítható továbbá, hogy a tőke logikája ne érvényesülne bizonyos módokon a magasművészetek területén is (hiszen például a kilencvenes évekre a nyugati klasszikus és részben a kortárs

3 Az autonómia fogalma a kultúráról szóló diskurzusokban két különböző értelemben szokott felbukkanni. Egyrészt a jellemzően a kulturális termelők által használt módon, amiben ez a művészet szabadságának és függetlenségének a szinonimája, a művészeti alkotás elérendő és megvédendő alapfeltétele; másrészt pedig a bourdieu-i „relatív autonómia"-fogalom értelmében, ami a magaskultúrát nem a társadalomtól független térként, hanem egy olyan mezőként gondolja el, aminek saját szabályrendszere van, de ezen keresztül kapcsolódik más társadalmi folyamatokhoz. Bourdieu ez utóbbival szemben használja a heteronómia fogalmát, ami a kulturális termelés alárendeltségét, függőségét fejezi ki a gazdasági és a politikai mezőtől.

4 Saját fordításunk; Seregi Tamás fordításában: „nagytermelés" mezeje (Bourdieu [1992] 2003)

5 Hasonlóra utal Thornton (1995) „szubkulturális tőke"-fogalma is, amit a kilencvenes évek brit elektronikus zenei klubszcénájának szimbolikus hierarchiáit leírandó alkotott meg.

művészi zene is beépült az ekkor a CD-lemez-eladásokra építő, minden addiginál nagyobb profitot termelő lemeziparba – lásd például „A Három Tenor" szupersztár státusát ebben az időszakban).

A kulturális mezők szereplői saját függőségeik ellenére is mindig a saját autonómiájukról, a piactól és államtól való függetlenségükről beszélnek. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a kulturális termelők ne nyilvánulnának meg politikai és társadalmi kérdésekben. Amikor azonban társadalmi ügyekről beszélnek, saját értelmiségi, művészi pozíciójukból szólalnak meg, és a saját perspektívájukból egyetemesnek számító erkölcsi értékeket kérnek számon a társadalmon.

Az értelmiségiek, a kulturális termelők a modern társadalmakban nem alkotnak egyetlen, elkülönült osztályt és nem is függetlenek az adott társadalom osztályviszonyaitól. Jellemzően nem ahhoz az osztályhoz kapcsolódnak, ahonnan származnak, hanem egyfajta értelmiségi ethoszt képviselve kapcsolódnak más osztályokhoz. Ezt a helyzetet Gramsci a *hagyományos* értelmiségi fogalmával írja le, mely szerint az értelmiség vagy annak frakciói különböző politikai projektek felé is szabad vegyértékekkel bírnak (Forgacs 2000). Az azonban, hogy az értelmiség mikor milyen osztályprojektek felé fordul, történetileg változó. Az értelmiség az uralkodó osztály alávetett része, szellemi tőkéjét csak a politikai és gazdasági hatalomhoz kapcsolva fogadtathatja el, ezek igazolhatják vissza és erősíthetik meg tudásmonopóliumát (Szelényi és Konrád [1978] 1989). Amennyiben azonban az uralkodó osztály nem akarja, vagy – például egy gazdasági leívelés miatt – nem tudja ezt az anyagi téren is megnyilvánuló elismerést megadni, az értelmiségi és művészeti mező bizonyos frakciói – jellemzően a mezőn belül is alárendelt helyzetben lévő, például pályakezdő szereplői – gyakran az alávetett társadalmi osztályok felé fordulnak (Silver és Slater 1999; Janos [2000] 2003; Gagyi 2019). Ilyenkor, mint például az 1968-as lázadások esetében, a kulturális termelők a munkásságra vagy a parasztságra hivatkozva, annak a szóvivőiként igyekeznek megteremteni és fenntartani szimbolikus pozíciójukat (Nagy 2016; Szarvas 2016). E lefele nyitások azonban jellemzően időlegesek és csak addig tartanak, amíg a kulturális termelők előtt újra meg nem nyílnak a művészeti intézményrendszer kapui.

Valamennyi eddig vázolt értelmiségiszociológiai modell közös gyengesége, hogy csak egy nemzetállam keretein belül elemzik az értelmiség pozícióját, és nem veszik figyelembe, hogy ez milyen globális dinamikákba ágyazódik bele. A kapitalista világrendszerben a társadalmi változások nemcsak belső, hanem külső dinamikákból is fakadnak, így a kulturális mezők dinamikái is javarészt a tágabb összefüggésekből erednek (Cardoso és Faletto 1969; Janos [2000] 2003). E (fél)perifériás társadalmakat egymástól eltérő logikák szervezik, amit a szakirodalom különböző szerveződési minták együttes jelenléteként, más néven strukturális heterogenitásként nevez meg. A strukturális heterogeneitás fogalma azt jelöli, hogy a függő, alávetett pozícióban lévő társadalmakban a centrum és a helyi tőke

különböző osztályfrakciókat hoz létre, amelyek ízlésvilága is eltérő. Így kettős fordítással van dolgunk, amelyben a magyarhoz hasonló félperiférikus társadalmak szereplői a globális, történeti okokból adódó változásokat a lokális ideológiai harcok nyelvére fordítják le (Gagyi és Szarvas 2016), majd ezek a helyi ideológiai és anyagi küzdelmek átfordulnak a kulturális termelők esztétikai és erkölcsi nyelvére, amelynek első látásra semmi köze sincs a társadalmi folyamatokhoz.

Így a bourdieu-i értelmiségszociológia azért szorul kiegészítésre, mert csak a francia állam sajátosságait vette figyelembe, és nem volt tekintettel arra, hogy egy nemzetállami kulturális rendszer folyamatai milyen globális folyamatokba ágyazódnak. Egy, a világrendszerszintű folyamatokra is figyelő elemzésnek (például: Ortiz 2015) figyelembe kell vennie a művészeti termelők tőkés világgazdaságban elfoglalt pozícióját is, amit a magyar példa esetében félperiférias integrációként definiálunk (Éber, Gagyi, Gerőcs, Jelinek és Pinkasz 2014; Éber, Gerőcs, Gagyi, Jelinek 2019). Ez pedig nemcsak az előbb kibontott kettős, a feszültségeknek a globális szintről a nemzetállamira, a nemzetállami szintről pedig a művészeti mezőre való fordítását jelenti, hanem azt is, hogy a kulturális termelők sokszor nemcsak a saját nemzetállamukon belüli helyzethez, hanem a globális művészeti termelés folyamataihoz is igazodnak, amiben ugyancsak alárendelt pozíciót foglalnak el. Mindemellett a világrendszer centrumán kívüli kulturális termelésre jellemző az is, hogy a globális kulturális termelés centrumon kívüli pozíciót is áthatja a centrum mintázataihoz való igazodás vágya (Gagyi 2019). A strukturális heterogeneitásból fakadó, egymás melletti értékrendeken túl a kultúra azért is kaphat olyan gyakran kiemelt szerepet a magyar politikai és osztálykonfliktusokban, mert a félperiféria világgazdasági beágyazódása következtében a kelet-európai középosztályok ritkán tudják pusztán piaci tevékenységekből biztosítani a saját pozíciójukat. A kulturális beágyazottság ezért felértékelődik, a helyi középosztályban pedig nem a gazdasági, hanem a kulturális tőke válik meghatározó erőforrássá. Így egyfajta „kulturális burzsoáziáról" (Szelényi 2011) beszélhetünk, mely legitimitását és erőforrásait elsősorban az államtól nyeri.

Összességében: a kulturális mező folyamatos átalakulásban lévő, dinamikus és feszültségekkel terhelt erőtér, melyben a feszültségeknek jellemzően külső eredői vannak, melyek – az eredetüktől látszólag függetlenül – a kulturális mezőn belül ideológiai, esztétikai és erkölcsi konfliktusok formájában jelennek meg. E tágabb gazdasági-hatalmi viszonyok nem határozzák meg azt, hogy a külső konfliktusok milyen szimbolikus vitákban és művészeti alkotásokban fognak megjelenni, de hozzájárulnak a kulturális mező belső dinamikáinak jobb megértéséhez. A magyarhoz hasonló nem centrumjellegű kulturális mező feszültségeinek ezen felül megvan az a sajátossága is, hogy nemcsak a helyi társadalmi, gazdasági és politikai átalakulások szervezik, hanem a globális folyamatok egyoldalúan jelennek meg bennük.

KÖZMUNKA

A 2010 utáni kulturális hegemóniája nemcsak ideológiai, hanem erős anyagi alapokon is nyugszik. A 2012-ben induló kulturális közfoglalkoztatási programok, amelyekben legalább érettségivel, de sokszor diplomával rendelkező munkanélkülieket foglalkoztatnak, egyaránt jól példázzák ezt, valamint azt is, hogy a 2008-as globális pénzügyi válság milyen hatást váltott ki a kulturális foglalkoztatásban. Míg a kulturális termelésben létrejövő prekárius élethelyzeteket a nyugati szakirodalom jellemzően a megerősödő piaci kontrollhoz köti (pl. Ross 2009; Gill 2014; Morgan, Wood és Nelligan 2013), a magyarországi kulturális közfoglalkoztatás éppen arra példa, hogy a formalizált, ám a minimálbér alatt fizetett és határozott idejű szerződésekkel bíró munkát az állam szervezi meg.

A fehérgalléros munkanélküliek állami foglalkoztatására nem ez az első példa Magyarországon: az 1930-as évek gazdasági világválsága után a magyar állam hasonló módon – a nem-fehérgalléros munkásoktól elválasztva, a piaci bérek alatt – foglalkoztatta a munkanélkülivé váló értelmiségieket (Gyáni 2011; Czirfusz 2015). Így a kulturális közfoglalkoztatásnak kiemelt célja volt a válság után megnövekvő munkaerőpiaci tartaléksereg képzett részének megkötése, azonban emellett a program a kulturális termelés szféráját is formálta. Éppen ezért a kulturális közfoglalkoztatási programok az elmúlt években hasonlóan alakultak a tartósan munkanélküliek közmunkára fogásával és a munkaerőhiány kezelésével. A 2016-os 7832 fővel tetőző kulturális közfoglalkoztatotti létszám 2017-re 5815-re csökkent, majd 2018 júliusától a vidéki kulturális közfoglalkoztatást megszervező Nemzeti Művelődési Intézetnél szűnt meg mind a 2000 ilyen pozíció. A kulturális közfoglalkoztatást az államigazgatáson belüli konfliktusokból fakadó esetlegességek is jellemezték: 2019. március végén a kulturális közfoglalkoztatás teljes megszüntetését jelentették meg, majd egy hónapnyi kihagyás után 2019 májusától mégis újraindult a program. Ezek az átalakulások egyszerre mutatják azt, hogy a mindenkori kulturális közfoglalkoztatási programokat az ország aktuális gazdasági pozíciójához és a munkaerőpiac helyzetéhez szabják. Szembeötlő ugyanakkor a folyamatok önkényessége és esetlegessége is: a létszámcsökkentések mindig váratlanul, és – bizonyos esetekben – a különböző kormányzati szervek közti egyeztetés nélkül történtek. Emellett a kulturális közfoglalkoztatás jól mutatja a 2010 után kialakult rezsim kettős, egyszerre centralizáló és decentralizáló jellegét is. Míg a közfoglalkoztatási programok bevezetése centralizáló lépésnek tűnhet, melyben a foglalkoztatást, termelést és megélhetést az állam szervezi meg, addig a programok lebonyolítását egy nem állami, ám a felhalmozási rezsim kulturális hátországához tartozó cégre, a Nemzeti Művelődési Intézet Nonprofit Kft-re bízták, amelyet a Népművelési Intézet, majd Magyar Művelődési Intézet jogutódjaként a lakiteleki Népfőiskola Alapítvány hozott létre.

A kulturális közmunkaprogram, melyben tetőpontján több mint 8000 főt alkalmaztak az országos intézményektől a művelődési házakig, a kulturális intézményeket érintő, átlagosan 20%-os leépítésekkel járó 2011-2012-es megszorítások után indult el. Mivel az így foglalkoztatottak bérét nem az adott intézmény, hanem a központi költségvetés fizette, a kulturális intézmények ezzel ellensúlyozni tudták belső munkaerőhiányukat. Ez különösen igaz volt az országos kulturális intézmények esetében, melyek az ingyen munkaerő mellé sok esetben új technikai eszközöket is kaptak – az első kulturális közfoglalkoztatási programok a digitalizáció köré szerveződtek. Ezekben az intézményekben a munkanélkülivé vált fehérgalléros munkaerőt hivatalosan szakképzettséget nem igénylő munkakörökben foglalkoztatták, ám a gyakorlat azt mutatta, hogy a hosszabb ideig az intézményben dolgozó kulturális közfoglalkoztatottak gyakran szakképzettséget igénylő feladatokat is elláttak, és nem ritkán pont ugyanazokat a feladatokat végezték, mint közalkalmazotti státuszban lévő munkatársaik.

Ezekben az országos intézményekben a kulturális közfoglalkoztatás nemcsak a munkaerőpiacról kiszorulókat szívta fel, hanem gyakran a pályakezdőket is. A szakirányú végzettséggel rendelkező pályakezdők nemritkán azzal a szándékkal jelentkeztek a kulturális közfoglalkoztatásba, hogy idővel átveszik őket közalkalmazotti pozícióba. Ennek következtében a kulturális közfoglalkoztatás egyszerre több különböző társadalmi csoportot is mobilizált, illetve megkötött. Az új foglalkoztatási forma egy további – talán szándékolatlan – hatása a közművelődési intézményeken belüli potenciális bérharc tompítása volt. A tény, hogy a kulturális intézményekben a sokszor azonos munkát végző közalkalmazottakat és közmunkásokat különböző foglalkoztatók különböző bérekkel és különböző feltételekkel alkalmazták, egyrészt sokszor szimbolikus határt húzott a közalkalmazottak és – a szakszervezeti tagságtól is megfosztott – közfoglalkoztatottak közé, másrészt pedig hozzájárult ahhoz, hogy a közalkalmazotti fizetés kiváltságként, ne pedig az elégedetlenség tárgyaként jelenjen meg.

A program emellett megerősítette és közvetlenebbé tette a közművelődési intézmények beágyazottságát a klientúra-viszonyokba. Mivel a közfoglalkoztatási programok legfeljebb egyévesek voltak és a státuszokat az intézményeknek kellett igényelniük, az intézmények egy újabb irányból váltak függővé az államtól, hiszen az intézmények működéséhez jellemzően nélkülözhetetlenné vált a közfoglakoztatás.

A kulturális közfoglalkoztatás azonban nemcsak az országos intézményekben volt jelen, sőt, az így dolgozók mintegy háromnegyede kistelepüléseken dolgozott. Vidéki terekben a kulturális közmunkásokat a közművelődési intézményrendszer foglalkoztatta, de az igénybejelentés a foglalkoztató, jellemzően az önkormányzat, vagy az ahhoz tartozó, a helyi közművelődést szervező non-profit vállalat felől érkezett. Ez több helyen lehetőséget biztosított korábban nem használt művelődési házak újranyitására, a helyi közösségszervező

és művelődésszervező munka újraindítására (Juhász 2015), vagy civil szervezetek adminisztrációval foglalkozó munkaerejének növelésére. A kulturális közfoglalkoztatás tehát egy létező önkormányzati funkció költségeinek csökkentését biztosította. Más esetekben a létező patrónus –kliens viszonyokat erősítette meg. A vidéki közművelődési rendszer a létrejötte óta olyan intézmény, amely a helyi politikai elithez kapcsolódó kulturális elit újratermelésében játszik kiemelt szerepet (Kovalcsik 1986: 335). A közmunkások jelenléte – tereptapasztalataink alapján – több esetben is a helyi intézményben dolgozó értelmiségiek politikai alávetését szolgálta. A helyi művelődésszervezők gyakran számolnak be arról, hogy a közmunkás szakmai kompetenciái hiányosak, ám az önkormányzathoz és a helyi politikai elithez fűződő kapcsolatai miatt védve van a kritikától vagy elbocsátástól. Ilyen helyzetekben a kulturális közmunkás jellemzően a formális hatalmi viszonyokon kívüli vezetői pozícióba került.

Vagyis az ideológiai alávetésen túl a kulturális közfoglalkoztatás egyrészt anyagilag is megerősítette a közművelődési intézmények függőségét a formálódó új hegemón rezsimtől. Másrészt a kulturális közfoglalkoztatás bevezetése részben legitimálhatta is a közfoglalkoztatást az azzal kritikus értelmiségiek szemében, mivel a kulturális intézményekben dolgozó értelmiségiek is részt vállaltak a közfoglalkoztatotti rendszer működtetésében, saját munkájukban hasznosíthatták azt, illetve szembesülhettek a közfoglalkoztatás komplexitásával is. Harmadrészt a kulturális közmunka egyben osztálypolitika is volt: bár nem fizetett nagyságrendekkel jobban, mint az alapvető közfoglalkoztatás, mivel csak a legalább érettségivel rendelkezők számára volt nyitott, és a magasabb presztízsű munkahelyeken (könyvtárakban, művelődési házakban, múzeumokban) nyitott ilyen pozíciókat, osztálykülönbséget hozott létre és tartott fenn, valamint azoknak is szimbolikusan elfogadható munkát kínált, akik a kemény fizikai munkával járó közfoglalkoztatást méltóságukon alulinak éreznék.

PIAC ÉS ÁLLAM A POPULÁRIS ZENEI MEZŐBEN

Magyarországon a 2010-es években a populáris zenei mezőben jól nyomon követhető, ahogyan a belső dinamikákat és konfliktusokat többféle külső gazdasági és politikai tényező alakította. A populáris zene termelése, terjesztése és fogyasztása, sőt részben a róla folyó kommunikáció is a zeneipar intézményrendszerében és hálózatában történik. Ez a kulturális iparágakra általánosan is jellemző gazdasági sajátosságokkal rendelkezik. Ilyen jellemző többek között a sztár- és slágerorientáltság, amely a kulturális termékek sikerességének bizonytalan kiszámíthatóságából adódó kockázat csökkentése érdekében alakult ki (Hesmondhalgh 2007: 17–18, 21), és amely a digitalizációval – hosszabb távon legalábbis – tovább erősödött (Mulligan 2014; Barna 2018).

A slágerek termelésére szerveződő zeneipari intézményrendszer mellett, amelyet a fent ismertetett bourdieu-i értelemben a populáris zenei mező heteronóm pólusaként értelmezhetünk, a mező autonóm pólusa felé a zeneipar utánpótlását (Toynbee [2000] elnevezésével „protopiacát") is kitermelő helyi színterek, szubkultúrák, underground közegek helyezkednek el, amelyek mind esztétikájukban, mind termelési módjukban, infrastruktúrájukban igyekeznek elkülönülni a „főáramú" kereskedelmi popzenétől és ipari infrastruktúrától. A zeneipar belső feszültségei ugyanakkor nemcsak az autonóm–heteronóm tengely mentén értelmezhetők, hanem annak szerkezetéből adódóan is. A mező strukturálódása szempontjából is meghatározó az összefonódása a médiával – mind a közszolgálati médiával (rádióval és televízióval), mind pedig a kereskedelmi médiával, a szaksajtóval, a digitális, azon belül is a közösségi médiával. Jellegzetes továbbá a kapcsolódása más kulturális iparágakhoz , például a reklám-, a film- és a játékiparhoz, valamint összefonódása a „tech-iparral" (digitális, infokommunikációs technológiai cégekkel, szórakoztató elektronikával). Ezek a kapcsolódó iparágak olyan szempontból is érdekesek, hogy az állam ezek szabályozásán keresztül is jelen van a populáris zenei mezőben. Másfelől pedig a zeneipar helyi sajátosságai és alakulása csak a kulturális iparágak és a tech-ipar globális kapitalista logikáinak és mozgásának összefüggéseiben értelmezhetők.

A digitalizáció és ahhoz kapcsolódóan a kulturális fogyasztás gyakorlatainak átalakulása – például a streaming-alapú zenehallgatás elterjedése – ellenére Magyarországon az új zenék megismerése még mindig jelentős részben a rádión keresztül történik (ProArt 2017). Nem véletlen tehát, hogy a 2018-ban a *Magyar Idők* hasábjain zajló „kultúrharcos" cikksorozatban a populáris zene kulturális szegmense a rádió kiemelt kapuőr-szerepének taglalásán keresztül jelent meg: a vonatkozó cikk (Szakács 2018) a „balliberális" túlsúlyt kérte számon a közszolgálati könnyűzenei adón, a Petőfi Rádión, míg az erre adott válaszcikkek (pl. Sajó 2018) a rádió szelekciós mechanizmusait igyekeztek boncolni, különös tekintettel a „tesztközönség" szerepére – azaz tulajdonképpen heteronóm logikával érvelve. E vita jelentősége elsősorban szimbolikus, azonban jelenleg a zeneiparban dolgozók, alkotók között a magyar zene kis részaránya, illetve a rádióban rotációba kerülő, azaz rendszeresen játszott magyar dalok alacsony száma jelenik meg az egyik legfontosabb anyagi, megélhetési dilemmaként. Ez a zenészek, szerzők értelmezése szerint[6] akadályozza a karrierjüket, egyszerre fosztva meg őket a promóciós lehetőségtől és a jogdíjbevételtől (hagyományosan mindkettőben nagy szerepet játszik a rádió a zene gazdaságában). Továbbá a mező egyes szereplői számára úgy tűnik, hogy az összehangolt közszolgálati könnyűzenei műsorpolitika hiánya aláássa az NKA könnyűzenei pályázati programjának (2014-2017 között Cseh Tamás, majd 2017 októberétől

6 2018. május–júniusban és 2019. január–márciusban magyarországi zenészekkel és más zeneipari dolgozókkal készített interjúk alapján.

Hangfoglaló Program) hosszú távú sikerességét, a program által nyújtott mégoly kedvező lehetőségeket is. A zenei mező szereplőinek egy része rádiós játszások megtámogató hatása nélkül kidobott pénznek tartja a támogatásokat és hosszú távon feleslegesnek a program keretében szervezett tehetségkutató versenyeket.

A viszonyítási alapot az MR2-Petőfi Rádió 2007 és 2016 közötti időszaka jelenti, ezen belül is elsősorban a 2007 és 2012 közötti időszak, amikor az MR2-Petőfi Rádió egy sajátos pozíciót töltött be a kulturális mezőben a magyar nyelvű alternatív pop-rockzene tudatos népszerűsítésével.[7] A sajtóban rendszeresen a Petőfi „kultúrmissziós" időszakaként utalnak erre. 2007-ben a Petőfi Such György MR-elnöki mandátuma alatt és elképzelései mentén alakult át a fiatal korosztályt célzó popzenei adóvá, amely – a kereskedelmi zenei rádiókhoz képest is pozicionálva magát – „trendszetter", azaz ízlésformáló feladatot vállalt magára. (Ezt erősítették a Kultúrfitnesz című, tulajdonképpen egy popzenei értelmiségi tér létrehozására törekvő műsor vagy a produkciókat esztétikailag felszentelő MR2 Akusztik.) A rádió ekkor a fesztiválszektorral szoros együttműködésben, a legközvetlenebb módon hatalmat gyakorló kapuőrként alakítója és rögzítője volt egy általa „mainstreamesített" alternatív magyar nyelvű popzenei színtérnek, amelynek a lenyomata ma is nyomon követhető a zenehallgatási gyakorlatokban, ízlésben, a fesztiválszíntéren, illetve az alkotói együttműködések hálózatában. A műsorpolitika mellett azonban ehhez szükség volt külső, gazdasági tényezőkre is: ezek közé tartozik a fesztiválszíntér felfutása: a Sziget Kft. révén Magyarország be tudott kapcsolódni a nemzetközi élőzenei gazdaságba, a céghez tartozó fesztiválokon pedig – kölcsönös együttműködésekkel – be lehetett mutatni az előadókat (MR-Petőfi színpadok).

Az élőzene gazdaságának megerősödése globális szinten ugyanakkor a digitalizáció és a lemezipar (átmeneti) hanyatlásának az egyenes következménye. 2012-ben történt a rádiónál egy újabb műsorpolitikai váltás, amelyben szintén több tényező játszott közre. Egyrészről, a rádió vezetősége – kereskedelmi logika mentén, illetve a BBC Radio 1 bevett gyakorlatát követve – „vissza" akart fiatalítani hallgatóközönségét (mivel a 2007-ben megszólított idealizált 27 éves célhallgató ekkorra már 32 év körül volt). Másrészről, ekkoriban érzékelhető volt egy meghatározó nemzetközi populáris zenei trend, konkrétan az elektronikus tánczene mainstreamedése (legjellemzőbben a dubstep stíluson keresztül), amely mikroszinten úgy jelent meg, hogy a magyar nyelven megszólaló alternatív pop-rock mellett, illetve helyett egyre szaporodtak az ilyen stílusú, az alkotók által a rádió számára beküldött zeneszámok, a rádió pedig – összhangban a fiatalítással – elkezdte beépíteni ezt az irányvonalat a műsorba. Harmadrészről pedig közrejátszott a frekvenciakiosztás politikája

7 Az alábbi kifejtés részben az említett kutatás keretén belül egy rádiós dolgozóval készített interjúra támaszkodik.

is. 2012-ben megszűnt az országos lefedettségű, 1,8 millió hallgatóval rendelkező popzenei adó, a NeoFM, aminek következtében a Petőfi hallgatóinak száma majdnem megduplázódott (ekkor érte el az egymilliót). Az új közönség azonban a vezetőség értelmezésében „trendkövető" típusú, azaz „biztonságosabb", nem ízlésformáló rádiózáshoz szokott, amihez – tehát a piaci logikához – alkalmazkodott a Petőfi is. 2015-16 között 1,8-2 millió hallgató elérése lett a kitűzött célja, és e cél elérése érdekében szorította a magyar nyelvű tartalmat azóta elsősorban az éjszakai idősávba (ez az utóbbi időben valamennyit módosult). Ugyanakkor a Petőfi jelentősége a popzenészek érvényesülése szempontjából megmaradt, mivel azon kívül jelenleg az egyetlen országos lefedettségű (kereskedelmi) adó a nosztalgikus Retro Rádió, amelyre nem támaszkodhatnak.

Úgy tűnik azonban, hogy a populáris zene területén összehangolt kultúrpolitika helyett elkülöníthető, párhuzamos érdekcsoportok működnek: az NKA pályázati rendszere – amely pont akkor lépett működésbe, amikor a Petőfi elhagyta korábbi irányvonalát – nem találkozik a közszolgálati rádió műsorpolitikájával. Az egyre szélesebb területeket – előadók és klubok támogatása, zenei export, könnyűzenei örökség, könnyűzenei oktatás – lefedő, az előadók, menedzserek mellett szakmai rendezvényeken, workshopokon, konferenciákon keresztül nagyszámú, változatos tudással rendelkező szakembert integráló Hangfoglaló Program pályázati rendszere révén 2014 óta megkerülhetetlen, „betervezett" bevételi forrás lett a zenészek jelentős része számára.[8] A Hangfoglaló Program forrásaival nemcsak a zenészek vagy a támogatott klubok és koncerthelyszínek, de a zeneipar más szereplői, például a menedzsment vagy a (kis) kiadók is számolnak egy-egy turné vagy lemez tervezésekor. E fejlemények a populáris zenei mező állami inkorporációja, az állami függőség kialakítása irányába mutatnak. A fenti dinamikák ugyanakkor arra mutatnak rá, hogy a mezőben ezzel egyidőben ható helyi és globális piaci folyamatok, valamint a különféle érdekcsoportok összehangolatlan törekvései az állam részéről bonyolítják is ezt az inkorporációs hatást.

---

8 A 2017-es Zeneipari Jelentés (ProArt 2017) szerint 2016-ban a szerzők 23%-a, az előadók 32%-a pályázott forrásra, ennek 92%-a a Cseh Tamás Programot vagy más NKA-s pályázatot jelenti. Ugyanakkor saját kvalitatív kutatásunk („Kreatív munka a magyarországi zeneiparban", B.E.) első szakasza (15 interjú) azt mutatja, hogy a megkérdezett zenészek és menedzserek – elsősorban budapesti vagy Budapesten élő és alkotó, jellemzően az alternatív és a mainstream határán mozgó, illetve a jazz műfajában alkotó, változóan sikeres és ismert, de aktívan koncertező, saját közönséggel rendelkező előadók – mindegyike egyértelműen fontos, betervezett bevételi forrásként tekint a megpályázható állami támogatásokra, mindannyian rendszeres pályázók (ami évente számos beadott pályázatot jelent). Ez legalábbis arra utal, hogy van olyan szegmense a zenei mezőnek, amely az utóbbi években erőteljesen a pályázati források megszerzésére rendezkedett be.

IDEOLÓGIAI KONTROLL ÉS INKORPORÁCIÓ

Az Orbán-kormány kultúrpolitikáját kritikusai jellemzően pusztán ideologikus rezsimként írják le, mely a kultúra területén különösen tudatosan, adott esetben kultúraellenes módon igyekszik érvényesíteni a saját nemzeti-konzervatív gondolatrendszerét (Bozóki 2013). Ezzel szemben mi amellett érvelünk, hogy a kultúrpolitika a 2010 utáni felhalmozási rezsimben nem egységes, így az ideológiai kontroll és az inkorporáció egymás mellett tud létezni, szervesen egymáshoz illeszkedni és együttműködni. Természetesen sem az ideológiai kontroll, sem pedig az inkorporáció nem független az előző szakaszban vizsgált finanszírozási kérdésektől, ezért ez az elválasztásuk pusztán módszertani jellegű, azt a célt szolgálja, hogy ugyanazt a kérdést két különböző perspektívából tudjuk megmutatni.

A magát NER-nek nevező felhalmozási rezsim első négy évének kultúrpolitikáját értékelve Pápay (2014) egymással vetélkedő erőközpontokról írt. Az azóta NER-en belül, de gyakran nyilvánosan zajló viták (mint a 2018-ban „kultúrharc" néven folyó közéleti viták, vagy ugyanabban az évben a Tusványosi Nyári Szabadegyetemen zajló kultúrpolitikai kerekasztal) egyaránt azt mutatják, hogy sokkal inkább erőközpontok vetélkedéséről és konfliktusáról, mintsem egy végiggondolt közpolitikai vagy esztétikai program megvalósításáról van szó. E térben a különböző erőközpontok sokkal inkább a saját perspektívájuk és az annak megágyazó anyagi érdekeik szerint értelmezik a kultúrára vonatkozó, viszonylag absztrakt iránymutatásokat.[9] Az iránymutatások absztrakt volta pedig megágyaz annak (vagy éppen alkalmazkodik ahhoz), hogy a NER kultúrpolitikájában különböző pályaívet leíró, különböző értékrendű csoportok vetélkednek egymással. Orbán Viktor olyan iránymutatásai, mint például a *l*étezés magyar minőségének megőrzése, egyszerre érthetőek felhívásként az etnonacionalista irodalom támogatására és a nemzetközileg elismert filmek létrehozására is.

A NER kultúrpolitikája természetesen kísérleteket tesz a kánon klasszikus konzervatív újraírására – jellemzően ezek is kapják a legnagyobb médiafigyelmet –, azonban még ezen belül is sokféleséget láthatunk. E konzervatív kultúrpolitikai kísérletek jellemzően az olyan, hagyományosan magas állami szerepvállalással működő, jellemzően csak az értelmiségi mezőben figyelemmel kísért területeken jelentek meg, mint a könyvkiadás (lásd a Nemzeti Könyvtár programot) és a képzőművészet (lásd a Magyar Művészeti Akadémia alaptörvénybe

9 Az ilyen absztrakt, sokféleképp értelmezhető iránymutatásra példa Orbán Viktor 2009-es kötcsei beszéde: „S ez a kulturális minőség az, amit egy kormányzatnak meg kell őriznie, illetve ezt a közösséget abban az állapotban kell megtartania, hogy a bennünket az összes többi nemzeti közösségtől megkülönböztető kulturális minőség fennmaradjon" (Orbán 2010).

emelését és a Műcsarnok működését, vagy a 2012-es Alaptörvényt illusztráló kiállítást).[10] Így ezek az etnonacionalista kultúrpolitikai lépések nem, vagy kevéssé kötődnek konkrét tőkeérdekekhez, sokkal inkább egy szimbolikus erőtérben mozognak, amelyben a cél a kormányzati politikákkal összhangban lévő, azokat szimbolikusan megerősítő kultúra feltalálása. Ugyanakkor a NER más közpolitikai kísérleteihez ízlésformálás és szimbolikus csoportképzés szempontjából szervesen kötődnek. Míg a család-, vagy lakhatási politikák is egy feltörekvő nemzeti középosztályt támogatnak, az etnonacionalista kultúratermelés szintén megágyaz kultúrafogyasztási mintáiknak. Miközben a képzőművészet területén a népi formák bevonása elfogadottá vált, az új nemzeti középosztály a kistelepüléseken működő népi iparművészek munkáinak vásárlásán keresztül vesz részt az nemzeti autenticitás fogyasztásában.[11]

A konzervatív kánon-újraírási kísérletek azonban nem egyformák, a különböző szereplők más-más életpályákon kerültek a helyi, félperiferiás hegemónia erőterébe, így motivációjuk és értékrendjük is különböző. Egyszerre vannak jelen a konzervatív értékek fontosságát és a szakralitást hangsúlyozó, de közben a hazai közegben gyakran alárendeltnek számító avantgárd esztétikai nyelven alkotó szereplők (mint például Vidnyánszky Attila a Nemzeti Színház élén, vagy mint L. Simon László, akinek esetében a politikai és az alkotói szerep jobban elkülönül). A múzeumi mezőben vannak konfliktusok árán kinevezett, de a hazai avantgárd hagyományt kanonizáló és intézményesítő szereplők (mint például Fabényi Júlia a Ludwig Múzeum élén), és olyanok is, akik a klientúra-viszonyokba való sikeres beágyazódásukból nyerik legitimációjukat (Rosonczy Kovács Mihály, a Magyar Népzenei Nagykövetség vezetője), melyet nem egy nemzeti elitkulturális, hanem sokkal inkább egy, a nemzetközi esztétikai standardoknak megfelelő és piacosító logika követ (mint a Szépművészeti Múzeumot és a Magyar Nemzeti Galériát vezető, a Liget Budapestet miniszteri biztosként irányító Baán László). Az irodalmi mezőben ezzel szemben a korábbi hegemónia teljes politikai és esztétikai tagadására építő, a nemzeti kultúra fontosságát hangsúlyozó

10 Ezzel szemben más, kisebb szimbolikus tétekkel bíró mezőkben, mint például a gasztronómia vagy a fesztiválok esetében azt láthatjuk, hogy nincsen különösebb eltérés az általános felső középosztálybeli ízlésvilág és a kormányzatilag is támogatott ízlés közt. Ezekben a terekben az anyagi érdekek mentén sokkal kompromisszumkészebben alakulnak az erőviszonyok. Például a kormányzatilag is támogatott „újragondolt magyaros konyha" (lásd a budapesti Bocuse d'Or döntőt vagy a Lévai Anikó által patronált Magyar Konyha magazint) egyszerre illeszkedik a hazai turizmust támogató (és így a megtermelt értéket az országban tartó és azt az uralkodó tőkefrakciók által lefölöző) kormányzati politikákhoz, illetve a kurrens nemzetközi gasztronómiai trendekhez is. A Venesz József szakácskönyvei elleni támadás és a 19. századi nagypolgári konyhához való visszatérés kísérletei pedig egyszerre tartalmaznak antikommunista érzelmeket, próbálják újradefiniálni a magyar konyha jellegzetességeit és fejezik ki a felzárkózás vágyát a nyugat-európai gasztronómiai trendekhez (Mélyi 2013).

11 2018 augusztus-december között népi iparművészekkel készített interjúk alapján.

szereplők váltak uralkodóvá (mint például Orbán János Dénes a Kárpát-medencei Tehetséggondozó Nonprofit Kft. és Demeter Szilárd a Petőfi Irodalmi Múzeum élén), akiknél a politikai korrektség kritikája, egy újradefiniált közérthetőség és az uralkodó maszkulinitás-modell a korábbi hegemónia kritikájának az alapja.

Ez a néhány különbség is megmutatja, hogy még a hagyományos elitkultúra körében mozgó szereplőkél is milyen változatosan alakul, hogy ki milyen módon vesz részt a kulturális hegemónia kiépítéséhez. Ez pedig azzal a következménnyel is jár, hogy a hegemónia ideológiai összetevője összehangolatlan, rugalmas és bevonó. Ennek következtében a NER kulturális hegemóniája teret tud adni az eltérő érdekekkel és értékekkel bíró frakcióknak, és ezért van az, hogy ezeknek a konfliktusai egyre inkább a NER-en belül zajlanak.

A NER kulturális hegemóniájának kevéssé összehangolt, alulszabályozott és versengő csoportok által épített volta azzal is jár, hogy hatékonyan be tudja tagolni a korábbi hegemónia azon szereplőit, akik autonómiájuk fenntartásánál fontosabbnak tartják, hogy folytatni tudják karrierjüket, kulturális termelési és kutatási programjukat. A magukat politikailag, illetve esztétikailag a korábbi hegemónnal szemben pozícionáló elitkulturális szereplők is nyitottak a korábbi hegemónia egyes szereplőinek betagolására, bár kisebb mértékben, mint a termelésjellegű és kisebb szimbolikus töltettel bíró zene, film vagy dizájn mezőiben. Ennek ellenére az új intézmények megjelenései, szellemi termékei sokszor nehézkesnek, esetleg amatőrnek tűnnek. Ennek oka, hogy bár a korábbi hegemón megbukott, de a jelenlegi csak részlegesen épült ki, és ez feltárja a korábban természetesnek vett értékek és a még nem stabilizálódott új normák konstruált természetét. A korábbi normák (szakmaiság bármilyen aranyvesszője) nem általában az absztrakt tudományosság vagy kulturáltság abszolút etalonjai voltak, hanem a korábbi hegemón által felállított természetesnek tekintett, de konstruált morális világ termékei. Az értékrombolásként értelmezett diskurzusok a régi értékrendek összeomlásáról és az új normák még csak részleges kiépültségéről tesznek tanúbizonyságot.

Az inkorporációt kétirányú folyamatként érdemes felfogni, ami egyszerre formálja az uralkodó kultúrát és az azzal szembeni ellenállást is. Így az inkorporáció a folyamatosan újraképződő és átalakuló hegemóniaépítés kulcsfontosságú pontja, mely során meglazul, kitágul a kiépülő új hegemónia, és mely során a inkorporálódó kulturális termelők több erőforráshoz és elismeréshez juthatnak. Az inkorporáció mélységére és jellegére azonban nincsenek mindenhol érvényes receptek, ezek az adott kulturális tér jellegzetességeihez idomulnak. Ezen túl a mai magyar kulturális mezőben is azt láthatjuk, hogy az esetlegességeknek és a személyes pozícióknak nagy szerepe van abban, hogy melyik almezőben milyen mélységű az inkorporáció, és milyen esetekben bélyegzik meg kollaborációként. Az adott kulturális almezők belső jellegzetessége mellett a térbeliség is számít. Ahogy Kristóf Luca (2017) meggyőzően érvelt, a színházigazgatók közt vidéken az elitváltás, míg Budapesten az inkorporáció volt az uralkodó stratégia. E két út között nem az erkölcsi,

hanem a stratégiai különbség a döntő: különböző feltételek között más és más módon lehet hegemóniát építeni.[12]

A Terror Házát is működtető Közép- és Kelet-Európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Közalapítvány az inkorporáció szempontjából a 2010 utáni tőkefelhalmozási rezsim kulturális mezőjének egyik legsikeresebb és legsokoldalúbb szereplője. Az irodalmi mezőbe frissen belépő Közalapítvány megszerezte Kertész Imre hagyatékát és 2017-ben létrehozta a Kertész Imre Intézetet. Az Intézet, mely azóta Petri György és Arthur Koestler hagyatékának egy részét is kezeli, következetesen egyfajta új, kommunistaellenes irodalomtörténeti kánon megalkotására tesz kísérletet olyan szerzők középpontba állításával, akik korábban ritkán kerültek egymás mellé. Petrit kommunizmusellenessége mellett hegemón maszkulinitása, a nőket sokszor tárgyiasító hangvétele is alkalmassá teheti az új hegemóniába való beépítésre, különösen mivel ez a szerep a saját egykori közegében az elmúlt években egyre gyakrabban kérdőjeleződött meg, míg az új irodalmi hegemóniában ez a fajta maszkulinitás értéknek minősül. Ennek az inkorporáló projektnek különösen fontos tétje az, hogy az 1990-es, 2000-es évek jobboldali kulturális normái által kevésre értékelt, sőt gyakran megvetett és a liberális hegemóniához sorolt szerzőket von be.

A Közalapítvány egyszerre képes ideológiát szolgáltatni a jobboldali kultúrpolitika ritka következetes gyakorlati teendőihez, és foglalkoztatni a kortárs magyar művészfilm egyik fontos figuráját (Pálfi Györgyöt), emellett népszerűsíteni az EU-val és az antipopulista diskurzusokkal kritikus, de alapvetően baloldali, leninista angol szociológust, Frank Füredit, illetve az amerikai az alt-right egyik legnagyobb sztárját, Milo Yiannopoulost. A Közalapítvány továbbá a baloldali gondolkodás inkorporálására is képes: a Terror Háza kutatási igazgatója, Békés Márton a baloldali közértelmiségivel, Böcskei Balázzsal közösen publikálta a dzsentrifikáció kritikáját a hagyományos férfiszerepek dicsőítésével ötvöző *Ki!* (2015) című kötetét. Végül, de nem utolsó sorban a Közalapítvány nemcsak az értelmiségi mezőben aktív, hanem sikerrel fordítja le közérthetőbb nyelvre a jobboldali hegemóniához szükséges, ugyancsak hozzá tartozó Kommunizmuskutató Intézetben megtermelt történelemszemléletét is.

---

12 Például nem klasszikus humánértelmiségi, hanem a hazai középosztálynak szóló tágabban vett kultúra- és ideológiatermelés egyik jellegzetes esete a NER-ben a Brain Bar Budapest. Az önmagát „jövőfesztiválként" definiáló rendezvény a szilícium-völgybeli digitális kapitalizmus ideológiáját (Turner 2018) igyekszik összeforrasztani a NER valóságával, hasonló módon, ahogy a Liget Budapest teszi ezt a globális építészeti trendekkel. A NER nyugatos irányultságú tőkefrakciója által tulajdonolt Brain Bart (aminek profilja a nem már nem létező Design Terminállal mutat folytonosságot) számos, a rendszer működésétől anyagilag is függő nagyvállalat, illetve hat különböző magyar kormányzati szerv finanszírozza. A fesztivál programja és fellépő-névsora sokrétű, és nem a helyi félperiferiás tőkésosztály gyakorlati problémáira keres és kínál választ, hanem elsősorban a libertariánus kapitalizmus ideológiáit és az abból fakadó pozitív, globális küldetéstudatot termeli a jelen és a jövő nemzeti tőkésosztályának.

A Terror Háza mindeközben kimondottan magas látogatottságú kiállításokat hoz létre (évi 300 000 látogatójával az egyik legnépszerűbb magyar kiállítóhely).

A 2010 utáni tőkefelhalmozási rezsim kultúrpolitikájának másik sikeresen inkorporáló intézménye kétségkívül a 2011-ben a magyar filmipar átszervezése nyomán létrejövő Magyar Nemzeti Filmalap, amely Andy Vajna alatt vonta közös intézmény alá a magyar filmfinanszírozást (Varga 2016). A Filmalap sikeres hegemóniaépítésében fontos szerepet játszott, hogy válsághelyzetben jött létre, egységessé téve az addig széttagolt filmfinanszírozást, illetve befolyásos vezetője révén gyorsan biztos anyagi bázisra is szert tett.[13] A Filmalap elfogadottságában azonban minden bizonnyal komoly szerepet játszik az is, hogy a film a kulturális termelés más ágainál költségesebb, így a filmipar erősen finanszírozásfüggő, ami Kelet-Európában egyben államfüggőséget is jelent. Az elfogadottság egy másik aspektusa az lehetett, hogy az a hazai és nemzetközi filmipar jegyzett figurája, Andy Vajna kezébe került – ami a mező szereplői számára a filmgyártás kiemelt jelentőségét és szakmaiságát ígérte. Így a magyar filmkészítés üzemszerűvé tételére törekvő Filmalap nem ütközött a nemzetközi trendekkel sem, sőt, épp azokat honosította meg. A forgatókönyvfejlesztés rendszerének intézményesülése és a finanszírozandó filmek konzultáció-kényszere pedig társadalmilag érzékeny, de a NER-t nyíltan nem bíráló művek megszületését tette lehetővé.

Azonban minél magasabbak az erkölcsi és szimbolikus tétek egy művészeti mezőben, annál inkább kockáztatja egy alkotó a saját szakmai presztízsét abban az esetben, amennyiben együttműködik a NER kulturális intézményrendszerével. Így különösen a magas szimbolikus, ám alacsony gazdasági tétekkel bíró, a klasszikus elitkultúrába sorolt almezőkben viszonylag kevés inkorporálódó alkotót találunk. Az ezt az utat választó – például Magyar Művészeti Akadémiába (MMA) belépő, vagy a Műcsarnokban kiállító – alkotók ezzel egyszerre kockáztatják szimbolikus tőkéjüket az MMA-t „illegitimnek" tekintő művészeti mezőben, de alakítják is azt, hogy mi számít „legitimnek" és mi „illegitimnek" a mező szabályai szerint. Azaz e definíciók folyamatosan mozgásban vannak, akárcsak a kulturális hegemónia és a mindig ahhoz képest definiálódó ellenállás is. Az uralkodó kultúrpolitika egy-egy változása után, különösen az új erőforrások megjelenése esetén a szimbolikus térben is újrafogalmazódik, hogy mi számít legitimnek és mi nem, ami még az olyan intézményeknek is gondot okozhat, melyek önképüket az állami források bojkottálására építik. Erre példa az Off Biennálé, ahol az „állam" folyamatos újradefiniálását figyelhetjük meg annak kapcsán, hogy az állami erőforrások közül mi számít bojkottálandónak és mi pedig eleve adottnak, vagy felforgatónak, és így elfogadhatónak. Hasonló tétekről folyt vita a 2018-ban létrehozott, bizonyos díjak után alanyi jogon járó, de az MMA-n keresztül igényelhető

13 A Filmalap 2012 óta elsősorban a hatoslottó játékadójából működik.

művészjáradék legitimitásáról, melyben a mező liberális kulcsfigurái végül erkölcsileg elfogadhatónak definiálták a járadékot (Kőszeg 2018; Radnóti 2018).

Az inkorporáció mindazonáltal nemcsak az ellenálló, a 2010 előtti uralkodó kultúrához tartozó kulturális formák státuszát változtatja meg, hanem az épülő új hegemóniát is formálja. Ritkák az olyan tudatossággal összeálló hegemóniaépítő projektek, mint a Terror Háza. Számos – kevésbé fókuszban lévő – kulturális intézmény esetében inkább azt látjuk, hogy a rövidebb, konfliktusos időszak után egy megalkuvóbb, konszenzusos korszak következik, melyben a korábbi hegemónia szereplői is növekvő teret kapnak – ahogy ez történt a Magyar Művészeti Akadémia, a Műcsarnok vagy a Ludwig Múzeum esetében is. Így a rezsim viszonylag sikeres inkorporáló hatása azzal a következménnyel is jár, hogy a hegemónia határvonalai elmosódnak, és bizonyos esetekben inkább az elitek folyamatos újratermelését, semmint egy tudatos hegemóniaváltást figyelhetünk meg. E perspektívából a rezsim holdudvarán belül 2018-ban „kultúrharc" néven folyó konfliktusnak (és a korábbi évek hasonló vitáinak) az az alapvető tétje, hogy mi legyen az új hegemónia építésének stratégiája: inkább egy inkorporáló (azaz bevonó, ideológiailag is lazábban definiált) vagy inkább egy ideológiailag tisztább (így konfliktusosabb, és kevésbé bevonó) modell? A kultúrára vonatkozó kormányzati iránymutatások aluldefiniáltsága megkönnyíti e konfliktusoknak kiéleződését. Bár a kultúrharc vitái a hegemóniaépítés helyes és sikeres módjáról szólnak, az ebben résztvevők és érintettek (beleértve a liberális értelmiség különböző frakcióit is) minden bizonnyal nem pusztán a hegemóniaépítés mikéntjét tárgyaló technikai vitaként élik meg ezt. A kultúrharcban konfliktusba kerülő hegemóniaépítési stratégiák a résztvevők mélyen rögzült esztétikai preferenciáival is össze vannak fonódva, így a vitatkozó álláspontok nem pusztán különböző stratégiák, hanem eltérő életutakkal és pozíciókkal járó változó ízlésekből is fakadnak.

A helyi, félperifériás hegemónia kulturális mezőjét uraló frakciók együttélése nem feltétlenül termel ki konfliktusokat. A különböző kulturális almezőkben más és más érdekcsoportok az uralkodók, ezek az almezők sokszor egymással párhuzamosan működnek, így pedig kevéssé ütköznek össze egymással. Ráadásul az egyes almezőkben kiépülő hegemóniák sem feltétlenül stabilak és megkérdőjelezhetetlenek: a képzőművészet vagy az irodalom területén is találunk versengő frakciókat, azonban túl is élhetik megalapozójuk halálát, ahogy ez a filmgyártást ellenőrző Andy Vajnának az inkorporálás elvén nyugvó hegemóniaépítő stratégiával történt.

KÖVETKEZTETÉSEK

E tanulmányban három területen keresztül mutattuk meg a 2010 utáni kultúrpolitikai változásokat, a kormányzás és a kulturális termelés almezőinek viszonyát. *Egyrészt* a kulturális

közmunka az értelmiségi alsóközéposztály lecsúszását hivatott mérsékelni, miközben egy-egy állami feladat ellátásának költségeit csökkentve felszívja a friss diplomás humán értelmiség azon csoportjait, amelyek nem rendelkeznek a kulturális mezőn belül elégséges társadalmi tőkével. Mindeközben a vidéki kistelepüléseken a kulturális közmunka új függőségi viszonyokat hoz létre, illetve régieket erősít meg. *Másrészt* az állami ideológiai kontroll és az anyagi bizonytalanság kettős prekarizációt teremt, a kulturális dolgozók kitetté válnak a rövid, határozott idejű szerződéseknek, ugyanakkor alkalmazkodniuk kell a helyi, politikai elitek igényeihez is. A kulturális termelés területén történt változások is többrétűek: az egyes almezők között és az egyes almezőkön belül is egyszerre van jelen mind a piaci-menedzseri szemlélet, mind pedig az ideológiatermelő és -fenntartó funkció. A popzene példája azt mutatja meg, ahogy a kulturális termelés globális beágyazottsága és a kitettség a piacnak kettős függőséget hoz létre, aminek egyik forrása a strukturális heterogeneitás, Magyarország alávetett helyzete a kapitalista világrendszeren belül. *Harmadrészt* az ideológiatermelésre szakosodott almezőkön belül is jelentős ellentmondások figyelhetők meg, a szereplők a kultúrára vonatkozó iránymutatásokat érdekeik szerint különbözőképpen értelmezik és építik be mindennapi gyakorlataikba. A hegemón kultúra, ami inkorporáción, szelekción és tiltáson keresztül építi be az arra alkalmas gyakorlatokat, folyamatos mozgásban van. A kulturális elitépítés, annak szimbolikus kijelentései viszont szervesen kapcsolódnak a konzervatív osztálypolitikák egészéhez. A rendszer kritikusai az összehangolatlanságot és a szakmaiatlanságot kérik számon, miközben éppen egy új hegemónia születésének vagyunk a tanúi: a korábbi hegemónia értékei továbbra is fenntartják magukat, miközben az új morális, szimbolikus univerzum még nem természetes. Az állam túlhatalmának kritikája vagy a szakmaiatlanság bélyege az új hegemónia által is használt ellentétpárokba illeszkedik (pl. autentikusan magyar–európai, liberális–nemzeti stb.). Ezek az alternatív és ellenzéki gyakorlatok Raymond Williams leírása szerint csak ellendiskurzusok, mivel az uralkodó osztályok kategóriáiban gyökereznek, a rezsim logikája szerint hoznak létre ellenállást (Williams 1973: 10). A kritika valódi tétje az, hogy felismerjük a hegemónia működésének összetettségét, a hasonló pozícióban lévő társadalmi csoportok érdekeit és sérelmeit, illetve az ebből fakadó cselekvési lehetőségeket. A régi hegemón bukását és az új befejezetlenségét az értékvesztés feletti kesergés helyett lehetőségként érdemes szemlélnünk, hiszen éppen ez az átmeneti pillanat mutatja meg a társadalmi gyakorlatok konstruált voltának valódi természetét.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Arrighi, Giovanni (1994): *The Long Twentieth Century: Money, Power, and the Origins of Our Times*. Verso.

Adorno, Theodor W. (1998): Fétisjelleg a zenében és a zenei hallás regressziója. In: *A művészet és a művészetek*, Szerk. Zoltai Dénes. Helikon.
Agárdi Péter (2015): *Nemzeti értékviták és kultúrafelfogások 1847-2014*. Napvilág.
Anderson, Benedict ([1983] 2006): *Elképzelt közösségek: Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről*. L'Harmattan.
Bagi Zsolt (2018): Nemzeti kultúra. In: *Mérce*. Interneten: https://merce.hu/2018/11/21/nemzeti-kultura/ (Letöltve: 2019.04.02.)
Barna Emília (2018): Konzervatív fordulat a zeneiparban és a digitális zeneipar új vállalkozói. In: *Fordulat*, No. 23.: 165–183.
Bourdieu, Pierre (1991): *Language and Symbolic Power*. Polity.
Bourdieu, Pierre ([1992] 2013): *A művészet szabályai: Az irodalmi mező genezise és struktúrája*. Budapesti Kommunikációs és Üzleti Főiskola.
Bozóki András (2013): Családi tűzfészek: A kultúra a szimbolikus politika fogságában. In: *A magyar polip: a posztkommunista maffiaállam*. Szerk.: Magyar Bálint – Vásárhelyi Júlia. Noran Libro.
Böcskei Balázs – Békés Márton (2015): *Ki!* L'Harmattan.
Cardoso, Fernando Henrique – Faletto, Enzo (1979): *Dependency and Development in Latin America*. University of California Press.
Corrigan, Philip – Sayer, Derek (1985): *The Great Arch: English State Formation as Cultural Revolution*. Blackwell.
Crehan, Kate (2002): *Gramsci, Culture and Anthropology*. University of California Press.
Czirfusz Márton (2015): A közfoglalkoztatás térbeli egyenlőtlenségei. In: *Munkaerőpiaci Tükör 2014*. Szerk.: Fazekas Károly – Varga Júlia. MTA KTI.
Éber Márk Áron – Gagyi Ágnes – Gerőcs Tamás – Jelinek Csaba – Pinkasz András (2014): 1989: Szempontok a rendszerváltás globális politikai gazdaságtanához. In: *Fordulat*, No. 21.: 10–63.
Éber Márk Áron – Gagyi Ágnes – Gerőcs Tamás – Jelinek Csaba (2019): 2008–2018: Válság és hegemónia Magyarországon. In: *Fordulat*, No. 26.: 28–75.
Forgacs, David (2000): *The Gramsci Reader*. New York University Press.
Gagyi Ágnes – Szarvas Márton (2016): Válság, művészet és politikai aktivizmus – ma: A kortárs kulturális mező újrapolitizálódásának társadalmi környezete. In: *Eszmélet*, Vol. 28., No. 112.: 111–133.
Gagyi Ágnes (2019): *A válság politikái. Új kelet-közép-európai mozgalmak globális perspektívában*. Napvilág.
Gyáni Gábor (2011): Közmunka a Horthy-korban: Az állami szociálpolitika megoldási kísérletei. In: *História*, Vol. 33., No. 7.: 30–33.

Gill, Rosalind (2014): Academics, Cultural Workers and Critical Labour Studies. In: *Journal of Cultural Economy*, Vol. 7., No. 1.: 12–30.
Haraszti Miklós (1991): *A cenzúra esztétikája*. Magvető.
Hebdige, Dick (1979): *Subculture: The Meaning of Style*. Methuen & Co. Ltd.
Hesmondhalgh, David (2007): *The Cultural Industries*. 2nd Edition. SAGE.
Hobsbawm, Eric – Ranger, Terence (szerk.) (1983): *The Invention of Tradition*. Cambridge University Press.
Hoare, Quentin – Nowell Smith, Geoffrey (szerk.) (1971): *Selections from the Prison Notebooks of Antonio Gramsci*. Lawrence & Wishart.
Hófer, Tamás (1995): The „Hungarian Soul" and the „Historic Layers of National Heritage": Conceptualizations of Hungarian Folk Culture In: *National Character and National Ideology in Interwar Eastern Europe*. Szerk.: Banac, Ivo – Verdery, Katherine. Yale Center for International and Area Studies.
Janos, Andrew C. ([2000] 2003): *Haladás, hanyatlás, hegemónia Kelet-Közép-Európában*. Helikon.
Joseph, Gilbert Michael – Nugent, Daniel (szerk.) (1994): *Everyday Forms of State Formation: Revolution and the Negotiation of Rule in Modern Mexico*. Duke University Press.
Juhász Erika (2015): A kulturális közfoglalkoztatásról – számok, adatok összefüggések a harmadik program félidején. In: *Szín – Közösségi Művelődés*, Vol.: 20., No. 4: 10–17.
Kapoor, Ilan ([2002] 2010): Kapitalizmus, kultúra, cselekvés. Függőségi elmélet kontra posztkolonializmus. In: *Fordulat*, No. 10.: 101–124.
Kjosszev, Alekszandar (2000): Megjegyzések az önkolonizáló kultúráról. In: *Magyar Lettre Internationale*, No. 37.: 7–10.
Kovalcsik József (1986): *A kultúra csarnokai II*. Művelődéskutató Intézet.
Kowalski, Alexandra (2007): State Power as Field Work: Culture and Practice in the French Survey of Historic Landmarks. In: *Practicing Culture*. Szerk.: Sennett, Richard – Calhoun, Craig. Routledge.
Kőszeg Ferenc (2018): Tapodtat se az MMA nélkül! In: *Élet és Irodalom*, Vol. 62., No. 2.: 4.
Kristóf, Luca (2017): Cultural Policy in an Illiberal State. In: *Intersections*, Vol. 3., No. 3.: 126–147.
Mélyi József (2013): Javított kiadás előtt. In: *Magyar Narancs*. Interneten: https://magyarnarancs.hu/belpol/javitott-kiadas-elott-84759 (Letöltve: 2019.05.24.)
Mélyi József (2018): Felelőtlenség. In: *tranzitblog.hu*. Interneten: http://tranzitblog.hu/melyi-jozsef-felelotlenseg/ (Letöltve: 2019.04.02.)
Mallon, Florencia E. (1995): *Peasant and Nation: The Making of Postcolonial Mexico and Peru*. University California Press.
McRobbie, Angela (2013): „Everyone is Creative": Artists as New Economy Pioneers? In: *ONCURATING.org*, Vol. 16., No. 1: 58–61.

Morgan, George – Wood, Julan – Nelligan, Pariece (2013): Beyond the Vocational Fragments: Creative Work, Precarious Labour, and the Idea of 'Flexpolitation'. In: *The Economic and Labour Relations Review*, Vol. 24., No. 3: 397–415.

Morgan, John W. (2006): Cultural Policy, Stalinism and the Communist International. In: *International Journal of Cultural Policy*. Vol. 12., No. 3: 257–271.

Mulligan, Mark (2014): The Death of the Long Tail: The Superstar Music Economy. Interneten: http://www.promus.dk/files/midia_consulting_-_the_death_of_the_long_tail.pdf (Letöltve: 2019.03.28.)

Musat, Raluca (2014): Cultural Politics in the Heart of the Village: The Institutionalisation of the Cămin Cultural in Interwar Romania In: *New Europe College Stefan Odobleja Programme Yearbook 2012–2013*.

Nagy Gergely (2017a): Magánuradalmak kultúrpolitika helyett. In: *Népszava*. Interneten: https://nepszava.hu/1138917_maganuradalmak-kulturpolitika-helyett (Letöltve: 2019.04.02.)

Nagy Gergely (2017b): Egy kultúrpolitikai interjú, és ami nincs benne. In: *artportal*. Interneten: https://artportal.hu/magazin/egy-kulturpolitikai-interju-es-ami-nincs-benne/ (Letöltve: 2019.04.02.)

Nagy, Kristóf (2016): *Aesthetics and Politics of Ressentiment: The Inconnu Group's Shift Towards National Populism*. MA szakdolgozat, CEU.

Orbán Viktor (2010): Megőrizni a létezés magyar minőségét. In: *Nagyítás*. Interneten: http://2010-2015.miniszterelnok.hu/cikk/megorizni_a_letezes_magyar_minoseget (Letöltve: 2019.01.27.)

Ortiz, Roberto José (2015): Aristocratic Rebellion: Ruben Darío and the Creation of Artistic Freedom in the World-System. In: *Journal of World-System Research*, Vol. 21., No. 2.: 339–361.

Pápay György (2014): Törésvonalak ciklusa: A második Orbán-kormány kultúrpolitikája. In: *Kommentár*, Vol. 9., No. 1.

ProArt (2017): *ProArt Zeneipari Jelentés: A zeneipar helyzete számokban*. Interneten: http://www.zeneipar.info/letoltes/proart-zeneipari-jelentes-2017.pdf (Letöltve: 2019.01.27.)

Radnai György (szerk.) (1986): Áru-e a kultúra? A gazdaság és a kultúra összefüggéseiről. Kossuth.

Radnóti Sándor (2018): A művészjáradékról. In: Élet és Irodalom, Vol. 62., No. 2.: 4.

Rindzevičiūtė, Eglė – Svensson, Jenny – Tomson, Klara (2016): The International Transfer of Creative Industries as a Policy Idea. In: *International Journal of Cultural Policy*, Vol. 22., No. 4: 594–610.

Read, Cristopher (2006): Krupskaya, Proletkul't and the Origins of Soviet Cultural Policy. In: *International Journal of Cultural Policy*, Vol. 12., No. 3.: 245–255.

Roche, Maurice (2001): Modernity, Cultural Events and the Construction of Charisma: Mass Cultural Events in the USSR in the Interwar Period. In: *International Journal of Cultural Policy*, Vol. 7., No. 3.: 493–520.

Ross, Andrew (2009): *Nice Work If You Can Get It: Life and Labour in Precarious Times*. New York University Press.

Sajó Dávid (2018): Megvan a felelős, miért nem játsszák a rádiók az agyonlájkolt zenészeket. *Index.hu*. Interneten: https://index.hu/belfold/2018/09/03/magyar_idok_kulturkampf_szakacs_arpad_konnyuzene/ (Letöltve: 2019.01.27.)

Silver, Beverly J. – Slater, Eric (1999): The Social Origins of World Hegemonies. In: *Chaos and Governance in the Modern World System*. Szerk.: Arrighi, Giovanni – Silver, Beverly J. University of Minnesota Press.

Szakács Árpád (2018): Balliberális diktatúra a könnyűzenében: Kinek a kulturális diktatúrája? XIII. rész. *Magyar Idők*. Interneten: https://magyaridok.hu/velemeny/balliberalis-diktatura-a-konnyuzeneben-3416173/ (Letöltve: 2019.01.27.)

Szarvas, Márton (2016): *Orfeo's Maoist Utopia*. MA szakdolgozat, CEU.

Szelényi Iván – Konrád György ([1978] 1989): *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*. Gondolat.

Szelényi, Iván (2011): The Rise and the Fall of the Second Bildungsbürgertum. In: *Cores, Peripheries and Globalization*. Szerk.: Reill, Peter Hanns – Szelényi, Balázs A. CEU Press.

Tamás Gáspár Miklós (2019): Három cikk az ÉS-ben. In: *24.hu*. Interneten: https://24.hu/belfold/2019/01/28/tgm-muemlekvedelem-publicisztika/ (Letöltve: 2019.04.02.)

Taylor, Peter J. (1982): A Materialist Framework for Political Geography. In: *Transactions of the Institute of British Geographers*, Vol. 7., No. 1.: 15–34.

Thornton, Sarah (1995): *Club Cultures: Music, Media and Subcultural Capital*. Wesleyan University Press.

Toynbee, Jason (2000): *Making Popular Music: Musicians, Creativity and Institutions*. Oxford University Press.

Turner, Fred (2018): A hálózatok diadala. In: *Fordulat*, No. 23.: 9–32.

Varga Balázs (2016): *Filmrendszerváltások*. L'Harmattan.

Weber, Eugene (1976): *Peasants into Frenchmen: The Modernization of Rural France, 1870–1914*. Stanford University Press.

Williams, Raymond (1973): Base and Superstructure in Marxist Cultural Theory. In: *New Left Review* I., No. 82.: 3–16.

Wu, Chin-tao (2003): *Privatising Culture*. Verso.

E SZÁMUNK SZERZŐI

BARNA EMÍLIA
(1982) SZOCIOLÓGUS
Helyzet Műhely
Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem

CSÁNYI GERGELY
(1986) SZOCIOLÓGUS
Helyzet Műhely
Pécsi Tudományegyetem

CZIRFUSZ MÁRTON
(1984) GEOGRÁFUS
Helyzet Műhely
MTA KRTK
Periféria Közpolitikai és Kutatóközpont

ÉBER MÁRK ÁRON
(1981) SZOCIOLÓGUS
Helyzet Műhely
Eötvös Loránd Tudományegyetem

GAGYI ÁGNES
(1980) SZOCIOLÓGUS
Helyzet Műhely
Göteborgi Egyetem

GERŐCS TAMÁS
(1983) KÖZGAZDÁSZ
Helyzet Műhely
MTA KRTK
a Társadalomelméleti Kollégium volt tagja

IVANICS ZSÓFIA
(1988) KRIMINOLÓGUS
Helyzet Műhely
Nemzeti Közszolgálati Egyetem
a Társadalomelméleti Kollégium volt tagja

JELINEK CSABA
(1987) SZOCIOLÓGUS
Helyzet Műhely
MTA KRTK
Periféria Közpolitikai és Kutatóközpont
a Társadalomelméleti Kollégium volt tagja

KATONA NOÉMI
(1985) SZOCIÁLANTROPOLÓGUS
Helyzet Műhely
Humboldt Egyetem
Friedrich Ebert Alapítvány

KOVAI CECÍLIA
(1977) KULTURÁLIS ANTROPOLÓGUS
Helyzet Műhely
MTA KRTK

MADÁR MÁRIA
(1989) MŰVÉSZETTÖRTÉNÉSZ
Helyzet Műhely
Magyar Nemzeti Galéria
a Mérei Ferenc Szakkollégium volt tagja

MESZMANN T. TIBOR
(1975) POLITOLÓGUS
Helyzet Műhely
Central European Labour Studies Institute

NAGY KRISTÓF
(1991) SZOCIOLÓGUS,
MŰVÉSZETTÖRTÉNÉSZ
Helyzet Műhely
Közép-Európai Egyetem
a Társadalomelméleti Kollégium volt tagja

PINKASZ ANDRÁS
(1983) KÖZGAZDÁSZ,
TUDOMÁNYTÖRTÉNÉSZ
Helyzet Műhely
Központi Statisztikai Hivatal
a Társadalomelméleti Kollégium volt tagja

PÓSFAI ZSUZSANNA
(1988) SZOCIÁLGEOGRÁFUS, URBANISTA
Periféria Közpolitikai és Kutatóközpont
a Társadalomelméleti Kollégium volt tagja

SZARVAS MÁRTON
(1990) SZOCIÁLANTROPOLÓGUS
Helyzet Műhely
Közép-Európai Egyetem

VIGVÁRI ANDRÁS
(1988) SZOCIOLÓGUS, ETNOGRÁFUS
Helyzet Műhely
MTA KRTK

FORDULAT
társadalomelméleti folyóirat

új folyam, 26. szám (2019/2)

a **társadalomelméleti kollégium** lapja
alapítva: 1985 **új folyam:** 2008
szerkesztőbizottság: Domschitz Mátyás, Fabók Márton, Lafferton Sára, Nagy Kristóf, Sidó Zoltán, Szabó Liza
munkatársak: Jelinek Csaba, Pinkasz András
lapterv: Galgócz Gábor, **design:** Báron András
olvasószerkesztő: Szécsi Katalin **tördelő:** Kállai Zsanett
kiadó: Szövetkezetiséget Támogató Egyesület
felelős kiadó: a Szövetkezetiséget Támogató Egyesület elnöke
a szerkesztőség címe: 1092 Budapest, Ráday utca 43–45.
elérhetőség: szerk@fordulat.net
ISSN: 1585 0560 **megrendelhető** a szerkesztőség címén, illetve: terjesztes@fordulat.net

A kiadvány az Emberi Erőforrások Minisztériuma, az Oktatáskutató és Fejlesztő Intézet és az Emberi Erőforrás Támogatáskezelő támogatásával a Nemzeti Tehetség Program keretében valósult meg.